

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia és
a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
folyóirata

119. kötet

Budapest
2023

Főszerkesztő
GUGÁN KATALIN

Szerkesztő
MATICSAK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság
BÁNRETI ZOLTÁN
BENŐ ATTILA
CSEPREGI MÁRTA
CSÚCS SÁNDOR
SIPŐCZ KATALIN
SIPOS MÁRIA
VÁSÁRY ISTVÁN
WAGNER-NAGY BEÁTA

Technikai szerkesztő
SZABÓ DITTA

Készült a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexálja és a REAL archiválja.

TARTALOM

Kubitsch Rebeka – Szeverényi Sándor: Az evidencialitás fogalma uralisztikai szempontból [Evidentiality from a Uralic perspective]	7
Antal M. Gergely: Szófejtések. Nyolc magyar szó lehetséges uráli kapcsolatai [Etymologies. Possible Uralic connections of eight Hungarian words]	55
Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa: A magyar kerek ségi harmónia kialakulásáról [On the emergence of rounding harmony in Hungarian]	87
Hrenek Éva: A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újradefiniálása [Redefining the concept of primary meaning]	109
Nemesi Attila László: Implicit igei predikátumok a magyarban: beszédaktusok, helyzetmondatok, szólások és közmondások [Implicit verbal predicates in Hungarian: Speech acts, situational sentences, idioms and proverbs]	145
Kelemen Ivett: Anders Porsanger 1770-es jelentése a magyar helyesírás alkalmazhatóságáról az északi számi nyelvre [A 1770 report by Anders Porsanger on the applicability of Hungarian spelling to North Saami]	171
Heltai János Imre – Tarsoly Eszter – Jenei Kamilla – Turó Zoltán – Ábri Izabella – Kerekesné Lévai Erika – Lakatos Elisabeth – Lakatos Józsefné Balogh Róza – Lakatos Sára Zsanu – Lakatos Mária – Makula Attiláné Rostás Melinda – Opre Csabáné Ica – Tokár Zoltánné Katalin – Szabóné Balázs Beáta – Szántóné Erika: Sibbolethek: beszédünk sokfélesége és társadalmi helyzetünk. Egy részvételi etnográfiai kutatás eredményeiből [Shibboleths: The social stakes of speaking. Insights from a participatory ethnographic study]	187
EMLÉKEZÉS KÁLMÁN LÁSZLÓRA (1957–2021) [IN MEMORIAM LÁSZLÓ KÁLMÁN (1957–2021)]	
Bánréti Zoltán: Szerkesztőségi bevezető [Editorial introduction]	215
Kalivoda Ágnes – Prószyk Gábor: Infinitívuszi szerkezetek a magyarban: adatvezérelt megközelítés [Infinitival constructions in Hungarian: A data-driven approach]	223
Kornai András: Kálmán László Frege-felfogása [László Kálmán's interpretation of Frege]	247
Dömötör Éva: Az azért demonstratívum pragmatikalizálódott használatai konstrukciós megközelítésben II. [Pragmatikalized uses of demonstrative azért in a constructional approach II]	261

Bánréti Zoltán: A beszélő nézőpontjai és kötőszavai. A többszörös kötőszók [Speaker's perspective and conjunctions: Multiple conjunctions]	275
Lovas Anna: Fügő esetű névmások és igekötős igék a déli centrális cigány dialektusokban [Oblique pronouns and particle verbs in South Central Romani]	305
Fejes László: A profán mókus, avagy a módszer védelmében [The profane chipmunk, or, in defence of the method]	355

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Kubinyi Kata – Simoncsics Péter: Tólos Endre [An obituary of Endre Tólos]	379
Holopainen, Sampsa: Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos történetek: Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13. Nyelvészet [Parallel stories. Interdisciplinary conference on Hungarian prehistory, organized by the Institute for Archeology, PPCU, Budapest, 11 – 13 November 2020. Linguistics]	392
Polgár Szabolcs: Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos történetek: Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13. Régészet, történelem, folklorisztika [Parallel stories. Interdisciplinary conference on Hungarian prehistory, organized by the Institute for Archeology, PPCU, Budapest, 11 – 13 November 2020. Archeology, history, folkloristics]	399
Lázár Lakatos Aliz: Román Ilona, A kétnyelvűség és a kognitív képességek fejlődésének összefüggései romániai magyar tanulóknál [How bilingualism and the development of cognitive abilities interact in Hungarian schoolchildren in Romania]	405

СОДЕРЖАНИЕ

Кубич, Ребека – Северени, Шандор: Проблема эвиденциальности в уралистике	7
Антал М., Гергей: Этимология. Возможные уральские взаимосвязи восьми венгерских слов	55
Чер, Андраш – Оско, Беатрикс – Варнаи, Жужа: О возникновении лабиальной гармонии в венгерском языке	87
Хренок, Эва: Пересмотр концепта первичного значения	109
Немеш, Аттила Ласло: Скрытые глагольные сказуемые в венгерском языке: речевые акты, контекстуальные предложения, идиомы и поговорки	145
Келемен, Иветт: Отчет Андерса Порсангера от 1770 года об актуальности венгерской орфографии в отношении северного саамского языка	171
Хелтаи, Янош Имре – Таршой, Естер – Йенеи, Камилла – Туро, Золтан – Абри, Изабелла – Керекешне Леваи, Эрика – Лакагош, Елишабет – Лакагош Йожефне Балог, Роза – Лакагош, Шара Жану – Лакагош, Мариа – Макула Аттилане Рошташ, Мелинда – Опре Чабане, Ица – Токар Золтанне, Каталин – Сабоне Балаж, Беата – Сантоне, Эрика: Поверья: социальные основы речевого акта. Выводы на основе коллективного этнографического исследования	187

ПАМЯТИ ЛАСЛО КАЛМАНА

Банрети, Золтан: Редакционное введение	215
Каливода, Агнеш – Просеки, Габор: Инфинитивные конструкции в венгерском языке. Подход, ориентированный на данные	223
Корнаи, Андраш: Интерпретация онтологии Фреге Ласло Калманом	247
Дёмётёр, Эва: Прагматизированное использование указательного слова <i>azért</i> в контексте структурного подхода II.	261
Банрети, Золтан: Точки зрения носителей языка и союзы. Сложные союзы	275
Ловаш, Анна: Косвенные местоимения и фразовые глаголы в Южно-центральной диалекте цыганского языка	305
Фейеш, Ласло: Непосвященная белка или в защиту метода	355

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Кубини, Ката – Шимончич, Петер: Эндре Талош (1949–2023)	379
Холопайнен, Сампса: Клима, Ласло – Тюрк, Аттила (ред.), Параллельные истории. Междисциплинарная конференция по вопросу венгерского доисторического периода, организованном Институтом Археологии, Католический университет Петера Пазманя, Будапешт, 11 – 13 ноября 2020 года. Лингвистика	392
Полгар, Саболч: Клима, Ласло – Тюрк, Аттила (ред.), Параллельные истории. Междисциплинарная конференция по вопросу венгерского доисторического периода, организованном Институтом Археологии, Католический университет Петера Пазманя, Будапешт, 11 – 13 ноября 2020 года. Археология, история, фольклористика	399
Лазар Лакатош, Ализ: Роман, Илона, Как билингвизм и развитие когнитивных способностей влияют друг на друга на примере венгерских детей в Румынии	405

Az evidencialitás fogalma uralisztikai szempontból¹

Kubitsch Rebeka, Szeverényi Sándor

Szegedi Tudományegyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

The paper discusses the category of evidentiality from the perspective of the Uralic languages. We focus on problems related to the typological definitions of evidentiality and its characterization in connection with the Uralic languages. Our aims are twofold: on the one hand, we point out through the revision of evidentiality in Uralic that the definitions of typology are too restrictive when it comes to describing individual languages; on the other hand, we show what is known and what is unknown about evidentiality in Uralic in order to set out new directions of research. We propose that the questions of grammaticality and obligatoriness require a more flexible approach, and a scalar perspective should be applied when discussing these features of evidential markers. Considering the individual languages, it is necessary to widen the scope of research from morphological markers to other elements as well as to attempt to account for the connection of evidential elements with other semantic categories and for their use in discourse.

Keywords: evidentiality, Uralic languages, typology, epistemic modality

Kulcsszavak: evidencialitás, uráli nyelvek, tipológia, episztemikus modalitás

1. Bevezetés

Írásunkban az evidencialitás kategóriájának tulajdonságait abból a szempontból tekintjük át, hogy az uráli nyelvek átfogó vizsgálata során mely definíciós szempontokat szükséges, melyeket lehet, és melyeket nem, vagy csak korlátozottan lehet alkalmazni. E definíciós szempontok kiindulópontjának Brugman és Macaulay 2015-ben megjelent tanulmányát választottuk, mert egy jól áttekinthető paraméterrendszer mentén mutatja be az evidencialitás definíciójával kapcsolatban felmerülő fogalmakat.

¹ Jelen tanulmány az Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatással, a K 139298 azonosítójú, *Evidencialitás az uráli nyelvekben* című projekt keretében készült.

Köszönettel tartozunk lektorainknak részletes véleményükért. Külön köszönjük Kugler Nórának, hogy a lektorálás mellett is számos tanáccsal látott el minket, illetve mások, név nélküli lektorunk meglátásait is igyekeztünk beépíteni – ahol nem, ott legjobb tudásunk szerint indokoltuk döntésünket. A felelősség természetesen a szerzőké.

Továbbá a választást az is indokolja, hogy tanulmányuk a leginkább közismert és hivatkozott aikhenvaldi elvekre épül (vö. Aikhenvald 2004, 2018), ugyanakkor számos ponton kiegészíti azt. A teljességre törekszik, mégis általános és tömör.

Előjáróban érdemes röviden megemlíteni, hogy az uráli nyelvek evidencialitásának kutatása, igaz nyelvenként nem egyenlő mértékben, de folyamatos az elmúlt két-három évtizedben. Az egyik friss összefoglaló tanulmány alapján (Skribnik – Kehayov 2018) az uráli nyelvekben az alábbi típusú morfológiai evidenciálisok találhatók meg:

1. reportatív evidenciális – ész, lív;
2. indirekt evidenciális – permi nyelvek, mari, obi-ugor nyelvek;
3. komplex evidenciálisrendszerek, melyekben több evidenciatípus különül el önálló markerrel (pl. auditív/nem-vizuális érzékelés, indirekt, inferenciális, reportatív evidenciális) – nyenyec, enyec, nganaszan, szelkup.

A tipológiai munkák – és a fentebb idézett mű is – elsősorban a grammatikai jelölőkre fókuszálnak, ugyanakkor az evidencialitás vizsgálatának manapság egyik alapvető kérdése, hogy miként lehet különbséget tenni a grammatikai evidenciálisok és az információforrásra való hivatkozás egyéb eszközei között.²

Mindemellett, ahogyan a tanulmány további részeiből is remélhetőleg világossá válik, az uráli nyelvekben az evidencialitás jelölésének vannak olyan esetei, tulajdonságai, amelyek számára nem elegendő a tipológiában általánosan használt kategorizáció, leírói gyakorlat. Az uráli nyelvek evidencialitásának vizsgálata a rendelkezésre álló források és a kutatás módszertana szempontjából is jól példázza a vizsgált kategorizáció korlátait. Az uráli nyelvek kapcsán további problémaként felhozható, hogy gyakran keverednek a leíró és történeti szempontok: eltérő kérdéseket vet fel az, hogy egy evidenciajelölőhöz vagy paradigmához kapcsolódó funkció történetileg elsődleges-e a másik, kiterjesztett jelentéshez vagy funkcióhoz képest, illetve hogy az adott nyelvállapotban ezek a funkciók mennyire begyakorlottak, mennyire bevett a használatuk.

Megközelítésünket az is motiválja, hogy a legutóbbi, az uráli nyelvek kutatását kritikai szempontból is elemző munka konklúziója (Bradley et

² A problémáról részletesebben ld. Verhees 2019: 128, aki az *Oxford handbook of evidentiality* (Aikhenvald szerk. 2018) kötet tanulságait fogalmazta meg, hozzátéve, hogy igazából az evidencialitás mint kategória vizsgálata szempontjából ez a különbségtétel valójában nem releváns.

al. 2022) a következő hiányokat, tendenciákat emeli ki az evidencialitás kutatásának területén (2022: 923):

- Az uráli nyelvek evidencialitásának kutatása „bottom-up”³ perspektívából történt, és alapvetően morfológiai szempontok határozták meg: az egyes morfémák funkcióinak meghatározása volt az elsődleges, sosem a szemantikai faktorok verbalizációja.
- Az alkalmazott metanyelvek (leggyakrabban az orosz) gyakran torzítják az egyes nyelvekben található mechanizmusok elemzését.
- Az evidencialitás vizsgálata mint önálló, koherens kategória meglehetősen új terület. A korábbi leírások nem vették figyelembe ezt a kategóriát, vagy „régőbbi”, már bevett kategóriákon keresztül – mint pl. az episztemikus modalitás – közelítettek hozzá.

Mindezt kiegészítjük azzal, hogy mára az evidencialitás kutatása már meghaladta azokat a kereteket, amelyekben az egyes leírások születtek, számos olyan terület (pl. egoforicitás, elkötelezettség, interszubsztivitás, ld. 4.2.1, 4.3.4, 4.3.5). kutatása merülhet fel, melyekről az uráli nyelvek kapcsán igen kevés tudással rendelkezünk. Munkánk e hiányok felszámolásához továbblépési lehetőségeket kíván bemutatni.

Ennek megfelelően tanulmányunk szerkezete a következő: írásunkat a Brugman – Macaulay-tanulmány szerkezete határozza meg, kiindulópontként az általuk felvetett szempontok, érvek szolgálnak.⁴ Az evidencialitáshoz kapcsolódó kategóriák, tulajdonságok megnevezésekor szintén az általuk használt fogalmakból indulunk ki. Ezeket kommentáljuk, kiegészítjük, és állást foglalunk azok relevanciáját illetően az uráli nyelvek evidencialitására vonatkozóan. Tehát célunk, hogy az uralisztikára vetítsük a tipológia eredményeit. Ennélfogva viszont több, az evidencialitás jelenségéhez, illetve az uráli nyelvek evidencialitásához köthető részterületet nem járunk körbe, ilyen például az evidencialitás jelenségének megközelítése a nem-tipológiai (pl. funkcionális, kognitív) elméleti keretben, vagy az uráli nyelvek evidenciális jelölőinek történeti ismertetése, a funkciók fejlődése.

³ Vagyis a korábbi kutatások jelentős része nem a rendszerszerűsége, a teljes jelenség feltárása fókuszált, hanem „csupán” egyes, elsősorban morfológiai jelölők vizsgálatára.

⁴ Mivel Brugman és Macaulay (2015) tanulmánya erőteljesen épít más szerzők műveire (leginkább Aikhenvald 2004-re), így írásunkban ezen szerzők állításait, meghatározásait is kommentáljuk.

2. Az evidencialitás definíciója

Az evidencialitás mibenlétének számos értelmezése és modellálása létezik a nyelvészet különféle területein. Aikhenvald (2004) alapján az evidencialitás olyan nyelvi kategória, mely elsődlegesen az információ forrását fejezi ki. Eszerint az evidencialitás grammatikai kategória, mely csak azokban a nyelvekben található meg, melyekben létezik legalább egy olyan grammatikalizálódott elem, melynek elsődleges jelentése az információforrást kódolja. Zárt grammatikai rendszert alkot, és használata kötelező (2004: 209). Aikhenvald ugyanakkor azt nem határozza meg egyértelműen, hogy mit ért kötelezőség alatt – monográfiájában (2004) olyan nyelveket is ismertet, melyekben, habár van grammatikalizálódott elem az információforrás kifejezésére, használata nem feltétele a mondat grammatikalitásának, hanem elsősorban a diszkurzív gyakorlat, a pragmatikai tényezők határozzák meg azt (vö. észt reportatív evidenciális). A kötelezőség kérdését a későbbiekben még részletesen tárgyaljuk (ld. 4.4. pont). Azokban a nyelvekben, amelyekben az ismeret forrása csak egyéb módokon fejezhető ki (pl. lexikális elemek segítségével, más kategóriák mellékjelentéseként), evidenciális stratégia található (Aikhenvald 2004: 144–145).

Diewald – Smirnova (2010: 1) szemantikai-funkcionális kategóriaként határozza meg az evidencialitást, melyet változatos lexikális elemek is megjeleníthetnek, ugyanakkor számos nyelvben az információforrás (jellemzően morfoszintaktikai) kódolása a nyelvtani rendszer részét képezi. Ekberg – Paradis (2009: 5) szerint az evidencialitás terminus a nyelvészetben arra vonatkozik, hogy az ismeret forrása hogyan fejeződik ki a kommunikáció során, akár grammatikailag, akár lexikailag van kódolva. Vagyis tágabban értelmezve az evidencialitás az információforrás kifejezése a propozícióra vonatkozóan. Ennélfogva univerzális kognitív kategória, de a világ nyelveiben változatos módon realizálódik (Peterson et al. 2010: 1). Kugler (2017: 474) az evidencialitást mondatsemantikai kategóriának tartja, és az evidencialitás körébe sorol minden olyan műveletet, mellyel a beszélő nyelvileg jelöltté teszi információjának forrását és típusát. De Haan (2005: 379) amellet érvel, hogy az evidencialitás elsősorban deiktikus kategória, mely a beszélő és az esemény közti relációt mutatja meg, azt, hogy a szóban forgó esemény és az ahhoz köthető információforrás a megnyilatkozó deiktikus tartományán belül helyezkedik-e el vagy sem. Tehát látható, hogy az evidencialitás kategóriájának lehetséges meghatározásai igen sokrétűek, a fenti meghatározások viszont nem feltétlenül zárják ki egymást, csupán az evidencialitás más-más aspektusát helyezik előtérbe.

Brugman és Macaulay (2015) tanulmánya az evidencialitás kategóriáját két fő kritérium mentén határozza meg. Az egyik, hogy az evidenciálisok az információ forrását jelölik. Az információforrásra konceptuális tartományként tekintenek (SOURCE OF EVIDENCE). A másik kritérium, hogy az evidenciálisok a nyelvtani rendszer részét képezik, és zárt osztályt alkotnak.⁵ Az első kritérium szemantikailag és pragmatikailag értelmezhető, a második formai (alaktani) kérdéseket is felvet. A meghatározás mindenestre az aikhenvaldi (2004) értelmezéshez áll közel. A fenti kötelező kritériumok mellett a tanulmány olyan tulajdonságokat is ismertet, melyek az egyes nyelveket vizsgálva jellemzőek az evidenciálisokra. Ezeket változó tulajdonságoknak tekinti, tehát nyelvspecifikus, hogy egy adott nyelvben az evidencijelölő rendelkezik-e ezzel a tulajdonsággal vagy sem. Ennek értelmében egy adott tulajdonság megléte vagy hiánya nem befolyásolja azt, hogy egy elemre evidenciálisként tekintünk-e vagy sem. Ezek a változók a következők:

- utalás a BIZONYOSSÁG MÉRTÉKÉ-nek konceptuális kategóriájára (DEGREE OF CERTAINTY, másként episztemikus kiértékelés) (4.1.),
- utalás az ELKÖTELEZETTSÉG MÉRTÉKÉ-re (DEGREE OF (ILLOCUTIONARY) COMMITMENT) (4.2.1.),
- utalás az INFORMATIVITÁS MÉRTÉKÉ-re (DEGREE OF INFORMATIVITY, másként mirativitás) (4.2.2.),
- beszélői deixis (4.3.),
- az evidencijelölők használatának kötelezősége (4.4.),
- az evidencijelölők komplementaritása (4.5.),
- az evidencijelölők igazságfeltételelessége (4.6.).

A továbbiakban ezeket a kötelező és változó tulajdonságokat tekintjük át az uráli nyelvekre vetítve.

3. Univerzális evidenciális tulajdonságok

Brugman és Macaulay tehát két kritériumot említ, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy egy jelölőt evidenciálisnak tekintsünk. Eszerint a jelölőknek az információ forrását kell kifejezniük, illetve egy zárt nyelvtani rendszerhez kell tartozniuk (Brugman – Macaulay 2015: 202).

⁵ „...belong to a grammatical system of closed class items” (Brugman – Macaulay 2015: 202).

3.1. Az evidencia forrása

Ahogy az előző pontban is szerepelt, Aikhenvald (2004) megkülönböztet grammatikai evidencialitást és evidenciális stratégiákat. Utóbbi esetben az evidencia kódolása lexikai úton megy végbe, illetve az egyéb, nem-evidenciális kategóriák evidenciális kiterjesztése tartozik ide. Grammatikai evidencialitás esetén a nyelvben található legalább egy olyan grammatikai elem, melynek elsődleges jelentése az információforrás kifejezéséhez köthető. A grammatikai evidencialitás definíciója ebben a formában több kérdést is felvet, az elsők között azt, hogy mit tekintünk elsődleges jelentésnek, és hogy miként lehet ezt meghatározni az adott nyelvben. Brugman és Macaulay tanulmányukban „elsődleges jelentés” helyett a jelölők konvencionális olvasatát veszik alapul.

Az evidencia forrását tekintve Aikhenvald monográfiájában hat evidenciatípust különít el (2004: 63–64), és a mai tipológiai leírások is elsősorban erre a felosztásra építenek. A felsorolás a legközvetlenebb információforrástól (vizuális érzékelés) halad a legközvetettebb felé (idézés).

- a) vizuális érzékelés,
- b) nem-vizuális érzékelés (hallás, szaglás, ízlelés, tapintás),
- c) következtetés (inferenciális evidencia), mely tapasztalati evidencián vagy eredményen alapul,
- d) feltevés, mely egyéb, közvetlenül nem megfigyelhető bizonyítékon alapul – ez magába foglalhatja az okfejtést vagy az általános tudást is,
- e) értesülés (reportatív evidencia) (a forrásra való hivatkozás nélkül),
- f) idézés (kvotatív evidencia) (a forrás pontos megnevezésével).

Meg kell jegyezni, hogy az evidenciatípusok hierarchiáját tekintve a fentiekén túl egyéb rendezési módok is megjelennek a szakirodalomban (vö. Willett 1988, de Haan 1998, Faller 2002b, Plungian 2010).⁶

⁶ Faller (2002b) részletesen elemzi a Willet (1988) és de Haan (1998) javasolta evidenciális hierarchiákat. Alapvetően minden rendezési mód a direktséget veszi alapul, és így osztja fel az evidenciatípusokat az alapvető direkt és nem-direkt kategóriákra. Willet (1988) emellett a megbízhatóságot tekinti alapnak az evidenciatípusok rangsorolásánál, míg de Haan (1998) a beszélői részvételt (Faller 2002b: 53). Faller maga egy nem-lineáris hierarchiát javasol, mely kétféle „direktséget” vesz alapul: a megnyilatkozó és az események közti be- szélők számát (értesüléssel szemben, másodkézből, harmadkézből származó értesülés), illetve az inferencia mértékét (következtetés, feltevés) (2002b: 56).

Az evidenciatípusok közül a **nem-vizuális érzékelés** két irányból közelíthető meg: vannak nyelvek, amelyekben ez a nem-láthatóság tág kategóriájával esik egybe, és így a nem-vizuális érzékelés az indirekt evidencialitással áll kapcsolatban. Más nyelvek esetében az egyes érzékeléstípusok kaphatnak külön evidenciajelölőt. A nem-láthatóságon alapuló érzékeléses információjelölés leggyakrabban valamilyen hanghatáson alapul, de jelölhet szaglást, ízlelést vagy tapintást is. Kevésbé adatolt nyelvekben – így például korábban a szamojéd nyelvekben – ezért is nevezték korábban, vagy nevezik ma is ezt a kategóriát auditívnak (pl. Uszenkova 2015, Nikolaeva 2014: 113, Guszev 2017). Ebben az értelemben az *auditív(usz)* terminus egy metonimikusan kiterjesztett kategóriánév.

Ugyanakkor Aikhenvald is mindössze egy nyelvet sorolt (Linn 2002 munkája alapján) azon csoportba, amelybe azok a nyelvek tartoznának, melyekben az evidenciális csak és kizárólag auditív, tehát hangjelenség útján szerzett információ: a jucsi (*Euchee* vagy *Yuchi*) nyelvet. Ráadásul ő maga is megjegyzi, hogy ez egy kihalt⁷ és alig dokumentált nyelv (Aikhenvald 2004: 37). Szintén kétségeit fejezi ki Jacques, hogy egy ilyen rendszerű nyelv létezne (2018: 123).

Az **inferencialitás** kategóriájának megítélése szintén nem egységes a szakirodalomban. Ahogy fentebb is olvashattuk, Aikhenvald definíciója alapján (2004: 63) inferencia esetén a beszélő valamilyen tapasztalati evidencia vagy az észlelt eredmény alapján következtet. Emellett külön kategóriaként kezeli a feltételezést, mely valamilyen nem-vizuálisan észlelhető evidencián alapul, mely lehet okfejtés, feltevés vagy általános tudás. Kugler (2015: 55–56) alapján az inferencialitás nem feltételezi szükségszerűen a tapasztalati alapú evidenciát. Az inferencialitás kategóriája felvet egy másik fontos szempontot, nevezetesen azt, hogy a következtetésben mindig benne van a beszélő saját feltételezése az adott szituációról, illetve ugyanez igaz fordítva is: a beszélő feltételezése az esemény valószínűségéről sem függetleníthető a következtetési folyamatoktól. Így az inferencialitás összefügg az episztemikus modalitással is. Erről bővebben a 4.1. pontban szólnunk. Vilkki (2010) felosztása alapján az inferencialitásnak több típusa is lehetséges, nem csupán tapasztalaton vagy feltevésen alapuló. Így egyéb információtipusokat is figyelembe vesz, mint például az értesülés vagy az egyidejű megfigyelés alapján történő következtetés. Az inferencialitás a többi információforrástól eltérő természetét az is mu-

⁷ Az Ethnologue szerint 2016-ban négy L1 beszélője volt a nyelvnek (Eberhard et al. 2021: 207).

tatja, hogy maga a következtetés más evidenciátípusokra is épülhet (közvetlen tapasztalat, értesülés, korábbi ismeret).

A **reportatív evidencia** (*reported* vagy *hearsay*) Aikhenvald (2004: 64, 393, 394) meghatározása szerint elsősorban a verbális úton történő értesülésre vonatkozik, az információ forrásának explicit megnevezése nélkül. Kvotatív evidencia esetén szintén értesülésről van szó, de annak forrása specifikált. E szerint a meghatározás szerint a kvotatív terminus a reportatívhoz hasonló értelemben használható. Aikhenvald munkájában ugyanakkor a kvotatív megnevezés jelölheti azokat az elemeket is (tipikusan igealakokat vagy partikulákat), melyek szó szerinti idézést vezetnek be (2004: 394). Az utóbbi értelemben a kvotatív nem tekinthető evidenciálisnak – ahogy Boye (2012: 32) rámutat, az idézés metapragmatikai jelzése nem jelenti egyben az információforrás jelölését (ld. még Verhees 2019: 128–129). Plungian (2001: 352) az értesülés révén szerzett információ típusokat együttesen kvotatívnak nevezi, melybe beletartozik a függő beszéd (*reported speech*), továbbá azok az esetek, amikor ismert az információ forrása, illetve az általános másodkézből származó információ, a szájhagyomány útján terjedő ismeret és az általános tudás is. Boye (2012: 20) a reportív terminust (*reportive justification*) használja gyűjtőnévként.

Tehát látható, hogy az egyes evidenciátípusok meglétéről többé-kevésbé egyetértés mutatkozik a szakirodalomban: meghatározástól függetlenül elkülöníthető direkt és indirekt evidencia, illetve ezeken belül az egyéb érzékelés révén szerzett, a következtetési folyamatokat magukba foglaló, illetve a valamilyen mediátoron keresztül szerzett információ.

3.2. Zárt osztályú egységek grammatikai rendszere

Brugman és Macaulay az aikhenvaldi definícióból indulnak ki, vagyis az evidencialitást grammatikai kategóriának tekintik, melynek elemei zárt rendszert alkotnak (Aikhenvald 2014: 2).⁸ A fenti meghatározástól a nyelvek alapvetően háromféle módon térhetnek el (vö. aikhenvaldi evidenciális stratégia):

1. Az evidencijelölő nem grammatikai elem (hanem pl. lexikai) (ld. 1–3. példamondat).

⁸ „...grammatical evidential systems are closed and restricted, with limited choices available” (Aikhenvald 2014: 2). Az, hogy a grammatikalitást milyen mértékben tekintjük definíciós kritériumnak, értelemszerűen magának az evidencialitás mibenlétének meghatározásától is függ.

2. Az információforrásra történő utalás egy másik nyelvtani kategória kontextuális olvasataként jelenik meg (ld. 4. példamondatot).
3. A grammatikai evidenciajelölők nem rendeződnek egységes rendszerbe, hanem különböző nyelvtani kategóriák részeként „jelennek meg”. Ezt nevezi a szakirodalom „széttagolt” (*scattered*) evidencialitásnak.

Az uráli nyelvekben mindháromra találunk példát.

Az első csoportba tartozik például a finn, ahol az evidenciális tartalmat lexémák fejezik ki. Ilyen a reportatív evidenciális *kuulemma* ’állítólag’ (Kaiser 2022: 69):

- (1) finn
Pekka ei kuulemma ehdi urheilla.
 Pekka.NOM NEG állítólag ráér sportolni
 ’Pekának nincs ideje edzeni, úgy hallottam.’

Továbbá ide sorolható a dubitatív *muka* ’állítólag’ partikula is (Kaiser 2022: 69):

- (2) finn
Pekka ei muka ehdi urheilla.
 Pekka.NOM NEG állítólag ráér sportolni
 ’Azt állítják, hogy Pekának nincs ideje gyakorolni, de ezt kétlem.’

A két lexéma vonatkozhat ugyanazon állításra is (Kaiser 2022: 69):

- (3) finn
Pekka ei kuulemma muka ehdi
 Pekka. NOM NEG állítólag állítólag ráér
urheilla.
 sportolni
 ’Pekának nincs ideje edzeni, úgy hallottam, de kétlem, hogy így van.’

A 2. pontban ismertetett jelenséget a magyar potenciális morféma (*-hat*) (ld. (4)), vagy a feltételes mód bizonyos használata illusztrálhatja. A beszélő az esemény valószínűségére csak következtet vizuális tapasztalata (pl. morzsák vannak az asztalon) és az evéssel kapcsolatos előzetes tudása alapján.

- (4) magyar
*Valaki **ehetett** az íróasztalomnál.* (Kugler 2015: 46)

A 3. pontban látott jelenségre a szamojéd nyelvek szolgálnak jó példaként. A nganaszan hármás evidenciálisrendszer központi „magja” (morfológiailag jelölt reportatív, inferenciális és nem-vizuális érzékelés) első ránézésre egységes rendszer képét mutatja, az evidenciajelölő az igető utáni és a személyrag előtti pozíciót foglalja el, igemódokkal nem kombinálódik (ezért az igemódok között is tárgyalták/tárgyalják sokáig mindhármát). Ugyanakkor annyiban nem egységes, hogy a nem-vizuális érzékelést jelölő evidenciális paradigmátikusan nem tagja ennek a rendszernek, mivel inkább képzőként működik: az igei alapszóból névszói alak jön létre, amelyhez birtokos személyrag kapcsolódhat (ld. Wagner-Nagy 2019: 273–274). Eredetileg névszói alak volt az erdei enyecben is (vö. Siegl 2013: 300, 2022: 733). A tundrai nyenyecben a nganaszhoz hasonlóan birtokos személyragok követik az evidenciális (vö. Burkova 2022: 691).

Még ha el is fogadjuk Brugman és Macaulay, illetve így közvetve Aikhenvald álláspontját az evidenciajelölők grammatikalitását és rendszerbe szerveződését illetően, nem lehet elhanyagolni ezen tulajdonságok mértékét. Az egyes nyelveket szemlélve egyrészt azt láthatjuk, hogy a nem-lexikális evidenciajelölők grammatikalitási foka eltérő, csakúgy, mint ezen jelölők rendszerbe szerveződése. Ha pusztán funkcionális leíró szempontból ennek nincs is nagy jelentősége, az aikhenvaldi definíciót alapul véve annak van, hogy egy adott evidenciajelölőt milyen morfológiai osztályba, illetve szóosztályba sorolunk (határozószó, partikula, kötött morféma stb.), és hogy ennek alapján milyen következtetéseket vonunk le a nyelvben található evidencialitás egyéb tulajdonságaira vonatkozóan (grammatikai evidencialitásról beszélhetünk-e, kötelező-e az információforrás jelölése stb.). A kevésbé dokumentált nyelvek esetében ez nem mindig egyértelmű. Mindemellett egyéb szempontokat is figyelembe kell venni, amikor az evidenciálisok grammatikalizációjáról beszélünk – ilyen például az elemek használatának gyakorisága és pragmatikai értelemben vett kötöttsége. Minél inkább kötött és gyakori egy adott elem használata, annál inkább valószínű, hogy grammatikalizálódik (Hopper – Traugott 2003). Ez figyelhető meg az evidencialitás jelenségének kulturális nyelvészeti magyarázatában is (vö. Bernárdez 2017), mely szerint azokban a nyelvekben, ahol komplexebb grammatikai evidenciálisrendszerek vannak, ott, ahol kulturális „kényszer” van az információforrás jelölésére, nagyobb eséllyel alakulhat ki komplexebb, „kötelezőbb” evidenciálisrendszer (vö.

Michael 2008 a nanti nyelv (aravak nyelv, Peru, 250 beszélő) kapcsán).⁹ A kötelezőség kérdését a 4.4. pontban tárgyaljuk részletesen, illetve Bernárdez elméletét megpróbáltuk alkalmazni az északi szamojéd nyelvek esetében (ld. Szeverényi 2020). Minden bizonnyal sem a grammatikalitás, sem az előbbi oppozíciók (kötelező : opcionális) nem írhatók le tisztán bináris módon, vagyis nagyon ritka az olyan nyelv (ha van egyáltalán), ahol minden evidencijelölő a grammatikalizáció ugyanazon fokán állna, vagy általános a grammatikailag kötelező használat.

Emellett a grammatikai evidencijelölők nem feltétlen állnak paradigmikus viszonyban az adott nyelvben. Az uráli nyelvek közül a nyenyecben és a ngyanaszban található a legkomplexebb evidencialitás, és ezen nyelvek kapcsán lehet leginkább nyelvtani rendszerről beszélni. Ugyanakkor, ha azt nézzük, hogy az egyes evidencijelölő elemek morfoszintaktikailag egységes rendszert alkotnak-e, ezen nyelvek kapcsán is azt láthatjuk, hogy az evidenciálisok nem ugyanannak a rendszernek a tagjai: a nem-vizuális érzékelést kifejező jelölő nominális, míg a reportatív és inferenciális evidenciálisok az igemódokhoz sorolják, illetve további eszközök (partikulák, igék, határozószók) is rendelkezésre állnak, amelyekkel utalni lehet az információ forrására. A rendszer más szempontból sem egységes: a tundrai nyenyecben az inferenciális, reportatív és auditív mellett található egy indirekt evidenciális is, mely nem differenciál az egyes evidenciatípusok között (Jalava 2016).¹⁰ Ez utóbbi evidenciális viszont kizárólag múlt időben jelenik meg. Aikhenvald ezeket a rendszereket nevezi széttagoltnak.

Széttagoltság nem csupán komplexebb evidenciálisrendszerek kapcsán figyelhető meg. A standard észtben az információforrás morfológiai

⁹ Már Aikhenvald is felveti (különösen 2004, 11.4 fejezet) az evidencialitás lehetséges összefüggéseit extralingvisztikai tényezőkkel (földrajzi, kulturális stb.). Akkor megfogalmazott konklúziója szerint „Még sok olyan kultúrákon átívelő tanulmányra van szükségünk, amelyek evidencialitással rendelkező nyelveket beszélő társadalmakról szólnak, mielőtt bármilyen általános érvényű következtetést megfogalmaznánk. Csak feltételezhetjük, hogy az ilyen kis közösségek viselkedésük és gondolkodásmódjuk miatt szívesen fogadják egy állítás evidenciális jellegének pontosítását. Nyelvük így nyitott az ilyen evidenciák (vagyis információforrás) nyelvtani jelölésének bevezetésére” (2004: 359).

¹⁰ A tundrai nyenyec evidencialitását számtalan módon leírták már, ezek alapján különféle rendszerek állíthatók fel (vö. Jalava 2016 mellett Burkova 2022, Nikolaeva 2014). Az eltérő kategorizálások okai között meg kell említeni, hogy a tundrai nyenyecben az evidenciálisok kombinálódhatnak episztemikus igemódokkal.

kifejezése a nyelvtan különböző területein jelenik meg. A reportatív evidenciát jelen időben morfológiai jelölő kódolja (-*vat*), de emellett megtalálható egy felszólításokban használt alak is, mely azt fejezi ki, hogy a felszólítás egy harmadik féltől származik (-*gu/-ku*).¹¹ Ezt a paradigmát juszszívnak hívják. Tehát a standard észben az evidenciálisrendszer két alrendszerbe szerveződik a mondattípus alapján – az egyik evidenciális elem a kijelentő mondatokban jelöli a reportativitást, a másik a felszólító mondatokban (Skribnik – Kehayov 2018: 534–535). Múlt időben viszont a befejezett participium fejezheti ki a reportatív evidenciát. Míg előbbiek grammatikalizálódott elemeknek tekinthetők, utóbbi inkább az aikhenvaldi értelemben vett stratégiának, tehát ugyanazt az evidenciátípust a nyelvben az igeidő függvényében kötött morféma, illetve stratégia fejezi ki.

Egy másik kérdés, hogy az evidencialitás definíciós kritériumai mennyé miként kezelendők azok a partikulák, melyek az információ forrását fejezik ki, használatuk szintaktikailag kötöttebb, mint más lexikális elemeké, de mégsem szerveződnek rendszerbe, és kötelező használatról sem beszélhetünk. Ilyen partikulák azokban az uráli nyelvekben is találhatóak, melyekben egyébként az evidenciátípusoknak van morfológiai jelölője (ld. például a lenti szelkup példákat, (5)–(7)). Kérdés, hogy beszélhetünk-e rendszerről ezekben az esetekben, és figyelembe vesszük-e ezeket az elemeket, amikor az egyes nyelvek evidencialitásáról szólnak.

Az északi szelkupban ugyancsak található egy morfológiai elem az indirekt evidencia kifejezésére, melyet a korábbi munkákban jellemzően laténtív módnak neveztek (ld. Kuznyecova et al. 1980), másoknál inferenciális vagy inferentív (Helimski 1998, Urmancsijeva 2015), valamint egy auditív evidenciális (Kazakevich 2022: 799). A pusztá grammatikalizációt alapul véve, mint ahogy korábban megközelítették a szelkup evidencialitást, egy tisztán morfológiai rendszerről beszélhetünk. Ugyanakkor a legutóbbi kutatások alapján (Orlova 2018) látható, hogy az egyes evidenciátípusokat nem csupán grammatikalizálódott morfológiai jelölők fejezik ki, hanem más státuszú elemek is.

¹¹ Köszönjük bírálónknak, hogy felhívta a figyelmünket arra, hogy egyrészt ez a paradigma nem az információforrást, hanem a közvetettséget jelöli elsősorban, valamint hogy ez a közvetettség a beszédaktushoz kapcsolódik és nem az információforráshoz.

- (5) szelkup
<i>Man</i>	<i>aj</i>	<i>quptä:-l'</i>	<i>moqo:-qak,</i>	<i>quptä:-l'</i>	
én	is	halál-ADJ	után-1SG.LOC	halál-ADJ	
<i>moqo:-qāṅ</i>	<i>aj</i>	<i>wārqi</i>	<i>i:ja</i>	<i>mompā</i>	<i>mašip</i>
után-1SG.LOC	is	idős	fiú	mondják	én.ACC
<i>aj</i>	<i>na</i>	<i>tenä-pt-enta.</i>			
és	ez	gondol-CAUS-FUT.[3SG.S]			
- ’És miután meghalok, a halálom után az idősebb fiam emlékezni fog rám és erre (mondja).’ (SAI_1965_WhenIDie_song.012, Orlova 2018: 163)

A *mita* partikulának lehet reportatív funkciója, és valószínűleg episztemikus jelentéstartalma is van. A beszélő a megnyilatkozás valódiságáért a felelősséget az eredeti megnyilatkozóra hárítja. Az északi szelkupban további két partikula sorolható az evidenciálisok közé, ugyanakkor a partikulák és a morfológiai evidenciálisok pontos disztribúciója nem világos.

- (6) szelkup
<i>Təptil'</i>	<i>qarit</i>	<i>nij</i>	<i>esa</i>	<i>tintena</i>
következő	reggel	olyan	mond.[3SG.S]	az
<i>ima-nti-nik:</i>		<i>mat</i>	<i>mita</i>	<i>n'änna</i>
feleség-OBL.3SG-ALL	én	mintha	felfelé	
<i>qum-i:-qäk</i>	<i>qo:ni-l'ä-k.</i>	<i>qaj</i>	<i>mita</i>	
ember-PL-1SG.ILL	elmegy-OPT-1SG.S	vagy	mintha	
<i>mɔ:tin-pɔ:-tit</i>	<i>qaj</i>	<i>qa:ɔ:-tit.</i>		
sátor-PST.NAR-3PL	vagy	elmegy-3PL		
- ’Másnap reggel azt mondja a feleségének: »Felmegyek népemhez. Vagy sátrat állítottak, vagy elmentek.«’ (NEP_1965_OrphanBoyAndPanOldMan_flk.074-075, Orlova 2018: 162)

A következő példában pedig morfológiai evidenciálist használ a beszélő:

- (7) szelkup (Közép-Taz)
<i>ni:ni</i>	<i>ukkir</i>	<i>čonto:-qit</i>	<i>üŋkilti-mpɔ:-tit:</i>
aztán	egy	közép-LOC	hall-DUR-3PL>SG
<i>mɔ:tipɔ:ro-nti</i>	<i>merki</i>	<i>na</i>	<i>tü-nti.</i>
füstnyílás-ILL	szél	DEM	jön-INFER.3SG
- ’Aztán hirtelen hallják: a szél a tetőt fújja.’ (AAI_1973_Okyle_flk.015, Budzisch et al. 2019)

A zárt osztályhoz tartozással és a grammatikalitással kapcsolatban további kérdések is felmerülnek, melyeket az írásunk alapját adó tanulmány nem érint, de az evidencialitás kapcsán gyakran előfordulnak a szakirodalomban. Az egyik ezek közül a fúzió kérdése – nem egy uráli nyelvben azt láthatjuk, hogy az információforrás jelölése fuzionált egy másik grammatikai kategória jelölésével. Ilyenek például a komi, az udmurt és a múlt időben használt obi-ugor indirekt evidenciálisok, melyekben az indirekt evidenciát kódoló elem egyben a múlt időt is kifejezi, tehát a jelölők szételemezhetetlenek. Aikhenvald (2004, 2015) természetesen beszámol erről a jelenségről, és monográfiájában (2004) helyet kapnak ezek a nyelvek is. Felmerül a kérdés, hogy ezekben a nyelvekben beszélhetünk-e grammatikalizálódott evidenciajelölőkről.¹² Továbbá az evidencialitás szűk értelmezése nyomán eltérő álláspontok jelennek meg azt illetően is, hogy egyáltalán lehet-e szó grammatikai evidencialitásról, mivel a jelölő az információforrásra történő utaláson túl mást is kifejez, a permi nyelvek esetében például múlt időt.¹³ Az udmurt esetében szinkrón szinten a múlt idejű és az evidenciális (vagy az evidencialitáshoz köthető) jelentés nem választható szét egymástól, egyik sem elsődlegesebb a másiknál. Hasonlóképpen elemzik az enyec perfektum evidenciális funkcióit az utóbbi időkben (Siegl 2013: 264, Hanyina – Sluinszkij 2016). Véleményünk szerint a jelölő fúziója nem zárja ki a grammatikai evidencialitás meglétét, amennyiben a konvencionalizálódott olvasat evidenciális.

Tehát az egyes nyelvek evidencialitását szemlélve azt láthatjuk, hogy sokszor nem lehet egyértelműen megválaszolni a grammatikalitás és rendszerszerűség kérdéseit, melyeket számos szakirodalom a grammatikai evi-

¹² Lazard (1999) szerint ezekben a nyelvekben nem beszélhetünk evidencialitásról – ezeket a jelölőket mediatívknak nevezi. A mediatív jelölők használata nem kötelező, tehát a beszélő választhat, hogy a diskurzusban a jelöletlen vagy az információforrás tekintetében jelölt alakot kívánja használni. Emellett ezek a jelölők nem specifikálják az evidencia pontos típusát (Lazard 1999: 98). A legtöbb nyelvben, melyben Lazard (1999) meghatározása alapján megtalálható a mediativitás kategóriája (elemzése a délkelet-európai és nyugat-ázsiai nyelvekre épül), a jelölők olyan igealakok, melyek valamilyen perfekt alakból képzettek. A mediatívok elsősorban értesülést, következtetést és mirativitást fejeznek ki (1999). Ilyen rendszer található többek között a bolgárban, a törökben, a perzsában, és nem utolsósorban több uráli nyelvben is (komi-zürjén, udmurt, illetve a manysi és a hanti északi nyelvjárásaiban).

¹³ Jelen pontban egyelőre tekintsünk el a jelölők egyéb jelentéskiterjesztéseitől (pl. mirativitás), melyek szintén köthetők az evidencialitáshoz, és melyeket a későbbi pontokban szintén ismertetünk.

dencialitás kritériumaként fogalmaz meg. Maga Brugman és Macaulay (2015) is arra jutnak tanulmányukban, hogy elméletfüggő, hogy hogyan értelmezzük a grammatikai rendszert (*grammatical system*).¹⁴ Meglátásunk szerint így a skaláris szemléletmódot lenne érdemes ezen kérdés kapcsán alkalmazni. Ezt követve a jelölők grammatikalizálódottsága és rendszerbe szerveződése alapján az alábbi csoportosítást javasoljuk:

(i) Nincsenek a grammatikalizáció magas fokán álló elemek, kötött morféma az evidenciátípus kifejezésére, az információforrás kifejezése lexikális úton és egyéb kategóriák kontextuális olvasataként jelenik meg – ezek a módozatok nem szerveződnek rendszerbe (ld. finn, magyar, erza és moksza mordvin, illetve minden bizonnyal a számi nyelvek).

(ii) A nyelvben található grammatikalizálódott elemek, kötött morféma az információforrás kifejezésére, de szigorú értelemben nem beszélhetünk grammatikai evidenciálisrendszerről,¹⁵ mivel csak egyetlen evidenciátípus jelölt morfológiailag (permi, obi-ugor, mari, észt).¹⁶

(iii) A nyelvben több grammatikalizálódott elem, kötött morféma található az információforrás kifejezésére – az elemek többé-kevésbé rendszerbe szerveződnek, de az evidencialitás grammatikai értelemben széttagolt, az egyes evidenciájelölők a nyelvtan eltérő területein jelennek meg (nganaszan, enyec, nyenyec, szelkup).

(iv) A nyelvben több grammatikalizálódott elem, kötött morféma található az információforrás kifejezésére, az elemek egységes nyelvtani rend-

¹⁴ „In general, though, it may be difficult to apply the intuitively appealing notion of »grammatical system« to any given inventory of items encoding evidentiality; rather, we may be able to say only that individual items may be grammatical morphemes, rather than that the inventory as a whole constitutes a grammatical system” (Brugman – Macaulay 2015: 222).

¹⁵ Aikhenvald az evidenciálisrendszerek összegzésekor nem ismerteti rendszerként azokat a nyelveket, amelyekben csak egyetlen evidenciájelölő található, míg a többi, ugyanazt a morfoszintaktikai pozíciót elfoglaló elem evidenciálisán neutrálisnak tekinthető (2004: 63–66).

¹⁶ Vö. például: „Menominee’s single evidential is the reportative *-en* (called „quotative” by Bloomfield). In such a case, the notion of „grammatical system” is not obviously relevant.” [A menominee nyelv egyetlen evidenciálisja a reportatív *-en* (Bloomfield „quotative”-nak nevezi). Ebben az esetben nem egyértelmű a nyelvtani rendszer fogalmának relevanciája.] (Brugman – Macaulay 2015: 225).

szert alkotnak. Ilyen a tariana nyelv (aravak nyelvcsalád), noha a leírások arról nem szólnak, hogy más eszközzel lehet-e utalni az információforrásra – és ilyen értelemben ezek evidenciálisoknak tekinthetők-e. A tariana olyan nyelv, amelyben komplex, grammatikalizálódott evidencialitás található. Aikhenvald (2004: 2) megjegyzi, hogy az evidenciális elhagyása nyelvtanilag helytelen és rendkívül természetellenes mondatot eredményez, ami azt sugallja, hogy a tarianában nyelvtanilag kötelező az igeidő-evidenciális jelölés. Vagyis nem csupán az evidencialitás, de az igeidő is szerepet játszik a megfelelő elem kiválasztásában – az evidencialitás a tarianában csak múlt időben fordul elő az összes információ típus esetében. Jelen időben nincsen inferenciális, jövő időben egyik evidenciális sem használatos (ld. Aikhenvald 2003: 287–289). Ez ugyanakkor magának a rendszerszerűségnek a kérdését nem befolyásolja, ha a jelölők ugyanabban a morfoszintaktikai pozícióban jelennek meg. Aikhenvald (2003: 309–310) később azonban felsorol feltételeket, amelyek mellett az igeidő-evidenciális jelölés elhagyható: „Minden tagmondat esetében a hallgatónak képesnek kell lennie arra, hogy következtessen annak idejére és evidenciális státuszára. [...] Az igeidő-evidenciális enklitikumok elhagyhatók, ha a temporális és evidenciális specifikáció az előző vagy a következő tagmondatban ki van fejezve, vagy a szöveggörnyezetből egyértelmű, mint pl. az ismétlésben. Az igeidő-evidenciális specifikáció elhagyható azokban a rövid válaszokban is, ahol ez a kontextus alapján nyilvánvaló.” Jól látható, hogy még a kötelezőség mintájaként emlegetett tarianában is szerepet játszanak kontextuális tényezők az evidenciálisok használatában.

Az általunk javasolt skaláris szemlélet jobban tükrözi a nyelvek változatosságát, de minden problémát nyilvánvalóan ez sem orvosol. Az egyes elemek grammatikalizálódottságának mértékét könnyebb megállapítani, de az már sokkal bonyolultabb kérdés, hogy mikor beszélhetünk rendszerről, és hogy pontosan mely elemek foglaltatnak ebbe bele. Az viszont a legtöbb elemzésből kitűnik, hogy az elméleti kérdések tisztázatlansága ellenére érdemes elválasztani azokat a nyelveket, amelyekben az információforrás jelölése grammatikalizálódott elemekkel megy végbe, azoktól, amelyekben nem. További probléma, hogy a tipológia adottnak veszi az evidencialitás értelmezését és kategóriarendszerét, tehát a fenti javaslat sem tud hozzájárulni ahhoz, hogy a jelenséget a maga egészében megragadja, ugyanakkor a nyelvek közötti összevetés számára is felhasználhatóvá tegye.

4. Nem-univerzális evidenciális tulajdonságok

Brugman és Macaulay listázza azokat a tulajdonságokat, amelyeket általában az evidencialitás definíciójához sorolnak, de tipológiailag mégis számtalan módon variálódnak, nem minden nyelvben és nem azonos mértékben jelennek meg, de tipikus jellemzői az evidencialitásnak. Ezért ezeken a területeken az adott nyelvre vonatkozó empirikus vizsgálatok szükségesek.

4.1. Episztemikus értékelés: a bizonyosság foka

Az evidencialitás és más kategóriák kapcsolatának vizsgálatában talán az egyik leginkább kutatott téma az evidencialitás és az episztemikus modalitás összefüggései. Az episztemikus modalitás tipikusan, de nem szükségszerűen a megnyilatkozó vélekedését, valószínűsítését foglalja magába az adott tényállásra vonatkozóan (Kugler 2017: 486). Jelen alpont célja egyrészt a fogalomtisztázás, a szakirodalmi ismeretek áttekintése, illetve ezen ismeretek alkalmazhatóságának vizsgálata az uráli nyelvek szempontjából.

Givón (2001: 326) implicit viszonyt feltételez az evidencialitás és az episztemikus modalitás között. Eszerint az evidencijelölők elsődlegesen az információ forrását hivatottak kódolni, és az elérhető evidencia „erősségét” (Givón a *strength* terminust használja), megbízhatóságát csak implicit módon jelölik. Ez az implicit viszony az evidencia forrása és annak erőssége között kapcsolja az evidencialitást a szubjektív bizonyossághoz, és így az episztemikus modalitáshoz. Ennek értelmében pragmatikai kapcsolat fedezhető fel az evidencialitás és az episztemikus modalitás között, amely az alábbi oksági láncolatként írható le (Givón 2001: 326):

- (8) az evidencia forrása → az evidencia erőssége → episztemikus bizonyosság

Alapvetően háromféle megközelítésmód különböztethető meg a szakirodalomban az evidencialitás és az episztemikus modalitás kapcsolatát illetően: az inklúzió, a diszjunkció, illetve az a nézet, miszerint a két kategória egymással átfedésben van (Dendale – Tasmowski 2001: 241–242).

(i) Az inklúzió képviselői szerint az egyik kategória magába foglalja a másikat.¹⁷ Ennek alapja, hogy az információ bizonyossági foka annak for-

¹⁷ Az evidencialitást elsősorban a kategória kutatásának kezdeti időszakában az episztemikus modalitás egyik alkategóriájának tekintették (Palmer 1986, Willett 1988).

rásától is függhet: a közvetlen evidencia a bizonyosság nagyobb mértékét vonja maga után, míg a közvetett evidencia kisebb mértékűt feltételez. Plungian (2001: 354–355) szerint viszont míg egy episztemikus jelölőben mindig észrevehető az evidenciális árnyalat (hiszen az, hogy a valószínűség kérdése felmerül, feltételezi, hogy a beszélőnek nincs közvetlen tapasztalata az eseményről),¹⁸ addig ez fordítva nem igaz, nem minden evidenciális jelölő hordoz episztemikus ítéletet. Másként: az ismeret megbízhatósága függhet attól, hogy milyen módon szerzett. Vagyis ebben az értelmezésben az episztemikus modalitás az evidencialitás egy alkategóriájának tekinthető (ld. még Chafe – Nichols 1986, Rooryck 2001). Azokban a nyelvekben, amelyekben a közvetett evidencia a bizonyosság kisebb mértékét vonja maga után, modalizált evidenciálisrendszerekről beszélhetünk. Ugyanakkor vannak olyan rendszerek, amelyben a közvetett séghez nem társul a bizonyosság alacsonyabb foka.

(ii) A másik álláspont a diszjunkció, miszerint az evidencialitás és az episztemikus modalitás két különálló kategória (Aikhenvald 2004, de Haan 1999). A kategóriák legfőképp szemantikájukban különböznek: míg az evidencialitás az információ forrásának típusát jelenti ki, addig az episztemikus modalitás azt fogalmazza meg, hogy a beszélő milyen mértékben köteleződik el saját állításának igazságtartalmához, mennyire tartja valószínűnek, hogy az állítás igaz (de Haan 1999: 25). Habár a különbség szemantikai szempontból a legszembeötlőbb, a két kategória szintaktikai viselkedése is eltérő – például számos nyelvben evidenciális nem állhat tagadással, nem úgy, mint az episztemikus modalitáshoz köthető elemek (de Haan 1999). Továbbá vannak nyelvek, amelyekben az evidencialitás és az episztemikus modalitás kategóriája külön rendszert alkot (Dickinson 2000). Aikhenvald szintén határozottan elkülöníti egymástól a két kategóriát és az egyes szemantikai átfedéseket az adott nyelv rendszeréhez köthető egyéni vonásnak tekinti (Aikhenvald 2004: 7). Az evidencialitás és az episztemikus modalitás két külön kategóriaként való kezelése nem zárja ki azt, hogy evidenciájelölők episztemikus tartalmat is kifejezzenek. Az indirekt evidenciálisok alkalmasak arra, hogy kifejezzék a beszélő konceptuális távolságát a szóban forgó eseménytől, ennél fogva a közvetett evidencia jelölői számos esetben episztemikus jelentésárnyalattal is bírhatnak (Aikhenvald 2004: 156–157, 186). Továbbá a diszjunkció egy vál-

¹⁸ Boye (2012: 137) cáfolja ezt, munkájában feldolgoz olyan nyelveket, melyekben az episztemikus modális kifejezéseknek nincs evidenciális jelentéskiterjesztése.

tozatát képviseli Boye (2012) is. Boye (2012) interpretációjában az evidencialitás és az episztemikus modalitás két külön kategória, de mindkettő az episztemicitás felettes kategóriájába tartozik. Az evidencialitás ebben az értelmezésben az episztemikus igazolás (*epistemic justification*), az episztemikus modalitás az episztemikus támogatás (*epistemic support*) fogalmának feleltethető meg.

(iii) A harmadik álláspont szerint az evidencialitás, ezen belül is elsősorban az inferenciális evidenciális és az episztemikus modalitás egymást átfedő kategóriák (van der Auwera – Plungian 1998, Faller 2002a, Nuyts 2017). A tanulmány szerzői is ezzel az állásponttal értenek egyet. A következtetésben mindig benne van a beszélő saját feltételezése az adott szituációról, illetve ugyanez igaz fordítva is: a beszélő feltételezése az esemény valószínűségéről nem függetleníthető a következtetési folyamatoktól.¹⁹ Kugler (2015) szerint az inferencialitás nem képezi részét az evidencialitásnak. Horváth (2013: 50–51) szerint az inferencialitás esetében metaevidenciális műveletről van szó, mivel a megnyilatkozó nem az információ forrását vagy annak típusát adja meg, hanem azt jelzi, hogy a következtetés valamilyen evidencián alapul, vagyis kiértékeli a rendelkezésre álló forrásokat és az alapján következtet az eseményre. Kugler (2015: 50–52) ennél fogva leválasztja az inferencialitást az evidencialitásról, és az episztemikus modalitással egyazon szemantikai tartományban helyezi el (episztemiciális tartomány), mivel mindkét esetben a megnyilatkozó tapasztalati tudása, vélekedése szolgál kiindulópontként a következtetés számára, vagyis a megnyilatkozóon mint mentális szubjektumon keresztül az elérés. Nuyts (2017: 72–74) értelmezésében szintén az inferenciális evidencialitással áll kapcsolatban az episztemikus modalitás. A következtetési evidencialitás és az episztemikus modalitás a valószínűség mértékét jelzi egy hipotetikus tényállásról. Ez arra utal, hogy az episztemikus és a következtetés közelebb áll egymáshoz, mint az episztemikus például a deontikus modalitáshoz,²⁰ ugyanis mind a kettőben megtalálható a követ-

¹⁹ Éppen ezért az evidenciális és episztemikus tartományok közötti átfedő terület megnevezésére alkotta meg Faller az episztemiciális (*epistential* – episztemikus és evidenciális) kifejezést (Faller 2002a: 87–90).

²⁰ Nuyts a deontikus modalitást emeli ki, ugyanakkor ahogy lektorunk írja, ez igaz minden modális kategória esetében is, amennyiben a megnyilatkozó szubjektum mentális működésén keresztül elérésre hivatkozunk. Ez azért fontos, mert minden más (vagyis nem episztemikus) modális kategória szereplőorientált lehetségességet képvisel, csak az episztemikus ún. beszélőorientált.

keztetés mozzanata, vagyis logikusan összefüggnek abban az értelemben, hogy mindkettő egy olyan érvelési folyamatot foglal magába, amely evidenciák darabjaiból áll, amely következtetéshez vezet az adott helyzet fennállásának lehetőségével kapcsolatban. Az episztemikus modalitás az érvelési folyamatnak az eredményét kódolja. Ez a tényállás valószínűségi fokait jelöli, és semmit sem jelöl az ehhez az értékeléshez vezető érvelési folyamat szempontjából.

Az uráli nyelvek vizsgálata során több nyelv esetében is felmerül az episztemikus modalitás és az evidencialitás kapcsolata. Az ész-t reportatív evidenciális erősen kapcsolódik az episztemikus modalitáshoz, a jelölő azt is kifejezi, hogy a beszélő kevésbé vállal felelősséget a proposícióban foglaltak valóságtartalmáért (Tamm et al. 2018: 157–158). Így használatát nem csupán az információ forrása határozza meg, hanem a megnyilatkozó valószínűsítése is.²¹

Az udmurtban megfigyelhető, hogy az indirekt evidenciális valamivel alacsonyabb mértékű bizonyosságot fejez ki, míg az evidenciális értelemben neutrális múlt idő így a bizonyosság magasabb mértékét jelezheti (Kubitsch 2023). Ez viszont elsősorban kontextusfüggő, sőt a beszélők között sincs konszenzus a jelölők episztemikus kiterjesztését illetően. Az ilyen típusú használat alkalomszerű, és minden bizonnyal a két kategória között fennálló implicit pragmatikai viszony eredménye (vö. Givón 2001 fentebb). Ezt az is alátámasztja, hogy egy episztemikus operátor megjelenése „felülírja” ezt a különbségtételt a jelölők között. Az udmurt kapcsán viszont említést kell tenni a *pe* kvotatív partikuláról, mely azt jelzi, hogy az elhangzott információ, pontosabban a tudósított diskurzusszegmens (*reported discourse*) a tényleges megnyilatkozótól eltérő, tudatos forráshoz tartozik (Bartens 2000: 321). Teptiuk (2019: 111–119) vizsgálata kimutatta, hogy a partikula ezen felül önidézés esetén is használatos, kifejezheti az inferenciális evidenciát, továbbá diskurzusjelölőként is funkcionál, miként alkalmas arra is, hogy a megnyilatkozó részleges episztemikus támogatását jelölje.

A komi-zürjén kapcsán is megjelenik a bizonyosság mint az indirekt evidenciális használatát befolyásoló tényező (Cipanov 2002: 172). Habár pontosabb információkkal nem rendelkezünk a bizonyosság szerepéről,

²¹ Érdekes módon a lívben, melynek evidencialitása rendkívül hasonló az észt-hez, az evidencialitás és episztemikus modalitás ilyen jellegű kapcsolatát nem mutatták ki (Kehayov et al. 2012: 52).

feltételezhető, hogy az udmurthoz hasonlóan az episztemikus kiterjesztés kontextuális és implikált. A *pö* kvotatív partikulának (az udmurt *pe* partikula megfelelője) szintén van episztemikus használata (Leinonen 2000: 420, Teptiuk 2019: 150).

A szamojéd nyelvek esetében nem egyértelmű, hogy az evidenciálisoknak van-e episztemikus jelentéstartalma. Annak ellenére, hogy evidenciálisrendszereik között számos párhuzam megfigyelhető, az episztemikus tartalom és evidencialitás jelölése közötti összefüggések tekintében nagymértékben különböznek. Az feltételezhető, hogy az evidenciálisok önmagukban kevésbé utalnak a bizonyosság/bizonytalanság mértékére. A nganaszban az evidenciálist (reportatív, inferenciális, érzékeléses) tartalmazó mondatban jellemzően nem jelenik meg episztemikus jelölő (partikula, határozószó), és az evidenciálisok nem kombinálódhatnak episztemikus igemódokkal (vö. Szeverényi 2017). Ugyanakkor mind az erdei, mind a tundrai nyenyecben vannak olyan esetek, amikor az evidenciájelölő és az episztemikus igemód (probabilitív és approximatív) egyazon szóalakban fordul elő (Burkova 2022: 694). Ezek együttesen azt mutatják, hogy a beszélő milyen forrásból értesült, és mennyire biztos a megszerzett tudásban (Burkova 2022: 689). Ez értelmezhető egyfelől úgy, hogy az evidenciálistan jelölt proposíció kaphat episztemikus jelentést, vagy úgy – ha a grammatikalizáció felől közelítünk, és azt mondjuk, hogy ezek a kombinációk már grammatikalizálódtak –, hogy az új összetett alakok olyan evidenciálisok, amelyeknek van episztemikus kiterjesztése.

A probléma egyik gyökere, hogy a korábbi terepmunkákon, gyűjtések során ez a kérdés nem merült fel, Burkova kutatásait leszámítva nem tudunk célirányosan gyűjtött anyagról, vagyis elsősorban írásos, lejegyzett anyagokon végzett elemzések alapján teszünk állításokat olyan jelenségekre vonatkozóan, amelyeket elsősorban kommunikációs, élőbeszédbeli helyzetekben lehetne vizsgálni. Lejegyzett, jellemzően elbeszélő jellegű anyagokon csak nagyon körültekintően végezhető ilyen vizsgálat, csak olyan szövegeken, ahol a tág kontextus is rendelkezésünkre áll; emellett figyelembe kell venni a beszélő egyéni tudását és előfeltevéseit is. A másik probléma a grammatikalizáció mértékével függ össze: vannak olyan jelölők, illetve jelölőkapcsolatok, melyek grammatikalizációját, státuszát az egyes leírások eltérő módon ítélik meg, ez pedig a teljes rendszer értékelését, leírását befolyásolja.

4.2. Az evidenciálisok pragmatikai értékei

Brugman és Macaulay tanulmányában két területet említ az evidenciálisok pragmatikai értékei (*pragmatic-level value*) kapcsán: az egyik az elkötelezettség²² mértékének jelölése, a másik az informativitás mértékének kifejezése. Utóbbi a tipológiai szakirodalomban gyakran megjelenő mirativitás kategóriájának feleltethető meg.

4.2.1. Az elkötelezettség mértékének jelölése

A beszélői elkötelezettség kategóriája a beszélő elkötelezettségének mértékét mutatja a propozicionális tartalom és annak igazságtartalma iránt. Az elkötelezettséget jellemzően skalárisként írják le, ennél fogva „erősebb” vagy „gyengébb” lehet. Többen implikált összefüggéseket feltételeznek az evidenciajelölők használata és az elkötelezettség mértéke között (vö. Faller 2002a, Kehayov 2008, Kugler 2015, Brugman – Macalauy 2015). Ugyanakkor azt Brugman és Macaulay is elismeri, hogy a témáról viszonylag kevés tudással rendelkezünk, illetve hogy nehéz pusztán az elkötelezettséget alapul venni az ebből következő episztemikus implikációk nélkül. Cornillie (2018) szerint a reportatív és nem-differenciált indirekt evidenciálisok esetén nincs beszélői elkötelezettség, míg a direkt és az inferenciális evidenciálisok esetén van. AnderBois (2014: 243–244) alapján viszont habár a reportatív evidenciális használatakor lehet alacsonyabb az elkötelezettség, az elkötelezettség hiánya nem a reportatív evidenciálisok univerzális tulajdonsága.

Faller (2019) alapján egy ϕ állítás megtetelekor kétféle elköteleződésről beszélhetünk – egyrészt a megnyilatkozás igaz volta felé, másrészt az ezt alátámasztó evidencia felé.²³ Tehát ha erős az elkötelezettség amellett, hogy ϕ igaz, akkor ez elköteleződést implikál a megfelelő evidencia mellett. Viszont ha gyenge elkötelezettségről van szó, akkor csak olyan evi-

²² Jelen tanulmányban az elkötelezettség a *commitment* terminus magyar fordítása. Egy másik releváns terminus, az *engagement* is fordítható elkötelezettségnek, bár Kugler (2020: 430) például a bevonódás terminust használja. A tipológiai szakirodalomban az utóbbi években az *engagement* azokat a nyelvtani rendszereket takarja, melyekben grammatikalizálódott eszközök találhatók az interszubsjektivitás (az információ megosztott és nem-megosztott elérésének) kifejezésére (Bergqvist – Kittilä 2020, Evans et al. 2018). Az interszubsjektivitás kapcsolatban áll az evidencialitással, de tanulmányunk ezt a kérdéskört nem érinti.

²³ „Asserting ϕ a speaker not only commits to its truth but also to having adequate evidence for it” (Faller 2019: 21).

dencia áll rendelkezésünkre, mely kevésbé támogatja azt, hogy ϕ igaz. Faller a kuzco kecsua (kecsua nyelvcsalád, Peru, 1,5 millió beszélő) nyelvben az evidenciálisokat illokúciós módosítókként elemezte (2002a), és az egyes evidenciátípusok, illetve az elkötelezettség között az alábbi összefüggéseket állapította meg:

- i. legjobb elérhető evidencia \rightarrow erős elkötelezettség, hogy ϕ igaz;
- ii. inferenciális evidenciális \rightarrow gyenge elkötelezettség;
- iii. reportatív evidenciális \rightarrow egy harmadik fél elkötelezett.

Faller (2019) lehetséges tipológiai különbséget lát abban az értelemben, hogy a grammatikai evidencialitással bíró nyelvekben a beszélő evidenciához való elkötelezettsége az elsődleges, és ebből következik az igazsághoz való elköteleződés. Ezzel szemben azokban a nyelvekben, amelyekben nincs grammatikai evidenciális, mindez fordítva történik, tehát a proposíció igaz volta felé való elkötelezettség az elsődleges, és ebből következik az evidenciához való elköteleződés. Ez utóbbi megfigyelés talán magyarázatot kínálhat arra, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben az evidencialitás nem grammatikalizálódott jelölők révén fejeződik ki, hanem például a lexikonon keresztül, az információforrást kifejezni képes elemek szinte elválaszthatatlanul kapcsolódnak az episztemikus modalitáshoz, és ennek kapcsán a beszélői elkötelezettséghez is (vö. magyar, finn).

Az uráli nyelvek viszonylatában az evidenciajelölők és a beszélői elkötelezettség kapcsolatáról kevés tudással rendelkezünk. A leginkább kutatott és dokumentált, ún. „nagy” finnugor – magyar, finn, észt – nyelvek közül az észtben található morfológiai evidenciajelölő. Kehayov (2018: 22) alapján az észt reportatív „közepes” mértékű elkötelezettséget (*middle degree of commitment*) implikál. Kaiser (2022: 71–72) szerint a finnben a reportatív *kuulemma* és a dubitatív *muka* partikulák használata az elkötelezettség hiányát jelzik. A magyarban Kugler (2013, 2015) elemezte az információforrást és az elkötelezettséget jelölő lexikális kifejezéseket. A nagy finnugor nyelvek mellett egyedül az udmurtra van némi rálátásunk (Kubitsch 2023). Itt az figyelhető meg, hogy az indirekt evidenciális használata kisebb mértékű beszélői elkötelezettséggel azonosítható. Ugyanakkor ez is implikált, az elkötelezettség kifejezése nem képezi részét az evidenciajelölő szemantikájának.

4.2.2. Az informativitás mértékének (mirativitás) jelölése

Brugman és Macaulay az INFORMATIVITÁS MÉRTÉKÉ-nek konceptuális kategóriájához a mirativitás szemantikai kategóriáját társítja. A mirativitást általában az információ újdonságértékének, váratlan mivoltának nyelvtani jelöléseként tartják számon (DeLancey 1997: 33). Slobin – Aksu (1982) alapján a beszélő pillanatnyi tapasztalata nem korrelál annak korábbi elvárásaival. A világ nyelveiben a közvetett evidencia jelölői gyakran fejeznek ki mirativitást is (DeLancey 2001: 378). Csakúgy, mint az evidencialitás mibenlétének meghatározásánál, a mirativitást illetően is többféle megközelítés tartja magát a vonatkozó szakirodalomban.

Aikhenvald (2012) szerint a mirativitás kategóriája az alábbi öt jelentéstípust foglalja magába (*mirative values*). Ezek a típusok az egyes nyelvekben eltérő módon valósulhatnak meg, továbbá lehetséges, hogy egyazon nyelven belül a különféle típusokat más és más módon fejezik ki (Aikhenvald 2012: 437):

1. hirtelen felfedezés, felismerés (*sudden discovery, realization*),
2. meglepődés (*surprise*),
3. mentális „felkészületlenség” (*unprepared mind*),
4. várákózással ellentétes tartalom (*counterexpectation*),
5. új információ (*information new*).

Ezek vonatkozhatnak a) a beszélőre, b) a hallgatóra, c) a történet főhősére.

Meg kell jegyezni, hogy a meglepetést, meglepődést ma már inkább csak implikációnak tartják a mirativitás kapcsán, nem ezt tekintik az elsődlegesen meghatározó szemantikai komponensnek, hanem sokkal inkább az új, nem-integrált tudás jelölését (Bergqvist – Kittilä 2020: 2, Meixas 2016).

Az evidenciálisok miratív értelmű jelentésbővülése a kételemű evidenciálisrendszerekben a nem-elsőkézből származó információt jelölő evidenciálisnál, nagyobb rendszerek esetén az inferenciális típusnál, illetve ritkábban a reportatív evidenciális esetében figyelhető meg. A mirativitás számos nyelvben szemantikailag és pragmatikailag is kapcsolódik

az evidencialitáshoz (Peterson 2010: 132).²⁴ A köztük lévő kapcsolat alapja a „távolítás” (*distancing*) lehet: az indirekt evidenciálisok esetében fizikai távolságról van szó a beszélő és a szóban forgó esemény között, míg a mirativitás mentális távolságot jelez (Dickinson 2000). Vagyis a téri viszony (fizikai távolság) összekapcsolódik az információ elérése szempontjából fennálló közvetettséggel, mely egyben mentális távolság is, és így a jelentés könnyen kiterjesztődhet a megnyilatkozó episztemikus viszonyulása szerinti nagyobb „távolságra”.

Brugman és Macaulay szerint az evidenciajelölők pragmatikai szinten utalhatnak az informativitás mértékére. Az uráli nyelvekben több indirekt-evidencia-jelölő képes miratív jelentést kifejezni. Fontos hangsúlyozni, hogy számos uráli nyelvben a miratív értelmezés nem csak implikáció. Az udmurtban az indirekt evidenciajelölő bizonyítottan alkalmas arra, hogy kizárólag az informativitás magas fokát jelölje, függetlenül az információforrás közvettségétől (Kubitsch 2019, 2023).²⁵ Az északi manysi kapcsán az is felmerül, hogy a jelen idejű paradigmának, melyet a közvetett információforrás kifejezésével azonosítanak, nincs evidenciális tartalma, hanem pusztán mirativitást fejez ki (Skribnik – Janda 2012).

Az alábbi táblázat (1.) összegzi, hogy az egyes uráli nyelvekben az aikhenvaldi értelemben grammatikai evidenciajelölők közül melyeknek

²⁴ Meg kell jegyezni, hogy nem csupán az evidencialitás és mirativitás, de ezen két kategória és az episztemikus modalitás között is többen konceptuális kapcsolatot látnak. Peterson (2010: 6) megfogalmazásában ez a három kategória a beszélő fizikai, pszichológiai és temporális viszonyulását fejezi ki az adott esemény vagy állapot kapcsán. Ennek tükrében: a) az evidencialitás a beszélő tudásának forrását kódolja, b) az episztemikus modalitás a beszélő adott propozícióhoz való hozzáállását mutatja a bizonyosság és valószínűség tekintetében, c) a mirativitás a beszélő és a propozíció közti viszonyt kódolja, továbbá a beszélő általános elvárásait és feltételezéseit az adott beszédhelyzetben. DeLancey (2001: 379–380) szerint mindhárom kategória alkalmas arra, hogy az „ideális” tudástól való eltérést fejezze ki. Az ideális, és így a fenti kategóriák szempontjából jelöletlen tudás első kézből származik, igaznak tekintett, és beleillik a világról alkotott korábbi ismeretekbe. Tehát az evidencialitás, az episztemikus modalitás és a mirativitás azt jelöli, amikor az ismeret nem felel meg ezen kritériumok valamelyikének.

²⁵ A létige egyes szám harmadik személyű, indirekt evidenciális alakjánál (*vylem*) figyelhető meg, hogy gyakran használják a mirativitás kifejezésére. Ezekben az esetekben az egyébként múlt idejű, indirekt evidenciális alak elveszítheti a múlt idő szemantikai jegyét, illetve az indirekt evidencia jegyet is. A *vylem* elem kapcsán minden bizonnyal grammatikalizálódási folyamatokkal számolhatunk (bővebben ld. Kubitsch 2023).

van miratív használata (a 3. oszlopban zárójelben nem adjuk meg az összes vonatkozó hivatkozást, hanem csak néhány releváns tételt).

1. táblázat: A grammatikai evidenciajelölők miratív kiterjesztése az uráli nyelvekben

Nyelv	Milyen grammatikai evidenciálisok vannak a nyelvben?	Melyiknek van miratív használata?
észt	reportatív	–
lív	reportatív	–
mezei mari	indirekt	indirekt (Spets 2020, 2021)
udmurt	indirekt	indirekt (Kubitsch 2019, 2023)
komi-zürjén	indirekt	indirekt (Leinonen 2000, Siegl 2004)
komi-permják	indirekt	indirekt (Siegl 2004)
északi manyisi	indirekt	indirekt (Sipőcz 2014)
északi hanti	indirekt	indirekt (Nikolaeva 1999, Csepregi 2014)
szelkup	auditív, indirekt	indirekt (Urmancsijeva 2015)
nganaszan	auditív, inferenciális, reportatív	inferenciális (Guszev 2007, Vojter 2022)
nyenyec (tundrai, erdei)	kognitív előrejelzés, érzékelésen alapuló előrejelzés, nem vizuális érzékelés, feltevés, inferenciális, hallomás (Burkova 2022)	inferenciális (Jalava 2014, Nikolaeva 2014)
enyec (tundrai, erdei)	„tiszta” evidenciális csupán az auditív, de számos – elsősorban episztemikus – ige módnak van evidenciális jelentéstartalma (Siegl 2013, 2022)	inferentív (Urmancsijeva 2016) vagy perfektum (Siegl 2013, 2020, Hanyina – Sluinszkij 2016)

Látható, hogy az evidencijelölők miratív funkciójáról viszonylag sok ismerettel rendelkezünk az uráli nyelvek kapcsán, illetve ezen jelölők miratív használata beleilleszkedik a tipológiai megállapításokba. Leggyakrabban az inferenciális evidenciálisoknak van miratív használata is – ez a nyenyec, enyec és a nganaszan esetén egyértelműen látszik (a példákat elemzi Vojter 2022).

- (9) nganaszan
ou tə taa-j tətu-batu-ru? kaj.
 EXCL nos házi.rén-ACC.PL hoz-INFER-2PL.S/O igen
 'Ó, szóval rénszarvasokat is hoztatok? (nem tudtam, ezért meglepődtem)' (MVL_080226_Deceit_flkd: 43)

- (10) erdei enyec
Florian čai tođa-bi.
 F. tea[ACC] hoz-PERF.3SG
 'Florian hozott teát (meglepetésemre).' (Siegl 2013: 264)

Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben egy általánosan indirekt evidencijelölő található (permi, obi-ugor nyelvek), a jelölők jellemzően perfekt alakokra vezethetők vissza (vö. Jalava 2016, Skribnik – Kehayov 2018). Figyelembe véve az evidencijelölők általános jelentésfejlődését és grammatikalizációját (vö. Bybee et al. 1994), feltételezhető, hogy ezen befejezett alakok először inferencialitást fejeztek ki, és használatuk csak később terjedt ki a reportativitásra, illetve az általánosságban vett indirekt evidenciára. Vagyis ezekben a nyelvekben is az indirekt evidenciális kiterjedése a mirativitás kifejezésére tipológiailag általánosnak tekinthető.

Annak ellenére, hogy a téma viszonylag jól feldolgozott, az egyes nyelvek kapcsán további kérdések merülhetnek fel. Ilyen például az, hogy mennyire tekinthető konvencionizálódottnak az evidencijelölők miratív használata – például Siegl (2004) alapján a permjában a miratív használat kevésbé jellemző, mint az udmurtban. Felmerül továbbá az is, hogy az elhangzott információ ki számára bír magas informatívási értékkel.

4.3. Az evidencialitás deiktikus funkciója

Az evidencijelölők jellemzően a beszélő nézőpontjára reflektálnak a mondatban leírt eseményekkel kapcsolatban. Ennélfogva de Haan (2005) az evidencialitást deiktikus kategóriának tartja. Minden deiktikus elem feltételez egy bizonyos origót, az idő, tér vagy személy referenciális pontját: kanonikusan a beszélő origóját. De Haan (2005) szerint direkt evidencia

esetén az esemény és az információforrás a beszélő deiktikus tartományán belül helyezkedik el, míg indirekt esetén ezeken kívül. Tehát az evidenciális origó nem mindig egyezik meg azzal, aki érzékeli az eseményt. Ezekben az esetekben (pl. reportatív evidencia) a beszélő az evidenciális használatával azt jelzi, hogy a saját nézőpontjából tudósított esemény hogyan történt, és ehhez neki mi a viszonya. Vagyis a beszélői nézőpont reflektál a szituációra, amelyről az állítást teszi.

Mindemellett vannak nyelvek, amelyek megengedik az evidenciális origó elmozdulását a megnyilatkozóról, általában meghatározott szintaktikai környezetben (Brugman – Macaulay 2015: 216–217). Tipológiai szempontból az egyik kérdés az, hogy lehetséges-e egyáltalán az evidenciájelölő használatával nem a beszélő nézőpontját megjeleníteni, míg a másik, hogy amennyiben igen, mit és hogyan lehet jelölni ebben a tekintetben.

Az uráli nyelvek viszonylatában elmondható, hogy az eddigi kutatások alapján az evidenciájelölő a megnyilatkozó információforrását fejezi ki, tehát a beszélő az evidenciális origó. A tanulmányunk alapjául szolgáló mű nem tér ki konkrét esetekre, amelyek az evidencialitás és deixis kapcsolatát (de Haan 2005 értelmezésében) szemlélve relevánsak lehetnek. Mindazonáltal az uráli nyelvekről szerzett eddigi ismereteink alapján (pontosabban épp az ismereteink hiányossága miatt) a következő területek vizsgálatát mindenképp szükségszerűnek tartjuk: (1) a reportativitás és kvotativitás kérdésköre; (2) mirativitás; (3) az evidenciájelölők használata kérdő mondatokban; (4) az általános tudás mint evidenciatípus; (5) egoforicitás.

4.3.1. A reportativitás és kvotativitás kérdésköre

Az idézések (*reported speech*) jelölői esetében Aikhenvald fontos különbségtételt javasol a reportatívok és a kvotatívok között – utóbbi több szempontból is különbözik a többi evidenciálistól. Legfontosabb, hogy a kvotatív egy idézetet, és nem az információ forrását jelöli meg (ld. 3.1).

Ugyanakkor meglátásunk szerint a deixis szempontjából a referenciális központ mozgatása egy fontos kérdés az evidencialitás vizsgálatakor, vagyis nem lehet eltekinteni a megnyilatkozásigével jelölt idézetek figyelembevételétől. Az jól ismert, hogy több uráli nyelvben nincs, vagy nem jellemző a deiktikus elemek (tér, idő, személy stb.) eltolódása, vagyis a referenciális központot nem lehet áthelyezni (azaz nem jellemző a függő idéző szerkezet). Ilyen nyelvek jellemzően az obi-ugor és a szamojéd nyelvek (vö. Sipőcz – Szeverényi 2019). Kérdés, hogy a reportatív használatkor – amelynek például a nganaszban kvotatív funkciója is lehet – történik-e eltolódás, vagy valóban „csak” a forrást jelöli meg.

- (11) nganaszan
Tə n'üə-ði munu-ntu:
 Hát gyerek-3SG mond-PRS.[3SG.S]
D'esi i-hüni-ntə tahari'ai? əmti,
 apa van-COND.FUT-2SG most ez
s'üar-mə miiniə munu-ntu təni?ia
 barát-1SG itt mond-PRS.3SG így
i-t'ə-bambu-η əmi?ia i-t'ə-bambu-η.
 van-IPFV-REP-2SG.S így van-IPFV-REP-2SG
Kontə-δü-n'ü? tərəd'i-j me-t'ə-biambi-η.
 áldozat-DST-ACC.PL.1PL ilyen-ACC.PL csinál-REP-2SG.S

'A lány azt mondja: »Apa, a barátom azt mondja, hogy tedd ezt, tedd azt. Mutass be áldozatot.«' (ChND_041212_Girl_flkd.126)

A narrátor egyenes idéző szerkezetben idézi a lányt, aki az apjához szól, és továbbítja apjának a barátja kérését, hogy az apja miket csináljon. Ezt kétféle módon tehetné meg: elvileg adott a lehetőség, hogy egyenes idézésben 3. személyben beszéljen az apjáról az apjának, a másik, amit itt látunk, hogy a reportatív evidenciális kvotatívként szerepel, vagyis egyértelműen kiderül az információ forrása (a barát), illetve az is, hogy a barát kérését, parancsát továbbítja – ezt a reportatív evidenciális használatával teheti meg, 2. személyben. Fontos, hogy a történetben az előző mondatok megnyilatkozója a lány barátja, akit a narrátor szó szerint idéz a lányhoz beszélve, hogy mit is csináljon pontosan az apja.

A deiktikus megközelítés során felmerül a kérdés, hogy a referenciális központ áthelyezésekor, vagyis más beszélőt idézve lehet-e használni evidenciális, vagyis egyértelművé válik-e, hogy a forrás megjelölése kinek a nézőpontjából történik: az aktuális vagy az eredeti beszélőből-e.

4.3.2. Az evidenciálisjelölők miratív értelmű használata

Ennek kapcsán az vizsgálható, hogy az elhangzott információ a diskurzus mely résztvevője számára bír magas hírértékkel. Aikhenvald (2012) a miratív értékek tárgyalásánál felsorolja, hogy az egyes értékek vonatkozhatnak a megnyilatkozóra, a hallgatóra, illetve a történet főhősére is (vö. 4.2.2-es pont). Viszont meglátásunk szerint annak jelentősége nincs hangsúlyozva, hogy azokban az esetekben, amikor a jelölő nem a megnyilatkozóra vonatkozik, tulajdonképpen az origó elmozdulásáról beszélünk, hiszen ekkor már nem tisztán a megnyilatkozó nézőpontja jelenik meg, hanem a megnyilatkozó valószínűsítése a diskurzusban résztvevők néző-

pontjáról, hiszen a megnyilatkozó kiindulópontjából konstruálódnak meg más szereplők mentális állapotai. Az, hogy az adott ismeret a diskurzus mely résztvevője számára integrált vagy nem-integrált, megosztott vagy nem-megosztott a résztvevők között, az interszubsztívitás kategóriájához tartozik (Verhagen 2005, Evans et al. 2018, Bergqvist – Kittilä 2020). Az udmurtban található példák, melyek arra engednek következtetni, hogy az indirekt evidencijelölő használható miratív értelemben olyan esetekben is, amikor az információ nem a megnyilatkozó számára hírértékű, hanem (a megnyilatkozó feltételezése szerint) a hallgatónak. Használó elmozdulás az evidenciális értelmű használatkor nem figyelhető meg.

4.3.3. Az evidencijelölők használata kérdő mondatokban

A morfológiai evidencijelölők és a kérdő mondatok vizsgálatának egyik fontos témája, hogy a kérdő mondatban szereplő evidenciális kinek az információforrására utal. Eszerint a kérdő mondatban szereplő jelölő lehet beszélőhöz lehorgonyozva (*speaker-anchored*), így a kérdező információforrását fejezi ki, vagy lehet a címzetthez lehorgonyozva (*addressee-anchored*), tehát a hallgató információforrására utal, pontosabban a beszélő feltételezésére a hallgató információforrásáról (San Roque et al. 2017). Utóbbi az angol nyelvű szakirodalomban az *interrogative flip*-nek nevezett jelenséghez kapcsolódik, de meg kell jegyezni, hogy a jelenség több szempontot is magába foglal (Tenny – Speas 2013). Az eddigi vizsgálatok alapján nincs olyan uráli nyelv, amelyben az evidencijelölő kérdő mondatokban a címzetthez lehorgonyozva lenne, de hozzá kell tenni, hogy számos jelölőt nem vizsgáltak ebből a szempontból, vagy spontán társalgási adatok híján nem is áll módunkban ezt a jelenséget vizsgálni.

4.3.4. Az általános tudás mint evidenciatípus

Az evidenciatípusok tipológiai felosztása hagyományosan az általános tudást nem tekinti külön típusnak (kivételt képez Plungian 2010-es kategorizációja, melyben az általános tudást a közvetlen/személyes evidenciálisok közé sorolja). Kittilä (2019a) munkájában amellet érvel, hogy az általános tudás önálló információforrásnak tekintendő. Általános tudásnak tekinthető az az információ, amely a megnyilatkozó világképének részét képezi, amelyről abszolút szubsztív bizonyossággal rendelkezik, és nem szükséges, hogy bármilyen külső bizonyítékra utaljon, amikor kijelentésében általános tudásra utal (Kittilä 2019a: 1277). A világ nyelveiben az általános tudás lehet jelöletlen, kifejezheti önálló jelölő, vagy a vizuális evidencia markere. Az evidenciális origóhoz ez abból a szempontból

kapcsolódik, hogy az általános tudásra történő utaláskor nem feltétlenül csak a megnyilatkozó evidenciájáról és tudásáról lehet szó, hanem egy egész közösségről, így ez ismét az interszubjektivitás kategóriájához is kapcsolódik.

Az uráli nyelvekben az általános tudás kifejezését kevésbé vizsgálták. Az udmurt, és feltételezhetően a komi-permják és komi-zürjén kapcsán azt láthatjuk, hogy az általános tudás evidenciális értelemben jelöletlen, illetve hogy az ismeret társasan megosztott státusza felülírhatja az egyébként közvetett információforrást. Hasonló figyelhető meg az észtenben is (Tamm et al. 2018: 157), melyben a reportatív evidenciális nem használják tényként kezelt információval – ez természetesen abból is fakad, hogy az észten reportatív evidenciális szoros kapcsolatot mutat az episztemikus modalitással (ld. 4.1. pont). A komplexebb evidenciálisrendszerekkel bíró uráli nyelvekben, így a nganaszban és a nyenyecben sem külön kutatott terület az általános tudás mint információforrás. Burkova (2022: 691–696) viszont a nyenyecben elkünlíti az általános tudás markerét: a *-na (-ta)* szuffixum olyan feltételezést jelöl, amely a beszélő általános tudásán vagy korábbi tapasztalatán alapul.

4.3.5. Egoforicitás

Brugman és Macaulay nem szólnak – mint ahogyan Aikhenvald sem – az egoforicitásról. Az egoforicitás a megnyilatkozó vagy a hallgató episztemikus autoritását jelzi a szóban forgó eseményben történő részvételével, bevonódásával kapcsolatban (Bergqvist – Kittilä 2020: 2, Floyd et al. 2018, Widmer 2020). Az egoforicitás kategóriája morfoszintaktikai módon nem jelölt az uráli nyelvekben, arról pedig, hogy az evidenciajelölőknek lenne kifejezetten egoforikus használata, jelenleg nem rendelkezünk ismeretekkel. Így az egoforicitás az uráli nyelvek evidencialitása szempontjából jelenlegi tudásunk alapján nem releváns, ugyanakkor – Verhees szerint is (2019) – beletartozik az evidencialitás szemantikai doménjába.

4.4. Kötelező és opcionális evidenciajelölés

Brugman és Macaulay tanulmányukban nem definiálják pontosan azt, hogy mi értendő *kötelező evidenciális* alatt, de a leírásból egyértelműnek tűnik, hogy a kötelezőséget tekintve tisztán grammatikalitási szempont-

ból indulnak ki. Leginkább Aikhenvaldra hivatkoznak (2004, 2007),²⁶ aki szerint az evidencialitás definíciójába beletartozik a kötelezőség is (amellett, hogy elsősorban a morfológiai információforrás-jelölőket tekinti evidenciálisoknak). Brugman és Macaulay ezt – sokakkal egyetértve – túlságosan korlátozónak tartja, mivel számos nyelvben az információforrás jelölése opcionális, vagyis az evidenciális specifikáció hiánya nem feltétlenül eredményez agrammatikus szerkezetet (vö. 3. pont). Aikhenvald 2004-es monográfiájában maga is elemez olyan grammatikalizálódott evidenciajelölőket, melyek grammatikai értelemben semmiképp sem tekinthetők kötelezőnek (vö. észt reportatív evidenciális).

A tanulmány arra nem tér ki, hogy a szakirodalomban a grammatikai kötelezőséget már többen megkérdőjelezték. Így például Michael (2008: 66) amellett érvel, hogy a kötelezőség kritériuma elégséges, de nem szükséges feltétele a grammatikalizálódott evidencialitásnak. A kötelezőség feltétele nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy számos evidenciajelölő rendszer a grammatikalizálódás határvonalán található: sok evidenciálisrendszer erősen grammatikalizálódott, ám nem (teljesen) kötelező. A kötelezőség nem található meg azokban a nyelvekben, amelyekből hiányoznak a grammatikai evidenciálisrendszerek (Michael 2008: 66). Úgy tűnik, hogy a széttagolt evidenciálisrendszerek is lehetnek kötelezőek (ilyen például a maká evidenciálisrendszer; vakas nyelvek, USA, Jacobsen 1986), de nem feltétlenül azok (ez figyelhető meg például az inuitban, ld. Michael 2008: 78). A széttagolt evidenciálisrendszer elemei a grammatikalizálódottság különböző fokain állhatnak, ettől tehát maga a rendszer lehet aikhenvaldi értelemben kötelező, ld. maká evidencialitás, de természetesen ez a ritkább.

Az *Oxford handbook of evidentiality* kötetben (Aikhenvald szerk. 2018) a bevezető fejezetek többnyire tisztázzák a kötelezőséget (ld. Boye 2018: 268–269), az esettanulmányok egy része (ld. Narrog – Yang 2018: 709) pedig még mindig viszonyítási pontként kezelik a grammatikai kötelezőséget. E kötet bevezető fejezetében Aikhenvald a kötelezőséget továbbra is grammatikalitási szempontból használja, ugyanakkor nem bináris, hanem skaláris értelemben, ami már egy kevésbé megszorító nézőpont.²⁷ Az ugyanezen fejezet végén található „checklist” alapján viszont a kötelezőség

²⁶ „The relevant constituent (normally a clause) must be marked by at least one evidential morpheme in any grammatical context that the constituent is capable of being so marked” (cf. Aikhenvald 2004: 10).

²⁷ „Evidentials vary in how obligatory they are” (Aikhenvald 2018: 10).

megint csak bináris választás kérdése.²⁸ Kevés szó esik a kötelezőségről azokban a nyelvekben, ahol az evidenciális fuzionál más kategóriával, az igeidővel és az aspektussal. Értelemszerűen ezekben a nyelvekben az evidenciálisok használata kötelező, mivel maga az igeidő/aspektus kategóriájának jelölése kötelező (pl. török, permi).

Aikhenvald 2004-es monográfiájában ismertet számos olyan nyelvet, amelyekben az evidenciálisan jelölt alak az indirekt evidenciát fejezi ki, míg a jelöletlen alak neutrális az evidencialitás szempontjából. Ezekben az esetekben a beszélő választása, hogy hangsúlyozni kívánja-e azt, hogy indirekt evidenciáról van szó (2004: 75–76). Ez már önmagában módosíthatja a grammatikai kötelezőséget, hiszen így a jelöletlen forma indirekt evidencia esetén is használható.

Vannak a kötelező evidencialitás fogalmának egyéb értelmezései, amelyek sokkal inkább szituációs/kommunikációs/pragmatikai kötelezőségként írhatók le. Nagyon sok olyan nyelvtani leírást találunk, ahol a szerző nem tudja pontosan meghatározni az evidenciálisok használatát, vagy homályosan tudja csak megfogalmazni, például „a beszélő hiányosnak érzi” a kijelentést, ha nem tartalmaz evidenciálist (pl. sipibo-konibo nyelv, panotakana család, Valenzuela 2003: 354).²⁹ A bora nyelvben (bora-witoto nyelvcsalád, 2400 beszélő, Peru; Thiesen – Weber 2012: 306–310) megkülönböztetnek direkt, inferenciális és reportatív evidenciálist. A direkt evidenciának nincs jelölője, hanem az evidenciális klitikum hiánya kijelentő mondatban első kézből származó információra utal. Ha a beszélő nem használ evidenciális klitikumot, amikor olyan eseményről számol be, amelynek nem volt szemtanúja, akkor annak értelmezése „kihívást” jelent a befogadó számára.

Az biztos, hogy kevés olyan nyelv van, amelyben az evidenciális hiánya minden esetben agrammatikus alakot hoz létre. Sőt ha tisztán grammatikalitási szempontból kezeljük a fogalmat, akkor azt lehet mondani, hogy sokkal kevesebb nyelv van, ahol az evidenciálisok használata grammatikalitási kérdés. A szakirodalomban felmerült, hogy a komplexebb evi-

²⁸ „Is evidentiality in the language an obligatory grammatical category? Or does the language have an evidentiality strategy? Or a combination of these? [Az evidencialitás kötelező grammatikai kategória a nyelvben? Vagy a nyelvben evidenciális stratégia található? Vagy ezek kombinációja?]” (Aikhenvald 2018: 37).

²⁹ További példa: „it is considered bad to make assertions for which evidence is lacking”: an assertion has to be qualified” (déli paiute nyelv, uto-azték nyelvcsalád, USA, illetve Verde Valley Yavapai, juma nyelvcsalád, USA, ld. Bunte – Kendall 1981: 2, idézi Boye 2018: 167).

denciálisrendszerrel rendelkező nyelvekben nagyobb eséllyel találunk kötelező evidencialitást (pl. Wiemer 2018, ld. még 3.2. pont). Minél többet tudunk egy-egy nyelvről, minél több pragmatikai, nyelvhasználati ismerettel rendelkezünk, úgy válik a grammatikai kötelezőség jelensége is skaláris fogalommá.³⁰

Az uráli nyelvekben található evidenciálisokkal kapcsolatban nem merült fel kifejezetten a kötelezőség kérdése. Az észtbén, a lívben, a permiben és az obi-ugor nyelvekben a kutatások jelen állása szerint csak az indirekt evidencia jelölt (az észtbén és a lívben a reportatív), használata grammatikai értelemben nem kötelező, megjelenésük, „kötelezőségük” inkább pragmatikai tényezők mentén írható le. A szamojéd nyelvek kapcsán is kérdéses a használat kötelezősége, ugyanakkor az evidenciálisok előfordulása, a rendszer komplexitásánál fogva, értelemszerűen általánosabb és kötöttebb, mint a finnugor nyelvekben.

Úgy gondoljuk azonban, hogy sok esetben még pragmatikai kötelezőségről sem beszélhetünk, inkább arról, hogy vannak tipikus beszédhelyzetek, amikor az evidenciális alak preferáltabb. A fentebb bemutatott tényezők (bizonyosság, informativitás, elkötelezettség mértéke) mind befolyásolhatják az egyes evidenciajelölők megjelenését. Azokban a nyelvekben, amelyekben egy-egy evidenciálisan jelölt és jelöletlen elem található meg, kevés olyan helyzetet lehet elképzelni, ahol „rossz” lenne a nem-evidenciális alak, mivel a nyelvhasználó döntése, hogy ilyen értelemben jelöltté kívánja-e tenni a megnyilatkozást. A fenti tényezők mellett a nyelvhasználó idiolektusa, illetve az evidencialitással kapcsolatos diszkurzív

³⁰ „When considered as a systemic feature of language, the core meaning of evidentiality is taken as the grammatical marking of source of information (Aikhenvald 2004: 5), and the Quechua language has been cited as being one of a number of languages of the world in which evidential marking is obligatory (Aikhenvald 2014: 5, citing Weber 1986). However, as our knowledge grows, it becomes clear that there is variability in the way evidentiality works across the Quechua family. When viewed from a pragmatic rather than a systemic perspective, as narrative performances demand, it will be shown that it is far from the case in Huamalis Quechua discourse that every utterance must obligatorily carry evidential marking” (Howard 2018: 223).

gyakorlat is hatással lehet az evidencijelölők használatára.³¹ A grammatikai kötelezőség értelemszerűen ott merülhet fel, ahol van grammatikalizálódott evidencijelölő, ám erről a differenciáltabb rendszerrel bíró számójéd nyelvek esetében sem tudunk biztosat. Kulturális konvenciók minden bizonnyal kapcsolódhatnak egyszerű evidenciálisrendszerekhez, stratégiákhoz is. Például az udmurtban az indirekt evidenciális használata alkalmas arra, hogy udvariasabbá tegye a megnyilatkozást (vö. Kubitsch – Németh 2021). Szintén kulturális konvenciónak tekinthető a nganaszanban az, hogy amikor a sámán beszámol arról, amit a szellemektől tanult, akkor jellemzően reportatív/kvotatív evidenciális használ (Aikhenvald 2004: 74–75, Guszev 2007).

4.5. Az evidencijelölők jelentésének komplementaritása

Az evidenciálisok jelentései kétféleképpen állhatnak komplementáris disztribúcióban. Az egyik, hogy az evidencijelölők kimerítik az összes lehetséges INFORMÁCIÓFORRÁS-t. A másik típus, hogy az egyes evidenciálisok jelentései kiegészítik egymást, nincsenek átfedésben. Az első típustól való eltérésre jó példa a duna nyelv (pápuai nyelv, 25 000 beszélő), amelyben nincsen reportatív evidenciális – vagyis a duna nyelv a jelölés szintjén nem különíti el az összes evidenciális kategóriát. Brugman és Macaulay (2015) a második típustól történő eltérésre nem hoz példát a szakirodalomból, csupán a karuk (kaliforniai hoka nyelv, 12 beszélő) nyelvet említik, amelyben egy auditív *súva* és egy vizuális *jánava* evidenciális partikula található. Viszont a *jánava* vizuális partikulának előfordul az alábbi használata is, ami inkább auditív vagy komplex forrásra utal, tehát átfedés figyelhető meg a funkciók között.

(12) karuk

<i>ya'nava</i>	<i>va:-kaan</i>	<i>cu'</i>	<i>pa-u-xruun-hiti</i>
YÁNAVA	így-ott	belül	NOM-3SG-morog-DUR

'Aztán láttam, hogy a farönk üreges, és belőle jön a hang.' (Szó szerint: Íme, ott belül morgás van!) (de Angulo – Freeland 1931: 221, 16. sor, idézi Brugman – Macaulay 2015: 227)

³¹ Aikhenvald (2018: 169) említi az evidencialitás egyszerűsödésének, eltűnésének lehetőségét kontaktushelyzetben. Nganaszan–orosz kontaktusvizsgálat kapcsán magunk is vizsgáltuk a kérdést (Szeverényi 2022a,b). Összességében megállapítható, hogy ahol a domináns nyelvben nincs vagy lényegesen egyszerűbb evidenciálisrendszer található, akkor nagyobb eséllyel következik be egyszerűsödés (vagy akár eltűnés).

A példamondat egy történetből való, amelyben a narrátor vadász egy csapat prérifarkaskölyköt talál. Úgy találja meg őket, hogy morgó hangot hall, és megkeresi az üreges rönköt, amelyből a morgás hallható. Egyértelmű, hogy a forrás hallás és nem vizuális alapú (a fordítás ellenére), a narrátor mégis a *yánava* partikulát használja. Brugman és Macaulay szerint míg a *súva* a hallás útján szerzett információra korlátozódik, addig a *yánava* általános érzékeléses evidenciálist jelöl, amelyek közé tartozhat a hallás is. Véleményünk szerint ez nem meggyőző példa arra, hogy lenne olyan nyelv, amelyben tiszta auditív evidenciális lenne.

Ha igazán pontosak akarunk lenni, azt kell meghatározni, hogy egy adott nyelv grammatikai evidencijelölői az egyes evidenciatípusok közül melyeket fedik le, és hogy ezen „lefedések” között mekkora az átmenet. A jelenséget jól illusztrálja a tundrai nyenyec, melyben van egy narratív evidenciális, amely gyakorlatilag egy nem-differenciált indirekt evidenciális – ez nem áll komplementáris disztribúcióban a rendszer többi elemével (inferenciális, reportatív, auditív), mivel lefedi ezeket az evidenciatípusokat is. Ugyanakkor a grammatikai tulajdonságok sem hagyhatók figyelmen kívül: az evidencijelölők komplementaritását vizsgálva számít-e, hogy a nyenyec narratív csak múlt időben fordulhat elő? Miként lehet a nyelvten egyes területein szétszóródott evidencijelölőket elemezni a komplementaritás szempontjából?

A komplementaritás kapcsán meg kell még említeni a nyelvreírói hagyományokat: több uráli nyelvben csak az indirekt evidencia jelölt (pl. *permi*, *mari*, *obi-ugor* nyelvek), a jelöletlen elem evidenciális értelemben neutrális (ld. még 3.2. pont). A leírások ugyanakkor sokáig ezeket a neutrális alakokat direkt evidenciálisokként, gyakorta szemtanúsági múlt időként írták le, melyek szemben állnak a nem-szemtanúsági múlt idővel (tekintve, hogy ezekben a nyelvekben morfológiai információjelölés csak múlt időben lehetséges). Tagadhatatlan, hogy ezek a neutrális alakok alkalomszerűen használhatók olyan tartalmak kifejezésére, melyek jellemzően a közvetlen evidencialitással azonosíthatók, de semmiképp sem beszélhetünk direkt evidenciálisokról. De nem csupán a kis evidenciálisrendszerek kapcsán merül fel ez a probléma: a szamojéd nyelvek komplex evidenciálisrendszereiben sem egyértelmű, hogy a jelöletlen alak direkt evidenciális vagy neutrális ebben az értelemben, viszont több leírás direkt evidenciálisokként mutatja be őket. Tehát a nyelvreírások sokáig törekedtek a jelölők komplementerként való jellemzésére, és csak az utóbbi évek elmélyültebb vizsgálatai mutattak rá, hogy nem feltétlenül erről van szó.

4.6. Igazságfeltételesség (truth-conditionality)

Általános feltevés, hogy az evidenciálisok olyan operátorok, melyek módosítást végeznek a propozicionális tartalom, az információs státuszon vagy a beszédaktuson, de nem „részei” ezeknek.³² Így a grammatikai evidenciajelölők vizsgálata felveti azt a kérdést, hogy ezek a jelölők milyen kapcsolatban állnak a mondat igazságfeltételeivel.³³

A leggyakoribb tesztek annak ellenőrzésére, hogy az evidenciális a propozicionális tartalom része-e, vagy egy operátor, amely a propozicionális tartalmat módosítja, a tagadhatóság, a kérdezhetőség, a cáfolhatóság, és a beágyazhatóság (pl. faktív igék alá vagy a feltételes mondatok antecedenzába, ld. Faller 2002a: 110–119, Waldie et al. 2009).³⁴ Ezen tesztek alapján az evidenciajelölők igazságértéke kapcsán is nyelvspecifikus tulajdonságról beszélhetünk. Waldie et al. (2009) szerint azok az evidenciajelölők, amelyeknek episztemikus értéke van, bírhatnak igazságértékkel, míg azok a jelölők, amelyek beszédaktus-operátorként működnek, nem. Bár maguk az operátorok sem nem igazak, sem nem hamisak, arra alkalmasak, hogy átalakítsák a mondat igazságértékét.

A grammatikai evidenciajelölőkkel bíró uráli nyelvekben tudomásunk szerint a tagadás kérdését vizsgálták változó részletességgel (Skribnik – Kehayov 2018). Az evidenciajelölők és a tagadás kapcsolatát tekintve kétféle lehetőséggel számolhatunk: az evidenciajelölő a tagadás hatókörén belül helyezkedik el, vagyis az evidenciátípus is tagadható; illetve ennek fordítottja – az evidenciajelölő a tagadás hatókörén kívül áll, tehát az információforrás típusa nem tagadható. Azokra az uráli nyelvekre, amelyekről a témában ismeretekkel rendelkezünk, jellemző, hogy az evidenciajelölők állhatnak tagadással, de az információforrás jelölése a tagadás hatókörén kívül helyezkedik el (észt, udmurt, komi, nyenyec, nganaszan). Az erdei enyecben az auditív nem állhat tagadással (Siegl 2016), a nga-

³² „not part of the asserted content, but instead makes its contribution at some other level, variously described as not-at-issue or speech-act content” (Rett et al. 2013: 1, idézi: Brugman – Macaulay 2015: 212).

³³ Ahogyan egyik bírálónk megjegyzi, ez elsősorban a mondatjelentést igazságfeltételes szemantikai megközelítésben kezelő leírások kérdése.

³⁴ Az evidencialitás és az igazságfeltételesség vizsgálata kapcsán Murray (2011) felveti, hogy ezek a tesztek nem az igazságfeltételességet vizsgálják, hanem inkább azt, hogy az evidenciális a közös ismeretalaphoz *at-issue* vagy *not-at-issue* tartalommal járul-e hozzá. Az *at-issue* tartalom kérdezhető, tagadható, és hozzáad a közös ismeretalaphoz. A *not-at-issue* tartalom nem kérdezhető, nem tagadható, és automatikusan a közös ismeretalap részévé válik (Murray 2010).

naszan korpuszban sincs tagadó auditív (Brykina et al. 2018), illetve az északi manysi kapcsán is felmerült, hogy nem lehetséges az evidenciális alakok tagadása (Skribnik – Kehayov 2018: 545). Ugyanakkor utóbbi esetében az is lehetséges, hogy a rendelkezésre álló nyelvi anyag nem tartalmazott tagadó alakokat – ez még nem feltétlen jelenti azt, hogy ezek az alakok agrammatikusak a nyelvben.

Mindenképp további tesztek szükségesek a kis uráli nyelvekben található evidenciajelölők igazságfeltételeességét illetően.

5. Összefoglalás

Tanulmányunk célja az volt, hogy áttekintsük, milyen definíciós feltételek mellett vizsgálható az evidencialitás az uráli nyelvekben. Ehhez „vezérfonalként” Brugman és Macaulay (2015) tanulmányát követtük, ennek indoklását a bevezetésben ismertettük. Írásunkban nem új kutatási eredményeket mutattunk be, hanem jövőbeli szükséges/lehetséges kutatási irányokat. Legfontosabb meglátásaink az alábbiakban összegezhetők:

Ahogy azt említettük (3.1. pont), a skaláris szemlélet érvényesíthető több esetben is, ahogyan az evidenciatípusok esetében ez már többször megjelent a szakirodalomban.³⁵ Ugyanakkor álláspontunk szerint nem csupán az evidenciaértékeket célszerű skalárisan elemezni, hanem a szemléletmódot ki kell terjeszteni az evidencialitás definíciójának több, univerzális és nem-univerzális tulajdonságára is. Az a meglátásunk, hogy a Brugman és Macaulay (2015) által ismertetett definíciós kritériumok közül a grammatikalizáció és rendszerszerűség mértékét mindenképp érdemes lenne árnyaltabban kezelni. Látható, hogy habár a szakirodalomban eltérő álláspontok figyelhetők meg azt illetően, hogy mely elemeket kezelnek evidenciálisként (ez az evidencialitás eltérő meghatározásaiból is fakad), a morfológiai evidenciajelölőket megkülönböztetik az információforrást kifejező egyéb eszközöktől (lexikális kifejezések, közbevetések stb.). Vi-

³⁵ A rendezési elvek között a direktség komponense mindig szerepet kap, de emellett egyéb tényezők is megjelennek, mint pl. a megbízhatóság, beszélői részvétel vagy az elkötelezettség (vö. Oswald 1986, Willett 1988, de Haan 1998, Faller 2002b, Aikhenvald 2004, Plungian 2010, Bergqvist 2018). Brugman és Macaulay megemlíti (2015: 215) Bruil munkáját (2014: 24), amely szerint tipológiai szempontból egyes evidenciálisok helyett általánosabb evidenciaértékeket lehet csak egymáshoz képest rangsorolni az információ erőssége vagy megbízhatósága szempontjából. Ez azt mutatja, hogy az evidenciatípusok teljességre törekvő, univerzális „jegyzéke” nem készült el. Az egyetlen, ami bizonyosnak tűnik az evidenciatípusok felosztása és hierarchiája kapcsán, az az, hogy megkülönböztethető a közvetlen és közvetett információforrás.

szont az uráli nyelvekből hozott példákon keresztül (is) látható, hogy a nem-lexikális evidencijelölők grammatikalitási foka eltérő, illetve ezen elemek rendszerbe szerveződése is. Véleményünk szerint az aikhenvaldi „grammatikai evidencialitás” és „evidenciális stratégia” felosztásnál komplexebb megközelítésmód szükséges. Ehhez kapcsolódik a fúzió mértékének vizsgálata: több uráli nyelvben azt láthatjuk, hogy az evidencialitás kifejezése szinkrón szinten fuzionált egy másik igei kategóriával (jellemzően idő, mód).

A kötelezőség kérdéskörét is mindenképp célszerű lenne rugalmasabb módon megközelíteni – láthattuk, hogy az erre való törekvés már megjelent a tipológiai szakirodalomban is. A kötelezőség témája már csak azért is különösen fontos, mert a tipológiai szakirodalom megállapításait, általánosításait jellemzően a „kötelező”, „grammatikai” evidenciálisokra tartják érvényesnek, így felmerül a kérdés, hogy mind a kötelezőség, mind a grammatikalitás skálászerűen történő kezelése miként módosítja az implikációs univerzálékat.

Kérdés persze, hogy ezek a skálák milyen mértékben írhatók le, mennyire lehet ezeket további releváns adatokkal alátámasztani, milyen plauzibilis általánosításokat lehet ezek alapján megfogalmazni, ugyanakkor azt gondoljuk, hogy azt a fajta tipológiai attitűdöt kell képviselni, hogy inkább fogalmazzunk meg bizonytalanabb állításokat a nagyobb tudás birtokában, mint egyszerű, könnyen értelmezhető, ám túláltalánosító és valójában korlátozó, a „kivételeket” kezelni nem tudó modellekre alapozva téziseket.

A változó tulajdonságok közül az evidencijelölők és az episztemikus modalitás (bizonyosság mértéke, *degree of certainty*), az elkötelezettség (*degree of commitment*) és a mirativitás (*degree of informativity*) kapcsolatát illetően a következő kérdések fogalmazhatók meg: i) van-e a nyelvben olyan evidencijelölő, amely kapcsolatban áll ezekkel a kategóriákkal, ii) ez a kapcsolat implikált, vagy a jelölő szemantikájának részét képezi, iii) mennyire konvencionalizálódott az evidencijelölő használata a fenti tartalmak kifejezésére.

Fontos kérdés a dokumentáltság és a kompetencia mértéke. Az összefoglaló munkákban (ld. Skribnik – Kehayov 2018, Tamm et al. 2018) az egyes uráli nyelvek evidencialitását hasonló módon ismertetik, de nem lehet megfelelkezni arról, hogy ezen nyelvek dokumentáltsága, a rendelkezésünkre álló tudás, vagy az anyanyelvi beszélők „elérhetősége” nagyon eltérő – nem lehet ugyanolyan szemmel tekinteni a nganaszanra, mint a finnre, magyarra, vagy akár az udmurtra.

Előre vitt/visz-e minket egy ilyen, tipológiai szempontú, a nyelvtipológiában kikristályosodott kategóriarendszert alapul vevő áttekintés, amikor az uráli nyelvek evidencialitással kapcsolatos jelenségeit vizsgáljuk? A válaszuk természetesen határozottan igen: egy ilyen jellegű áttekintés során egy általános kereten belül meg tudjuk mutatni nemcsak a jelenlegi tudásunkat, hanem a hiányokat is. Ezen hiányok ismerete hozzásegít új, releváns kutatási irányok meghatározásához. Ez azért is fontos – és a kis, kiháló nyelvek esetében sajnálatos –, mert ezek jellemzően a diszkurzív gyakorlatra vonatkozó kérdések, és ennél fogva az előrelépési lehetőségek korlátozottak. Ennek nyomán számot kell vetni azzal is, hogy a sok megválaszolatlan kérdés közül mit tudunk vizsgálni, és mindezt milyen módszerekkel.

Rövidítésjegyzék

ACC	tárgyeset	NAR	narratív
ALL	allatívsusz	NOM	nominatívsusz
CAUS	kauzatív képző	OBL	függő eset
COND	feltételes mód	OPT	optatívsusz
DST	desztinatív	PL	többes szám
DUR	duratív	PRF	perfekt
FUT	jövő idő	PRS	jelen idő
ILL	illatívsusz	PST	múlt idő
INFER	inferenciális	REP	reportatív
IPFV	imperfektív	S	alanyi ragozás
LOC	lokatívusz	SG	egyes szám

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. (2002), *Language contact in Amazonia*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2003), *A grammar of Tariana*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2004), *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2007), *Information source and evidentiality: What can we conclude?* *Rivista di Linguistica* 19: 209–227.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2012), *The essence of mirativity*. *Linguistics* 33: 435–485.

- Aikhenvald, Alexandra Y. (2014), *The grammar of knowledge: A cross-linguistic typology*. Explorations in Linguistic Typology. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.) (2018), *The Oxford handbook of evidentiality*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (2018), Evidentiality and language contact. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 148–172.
- AnderBois, Scott (2014), On the exceptional status of reportative evidentials. *Proceedings of SALT 24*: 234–254.
- Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds) (2022), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford.
- Bartens, Raija (2000), *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Bernárdez, Enrique (2017), Evidentiality – a cultural interpretation. In: Sharifian, Farzad (ed.), *Advances in cultural linguistics*. Springer, Singapore. 433–460.
- Bergqvist, Henrik (2018), Evidentiality as stance: Event types and speaker roles. In: Foolen, A. – de Hoop, H. – Mulder, G. (eds), *Evidence for evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam. 19–44.
- Bergqvist, Henrik – Kittilä, Seppo (2020), Epistemic perspectives: Evidentiality, egophoricity and engagement. In: Bergqvist, Henrik – Kittilä, Seppo (eds), *Evidentiality, egophoricity and engagement*. *Studies in Diversity Linguistics* 30. Berlin. 1–22.
- Bloomfield, Leonard (1928), *Menomini texts*. Publications of the American Ethnological Society 12. Stechert, New York.
- Boye, Kasper (2012), *Epistemic meaning. A crosslinguistic and functional-cognitive study*. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Boye, Kasper (2018), Evidentiality: The notion and the term. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 261–272.
- Bradley, Jeremy – Klumpp, Gerson – Metslang, Helle (2022), TAM and evidentials. In: Bakró-Nagy et al. (eds) (2022), 904–923.
- Brugman, Claudia M. – Macaulay, Monica (2015), Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19/2: 201–237. DOI 10.1515/lingty-2015-0007
- Bruil, Martine (2014), *Clause-typing and evidentiality in Ecuadorian Siona*. Universiteit Leiden doctoral dissertation, Leiden. http://www.lotpublications.nl/Documents/350_fulltext.pdf
- Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta (2018), *Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC)*. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2. Publication date 2018-06-12. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-C6F2-8>.
- Budzisch, Josefina – Harder, Anja – Wagner-Nagy, Beáta (2019), *Selkup Language Corpus (SLC)*. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 1.0.0. Publication date 2019-02-08. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-D009-4>.

- Bunte, Pamela – Kendall, Martha B. (1981), When is an error not an error? Notes on language contact and the question of interference. *Anthropological Linguistics* 23: 1–7.
- Burkova, Svetlana (2022), Nenets. In: Bakró-Nagy et al. (eds) (2022), 674–708.
- Bybee, Joan – Perkins, Revere – Pagliuca, William (1994), *The evolution of grammar*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Chafe, Wallace – Nichols, Johanna (eds) (1986), *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*. Ablex, Norwood, New Jersey.
- Сіранов, Я. А. [Цыпанов, Е. А.] (2002), К вопросам о факторах определяющих I и II прошедших времен в коми языке. *Linguistica Uralica* 38: 165–175.
- Cornillie, Bert (2018), On speaker commitment and speaker involvement. Evidence from evidentials in Spanish talk-in-interaction. *Journal of Pragmatics* 128: 161–170.
- Curnow, Timothy J. (2002), Types of interaction between evidentials and first-person subjects. *Anthropological Linguistics* 44/2: 178–196.
- Csepregi Márta (2014), Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban. In: Havas Ferenc et al. (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére. Segédkönyvek a magyar nyelvészet tanulmányozásához* 160. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 99–109.
- de Haan, Ferdinand (1998), *The category of evidentiality*. University of New Mexico. [Manuscript.]
- de Haan, Ferdinand (1999), Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics* 18: 83–101.
- de Haan, Ferdinand (2005), Encoding speaker perspective: Evidentials. In: Frajzyngier, Zygmunt – Hodges, Adam – Rood, David S. (eds), *Linguistic diversity and language theories*. John Benjamins, Amsterdam. 379–397.
- DeLancey, Scott (1997), Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1: 33–52.
- DeLancey, Scott (2001), The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics* 33: 369–382.
- Dendale, Patrick – Tasmowski, Liliane (2001), Introduction: Evidentiality and related notions. *Journal of Pragmatics* 33: 339–348.
- Dickinson, Connie (2000), Mirativity in Tsafiki. *Studies in Language* 24: 379–422.
- Diewald, Gabriele – Smirnova, Elena (2010), Introduction. Evidentiality in European languages: The lexical-grammatical distinction. In: Diewald, G. – Smirnov, E. (eds), *Linguistic realization of evidentiality in the European languages*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 1–15.
- Ekberg, Lena – Paradis, Carita (2009), Editorial paper: Evidentiality in language and cognition. In: Ekberg, Lena – Paradis, Carita (eds), *Functions of language* 16. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 5–7.

- Eberhard, David M. – Simons, Gary F. – Fennig, Charles D. (eds) (2021), *Ethnologue. Languages of the Americas and the Pacific*. 24th edition. SIL, Dallas.
- Evans, Nicholas – Bergqvist, Henrik – San Roque, Lila (2018), The grammar of engagement I. Framework and initial exemplification. *Language and Cognition* 10: 110–140.
- Faller, Martina (2002a), *Semantics and pragmatics of evidential in Cuzco Quechua*. PhD thesis. Stanford University, Stanford.
- Faller, Martina (2002b), Remarks on evidential hierarchies. In: Beaver, D. I. – Casillas Martinez, L. D. – Clark, B. Z. – Kaufmann, S. (eds), *The construction of meaning* CSLI Publications, Chicago. 37–59.
- Faller, Martina (2019), The discourse commitments of illocutionary reportatives. *Semantics and Pragmatics* 12/8: 1–46.
- Floyd, Simeon – Norcliffe, Elisabeth – Roque, Lila San (eds) (2018), *Egophoricity*. *Typological Studies in Language* 118. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Givón, Talmy (2001), *Syntax. Vol.1. An introduction*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Guszev, Valentin [Гусев, В. Ю.] (2007), Эвиденциальность в нганасанском языке. In: Храковский, В. С. (отв. ред.), *Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Сборник статей памяти Н. А. Козинцевой*. Наука, Санкт-Петербург. 415–444.
- Guszev, Valentin [Гусев, В. Ю.] (2017), On the etymology of auditive in Samoyedic. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 41: 131–152.
- Hanyina, Oleszja – Sluinszkij, Andrej [Ханина, О. В. – Шлуинский, А. Б.] (2016), Энецкий перфект: дискурсивные употребления у эвиденциально-адмиративного перфекта. *Acta Linguistica Petropolitana* 12/2: 425–474.
- Helmski, Eugen (1998), *Selkup*. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London. 548–579.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth (2003), *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horváth, Katalin (2013), *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen*. *Budapester Beiträge zur Germanistik* 66. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Howard, Rosaleen (2018), Evidence and evidentiality in Quechua narrative discourse. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 222–242.
- Jacobsen, William H. (1986), The heterogeneity of evidentials in Makah. In: Chafe, Wallace – Nichols, Johanna (eds), *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*. Ablex, Norwood, New Jersey. 3–28.
- Jacques, Guillome (2018), Non-propositional evidentiality. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 109–123.
- Jalava, Lotta (2016), *Evidentials based on non-finite constructions in Uralic languages*. https://www.academia.edu/28884462/Evidentials_based_on_nominalizations_in_Uralic_languages [letöltés: 2022.01.07.]

- Kaiser, Elsi (2022), Evidentiality in Finnish: On the communicative functions of the reportative evidential *kuulemma* and the dubitative marker *muka*. *Journal of Uralic Linguistics* 1/1: 67–121. <https://doi.org/10.1075/jul.00004.kai>
- Kazakevich, Olga (2022), Selkup. In: Bakró-Nagy et al. (eds) (2022), 777–816.
- Kehayov, Petar (2008), An areal-typological perspective to evidentiality: the cases of the Balkan and Baltic linguistic areas. *Dissertationes linguisticae universitatis Tartuensis* 10. Tartu University Press, Tartu.
- Kehayov, Petar – Metslang, Helle – Pajusalu, Karl (2012), Evidentiality in Livonian. *Linguistica Uralica* 48: 41–54.
- Kittilä, Seppo (2019a), General knowledge as an evidential category. *Linguistics* 57/6: 1271–1304.
- Kittilä, Seppo (2019b), Evidentiality. In: Östman, J.-O. – Verschueren, J. (eds), *Handbook of pragmatics online. Handbook of pragmatics*. Vol. 22. John Benjamins, Amsterdam. 93–114. <https://doi.org/10.1075/hop.22.evi1>
- Kubitsch Rebeka (2019), Az udmurt indirekt evidenciális miratív jelentésárnyalata. In: Schiebl György (szerk.), *Lingdok 18. konferenciakötet*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 25–40.
- Kubitsch Rebeka (2023), Evidencialitás az udmurt nyelvben. Doktori (PhD) értekezés kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Kubitsch, Rebeka – Németh, Zoltán (2021), Evidential forms as politeness strategies in Udmurt from a pluricentric point of view. In: Muhr, Rudolf (ed.), *European pluricentric languages in contact and conflict*. Peter Lang Verlag, Berlin. 207–221.
- Kugler Nóra (2013), A vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott evidenciájelölő és episztemikus-inferenciális kifejezések. *Magyar Nyelv* 109/3: 275–291.
- Kugler Nóra (2015), Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2017), Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 464–494.
- Kugler Nóra (2020), Szükséges-e mérni a modális erőt, és ha igen, hogyan? *Magyar Nyelv* 116: 429–441.
- Kuznyecova, A. I. – Helimszkij, Je. A. – Gruskina, Je. V. [Кузнецова А. И. – Хелимский Е. А. – Грушкина Е. В.] (1980), *Очерки по селькупскому языку*. Т. 1. Издательство Московского университета, Москва.
- Lazard, Gilbert (1999), Mirativity, evidentiality, mediativity, or other? *Linguistic Typology* 3: 91–109.
- Leinonen, Marja (2000), Evidentiality in Komi Zyrian. In: Johanson, L. – Utas, B. (eds), *Evidentials*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 419–440.
- Linn, Mary Sarah (2002), *A grammar of Euchee (Yuchi)*. PhD Thesis. UMI, Ann Arbor.
- Mexas, Haris (2016), *Mirativity as realization marking: A cross-linguistic study*. MA Thesis, Universiteit Leiden.

- Michael, Lev (2008), *Nanti evidential practice: Language, knowledge, and social action in an Amazonian society*. PhD dissertation. The University of Texas, Austin.
- Murray, Sarah E. (2010), *Evidentiality and the structure of speech acts*. PhD Thesis, Rutgers University. <https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/30277/> [letöltés: 2023. augusztus 9.]
- Murray, Sarah E. (2011), A Hamblin semantics for evidentials. In: Cormany, Ed – Ito, Satoshi – Lutz, David (eds), *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory (SALT) XIX (2009)*. CLC Publications, Ithaca, NY. 324–341.
- Narrog, Heiko – Yang, Wenjiang (2018), Evidentiality in Japanese. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 709–724.
- Nikolaeva, Irina (1999), The semantics of Northern Khanty evidentials. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 88: 131–159.
- Nikolaeva, Irina (2014), *A grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Nuyts, Jan (2017), Evidentiality reconsidered. In: Arrese, Juana Isabel Marín – Haßler, Gerda – Carretero, Marta (eds), *Evidentiality revisited cognitive grammar, functional and discourse-pragmatic perspectives*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 57–86.
- Orlova, Svetlana A. (2018), Semantics of evidential particles in Northern Selkup. In: Семёнова, К. П. (ред.), *Малые языки в большой лингвистике. Буки Веди*, Moskva. 159–166.
- Oswalt, Robert L. (1986), The evidential system of Kashaya. In: Chafe – Nichols (eds) (1986), 29–45.
- Peterson, Tyler – Déchaine, Rose-Marie – Sauerland, Uli (2010), Introduction. In: Peterson, T. – Sauerland, U. (eds), *Evidence from Evidentials*. The University of British Columbia Working Papers in Linguistics 28. The University of British Columbia, Vancouver. 1–8.
- Peterson, Tyler (2010), Examining the mirative and nonliteral uses of evidentials. In: Peterson, T. – Sauerland, U. (eds), *Evidence from evidentials*. University of British Columbia Working Papers in Linguistics 28. The University of British Columbia, Vancouver. 129–159.
- Plungian, Vladimir (2001), The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics* 33: 349–357.
- Plungian, Vladimir (2010), Types of verbal evidentiality marking: An overview. In: Diewald, Gabriele – Smirnova, Elena (eds), *Linguistic realization of evidentiality in European languages*. Mouton de Gruyter, Berlin. 15–58.
- Siegl, Florian (2004), *The 2nd past in the Permic languages*. MA Thesis, University of Tartu.
- Siegl, Florian (2013), *Materials on Forest Enets, an indigenous language of Northern Siberia*. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimutuksia* 267. Finno-Ugric Society, Helsinki.
- Siegl, Florian (2022), The Enets languages. In: Bakró-Nagy et al. (eds) (2022), 709–753.

- Sipőcz Katalin (2014), A manyisi evidencialitásról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 121–141.
- Szeverényi Sándor – Sipőcz Katalin (2019), Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetei. In: É Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE Bölcsészettudományi Kar, Budapest – Piliscsaba. 127–146.
- Skribnik, Elena – Janda, Gwen (2012), Northern Mansi miratives. Eurobabel Final Conference, Leiden. http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/grammar/NorthernMansi/Syntax/Northern_Mansi_Miratives.pdf
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar (2018), Evidentials in Uralic languages. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 525–555.
- Slobin, Dan Isaac – Aksu, Ayhan (1982), Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. In: Hopper, P. J. (ed.), *Tense-aspect: Between semantics & pragmatics*, John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 185–200.
- Spets, Silja-Maija (2020), Marin kielten menneen ajan tempusten evidentialisuus ja sen alustavaa vertailua tšuvassiin. MA thesis, University of Turku.
- Spets, Silja-Maija (2021), Marin kielten menneen ajan tempusten evidentialisuudesta ja modalisuudesta. *Virittäjä* 125/2: 248–257. DOI: <https://doi.org/10.23982/vir.103170>
- Szeverényi Sándor (2017), Egy nganaszan episztenciális finit ige lexikalizációja. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 303–317.
- Szeverényi Sándor (2020), Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 283–306.
- Szeverényi, Sándor (2022a), Evidentiality and reported speech under contact: Devices of cohesion in Nganasan personal narratives. In: Ragagnin, Elisabetta – Khabtagaeva, Bayarma (eds), *Endangered languages of Northeast Asia. Languages of Asia* 28. Brill, Leiden. 229–249.
- Szeverényi, Sándor (2022b), Az orosz–nganaszan kétnyelvűség korpusz alapú vizsgálata. In: Balogné Bérces Katalin – Nemesi Attila László – Surányi Balázs (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 5*. PPKE Bölcsészettudományi Kar, Budapest – Piliscsaba. 65–85.
- Tamm, Anne – Argus, Reili – Suurmäe, Kadri (2018), Uralic perspectives on experimental evidence for evidentials. Early interpretation of the Estonian evidential morpheme. In: Foolen, A. – de Hoop, H. – Mulder, G. (eds), *Evidence for evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 145–172.
- Tenny, Carol L. – Speas, Peggy (2003), Configurational properties of point of view roles. In: De Scullio, A. M. (ed.), *Asymmetry in grammar*. Vol. 1. Syntax and semantics John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 315–343.
- Teptiuk, Denys (2019), Quotative indexes in Finno-Ugric (Komi, Udmurt, Hungarian, Finnish and Estonian). *Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis* 21. University of Tartu Press, Tartu.

-
- Thiesen, Wesley – David J. Weber (2012), *A grammar of Bora, with special attention to tone*. SIL International, Dallas, Texas
- Urmancsijeva, Anna Ju. [Урманчиева, Анна Ю.] (2015), Как грамматическая система управляет семантической эволюцией показателей (на примере эвиденциальной системы тазовского селькупского). *Вопросы языкознания* 6: 54–77.
- Urmancsijeva, Anna Ju. [Урманчиева, Анна Ю.] (2016), Аналитические формы «модального инферентива» в лесном энцеком. *Linguistica Uralica* 52: 122–140.
- Usenkova, Eleonora (2015), *Evidentiality in the Samoyedic languages: A study of the auditive forms*. *Acta Linguistica Hungarica* 62/2: 171–217.
- Valenzuela, Pilar M. (2003), *Transitivity in Shipibo-Konibo*. PhD thesis. University of Oregon
- van der Auwera, Johan – Plungian, Vladimir (1998), *Modality's semantic map*. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- Verhagen, Arie (2005), *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax and cognition*. Oxford University Press, Oxford.
- Verhees, Samira (2019), *Defining evidentiality*. *Вопросы языкознания* 6: 113–133. DOI: 10.31857/S0373658X0007549-2
- Vilki, Liisa (2010), *The comparability of similar inferential meanings across languages*. University of Helsinki. [Manuscript.]
- Vojter Kitti (2022), *Evidencialitás a szamojéd nyelvekben*. BA szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem.
- Waldie, Ryan – Peterson, Tyler – Rullman, Hotze – Mackie, Scott (2009), *Evidentials as epistemic modals or speech act operators: Testing the tests*. WSCLA 14. [Manuscript.]
- Weber, David J. (1986), *Information perspective, profile, and patterns in Quechua*. In: Chafe – Nichols (eds.) (1986), 137–155.
- Widmer, Manuel (2020), *Same same but different: On the relationship between egophoricity and evidentiality*. In: Bergqvist, Henrik – Kittilä, Seppo (eds), *Evidentiality, egophoricity and engagement*. *Studies in Diversity Linguistics* 30. Language Science Press, Berlin. 263–287.
- Wiemer, Björn (2018), *Evidentials and epistemic modality*. In: Aikhenvald (ed.) (2018), 85–108.
- Willett, Thomas (1988), *A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality*. *Studies in Language* 12: 51–97.

Szófejtések. Nyolc magyar szó lehetséges uráli kapcsolatai

Antal M. Gergely

Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

Eight Hungarian words – most of them previously classified as of unknown or uncertain etymology – are presented with their possible cognates in three categories: material names, zoonyms and words related to beliefs & abstract concepts. These words can have Uralic or Finno-Ugric roots with a varying level of certainty. *Kén* ‘sulphur’ could be regarded as originating from FU **kipe-ńs* ‘spark’ with Finnic, Saamic and Komi-Zyrian cognates where the original meaning reflects the combustible property of sulphur. The word *réz* ‘copper’ might be related to Udmurt and Mari words meaning ‘nice, pretty’ or ‘good’ etc. from FU **rećs* ‘pretty, good’ instead of the debatable Northeast Caucasian origin. Semantic change in Hungarian may be due to a clipping of the presumed compound *réz vas* ‘pretty, glittering or ornamental iron’. The final *-z* (FU **-ć-* > Hungarian *-z-*) represents a somewhat uncertain phenomenon, with some rare examples in other cases. *Evet* ‘squirrel’, a now rarely used word has two rival etymologies (one Uralic and one Ugric). With additional Saamic, Mari and Komi-Zyrian cognates, its Uralic origin seems more reasonable. Thus, *evet* originates from U **sǎp̃s* ‘(omnivorous) pest or rodent mammal’ – the potential cognates can be well explained phonetically and have different meanings, but related to ‘pest’ or ‘rodent’ (North Saami ‘mouse’; Mari ‘sable’, Komi-Zyrian ‘wolverine’, Mansi ‘mouse’ or ‘mole’, Selkup ‘squirrel’). The zoonym *hiúz* ‘lynx’ seems to be related to Permian and Samoyedic words, the former meaning ‘squirrel’ or ‘cat’, the latter meaning ‘dog’ or ‘puppy’ etc. – all of them having remarkable coat. One of the obstacles in this etymology is the issue of the word-final *-z* in *hiúz* which could be from a nominal suffix (Ugric **-t̃s*). The common reconstructed word could have been U **k̃θ̃ɣ̃s* ‘animal that is furry or has a remarkable coat’. This etymology redefines the Selkup word as having a different etymology, not originating from PS **w̃en* ‘dog’. Hungarian *eb* ‘dog’ is of clearly Ugric origin, but a very questionable connection can be made with Finnish *impi* ‘virgin, maiden’ and Udmurt *эбек* ‘frog’. While the phonetic correspondences are more acceptable, the semantic connection could only be explained from a common ‘dirty, impure’ meaning for the newly reconstructed word ?FU **imp̃s*. In the case of *imád* ‘worship; adore’, Iranian origin is not supported, but we can try to find its Finno-Ugric roots by returning to its previously suggested Komi parallels and comparing them to cognates under the reconstructed word FW **wajm̃s* ‘heart’. Through the potential sound changes and changes in meaning, we

can propose FU **wojms* ~ **wajms* ‘soul, spirit; heart; do magic, be in trance’ as the common ancestor. Another word *vajákol-* ‘do magic; heal’ is from *vaj* ~ *vah* ‘oh (involuntary burst of sound)’. We argue that *vaj* could be connected to U **wajne* ‘soul; breath’ as it could be an invocation of a kind of spirit (or simply associated with ‘breath’). The original spiritual meaning might have been preserved in the meanings ‘do magic’ etc. Finally, *remény* ‘hope’ or its older form *reménység* and the verb *remél-* ‘hope’ are very likely to originate from a FU **rem3* (**rēm3*) ‘joy, hope; sunrise’, a reinforcement of a Finno-Permic root with additional Finnic cognates.

Keywords: etymology, words of unknown origin, Hungarian, Uralic, Finno-Ugric, Finno-Permic, Proto-Permic, Ugric

Kulcsszavak: etimológia, ismeretlen eredetű szavak, magyar, uráli, finn-ugor, finn-permi, öspermi, ugor

1. Bevezetés

A Nyelvtudományi Közlemények előző számában Rédei Károly tiszteletére elevenítettük föl a szófejtések hagyományát. Az előző tanulmány folytatásaként ebben az írásban három fogalmi csoport hét magyar szavát mutatjuk be, amelyek akár uráli vagy finnugor alapnyelvi örökségből származók is lehetnek. Többségüket a szakirodalom ez idáig bizonytalan vagy ismeretlen eredetűnek tartotta. Egyes szavak esetében a meglévő etimológiát igyekszünk további uráli nyelvi adatok bevonásával kiegészíteni, módosítani.

2. Anyagnevek

2.1. Kén

A magyar *kén* szó olyan nemfém kémiai elemet jelöl, amelynek olvadáspontja alacsony (kb. 120 °C). Éghető, jellegzetesen sárga színű anyag, mely kékes lánggal válik cseppfolyóssá, és már az ókorban is ismerték. A szó ismeretlen eredetű, régebbi írott alakjai: *kēnēšot*, *kinkūuel*, *keen kŷw*, *kōnykōues*, *Kēnkōbanya*, melyek közül az *ē-é*-vel olvasandók tekinthetők eredetibbnek (TESz. 2: 439; EWUng. 727; ÚESz.); annyi bizonyos, hogy nem a *kín* szóból különült el szóhasadással (TESz. 2: 439).

A bizonytalan FP **kipe-ńz* ‘Funke’ (vagyis ‘szikra’; UEW № 1315) szó véleményünk szerint számításba jöhet *kén* szavunk eredetét illetően. A rekonstruktumhoz finnségi, számi és komi adatok tartoznak:

?FP *kipe-ńz 'Funke'

> ? finn *kipinä, kiven, kive, kipene, kipenä, kipine, kipuna* 'Funke; Bißchen', *kyven, kypene, kypenä* 'kipuna; Funke'

> ? észl *kibe, kibin, kipen* 'Funke', *kübe, küben* 'Loderasche, Stäubchen, Körnchen'

> ? számi L *kapās* 'Flock-, Loderasche', N *gāppā*' 1. thin cream in sweet milk, 2. fine dust etc. which forms a deposit on something; white ash in tent or kitchen'

> ? komi-zürjén Lu, Ud, I *kijn*, V *kiń*, Lu *bi-kijn*, V *bi-kiń*, S *bi-keń* 'Feuerfunke'

Az UEW szerkesztői szerint problematikus a finnségi és a komi-zürjén többli magánhangzók megfeleltetése, illetve csak akkor fogadható el az öszszetartozás, ha a komi-zürjén szavakban a *-ńz képző, és nem a tő része. Egyes finnségi adatokból és a számi szavakból hiányzik ez a képző. Az SSA *kipinä* szócikke tartalmazza még a következő, 'kipinä; szikra' jelentésű finnségi adatokat: izzór *kippuuna*; karél *kipuna, kipeneh*, lúd *kübe'n*; vepsze *kibin, pigiin*;¹ vót *kipuna, tšüve, tšüpeüt*; azonban a számi és komi megfeleltetést csupán a hivatkozott irodalomban említi kérdőjelesen (adatok nélkül, SSA 1: 741–742). A közfinn alapalak **kipeneh*.² A komi etimológiai szótár csak a finn adatot kapcsolja a komi szavakhoz (КЭСКЯ 124), az EESR viszont csak a számi *gahpa* adatot veszi föl rokon nyelvi megfelelőként (EESR).³ Az őspéri korra Csúcs bizonytalan **kijn* alakot rekonstruál (2005: 343).

Az uráli nyelvi adatokban meglévő szóeleji *k-* és a *kén* szó *k-* kezdete a palatális magánhangzó miatt szabályosan megfeleltethető egymásnak. Mivel a magyarban az alapnyelvi korból örökölt **-p-* hang eltűnik – akárcsak a komi-zürjénben, ám megmarad a finnségi és a számi nyelvekben –, emiatt a szomszédos két vokális előbb diftongust alkothatott, majd egyetlen hosszú *é ~ í* hanggá olvadhatott össze (**kipe-* > **ki(w)e-* > **kie-* > *ké-* ~ *kí-*; a **-p-* és a **-w-* hang eltűnéséhez vö. Bereczki 2003: 69–70, 76; a magánhangzók nyúlásához vö. Rédei 1996), mint pl. *íz ~ éz* < U **ip3-š3* 'Geschmack; Geruch' (UEW № 151); *ró-ka* < FU **repā* 'Fuchs' (UEW № 859); *húz* < Ug **kup3-t3-* 'ziehen, reißen' (UEW № 1782). A szóvégi *-n* és annak történetileg adatolt *-ny* változata egyaránt

¹ Ezt a vepsze adatot nehezen tudjuk értelmezni, lehetséges, hogy hapaxszal van dolgunk?

² <https://sanat.csc.fi/wiki/Etymologiadata:imsm:kipeneh> [letöltés: 2023. október 24.]

³ <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=kibe> [letöltés: 2023. június 29.]

visszavezethető egy finnugor **-ńz* képzőre, de az egyeztetés ebben az esetben is csak akkor fogadható el (mint a komi esetében), ha ez a szóelem valóban nem a tő része.

A 'kén' és a 'szikra' között csak távoli összefüggés mutatható ki. A 'szikra' jelentésből metonimikus érintkezéssel alakulhatott ki, a kén egy bizonyos tulajdonsága (izzás az égése során) válhatott alapjául magának az anyagnak a megnevezésére. Elképzelhető, hogy a valamikori 'szikra' jelentésből pontosan az *-n* ~ *-ny* képző által jöhetett létre a 'kén' jelentés.

Ha feltételezhető, hogy az *-n* elem nem a szótó része, hanem képző, akkor *kén* szavunkat valószínűleg finnugor eredetűnek tekinthetjük (FU **kipe-ńz* 'Funke; szikra') finnségi, számi és komi-zürjén megfelelőivel együtt.

FU **kipe-ńz* 'Funke; szikra'

> > ősfinn **kipeneh* 'szikra'

> finn *kipinä, kiven, kive, kipene, kipenä, kipine, kipuna* 'Funke; Bißchen' ~ *kyven, kypene, kypenä* 'kipuna; Funke'

> karél *kipuna, kipeneh*

> lúd *kübe'n* 'kipinä; szikra'

> izsór *kippuuna* 'kipinä; szikra'

> vepsze *kibin* 'kipinä; szikra'

> vót *kipuna, tšüve* 'kipinä; szikra' ~ *tšüpeüt* 'szikrácska'

> észl *kibe, kibin, kipen* 'Funke' ~ *kübe, küben* 'Loderasche, Stäubchen, Körnchen'

> > számi L *kapās* 'Flock-, Loderasche' ~ N *gāppā* ~ *gahpa* '1. thin cream in sweet milk, 2. fine dust etc. which forms a deposit on something; white ash in tent or kitchen'

> > ? őspermi **kijń* ' ? Feuerfunke'

> komi-zürjén Lu, Ud, I *kijń, V kiń, Lu bi-kijń, V bi-kiń, S bi-keń* 'Feuerfunke'

> > magyar *kén, kín-, kőny-* stb. 'sulphur (S)'

2.2. Réz⁴

Fémneveink közül a bizonytalan eredetűek közé tartozik a sárga és vörös fajtájú *réz*. A mai napig a leginkább elfogadott etimológia a kaukázusi származtatást tartja valószínűnek (vö. TESz. 3: 405; EWUng. 1263; ÚESz.).

⁴ A *réz* szó lehetséges finnugor etimológiáját eredetileg mesterszakos diplomamunkában írtam meg, ez annak az alfejezetnek a javított, kiegészített változata (vö. Antal 2017: 33–35).

A *réz* eredete kapcsán Munkácsi a pehlevi (középperzsa) *rôd* szóval való rokonítás mellett érvelt (Munkácsi 1897: 131). A legkorábbi egyeztetések között található még a török *jez* (*žež, žez, d'ez*) 'Messing', melyet a későbbiekben Munkácsi elvet (a szóeleji *r*-hang egyeztetési problematikája miatt is; a *jez* pedig szintén török jövevényszóként megvan a kaukázusi avarban), és helyette az avar *rez* szót javasolja. A kapcsolódást azzal támasztja alá, hogy más finnugor nyelveknél (mari, permi nyelvek, manysi)⁵ szintén találunk északkelet-kaukázusi jövevényszót (ti. ugyancsak a rézre; Munkácsi 1900: 99–100). Továbbá a WOT. a *réz* szót újabban alán jövevényszóként sorolja be, amely az avarból került az alánba, az avarba pedig végző soron az indoirániból (WOT. 1335).⁶

A kaukázusi nyelvekkel való érintkezés, ahogy a TESz. és az EWUng. is megemlíti, még nincs elég alaposan megvizsgálva. Természetesen nem zárhatjuk ki, de kevésbé tűnik valószínűnek, hogy egy ilyen, az őskorban gyakorta használt fémnek földrajzilag ennyire messziről kerüljön be a megjelölése a magyar nyelvbe, hiszen már a csiszolt kőkorszakban ismerhették magát a vörös típusú anyagot (vö. Moór 1952: 75). Szeremley Császár szerint csupán szinonimára cserélődött e szó, vagyis „eredeti neve a vas szóban maradt meg” (Szeremley Császár 1908: 155). Moór továbbá mellett érvel, hogy a sárgaréz új elnevezésére került be egy harmadik, ismeretlen nyelv közvetítésével délről a magyarba a *réz* szó (és ugyanez a nép ismertette volna meg e szót az avarokkal is, Moór 1952: 92–93). A vastól

⁵ Ezek később megállapított közös rekonstrukciója a finn-permi **ürъnъ* 'rész' (UEW № 1232); az UEW szerint a manysi adat komi jövevény.

⁶ Egyik lektorom hívta föl a figyelmet arra a felvetésre, hogy az ósíráni **rauda* szó került át az ugorba vagy a korai magyarba (amely alatt bizonyára korai ősmagyart értett) **răwtă* alakban, amelyből a *réz*: *reze*- létrejött (vö. Kümmel 2020: 253). Az átvételnek véleményünk szerint elméleti és hangtani (és kronológiai) nehézségei vannak. Egyrészt más ugor nyelvi példa híján ugor kori átvételt feltételezni problematikus, nehezen alátámasztható. A korai ősmagyar érintkezés még védhető álláspont lenne, azonban semmi sem indokolja, hogy egy veláris magánhangzóból álló **rauda* alakot miért palatális **ă* hanggal adaptált volna az ősmagyar, hiszen akkor logikusan az **a* magánhangzónak meg kellett volna maradnia. E. Abaffy szerint a zöngés *b, d, g* stb. hangok az ősmagyar kor elején már megjelentek, de mindenképp a „vándorlás” kezdete előtt, mivel ótörök jövevényszavakban is megőrződtek e hangok (E. Abaffy 2003: 116–117; vö. Rédei 1964: 255–256). Ugyanakkor a legújabb régészeti kutatások fényében az is kérdéses, hogy az ősmagyarul beszélő populáció mikor is indult el az Urál térségéből a Kárpát-medence felé (vö. Türk 2021). Ezek alapján nem tartjuk elfogadhatónak Kümmel javaslatát.

való elkülönítésre idézzük felvetését: „miután a késői bronzkorban a korábbi ’réz, bronz’ jelentésű *vas* szót az újonnan megismert fém megnevezésére kezdték használni, valami módon meg kellett a beszédben a rezet, bronzot különböztetni a vastól. Ez eleinte valami jelző útján történhetett: talán *veres vas*-nak mondták a rezet és *fekete vas*-nak a vasat. Amikor azonban az időszámításunk kezdete körüli időkben a vas használata a Káma mellékén általánossá vált, az ’Eisen, ferium’ jelentésű *vas* szó mellől a feltételezhető *fekete* jelzőt mind gyakrabban elhagyhatták és a beszélők az újonnan megismert ötvözetnek, a sárgaréznek a nevét vihették át a mind ritkábban használt réznek a megnevezésére” (Moór 1952: 92). Erre a levezetésre a későbbiekben még visszatérünk.

A finnugor származást Fokos vetette föl, majd meg is cáfolta udmurt és komi párhuzamok bevonásával az ide vonatkozó ’zabola’, ’gyeplő’, ’kötőfék’ stb. jelentésű szavak hangtani összeférhetlensége miatt (Fokos 1960: 101–102). Most azonban egy szintén permi példán keresztül vizsgáljuk meg, lehet-e mégis finnugor eredete a *réz*-nek.

Az udmurt S *žec*, G *žec* ’gut, schön; glücklich; Glück’, J *žesk-*, K *džec* ’gut, schön’; mari KB *raž*, *əraž* ’Zierlichkeit, Schmuckheit; Netttheit, Symmetrie, tadellose Äußere; Zierde, Verzierung’, *ražlə* ’schön, gut, vortrefflich’ visszavezethető egy finn-permi FP **rečz* (*rečkz*) ’schön, gut’ (UEW № 1520) alapalakra. Az őspermire Csúcs **reč* hangalakot következtet ki jelentés nélkül (2005: 327). Egyéb mari alakváltozatok (irod. *рыж*, hegyi *рөйж* ’румянец на лице’, *рыжле*, hegyi *рөйжлӧ* ’благовидный, пригожий, красивый’) mellett az ősmari alapalak **riž* lehetett (szintén jelentés nélkül megadva). A *-lə* melléknévképző török eredetű. Bár az etimológia bizonytalan, de Bereczki elfogadhatónak tartja (EWTsch 216).

A hangmegfelelés szempontjából a magyar *réz* a fönti szavakhoz illeszthető: a szókezdő *r-* megfelelhet a mari *r-* és az udmurt *ž-* hangnak. A magyar szóbelseji **-č-* > *-z-* változásra láthatunk példát a *mozog* < ?U **mōčz-* ’sich bewegen’ (UEW № 571), *rözög-* < ?FU **rečz-* ’schütteln, schaukeln, beben’ (UEW № 856), *szúz* < ?FU **sičz* ’rein’ (UEW № 895) szavakban,⁷ viszont ezek mindegyikénél bizonytalan az egyeztetés (részben a kérdéses ritka hangváltozás miatt). A megfelelés kevésbé gyakori

⁷ Az *sz* hang zöngésülése az ősmagyar kor végére már valószínűleg lezajlott, vö. E. Abaffy 2003: 118, 122–123.

(egy részüknek a rekonstrukció nazális variánssal rendelkezik), mint a *-ć- > -s- vagy a *-ć- > -š- hangváltozás.⁸

A finnugor kori *-ć- > -ž- hangváltozásra a mariban alig akad példa: KB *əŋŋəž*, U *əŋəž* 'Himbeere' < FU **äŋə-ćə* 'Himbeere' (UEW № 46); ez a ritka előfordulás viszont nem zárja ki, hogy az itt felsorolt két példa ne legyen biztos etimológiaként föltüntetve az UEW-ben. Az udmurt esetében a *ć > ć szintén szabályosnak mondható, bár itt is nagy variációt látunk. Amennyiben tehát finnugor kori szóval van dolgunk, az mindhárom nyelvben a kevésbé gyakoribb hangváltozásokon eshetett át, így feltevése továbbra sem teljes bizonyosságú.

A magánhangzók tekintetében szintén jelentkezik némi bizonytalanság, ugyanis nem eldönthető, hogy a magyar szóban eredetileg zártabb *ĕ* vagy nyíltabb *e* hang szerepelt-e, mivel a nyelvemlékek zömében nem volt megkülönböztetve e két hang (ld. Korompay 2003: 288). A rokon nyelvekkel összevetve a kései ősmagyar korra talán **rĕze* alakot rekonstruálhatunk (amelynek első szótagi **ĕ* hangja kialakulhatott egy korábbi finnugor **i*, **e* vagy **ä* hangból is).

A következőkben arra a kérdésre igyekszünk választ találni, hogy miképpen hozható össze szemantikailag a 'jó, szép' a 'sárgaréz, vörösréz' jelentéssel. Vegyük ismét elő Moór fejtegetését a vas és réz jelző segítségével történő megkülönböztetését. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a 'fekete vas' – 'vörös vas' szembeállítás helyett elegendő volt csupán 'vas' – 'réz vas' (ősm. **rĕze bāsā*) megkülönböztetést alkalmazni. A 'szép, csillogó, díszes fém' kifejezhetette egyrészt a réz tetszetős megjelenését, másrészt díszítő jellegét (az arannyal való hasonlóság alapján). Így pedig a jelző később önállósulhatott, ahogy a jelentés átvonódott a teljes szerkezet előtagjára, illetve a *rĕz* elveszítette melléknévi szerepét, vagyis más szókapcsolatban már nem fordult elő. Hasonló rövidülési folyamat eredményeként számos új szeméma született a magyar nyelv önálló életében is (ezek közül a legtöbb még ma is produktív jelző más szerkezetekben): pl. *repülőgép* > *repülő*; *házi feladat* > *házi*; *zsöllye páholy* > *zsöllye*; *tokaji aszú* > *tokaji* stb. Ezekben az esetekben tehát a jelzős szerkezetből való jelentéstapadás figyelhető meg, és hasonlót feltételezhetünk a **rĕz vas* > *rĕz* esetében is.

⁸ Az ugor korból származó *laza*, *vĕzna*, *mező* és *áz-* szavak közül az első kettő és az utolsó bizonytalan (a *vĕzna* az ÚESz szerkesztői szerint ismeretlen eredetű), a *mező* biztos etimológiának számít. A hozzájuk tartozó alalakokban szintén *-ć- hangot feltételeznek (UEW № 1795, 1870, 1807, 1751; vö. ÚESz).

FU *rečz 'schön, gut; szép, jó'**> > ősmari *riž 'szép, jó; ügyes'**

> mari KB *rəž, ərəž* 'Zierlichkeit, Schmuckheit; Netttheit, Symmetrie, tadellooses Äußere; Zierde, Verzierung' ~ *rəžlə* 'schön, gut, vortrefflich' ~ irod. *рыж*, hegyi *рѳиж* 'румянец на лице' ~ *рыж-ле*, hegyi *рѳижлѳи* 'благовидный, пригожий, красивый'

> > őspirmi *reč 'szép; jó'

> udmurt S *žec', G žec'* 'gut, schön; glücklich; Glück' ~ J *žesk-*, K *džec'* 'gut, schön'

> > kései ősmagyar *rēze βásá > *rēze 'rész'

> magyar *rész* 'cuprum (Cu)'

Az így levezetett hang- és jelentésváltozásokon keresztül véleményünk szerint *rész* szavunkat bizonytalan eredetű, talán finnugor kori örökségnek tekinthetjük.

3. Állatnevek**3.1. Evet**

Evet szavunk „valószínűleg alapnyelvi örökség, uráli vagy ugor kori tő magyar képzéssel” (ÚESz.), eredetét illetően tehát az UEW, a TESz. (1: 813–814)⁹ és az EWUng. szerkesztői szerint is kétféle megoldás lehetséges: vagy az ?Ug **äpз* (UEW № 1732), vagy az U **säpз* (**šäpз*), **täpз* (UEW № 882) 'Eichhorn' rekonstruktum alá tartozik, melyhez *-t* képző járul úgy, mint a *menyét* szóban (EWUng. 342–343). Az előbbi alapszónak kizárólag hanti, az utóbbinak manysi és szölkup megfelelői is vannak:

?Ug **äpз* 'Eichhorn'

> ? hanti V *iwə* : *iwə läŋki* ~ Trj *jipet läŋki* ~ DN *imət tänkə* 'Flughörnchen'

> ? magyar *evet* 'Eichhorn'

U **säpз* (šäpз*), **täpз* 'Eichhorn'**

> manysi Sy *mā-tapriš* 'Maus (in den Märchen)' ~ N *mā-tapriš* 'Maus; vakondok; Maulwurf'

> ? magyar *evet* 'Eichhorn'

> szölkup Tur *tēpeq*, TaU, Ty *täpäk*, TaM *täpäŋ* 'Eichhorn'

⁹ A további finnugor megfeleltetések tévesek, pl. *evet* ~ hanti *läŋki*, *läŋki*, *tänkə* 'mókus' stb., bővebben ld. Munkácsi 1928: 455–456.

Bár kétségtelen, hogy a hanti *iwə* : *iwə ləŋki*, *jipet ləŋki*, *imət təŋkə* 'Flughörnchen', vagyis 'repülőmókus' jelentésű szavak közelebb állnak a magyar 'mókus' jelentéshez, azonban a *ləŋki* önmagában 'mókus' (téves egyeztetésére vö. Munkácsi 1928: 455–456), tehát az *iwə* előtag valószínűleg a repüléssel hozható összefüggésbe, így most az uráli vagy az ugor kori származás közül inkább az uráli etimológiát tartjuk valószínűbbnek.

Milyen leánynyelvi szavakkal bővíthető még az U **səpə* rekonstrukcióját? Amennyiben az uráli korra egy '(mindenevő) kártevő vagy rágcsáló emlősállat' jelentést rekonstruálunk – amelyet a meglévő 'mókus', 'repülőmókus', 'vakondok' és 'egér' jelentések is indokolnak –, szóba jöhetnek további, rokon nyelvi megfelelőik: őslapp **səppānjē* 'egér' > északi számi *sáhpán*, *sappan* ~ inari számi *səplig* ~ pite számi *saahpiek* 'egér' (Aikio 2004: 15);¹⁰ komi-zürjén *сан* 'rozsomák'; valamint esetleg mari *лумышо* 'coboly'.¹¹

Az Aikio által rekonstruált **səppānjē* alak és a mai számi szavak szókezdő *s*- hangja szabályosan visszavezethető az uráli **s*- szibilánsra. A szóbelseji **-pp-* kettős zárhang sem jelenthet problémát, mivel az uráli **-p-* > őslapp **-pp-* változás a fokváltakozással állhat összefüggésben, vö. számi L *tjiejhpē* ~ Ko *tsěěppot* < FU **šepä* 'Hals, Nacken' (UEW № 955); L *(s)lāhpē* ~ N *lappē* < ?U **lapa* 'Fläche; Blatt (an einem Gegenstand)' (UEW № 456); N *gāppā* < FP **kipe(-ńz)* 'Funke' (UEW № 1315); L *kāhppat* ~ N *gəp'pād* < FU/?U **kepā* 'leicht' (UEW № 284) stb. A számi szavak magánhangzói Aikio szerint olyan szabálytalanságokat mutatnak, amelyek miatt ezt a szót szubsztrátumnak kell tekintenünk az összámban, vagy legalábbis a számi nyelvek önálló életében külön-külön átvételek ugyanabból a forrásból (Aikio 2004: 15). Véleményünk szerint amiatt, hogy a mássalhangzók szabályosan összeegyeztethetők a magyar, manysi és szölkup szavak mássalhangzóival, és a szó nagy valószínűséggel uráli eredetűnek tűnik, a magánhangzók szabálytalan egyezései nem szubsztrátum-jelenségre, hanem egymás közötti (nyelvjárások vagy közeli rokon nyelvek közötti) átvételekre utalnak, ahol az átvételek iránya és az eredeti átadó nyelv(járás) nem világos (bár valószínűbbnek tűnik az északi számi szóalak eredetisége). Mindenesetre az uráli **-ä-* > összámi

¹⁰ https://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=sanue&sanue_id=11517 [letöltés: 2023. június 29.]

¹¹ A mari *чывыни* (*čəwəni*) 'cickány' szókezdő *č*- hangja miatt nem valószínű, hogy ezekkel a szavakkal rokonítható. A *лумышо* nem szerepel az EWTsch anyagában.

*-ā- hangváltozás szabályosnak tűnik, vö. összami **tälve*¹² < FU **tälwä* 'Winter' (UEW № 1037); összami **säppē*¹³ < FU **säppä* 'Galle' (UEW № 881) stb.

Az őslappban a szóvégi *-*njē* az uráli *-*ń3/-n3* képző folytatása lehet, amely a komi-zürjén *caH* szó végén is megtalálható. Ez utóbbi lexéma szókezdő szibilánssa szintén szabályos **s-* = *s-* megmaradást mutat. A komiban csak a *-*pp-* gemináta maradt meg, melynek a folytatása *-p-*, így a *-*p-* eltűnése reális változás (*caH* < őspermi **sawan*). Az **ä* > *a* változásra is láthatunk példákat: komi-zürjén Lu, Le *lanēs* < FU **đäŋ3-s3* 'eine Art Gefäß aus Birkenrinde' (UEW № 121); S, Lu *lapēd* < FU **läpp3* 'Deckel, Dach; decken, bedecken' (UEW № 466); S *ar* < U **är3* 'Jahr' (UEW № 47) stb. A rövid magánhangzó a komi-zürjén sajátosságából adódik, mivel a legtöbb nyelvjárásban nincsenek hosszú magánhangzók.

Ennél kevésbé egyértelműen magyarázható a mari *лүмуо* 'coboly' szó, amely csak akkor tartozik az előbbi szavakhoz, amennyiben összetett szóként értelmezzük: előtagja a *лүм-* 'hó', utótagja pedig, a *-uo* elem eredetileg valamilyen ragadozófélét (talán menyétet) jelölhetett. A szóeleji *š-* gond nélkül visszavezethető az uráli **s-* szibilánssra. Bár nem gyakori jelenség, de a *-*p-* hang teljes eltűnése előfordulhat a mariban, vö. mari KB, U *šü* < FU **šepä* 'Hals, Nacken' (UEW № 955); KB *ko* < FP **kup3* 'Welle; ? wogen' (UEW № 1341). Vagyis vokálisok között a *-*p-* < *-w-* hangváltozás történhetett, és szóvégi helyzetben a *-w* el is tűnhetett (pl. nyelvjárási szinten; Metsäranta 2020: 38–39). A vokális tekintetében nem igazán találunk példát **ä* > *o* változásra, azonban a szóösszetételekben előfordulhatnak hangrendi hasonlóságok: a veláris *-u-* az előtagban hathatott egy korábbi, palatális **ö* vagy **ü* hangra, amely így velarizálódott.¹⁴ Ezért esetleg egy eredetibb **šö* alakot feltételezhetünk.

A finn-permi korra a számi és a komi adatok alapján egy **säp3-(ń3)* alapnyelvi szót rekonstruálhatunk. A mai nyelvi 'egér', 'coboly' és 'rozsomák' jelentések miatt 'valamiféle kártevő (rágcsáló/ragadozó) állat' finn-permi kori jelentést tételezhetünk föl; a pontos állatfajt nem lehet meghatá-

¹² https://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=sanue&lekseemi_id=21308&hakusana=d%C3%A111vi&sanue_id=8354 [letöltés: 2023. október 24.]

¹³ https://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=sanue&lekseemi_id=7218&hakusana=s%C3%A11hpi&sanue_id=2928 [letöltés: 2023. október 24.]

¹⁴ Köztudott, hogy az irodalmi mari kiejtésben a szóvégi *-o* egyébként is redukáltan, vagyis schwa [ə] hangként realizálódik.

rozni.¹⁵ Nem érdemes továbbá rendszertani besorolásokba sem bocsátkozni, csupán az egér, a coboly és a rozsomák mindenevő étrendjét lehet kiemelni közös mozzanatként.

- U *sǎpʒ '(mindenevő) kártevő vagy rágcsáló emlősállat'**
 > **FP *sǎpʒ-(ńʒ) 'valamiféle kártevő (rágcsáló/ragadozó) állat'**
 > **őslapp *sǎppānjě 'egér'**
 > északi számi *sáhpán, sappan* 'egér'
 → ? inari számi *sǎplig* 'egér'
 → ? pite számi *saahpiek* 'egér'
 > **ősmari *šö 'menyétféle'**
 > *шо : лумшо* 'coboly'
 > **ősspermi *sawan 'kártevő, ragadozó állat'**
 > komi-zürjén *сан* 'rozsomák'
 > **Ug *θǎpʒ 'rágcsálóféle (pl. mókus, egér stb.)'**
 > manysi Sy *mā-tapriś* 'Maus (in den Märchen)' ~ N *mā-tapriś* 'Maus; vakondok; Maulwurf'
 > magyar *evet* 'Eichhorn'
 >> szölkup Tur *tēpeq*, TaU, Ty *tāpāk*, TaM *tāpāj* 'Eichhorn'

Összességében a nyelvcsaládon belüli egyes ágak között párhuzamosan léteznek az egyes jelentések, pl. a 'mókus' és az 'egér'. Érdemesnek tartjuk tehát az uráli etimológiát a magyar, manysi és szölkup adatok mellett a komi, mari és számi adatokkal megtámogatni.

3.2. *Hiúz*

Szintén 'mókus' jelentésű az udmurt *кoньби* szó, melynek nem találjuk rokon megfelelőit sem a komi nyelvekben (vö. Csúcs 2005; nem rokon nyelvi, távoli és nehezen bizonyítható egyezéseihez vö. Munkácsi 1928: 457), sem más uráli nyelvben. Az udmurt kultúrában a mókusprém annyira értékesnek számított, hogy a 'pénz' szó (*кoньдои*) a 'mókus ára' jelentésből származik (vö. Munkácsi 1928: 455; Bikuzin 2020; a további uráli nyelvi példákra ld. Maticsák 2018: 107).

Prémjét tekintve ugyancsak értékes állat a *hiúz*, melynek magyar elnevezése történetesen ismeretlen eredetű – szláv származtatása (TESz. 2:123), valamint mongol jövevényszóként való értelmezése téves (vö. Simonyi 1901: 127). A hiúz macskaféleként hasonlít a házi macskára, mely

¹⁵ Hasonló jelentésváltozást láthatunk a magyarban is: fereg → toportyánfereg 'nádifarkas'.

komi-zürjénül és komi-permjákul egyaránt *кань* ~ jazvai komi *кан'* (Litkin 1961). A komi szó eredetére vonatkozóan eddig kétféle elmélet született: vagy az udmurt *каñил* 'легкий, тихий; приятный; könnyű, csendes; kellemes' szóval rokon, vagy (a marin keresztül) a csuvas *каñлэ* 'спокойный, беззаботный; nyugodt, gondtalan' szóval függ össze (КЭСКЯ 116).¹⁶ A *кань* viszont hangalakjában emlékeztet az udmurt *коньы* szóra, valamint a szölkup *kanak*, *kanaj* 'kutya' szóra (a szó forrása: Hajdú 1982: 160). A szölkup (narimi nyj.) *kanak* vagy (felső obi nyj.) *kanaj* szót a szakirodalom szamojéd kori örökségnek tekinti: > PS **wen* 'Hund' (Janhunen 1977: 173–174; PS **wën* 'dog', Piispanen 2018: 370).¹⁷ Az ósszamojéd szónak nganaszan (T *bañ*, C *bâñ*), erdei enyec (Ch. *bü?*, *бу'*, B. *bunneke*, *bunek*), kamassz (A *mèn*, F *meñ*), kojából (*мянь*), mator (*бўнь*), tajgi (*бунь*, *bun*) és szojojt (*byn*) leszármazottai mellett mai megfelelője a tundrai nyenyec *вэ'* (~ *βэ̃н* ~ *вэ̃неко* stb.) és erdei nyenyec *βэ̃н* (~ *βу̃якку* ~ *véd'aku* stb.) 'kutya' szavak (Janhunen 1977: 173–174). Viszont a nyenyecben az említett szölkup *kanak* ~ *kanaj* alakokhoz kapcsolható példákat találunk: *хан* : *ханий*, *ханико*, *ка'н* : *ка'нуй* 'птенец; kutyakölyök; fióka' (Homics 1954: 90; Popova 1978: 31), amelyek szóösszetételnek tűnnek. Az *-ij*, *-uj* előtag jelentése 'kölyök' lehet, és feltételezésünk szerint az uráli **ǵkз* (*jǵkз*), *ǵγз* (*jǵγз*) 'fia vkinek; kölyök (állat)' (UEW № 208)¹⁸ alapszóra vezethető vissza. A *хан-*, *ка'н-* előtag tehát vélhetően: 'kutya'.¹⁹

¹⁶ A komi-zürjénben találjuk még a 'sarki róka' jelentésű *кынь* szót, ez azonban a hanti *кән'* szó átvétele (КЭСКЯ 153). E hanti szó véleményünk szerint a szölkup *kanak* ~ *kanaj* 'kutya' szó képző nélküli átvétele lehet, de a kérdés további vizsgálatokat igényelne.

¹⁷ Piispanen nem tartja valószínűnek, hogy a PS **wën* az őstokhár **kwän*- szó átvétele, mint ahogy azt Kallio állítja (Kallio 2004, idézi Piispanen 2018: 370). Ezzel mi is egyetérthetünk; a szamojéd szócsaládot talán érdemes lenne összehasonlítani az Ug **mānz* 'valamilyen állat' alapnyelvi szóval (UEW № 1804), amelynek a magyar *mén* 'Hengst; csödör', *ménes* 'Gestüt', *mínes* 'Gestüt; (Alt.) Pferd', illetve a hanti Ni *manəñ* 'Herde von Rentieren, Pferden, Kühen' szavak a megfelelői. Talán ide tartozhat még a mari *имне* 'ló' jelentésű szó is. A *mén* vonatkozó szócikke az ÜESz. szerint mindenesetre ismeretlen eredetű, így a kérdés további vizsgálatokat igényelne.

¹⁸ A rekonstrukció összekapcsolhatónak tűnik egy másik, ugor kori rekonstrukcióval: Ug **ǵkз*, *ǵγз*, *ǵwз* (UEW № 1728), a kérdést azonban nem most szeretnénk megválaszolni.

¹⁹ Az udmurtban a kutyát és a kutyakölyköt szintén külön szóval jelölik, amelyek közül a 'kutyakölyök' ugyancsak szóösszetétel: *пуны* 'kutya' vs. *ни* 'fia vkinek' : *кучану* 'kutyakölyök'.

Az itt felsorolt permi és szamojéd szavak a *hiúz*-zal együtt a korábbi ötletekkel szemben egy kézenfekvőbb etimológiai megoldást kínálnak. Mind a négyféle állat jellegzetes, feltűnő bundájú, a mókusnak és különösen a hiúznak a prémje pedig igen értékes. A legkézenfekvőbb, hogy e szavak előzménye az uráli korban egy olyan emlősállatot jelölhetett, amelynek szőre, szőrméje szembetűnő. Az sem zárható ki, hogy valamiféle olyan állatra vonatkozott az elnevezés, amely tabu alá esett, és később, az egyes leánynyelvek önálló életében a névadás mögötti motiváció elhalványulásával (akár a vallási szokások átalakulásával) más állatra ragadhatott át. Ennek nyomát talán az udmurt *коньы* szó esetében találjuk, ugyanis a mókust egyfajta szent állatként az egyik udmurt nemzetség (*vorsud*) őseinek tartják (Kerezsi 2009: 119–120). Lehet-e összefüggés hangtani alapon is az itt felsorolt szavak között?

Amennyiben az udmurt *коньы*, komi-zürjén és komi-permják *кань*, jazvai komi *кан*, nyenyec *хан*-, *ka'ń*- és szölkup *kanak*, *kanaj* szavak egy közös uráli őstől származnak, akkor annak szókezdő hangja **k*- lehetett. A magyar *hiúz* szó – mely valószínűleg régóta létezik a magyar nyelvben – történetileg följegyzett változatai többnyire veláris vokálisokat tartalmaznak: *he̋őz*, *he̋yuz*, *ha̋őz*, *hyuf*, *hujuz*, *héuz* (ÜESz.; vö. EWUng. 564). Ahogy az *i*, úgy az *e* ~ *é* hang is eredetileg veláris lehetett, tehát a szókezdő *h*- szintén visszavezethető egy korábbi **k*- kezdetre.

Adatainkban a szóbelseji pozícióban találunk nagyobb változatosságot. A permi nyelvekben általános volt a **-ŋ* > *ń* (vagy *n*, *m*) változás, így a *коньы* és *кань* szavak *ń* eleme is ezzel magyarázható, tehát a palatoveláris nazális lehet az összekötő hang az adatainkban. Ugyanis a szölkupban a szóbelseji *-n*- hang is visszavezethető egy uráli **-ŋ*- hangra, ha az ősszamojéd korban lezajlott a **-ŋ* > **-ń*- változás, amelyre példát az UEW szerkesztői szerint a TaU *üne*, Ke *ynə* < FU/?U **wiŋä* (*wüŋä*) 'Gurt, Gürtel' (UEW № 1150), valamint feltehetően a Ty *kenek*, Ta *kuenä* < U **wäŋe* 'Schwiegersohn, Bräutigam' (UEW № 1133) szavaknál láthatunk. Ugyanez a hangmegfelelés szórványosan megvan a nyenyecben is: P *tan?* < U **suŋe* 'Sommer ← eine milde Jahreszeit, Tauwetter, tauen (Schnee)' (UEW № 914); O *tina* < U **täŋz* '(unbehaarte) Nasenspitze' (UEW № 1039); O *jīne* < FU ?U **wiŋä* (*wüŋä*) 'Gurt, Gürtel' (UEW № 1150). Hasonlóképpen, a magyar helyesírás ma nem jelöli a csupán hiátustöltőként érzékelt *-j*- hangot az *i* és *ú* között (vö. pl. *hujuz*), amely létrejöhetett a **-ŋ*- hang kiesésének eredményeként, vagy ritka **-ŋ* > *-j*- hangváltozás során, mint az *ajak* < U **aŋe* 'Öffnung, Einschnitt, Vertiefung' (UEW № 17) vagy a *szőjke* < ?Ug **säŋe* 'hell, licht, klaar' (UEW № 1846) szó esetében.

Mivel adataink egytől egyig veláris magánhangzókat tartalmaznak, egy U **køŋʒ* alapalakot következtethetünk ki 'prémes vagy jellegzetes bundájú állat' jelentésben. A szó finn-permi kori állapotáról nem sokat mondhatunk, viszont az ősspermi korban valószínűleg a 'prémes, puha szőrű állat' jelentés erősödhetett meg, amely később az udmurt önálló életében szűkülhetett le a 'mókus'-ra; ugyanígy már az ókomi korban használhatták a szót a 'macska' mint puha bundájú állat megjelölésére. Az ősspermi alak talán **koŋj* vagy **kaŋj* lehetett, bár itt az első szótag magánhangzója bizonytalan.

Az udmurt szó végén megmaradhatott az eredeti vokális, vagy esetleg kicsinyítő képzővel van dolgunk (vö. Lakó 1934: 450–454, 464–465). A magyar adat szóvégi *-z* eleme ugyanaz a(z ugor kori) főnévképző lehet, amely a *tegez* < Ug **täŋʒ-tʒ* 'Pfeilköcher am Riemen' (UEW № 1859) vagy a *tűz* < Ug **tüŋʒ-tʒ* (*tüwʒ-tʒ*) 'Feuer' (UEW № 1864) szóban található (ld. Honti 1985: 155; a **-t-* képző lehetőségére vö. Hajdú 1973: 78; Bereczki 2003: 93), és a tövéghangzó lekopásaként nyúlt meg az *ú* hang. Az ugor korra így – obi-ugor adatok híján csupán nagy óvatossággal – egy ?Ug **koŋʒ-tʒ* alapalakot rekonstruálhatunk, esetleg a szűkebb '?hiúz' jelentésben, de ez csak akkor fogadható el, ha a *-z* elem valóban képző, és nem a szótó része.

A szölkup adatokban a *-k*, *-ŋ* szintén főnévképző. Az összamojéd korra a szölkup és nyenyec adatok alapján **kaŋ* 'kutya' alakra következtethetünk.²⁰ Így két 'kutya' jelentésű szóval számolhatunk: **wən* és **kaŋ*, melyek közül csak az utóbbinak látjuk folytatását a szölkup nyelvben. A nyenyec esetében az eredetileg szinonimaként élő szavak közül az egyik megőrizte eredeti jelentését, a másik pedig csupán szóösszetételben maradt fenn, illetve a 'kutyakölyök' jelentésből alakulhatott ki a 'főka' másodlagos jelentés.²¹

U **køŋʒ* 'prémes vagy jellegzetes bundájú állat'

>> ősspermi **koŋj* (**kaŋj*) 'prémes, puha szőrű állat'

> udmurt *коньы* 'mókus'

> komi-permják *кань*, *PO кан'* 'macska'

> komi-zürjén *кань* 'macska'

²⁰ Az összamojéd hangtani jellemzőkhöz vö. Mikola 2004: 17–36.

²¹ A fentebb említett udmurt példán kívül más nyelvekben is előfordulhat, hogy a kutyát és ivadékát egymástól eltérő szóval jelölik, amelyeknek nem azonos a töve: finn *koira* vs. *pentu*; angol *dog* vs. *puppy*; szlovák *pes* vs. *štieňa*; török *köpek* vs. *enik* stb.

> ?Ug **koŋδ-tʰ* 'hiúz'> magyar *hiúz*> ősszamojéd **kań* 'kutya'> nyenyec *хан : ханий, ханико, ka'n : ka'ńuj* 'птенец; kutyakölyök; fióka'> szölkup *kanak, каня* 'kutya'

Az újonnan rekonstruált szó lehet tehát az előzménye a fenti permi, magyar és szamojéd szavaknak. Amennyiben elfogadjuk ezek összetartozását, a magyar *hiúz* szót a közeli rokon nyelvi megfelelők hiánya és a *-z* elem kérdésessége miatt bizonytalan eredetüként sorolhatjuk be, amely talán finnugor kori örökség.

3.3. *Eb*

A 'kutya' jelentés kapcsán áttérhetünk egy harmadik magyar szó, az *eb* és rokonai eredetére. *Eb* (*ëb*) szavunk ugor kori származása (< Ug **ämpʒ* (*empʒ*) 'kutya', UEW № 1730) biztos alapokon nyugszik (vö. TESz. 1: 701; EWUng. 291), hiszen manysi és hanti megfelelői hangtani és jelentéstani szempontból is könnyen megfeleltethetők egymással, ám létezhetnek-e párhuzamai a tágabb nyelvcsaládban, az ugor ágon kívül is?

Az *eb* szó számos összetételben jelentkezik, ezek közül is figyelmet érdemel az *ebihal* 'kétélűtűek, főleg béka lárvája, ivadéka' (1600-ból) vagy *ebhal* 'ua.' (1568 ?), ez utóbbi egyéb jelentései: 'lápi póc' (1568), 'egy fajta tengeri hal; cápa' (1590; ÚESz.). Feltűnő emellett az udmurt nyelvben a békát jelölő *эбек* szó,²² amely ismeretlen eredetű (*äbäk* alakban idézve, Sz. K. 1907: 286), és hiányzik Mikola udmurt etimológiai szójegyzékéből (Mikola 1977).²³ Esetleg ide sorolhatjuk még a finn irodalmi nyelvben a népköltészeti alkotásokból meghonosodott *impi* 'szűz, hajadon' jelentésű tőszót és ennek összetételekben élő változatait is, amely tő egyedül a délészti *impe?* (gen. *impe*) 'szűz' poetikus szóval mutat rokonságot (SSA 1: 147), ezek azonban szemantikailag meglehetősen távol állnak az eddigi szavaktól.

Az udmurt *эбек* szónak esetleges tatár (vagy tágabban törökségi) származtatása két problémát vet föl. Egyrészt nem indokolt, hogy a szókezdő *b-* hang elé egy vokálist illesszenek a *baka* szó esetleges átvételével, hi-

²² Az udmurt beszélők tatár jövevényszóként érzékelik (szóbeli közlés alapján).

²³ A 'béka' tatár megfelelője *бака*. https://starlingdb.org/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=775&root=config [letöltés: 2023. június 29.]

szen az udmurt nyelvben nincs akadálya a szóeleji *b-* hangnak. Másrészt indokolatlannak tűnik a magánhangzók palatális ($a \rightarrow e$) váltása vagy palatális vokálissal való helyettesítése, miközben az eredeti tatár szóhoz közel álló *baka* alak ugyanígy megvan az udmurtban. Megjegyzendő, hogy az *ebek* szó *-k* eleme kicsinyítőképző lehet.

Az ÚESz. magyarázata szerint az *eb-* előtag a magyarban pejoratív jelentésű (vö. *kutyahal* alak), ez azonban úgy véljük, hogy csak a 'lápi póc' és 'cápa' jelentésekre igaz feltétel nélkül. Az *ebihal*-nak a magyar nyelvjárási anyagban számos változata van, az *eb-* előtagnak úgyszintén (ÚMTsz. 2: 8–9), továbbá előfordul a *kutyahal* alak is (Imre – Kálmán 1954: 218). Az *ebihal* szóban az *ebi-* előtag szorosan kapcsolódik az *эбек* 'béka' jelentéséhez, a közös mozzanat pedig vagy a [béka], vagy a [kisméretű állat]. Maga az *ebihal* 'kutya + hal' szóösszetétel a csuvasban is megvan: NT *yēt pulli* 'golovastik' stb., valamint más, a Volga-vidéken és Közép-Ázsiában élő törökségi népeknél is megjelenik még 'kind of loach; csíkféle', 'eel; angolna', 'gudgeon; fenékjáró küllő' stb. jelentésben, vagyis a magyarba akár tükörfordítással is kerülhetett a kifejezés (WOT. 1324–1325).

Ha a finnugor korra szeretnénk meghatározni a közös jelentést, akkor rekonstruálhatunk-e egy 'kis állat (pl. béka); ivadék' jelentést? Ha az ugor alapnyelvre fölteszünk egy 'kis állat' \rightarrow 'kutya' változást, akkor az a következőképpen mehetett végbe: 'kis állat' \rightarrow 'kicsi (nem ártalmas) állat' \rightarrow 'kutyakölyök' \rightarrow 'kutya', vagyis a 'kutyakölyök' jelentés átválthatott a '(felnőtt) kutya' jelentéssé.²⁴ Lehet-e az *ebihal* összetétel előtagja jelentéstani reliktum, vagyis 'ivadék', esetleg 'béka'? Az udmurtban a 'kis állat' \rightarrow 'béka' változás játszódhatott le, vagy az alapnyelvi korban többedleges jelentés erősödhetett meg, és válhatott kizárólagossá. A finnségi nyelvekben az 'ivadék' \rightarrow 'fiatal (állat)' \rightarrow 'nem ivarérett (állat)' \rightarrow 'nemi érés előtt álló (ember)' \rightarrow 'szűz' \rightarrow 'hajadon' jelentésváltozási láncolat képzelhető el. Annak ellenére, hogy az uráli nyelvekben több állatnév is antropomorfizálódott (pl. magyar *hölgyeményét* > *hölgy*), 'nem ivarérett (állat)' \rightarrow 'nemi érés előtt álló (ember)' változásra nem találtunk másik példát. Ezek az összefüggések nagyon távoliak, a szemantikai változások több lépcsőt kívánnak. Emiatt egy másik módon kell közelítenünk a mai nyelvekben meglévő jelentések kialakulását.

²⁴ Érdekes párhuzamként hozhatjuk a 'hím' \rightarrow 'hím (kutya)' \rightarrow 'kutya' jelentésváltozást a finnségi nyelvek *koira*, *koer* stb. szavai < U **koj(e)-ra* 'München' (UEW № 333) esetében (vö. SSA 1: 780). EESR: <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=koer&F=M&C06=et> [letöltés: 2023. július 10.]

A *kutya* ~ *eb* a magyarban gyakran pejoratív értelemben használatos, ez a fentebb idézett szóösszetételekben is megjelenik. A békát (vagy varangyot) csúszómászó állatként – nedves, nyirkos (és esetleg rücskös) bőre és ragacsos, hosszú nyelve stb. miatt – a különféle népek folklórában általában negatív tulajdonságokkal szokták fölruházni (a *kutya* és *béka* szavak pejoratív használatáról a magyarban ld. Fazakas 2014: 239–241). A 'szűz' jelentés szintén összefüggésbe hozható a vele ellentétes 'tisztátalan; mocskos' jelenéssel, ahogy pl. a magyarba bekerült *parázna* szó eredeti szláv megfelelőinél egyaránt megtalálható az 'erkölcstelen, parázna', valamint a 'szűz' jelentés is (szerb-horvát Ča, Kaj *prázna* 'meddő, szűz': *práznik* 'parázna férfi', TESz. 3: 103). Így elképzelhető, hogy a finnugri nyelvekben a 'mocskos, tisztátalan' csapott át az ellenkező jelentésbe, ahogy pl. a finn *pyhä* 'szent' ~ mordvin *pežet'* 'bűn' ~ komi *pež* 'pogány, tisztátalan' < FP **pišä* 'pyhä; szent' szavak lehetséges összefüggésénél hasonló jelentésváltozást látunk (Saarikivi 2007: 327–331). Ezek alapján a finnugor korra egy 'tisztátalan, mocskos' jelentést feltételezhetünk (és a szó egyszerre főnévként és melléknévként is értendő), amely a nyelvcsalád különféle ágain belül más-más irányba fejlődött tovább. Az ugor alapnyelvre 'mocskos, tisztátalan' → 'alantas' → 'kutya' metaforikus jelentésváltozás képzelhető el. A magyar szóösszetételekben reliktumként megmaradhatott az eredetibb 'alantas' jelentés. Az őspirmiben 'mocskos, tisztátalan' → 'alantas' → 'csúszómászó' jelentés alakulhatott ki, amely az udmurtban 'béka' jelentést nyerhetett (akár a kicsinyítő képző által). A közfinnben a 'tisztátalan' → 'tisztá' → 'szűz' ellentétes jelentés jöhetett létre (és a finnben 'szűz' → 'hajadon').

A szókezdő vokálist a finn, a dél-észti és az udmurt adatok miatt is **i*-hangként rekonstruálhatjuk, amely az ugor korban szabályosan **e*- [ĕ] hanggá válhatott. Ebből az ómagyar korban nyíltabbá válással *e* hang lehetett (vö. E. Abaffy 2003: 327–328). Párhuzamosan az obi-ugor nyelvekben is végbemehetett a nyíltabbá válás, amely így mára veláris változatokat eredményezhetett (manysi So *ā* ~ hanti O *ā* stb.) – az UEW szerkesztői is elsősorban **empz* alakot rekonstruálnak (és csak másodsorban **ämpz* alakot). Ugyanakkor a fordított eset kevésbé képzelhető el: az uráli **e* > ugor **ā* bár lehetséges, és az udmurtban az eredeti **e* hang szintén nyíltabbá válik (> *ā*) vagy megmarad, azonban az uráli **e* > közfinn **i* hangváltásra nincs példa, ezért ezt kevésbé tartjuk valószínűnek.

A szóbeljeji **-mp-* hangkapcsolat alanyesetben megmarad a finnben és a délszti (de finn gen. *immen*), az udmurtban szabályosan zöngés *-b-*hanggá válik.

A finnugor korra tehát egy FU **imp₃* 'mocskos, tisztátalan' alapalakot tehetünk föl, melyből levezethető az Ug **emp₃* alak és a közfinn **impi* alak. Az ősspermi korra esetleg kikövetkeztethetünk egy **eb* rekonstrukciót.

?FU **imp₃* 'mocskos, tisztátalan'

> ? közfinn **impi* 'tisztátalan' → 'tisztá, szűz'

> finn irod. *impi* 'szűz, hajadon' ~ *impu, immi* 'Jungfrau' ~ *impeiskalvo, immykalvo* 'szűzhártya' ~ *impikyly* 'morsiamelle hääpäivän iltana lämmitetty sauna'

> észtl E *impe?* 'impi; szűz'

> ? ősspermi **eb* 'tisztátalan, alantas' → 'csúszómászó'

> udmurt *эбек, äbäk* 'béka'

> Ug **emp₃* 'alantas' → 'kutya'

> hanti V *ämp*, DN, O *ämp* 'Hund'

> manysi TJ, P, So *ämp*, KU *ämp* 'Hund'

> magyar *éb* 'kutya' ~ R. *ëbek* 'Hund' ~ *ebihal, ebhal* 'békalárva' stb.

Eb szavunk levezetéséhez így újabb rokon nyelvi adatokat kapcsolhattunk, bár ezek csekély mennyisége és a távoli jelentések miatt (a 'tisztátalan' alapjelentésből kiindulva) a finnségi és az udmurt szavakat csak kérdőjelesen vonhatjuk az ugor szavakhoz.

4. Hitvilág, elvont fogalmak

4.1. *Imád*

Az *imád*- szót és képzett változatait az UEW és a TESz. (2: 203–204) még finnugor eredetűként tartja számon. Az ÚESz. szerkesztői viszont a következőt jegyzik meg ezzel kapcsolatban: „Az *imád* feltehetőleg a pogányság szellemi öröksége, habár az eddigi finnugor magyarázatok, ill. az ótörök származtatás kevésbé valószínű” (ÚESz.; vö. EWUng. 608). A TESz. szóösszetételként (*im* + *áld*), illetve szláv vagy más finnugor származású szóként való magyarázatát elveti (vö. manysi *vou-* 'rufen, bitten, heißen' ~ hanti *vog-, voχ-* 'rufen, fordern, bitten'; finn *jumala* 'Gott'; *ilma* 'Luft'; Rédei 1967: 170). A most már nem is olyan közelmúltban Harmatta vetette fel a szó lehetséges iráni eredetét: egy kelet-iráni rekonstruált **vimand-* 'liturgikus szövegeket (imát, istenhimnusz) elmondani, extázisba kerülni' szó átvételét sejtje benne (Harmatta 1997: 74). Az ötlet azért tűnik kevésbé valószínűnek, mert tényleges iráni nyelvi példát nem hoz a feltételezett szóösszetételre, csupán fiktív iráni tövet (*vi-* ige + óiráni *mand-*).

Emiatt a WOT. szerkesztői is elvetik az iráni származtatást (WOT. 1339). Mi most megkíséreljük a visszatérést a finnugor örökséghez.

Az UEW szerint a magyar szó egy FU **wðmz* 'Zauberwort; zaubern; varázsigé, varázsszó; varázsol' (UEW № 1178) alapnyelvi rekonstrukciójához tartozik, amelynek egyedül a komi nyelvekben van megfelelője: zürjén S *vomiž*, permják *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit', PO *vo·miž* 'Beschreiben'. Az egyeztetés egyik kérdéses pontja a komi veláris *o* egyeztetése a magyar *i* vokálissal, illetve szemantikai szempontból lényegében antonimákról van szó – ami nem jelenthet feltétlenül akadályt, vö. a 3.3-as alfejezetben az *impi* szó esetében említett 'szűz' – 'parázna' jelentésösszefüggést. Mivel a nyelvcsaládból csupán két ágból mutatható ki a szó, ez valóban kérdésessé teszi az összefüggést. Ha azonban tágabb jelentéstani körben keresnénk e szavak megfelelőit, az etimológia véleményünk szerint megtámogatható és alaposabban alátámasztható lenne. A КЭСКЯ ide sorolja még a *вомадзны* 'сглазить, напустить порчу;rontani, megrontani', *вомдзасьны* 'испортиться от сглаза, заболеть от сглаза; szemmel verni, szemmel veréstől betegnek lenni' alakokat is (КЭСКЯ 62). Csúcs az őspermi korra kérdőjelesen PP **vomiž* 'Zauberwort' alakot rekonstruál (Csúcs 2005: 397).

A FW **wajmz* 'Herz' (UEW № 1678) rekonstrukcióját a következő rokon nyelvi adatokat találjuk:

FW **wajmz* 'Herz'

- > finn *vaimo* 'Frau, Ehefrau, Gattin' ~ *vaimala* 'riitaisa, juonikas, sydämikkö; streitsüchtig, launisch, wütend' (ez utóbbi számi jövevényszó)
- > észl *vaim* 'Geist, Seele, Gefühl, Empfindung, Kraft; Person, Arbeiter; (SKES) nainen, joka (orjuusaikana) teki moision päivätyötä; Frau, welche (zur Zeit der Leibeigenschaft) Frondienste für den Gutshof verrichtet hat'
- > számi L *vai 'mō* 'heart, Bauch' ~ N *vai 'bmo* 'heart' ~ *vai 'bmel* 'desirous, covetous, fond of something' ~ Not *vajm̄^a*, *vajm̄^ä*, P *vajm̄^a* 'heart, Bauch'
- > erza *ojme* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'
- > moksa *vajmā* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'

A SSA még a karél *vaimo* 'vaimo; nainen; feleség, asszony; nő' szót, valamint az észl *vaimne* 'henkinen; szellemi, lelki' és *vaimustada* 'ihastut-

taa, innostaa; megörvendezett, felcsigáz' szavakat sorolja ide (SSA 3: 375). Ehhez képest az EESR sem mond újat.²⁵

Az itt található adatok jelentései meglehetősen változatosak: (finn) 'feleség, asszony', és (észti, mordvin) 'szellem, lélek, lélegzet' – az ezekhez átvitt értelemben kapcsolható (számi) 'szív' (mint [lélek] és mint [szerv]), valamint a számi *vai* 'bmel' 'vágyakozó, mohó, valamit imádó', illetve az etimológia szempontjából az UEW szerkesztői által irrelevánsnak tartott finn *vaimala* 'perlekedő, szívtelen, dühös'. Ez utóbbi jelentés viszont kapcsolódik a fenti komi szavak 'szemmel veréssel előidézett betegség' és 'rontás' jelentéseihez, tehát a számi átvétel nem biztos, hogy indokolt, a *vaimala* szóban megmaradhatott valamiféle [varázslás] mozzanat. A számi *vai* 'bmel' 'vágyakozó, valamit imádó' jelentése pedig igencsak közel áll a magyar 'imád, szeret, áld' jelentéshez.

A mai nyelvi jelentések közös pontja a 'lélek, szellem', ehhez kapcsolódóan pedig távolabbról a 'varázslás' mint a természetfölötti lelkekhez kötődő tevékenység – hiszen a sámán is a szellemi világgal tartja a kapcsolatot –, illetve a 'szív' jelentés. Viszont a 'varázslás', esetleg 'révülés' jelentés már szintén megjelenhetett mint a magyar, a komi szavak és a finn *vaimala* szó jelentéseinek előzménye. Az ősspermi kori jelentést tehát kiegészíthetjük a 'varázslás' jelentéssel. A finnugor korban pedig az eredeti szó akár nomenverbum is lehetett.

A régi magyar *Wimagguc* alak még őrzi a szóeleji *w*- hangot, amelynek folytatása mindegyik leánynyelvi szóban megtalálható. Ha egy **wojm3* alakot teszünk föl a finnugor korra, akkor a magyar *i* (< **j*) és a komi *o* vokális egyaránt visszavezethető egy **-oj-* hangkapcsolatra (vö. magyar *hím* ~ komi ? *komi* < U **koj-m3* 'Mann, Mensch'; UEW № 332). Az **-oj-* viszont kivételes esetben válik pl. a finnségi nyelvekben *-ai-* hangkapcsolattá (vö. finn *kaiva* ~ észti *kaev* < FP ?U **kojwa-* 'graben, schöpfen'; UEW № 335). Több esetben az UEW szerkesztői is *a* ~ *o* ingadozást feltételeztek, pl. FU ?U **taje-* ~ **toja-* 'sich beugen, sich neigen (intr.), brechen' (UEW № 1017); FU **čač3* ~ **čoč3* 'eine Art Pritsche' (UEW № 94); FU **kačm3* ~ **kočm3* 'zwiebelartige Pflanze' (UEW № 325) stb. Emiatt egy FU **wojm3* vagy **wajm3* alapalakot rekonstruálhatunk, melynek jelentése 'lélek, szellem; szív; ? varázslás, révülés' lehetett.

²⁵ <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=vaim&F=M&C06=et> [letöltés: 2023. június 29.]

?FU/FP **wojm3* ~ **wajm3* 'lélek, szellem; szív; varázsol, révül'

> közfinn **vaimo* 'szellem, lélek'

> finn *vaimo* 'Frau, Ehefrau, Gattin' ~ *vaimala* 'riitaisa, juonikas, sydämikkö; streitsüchtig, launisch, wütend'

> karél *vaimo* 'vaimo; nainen; feleség, asszony; nő'

> észt *vaim* 'Geist, Seele, Gefühl, Empfindung, Kraft; Person, Arbeiter; (SKES) nainen, joka (orjuusaikana) teki moision päivätyötä; Frau, welche (zur Zeit der Leibeigenschaft) Frondienste für den Gutshof verrichtet hat' ~ *vaimne* 'henkinen; szellemi, lelki' ~ *vaimustada* 'ihastuttaa, innostaa; megörvendezett, felcsigáz'

>> számi L *vai'mō* 'heart, Bauch' ~ N *vai'bmo* 'heart' ~ *vai'bmel* 'desirous, covetous, fond of something' ~ Not *vāīm^a*, *vāīm^ā*, P *vāīm^a* 'heart, Bauch'

>> erza *ojme* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'

>> moksa *vajmä* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'

> őspermi **vomiž* 'varázslás; varázsigé'

> komi-zürjén S *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit', *вомадзны* 'сглазить, напустить порчу; rontani, megrontani' ~ *вомдзасьны* 'испортиться от сглаза, заболеть от сглаза; szemmel verni, szemmel veréstől betegnek lenni'

> komi-permják *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit' ~ PO *vo'miž* 'Beschreien'

>> ? magyar *imád-* 'anbeten, vergöttern; (Alt) beten; anbieten' ~ *Wimagguc* 'beten; anbieten'

Mindezek fényében a legutóbb fölvetett iráni átvételhez és az ismeretlen eredethez képest kézenfekvőbbnek tekintjük a magyar *imád-* szócsalád finnugor kori voltát, amely így finnségi, számi, mordvin és komi rokon adatokkal lenne összekapcsolható. Az etimológiát a távolabbi kapcsolatok miatt ítélnénk bizonytalanoknak.

4.2. Vaj ~ vah, vajákol

Következőként vegyük szemügyre *vajákol-* igénket, amely a *vaj* ~ *vah* indulatszóból származik, illetve az e tőszóból képzett egyéb szavakat, amelyekről úgy véljük, esetleg egy közös, uráli alapszó származékai lehet-

nek.²⁶ Az etimológiai szótárak a *vaj* ~ *vah* 'önkéntelen hangkitörésből származó indulatszó' képzett változatának tekintik, amely onomatopoeitikus eredetű, és esetleg a *vijjog* igével vonható párhuzamba (vö. TESz. 3: 1069, 1070; EWUng. 1597; ÚESz.).²⁷ A *vaj* (*vajh*) 'vajon, -e, hogy ...' jelentése a *vajon* szó hatásának tudható be; ezek nem azonos eredetűek. A szócsaládba tartoznak a *vahákol*, *vahakolni* igék, az ezekből később képzett *vajákos* 'kuruzsló(nő)' főnév, valamint esetleg a †*vajik* és az ebből származó *vajúdik* ~ *vajul* stb. ige. A *vajúdik* szócsaládjának jelentése a 'fájdalmasan kiáltozik' jelentéshez hasonlóan, metonimikusan alakulhatott ki. Az ÚESz. a szintén onomatopoeitikus *harákol* és a *kovákol* szavakat említi analógiás párhuzamként a szó keletkezésére vonatkozóan. A képző nélküli *vaj* ~ *vah* tő bújhat meg az ÚESz. szerkesztői szerint a *vajákol* szóhoz tartozó, 1763-ból jegyzett *vahorász* 'kikiált (főleg varázsigét)' igében is. A rokon nyelvek között a számiban és a szamojéd nyelvekben találunk egy hangalakjában és jelentésében közelítő szócsaládot, melyet az U **wajje* 'Seele; Atem' (UEW № 1107) szócikk alatt találunk:

U **wajje* 'Seele; Atem'

- > számi L *vuoi'na* 'lebendes Wesen' ~ L *vuoiņas* 'Atem' ~ N *vuoi'gŋá* 'spirit; (Pl) air-passage; breath' ~ Not *vuejņas* 'Atem, Atemzug, Seufzer; Geist' ~ A *vujñ* 'Geist' ~ Kld *vujņas*, T *vijñs*, K *vijñs* 'Atem, Atemzug, Seufzer; Geist'
- > ? nyenyec O *jint?* 'Atem, Dampf, Luft' ~ *wind* 'Seele, Hauch'
- > ? nyec Ch, B *beddu?*, Ch *bedu?* 'Seele' ~ B *bedduo* 'Dampf'
- > ? nganaszan *bait'u?* 'Seele' ~ *bait'u?a* 'Dampf'
- > szölkup TaU *kwej*, KeM *kwej* 'Seele' ~ TyM *kwej* 'Seele, Atem'
- > kamassz *māja*, *mājə* 'Seele, Dunst, Atem'

Az UEW szerkesztői szerint a nyenyec, nyec és nganaszan szavak idetartozása csak akkor fogadható el, ha a *-t?*, *-d*, *-du?*, *-tu?* elemek denominális névszóképzők, valamint a szóbelseji *-j- hang hatására a nyenyec, nyec és szölkup vokálisok palatálissá váltak.

A magyarban a szóeleji *v-* szabályosan visszavezethető az uráli **w-* kezdetre. A szóbelseji *-jŋ- hangkapcsolatra csupán az *agy* < ?FU FW **ajje* 'Schläfe' (UEW № 5) példát látjuk, így ez szórványos jelenség. Külön-külön a *-j- és a *-ŋ- hang sem feltétlenül őrződik meg a magyarban

²⁶ Továbbá egy lábjegyzet erejéig röviden kitérünk a *Vajk* személynév eredetére is, melyhez talán némi adalékkal szolgálhatunk (ld. lentebb).

²⁷ A *vijjog* igét főként madarak éles hanghatásának kifejezésére használjuk, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy összetartozik az itt felsorolt szavakkal.

(vö. Bereczki 2003: 73), így a *vaj(ák-)* vagy *vah(ák-)* szóbelseji *-j-* ~ *-h-* hangja visszavezethető a kérdéses hangkapcsolatra. (A magyar *-j-* ~ *-h-* megfelelésre vö. *tején* ~ *tehén*, ÚMTsz. 5: 324; *bijal* ~ *bijaj* ~ *bihal*, ÚMTsz. 1: 494; *fejér* ~ *féhér*; ÚESz; a két hang hiátustöltőként is viselkedhet.) Mivel a magyarban is veláris magánhangzók találhatók, ezek könnyűszerrel megfeleltethetők a többi uráli szó magánhangzóinak.

A 'lélek', 'szellem' jelentéstől hogyan juthatunk el a 'varázsol', 'igéz', 'kuruzsol' jelentésekig? Ahogy az *imád* kapcsán is kifejtettük, a spirituális világgal kapcsolatot tartó személy vagy az általa végzett tevékenység elnevezése képzéssel keletkezhet a foglalkozás tárgyából: 'lélek' + *-k* 'képző' → 'szellemeket idéző: varázsló, táltos' (tkp. „lelkész”). Ebben az esetben az eredeti **vaják* fő az idő során elhomályosult volna, majd előbb a *vaják* alakban vált a szótóból ismét főnév (újabbán pedig tudatos elvonással, mesterséges szóalkotással ismét létrehozták a *vaják* formát).²⁸ A *vaják* alak megléte (bár ez csak igen későn, 1855-ben bukkan föl a szóanyagban – igaz, amúgy is ritka lexémával van dolgunk) némileg az ellen szólna, hogy a szó a *harákol* és a *kovákol* mintájára hangutánzó-hangfestő igéből keletkezett volna *-s* névszóképzővel. Ha az igei forma lenne a korábbi, akkor szabályosan *vajákolós* lenne a képzett főnév,²⁹ viszont

²⁸ Emellett meg kell említenünk a *Vajk* személynév lehetséges viszonyát a kérdéses szócsaládhoz. A *Vajk* eredetére vonatkozóan többféle magyarázat is rendelkezésünkre áll: eredeztették a *vaj* szóból, továbbá szláv megfejtései (pl. *Vencseszláv* [sic], *Vojtech* stb.) is fölmerültek, de a legvalószínűbb a végső soron török eredetű *baj* 'gazdag' szóból való származtatása, amelynek névadási háttere jól adatolható más, közép-ázsiai népeknél is. Az is előfordulhat, hogy egy iráni tiszttség adoptálásáról van szó (B. Szabó – Sudár 2017: 232–236). Ez az utóbbi két feltevés szilárd alapokon áll, azonban az olyan lexémák, amelyek több nyelven is hasonló hangzásúak, esetleg pedig jelentésük is közeli, bizonyosan hathattak egymásra, és megkönnyíthették az eltérő forrású nevek megfeleltetését egymással, ahogy ugyanezt a szláv és a török nevek hasonlósága is lehetővé tette (vö. B. Szabó – Sudár 2017: 236). Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *Vajk* személynévre a fent említett **vaják* forma is hathatott (egy esetleges **Wajik* névalakkal), amely így 'varázsló' vagy 'lelkes; lélek' (vö. *Lél*) jelentést is kölcsönözhetett a névnek; a tövégi *-k* elem megléte is párhuzamot sejtet a *lélek* szó tövéhez járuló *-k* képzővel. Tehát itt az iráni–török név és egy uráli örökségből származtatható név vegyülésével is lehet akár dolgunk, de a feltevés több bizonyítékot kívánna ahhoz, hogy elfogadható legyen.

²⁹ Az ÚESz. megjegyzi, hogy „a *báj*os szócsalád jelentéstani hatásával is számolni lehet”, de maga a szóalak éppen azért érdekes, mert a *báj* : *bájol*, *bájos* tőhöz ugyanígy *-ol* és *-s* képzők járultak.

a *harákol* igének létezik *harákos* és *harákolós* továbbképzése is. Az igen ritka *vahorász* alak szintén képzést feltételez. A képzett alakok sorrendisége tehát nem igazolható teljes mértékben, így nem érdemes ezeket tekintenünk kiindulópontnak az egyeztetés során.

Azonban a 14. századtól előforduló *vaj* ~ *vah* tövet (vagy indulatszóként tőszót) akár tekinthetnénk az uráli korból örökölt szónak is. A megoldás kulcsa, hogy a *vaj* hangsort önkéntelen hangkitörésként, vagy pedig egyfajta káromkodásként, illetve istenség segítségül hívásként értelmezzük-e. Ahogy az „Istenem!” (pl. *Jumal!*, *God!* ~ *Gosh!*. *Boh!* ~ *Bože!*, *Mon dieu!* stb.) is önkéntelenül kicsúszik a beszélők száján, úgy az indulatszót magát is származtathatjuk egy tényleges jelentéssel bíró, uráli névszóból. Az eredetileg ’lélek, szellem’ jelentésű szót allokálhatták bármiféle váratlan, szokatlan stb. szituációban, ezáltal védelmet, segítséget vagy éppen átkot kérve az adott helyzetben. Az idők során a korábbi jelentés elhomályosulhatott, a szó pedig indulatszóként élhetett tovább, vagyis ez nem zárja ki az ÚESz. szerkesztőinek magyarázatát. A [varázslás] szemantikai jegy a származékszavakban pedig csak erősíti, hogy a szócsalád jelentése sosem távolodott el a kiinduló (szellemi világra vonatkozó) fogalomkörtől. Sőt mi több, egyedül a *vajik* ~ *vajúdik* alakok jelentései nem kapcsolhatók (közvetlenül) a természetfelettihez³⁰ – ez utóbbiak összefüggése a *vaj* szóval amúgy is bizonytalan.

Úgy véljük, hogy mivel hangtanilag is levezethető a *vaj* ~ *vajákol*-szócsaládnak az U **wajje* ’Seele; Atem’ alapnyelvi szóhoz és rokon nyelvi megfelelőihez fűződő viszonya, ez a jelentéstani eredeztetés kézenfekvőbb, mint hogy a *vaj* ~ *vah* indulatszót és képzett alakjait belső keletkezésű szavaink közé soroljuk. Az eredetibb ’lélek, szellem’ jelentés ugyanis éppen magyarázatul szolgálhat az indulatszó kialakulására. Így a *vaj* ~ *vajákol* szócsaládját akár az uráli örökség részének is tekinthetjük.

4.3. Remény

Maradva az elvont fogalmak témakörében, a magyar *remény*-szótó szintén ismeretlen eredetű; a képzett *reménység* korábban elterjedtebb alak volt (a *remény* alakot a nyelvújítók vonták el ismét). A 12. század óta adatolható (TESz. 3: 375; ÚESz.; vö. EWUng. 1249), de feltehetőleg sokkal korábban létezhetett a szókincs részeként. A TESz. elveti a török származtatást. A *remél*-ige a *reményl*-tőből alakult ki *nyl* > *ll* (> *l*) hasonulással (ÚESz).

³⁰ Hacsak nem gondolunk itt a szülés körüli számtalan hiedelemre; a szülés–születés a néphitben átmenetet képez a túlvilág és az emberek világa között.

Két olyan uráli szócsoport jöhet számításba, amelyek rokoníthatónak tűnnek a *remény(ség)* szóval. Ezek egyike a finnégi nyelvekben található: finn *riemu* 'öröm; (nyj.) vallásos ekstázis; kiáltás, láрма; viharos idő; láng, lángolás', észt *rõõm, riem, ruem* 'öröm; (nyj.) hang', lív *rõõm* 'öröm' < **rëemu*.³¹ A szótárakban az eredeti közfinn jelentés és alapalak nincs megadva (EESR).³² Ide sorolható még a vót *rõemut* '»riemut», äänekäs meno; öröm: hangos felkiáltás'; továbbá a hangutánzóként jellemzett finn szó átkerült a karélba és a számiba is (SSA 3: 42).

A másik a FP **rõõmz* 'Farbe' (UEW № 1529) alapszó (vö. КЭСКЯ 244):

FP **rõõmz* 'Farbe'

- > mari KB *räm, rämälǵa* 'Dämmerung' ~ B *rümbalya* 'dämmern, die Abenddämmerung bricht herein'
- > udmurt S *žomît, G žomît* 'Dämmerung'
- > komi-permják *rem* 'helle, schöne Farbe' ~ PO *rõm* 'Farbe'
- > komi-zürjén Lu, Ud *remjd* 'Dämmerung' ~ I *rem* 'Farbe' ~ S *remdj-* 'sich verdunkeln, sich verfinstern, dunkel werden'

Az ósmari alapalak **rüm* (jelentés nélkül); a szó további megfelelői: *rümbäk* 'Abenddämmerung', irod. *рүмбык*, hegyi *рөм* 'сумерки', J *rüm*, KJ *aräm* 'szürkület; (Abend)Dämmerung', JT *rümalǵe*, KJ *arämälǵa* 'alkonyat; Dämmerung' (EWTsch 218). A komiból a szó átkerült egyes hanti nyelvjárásokba, ezekből pedig a szölkupba. Az óspermi korra Csúcs **rõõz* 'Farbe; szín' alakot rekonstruál, és a szócsaládot Rédei ötlete alapján (1986: 66–67) kérdőjelesen középirániból származtatja (Csúcs 2005: 329). Holopainen újabban elveti az UEW-ben is jelzett középiráni **rang* 'colour; szín' szóból való eredeztetést, mivel a *-ng- hangkapcsolat sem a permi, sem a mari szavak -m- hangjával nem egyeztethető össze. Bár a Munkácsi által átadott alaknak javasolt proto-indoiráni **rāmá-* 'dark, black; sötét, fekete' hangtani szempontból elfogadhatóbb, a másik javaslatához hasonlóan szemantikailag problematikus, mivel a permi nyelvekben nem biztos, hogy a 'dusk; szürkület' jelentés az eredetibb; így kérdéses az indoiráni etimológia (Holopainen 2019: 206). A mari és permi szavakat mindenesetre mi is összetartozónak véljük.

³¹ <https://sanat.csc.fi/wiki/Etymologiadata:imsm:r%C3%AB%C3%ABmu> [letöltés: 2023. október 24.]

³² <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=r%C3%B5%C3%B5m&F=M&C06=et> [letöltés: 2023. június 29.]

Ahogy az *imád-* szó és lehetséges rokonai esetében tettük, először itt is vizsgáljuk meg, hogy e szavak jelentéstanilag hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz.

Adataink alapján a következő fogalmi köröket és szemantikai jegyeket tudjuk elkülöníteni: 1. [érzelmi állapot] 'reménység', 'öröm', 'vallásos ekstázis', (átvitt értelemben vett) 'lángolás'; 2. [hanghatás] 'zaj, lárma', 'kiáltás', 'hang'; 3. [időjárás és természeti jelenség] 'szürkület', 'hajnal', 'alkonyodik', 'sötétedik', 'viharos idő', 'lángolás'; 4. [vizualitás] 'szín', 'világos, szép szín'. A négy jelentéscsoport közül a 2. az 1. csoportból alakulhatott ki, vagyis az örömteli, felfokozott állapot velejárója és kiváltója a hanghatásnak (itt tehát az 1. lehet az eredetibb). A 3. és 4. csoport szintén egymásból következik; ebben az esetben nehezebb megállapítani, melyik jelentéscsoport alakulhatott ki előbb, mivel a színről is asszociálhatunk az égi jelenségre, és fordítva. Az UEW szerkesztői a 'szín' jelentést tartották korábbinak, ahogy Csúcs is ezt a jelentést rekonstruálja az őspani alaknál, azonban mivel a mari adatok is 'szürkület', 'hajnal', 'alkonyodik' stb. jelentésben állnak, a 'szín' későbbi fejleménynek tűnik metaforikus vagy még inkább metonimikus átvitel révén (a naplemente és napfelkelte különösen szép színhatásokkal járó égi jelenség, vö. magyar *szürkület*, *pirkadat*).

A fenti jelentések közül a pozitív előjelűek képezhetik a jelentéshálózat alapját. Az olyan pozitív töltetű fogalmak, mint az ÖRÖM és a REMÉNYSÉG, világszerte szoros asszociációban állnak a Nap megjelenésével: az új nap, vagyis a hajnal a remény jele (a fénynek az éjszaka sötétje fölött aratott győzelem szimbóluma). Különböző népi hiedelmek is kapcsolódnak a hajnalhoz (kelethez) és az alkonyathoz (nyugathoz) egyaránt (pl. Paulson 1975: 284; Kerezi 2009: 74, 323, 342). A finnugor korban ezek alapján a jelentés 'öröm, reménység; napfelkelte' lehetett, ám már a finnpermi korban elmozdulhatott a 'napfelkelte' szimbolikus jelentése a pragmatikusabb, egymáshoz hasonló égi jelenségek (hajnal és alkonyat) jelölésére, amelyből a komiban kialakulhatott az égi jelenségekkel járó színhatásokra való asszociáció révén a 'szín' jelentés (mivel ez az adataink közül is egyedül csak itt található meg). A negatív előjelű 'zaj, lárma' jelentés tehát (mint fentebb láttuk) másodlagos, ahogy a 'sötétedik' is – ez utóbbi az 'alkonyodik' szinonimájaként jöhetett létre. A [sötét ég] attribútumtól juthatunk el a 'viharos idő' jelentésig, amelynek az [elsötétült ég] szintén velejárója, ez tehát a finnben a korai 'hajnalodik' jelentésből fejlődhetett tovább, és e jelentésnek egyedül itt látjuk maradványát a finn-

ségi nyelvekben.³³ (A csak a finnből kimutatható 'lángolás' valószínűleg átvitt értelemben az 'eksztázis' fejleménye.) A magyar önálló életében (vagy már az ugor korban) a 'remény' irányába szűkülhetett a szó jelentése.

Végül, ha hangtani szempontból próbáljuk e szavakat egyeztetni, láthatjuk, hogy mind a szókezdő *r*-hang (amely az udmurtban szabályosan válik *ʒ*-affrikátává), mind a szóbelseji *-m-* megvan a leánynyelvi adatokban (így a permi nyelvekben nem indokolt a PP **-ŋ-* előzmény). A szótőhöz az egyes nyelvekben különböző képzők járultak (magyar *-n* > *-ny* (+ *-ség*), udmurt *-it* stb.). A mari *rəmälǵə* ~ *rümbalya* *-alye* elemét az EWTsch szuffixumként tartja számon, amely még egy most is produktív képzőnek számít (EWTsch 218).³⁴

A finnségi nyelvek hosszú első szótagi magánhangzói (*ie*, *öe*, *õõ*, *ue*, *õ*) miatt nem feltétlenül szükséges a finnugor korra hosszú magánhangzót feltételezni, mivel sporadikusan jelentkezhet az első szótagi magánhangzó megnyúlása a közfinnben, de az alakváltozatot nem zárhatjuk ki (finnugor **-e-* / **-ē-* > közfinn **-ē-*; vö. Csúcs – Molnár 2009: 10–12). A mari *-ü-*, *-ə-* pedig egy **-e-* > **-i-* > **-ü-* változás során létrejövő nyíltabbá válás eredménye. A permi nyelvekben az első szótagi FU **e* > PP **o* ~ **ö* változás szintén előfordulhat (vö. Rédei 1968). A magyarban a második szótagi hosszú *é* a képző okozta pótlónyúlás következménye.

FU **rem3* (rēm3*) 'öröm, reménység; napfelkelte'**

> FP 'öröm; napfelkelte, naplemente'

> közfinn **rēmu* 'öröm; ? hajnal'

> finn *riemu* 'öröm; (nyj.) vallásos ekstázis; kiáltás, láрма; viharos idő; láng, lángolás'

> vót *rōemut* '»riemut», äänekäs meno; öröm; hangos felkiáltás'

> észl *rōdm*, *riem*, *ruem* 'öröm; (nyj.) hang'

> lív *rōm* 'öröm'

> ősmari **rūm* 'Dämmerung'

> mari KB *rəm*, *rəmälǵə* 'Dämmerung' ~ B *rümbalya* 'dämmern, die Abenddämmerung bricht herein' ~ *rümbâk* 'Abenddämmerung'
~ irod. *рүмбык*, hegyi *рѳм* 'сумерки' ~ J *rūm*, KJ *əṛəṁ* 'szürkü-

³³ Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az iráni nyelvekkel érintkező finn-permi nyelvek szavainak jelentésváltozására hathattak a Munkácsi és Rédei által javasolt iráni szavak (ld. fentebb).

³⁴ A szóalak esetleg szóösszetételként is értelmezhető, ahol az *-älǵə* ~ *-balya* végződés eredetileg talán 'idő' jelentésű lehet (< **-walǵə* ~ **-palya*, vö. FU ?U **purk3* ~ **pukr3* 'Zeit'; UEW № 820), ez a kérdés további vizsgálatokat kíván.

let; (Abend)Dämmerung' ~ JT *rŭmalŷe*, KJ *arəmälŷə* 'alkonyat; Dämmerung'

> **őspermi *rómz 'napfelkelte, naplemente'**

> udmurt S *žomît*, G *žomîť* 'Dämmerung'

> komi-permják *rem* 'helle, schöne Farbe' ~ PO *róm* 'Farbe'

> komi-zürjén Lu, Ud *remîd* 'Dämmerung' ~ I *rem* 'Farbe' ~ S *remđi-* 'sich verdunkeln, sich verfinstern, dunkel werden'

>> magyar *reménység*, *remény* 'a jövőbe vetett hit, bizalom; a pozitív kimenetel utáni várakozás'

Mindezek alapján egy FU **remz* (vagy **rēmz*) 'öröm, reménység; napfelkelte' alapalakot rekonstruálhatunk, amelynek így finn, észt, lív, mari, udmurt, komi-zürjén, komi-permják és magyar megfelelőit tudjuk kimutatni. A magyar *remény* szót és rokon párjait így valószínűleg a finn-ugor kori örökséghez sorolhatjuk.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. Az ősmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Aikio, Ante (2004), An essay on substrate studies and the origin of Saami. Mémoires de la Société Neophilologique de Helsinki 63. Société Neophilologique, Helsinki. 5–34.
- Antal Gergely (2017), Permi–magyar szókinészvizsgálatok. Diplomamunka. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Bereczki Gábor (2003), A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Bikuzin, Alekszandr [Бикюзин, Александр] (2020), Разбираемся в происхождении удмуртского слова «коньдон» – деньги. Дом Дружбы народов. <https://udmddn.ru/articles/razbiraemsya-v-proishozhdenii-udmurtskogo-slova-kondon-dengi/> [letöltés: 2023. június 29.]
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Bibliotheca Uralica 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor – Molnár Zoltán (2009), Alternatív rekonstrukciók az UEW-ben. Nyelvtudományi Közlemények 106: 7–71.
- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.

- EWTsch = Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (Hrsg.) (2013), *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 86.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1992), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fazakas Emese (2014), Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.), *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai.* Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár. 233–244.
- Fokos Dávid (1960), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények 62:* 101–111.
- Hajdú Péter (1973), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1982), *Chrestomathia Samoiedica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harmatta János (1997), Az iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet – A honfoglalásról sok szemmel 3.* Balassi Kiadó, Budapest. 71–83.
- Holopainen, Sampsa (2019), *Indo-Iranian borrowings in Uralic. Critical overview of sound substitutions and distribution criterion.* Väitöskirja. Helsingin Yliopisto, Helsinki. <http://hdl.handle.net/10138/307582> [letöltés: 2023. október 24.]
- Homics, L. V. [Хомич, Л. В.] (1954), *Ненецко-русский словарь для начальной школы.* Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР Ленинградское отделение, Ленинград.
- Honti László (1985), *Ősmagyar hangtörténeti talányok.* (Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek.) *Magyar Nyelv 81:* 140–155.
- Imre Samu – Kálmán Béla (1954), *A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga.* *Magyar Nyelv 50:* 212–221.
- Lakó György (1934), *A permi nyelvek szóvégi magánhangzói.* *Nyelvtudományi Közlemények 48:* 435–465.
- Litkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1961), *Коми-язвинский диалект.* Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz: Gemeinsamojedische Etymologien.* *Castrenianumin toimitteita 17.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

- Kerezi Ágnes (2009), Az uráli népek néprajza. Fenno-Ugrica Pázmániensia II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tan-szék, Piliscsaba.
- Korompay Klára (2003), Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pustai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300.
- Kümmel, Martin Joachim (2020), Substrata of Indo-Iranic and related questions. In: Romain Garnier (ed.), Loanwords and substrata: Proceedings of the Colloquium held in Limoges (5th–7th June, 2018). Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 164. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck. 237–277.
- Maticsák Sándor (2018), A mókusbórtól az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Metsäranta, Niklas (2020), Periytyminen ja lainautuminen: marin ja permiläisten kieltien sanastontutkimusta. Väitöskirja. Helsingin Yliopisto, Helsinki. <http://hdl.handle.net/10138/321695> [letöltés: 2023. október 24.]
- Mikola, Tibor (1977), Materialien zur wotjakischen Etymologie. Studia uralo-altaica 11. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- Mikola, Tibor (2004), Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. Studia uralo-altaica 45. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- Moór Elemér (1952), Nyelvünk legősibb fémnevei. Nyelvtudományi Közlemények 53: 75–93.
- Munkácsi Bernát (1897), A finn-magyar *d~l* és *d~z* hangmegfelelésekről. Nyelvtudományi Közlemények 27: 129–165.
- Munkácsi Bernát (1900), Kaukázusi hatás a finn-magyar nyelvekben. Magyar Nyelvőr 29: 97–111.
- Munkácsi Bernát (1928), Kisebb közlemények. Nyelvtudományi Közlemények 47: 453–463.
- Paulson, Ivar (1975), A világkép és a természet az észak-szibériai népek vallásában. In: Gulya János (szerk.), A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Európa Könyvkiadó, Budapest. 283–298.
- Piispanen, Peter S. (2018), Turkic lexical borrowings in Samoyed. Acta Linguistica Petropolitana 14/3: 357–383.
- Popova, Ja. N. [Попова, Я. Н.] (1978), Ненецко-русский словарь лесное наречие. Studio uralo-altaica 12. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- Rédei Károly (1964), Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai? Nyelvtudományi Közlemények 66: 253–261.
- Rédei Károly (1967), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 69: 167–174.
- Rédei Károly (1968), A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 70: 35–45.

- Rédei Károly (1996), A hosszú magánhangzók rendszere az ősmagyar kor végén. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tanszék, Budapest. 208–210.
- Saarikivi, Janne (2007), Uusia vanhoja sanoja. In: Ylikoski, Jussi – Aikio, Ante (toim.), Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007. Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 253. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 325–347.
- Simonyi, Siegmund (1901), Mongolisches im Ungarischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 126–128.
- SSA 1 = Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SSA 3 = Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- B. Szabó János – Sudár Balázs (2017), Az Árpád-ház férfineveiről (970–1301). 1. rész: 1–2. generáció. https://arpad.abtk.hu/images/e-konyvtar/b.-szab-jnos-kbb3w/b._szabo_janos_sudar_balazs_az_arpad-haz.pdf [letöltés: 2023. június 29.]
- Szeremley Császár Loránd (1908), A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége. Magyar Nyelv 4: 147–157.
- Sz. K. (1907), Levélszekrényünk rovat. Válasz a 34. levélre: F. K. úrnak. Magyar Nyelv 3: 286–287.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Türk Attila (2021), A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13. PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 163–211.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) (1986–1989), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. Internetes változata: Uráli Etimológiai Adatbázis. <http://uralonet.nytud.hu/>
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

КЭСКЯ = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (ред.) (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Издательство Наука, Москва.

WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

<https://kaino.kotus.fi/algu/> = Kotimaisten kielten keskus. Álgu-tietokanta. [letöltés: 2023. június 29.]

<https://sanat.csc.fi/> [letöltés: 2023. október 24.]

<https://starlingdb.org/> [letöltés: 2023. június 29.]

A magyar kerekcségi harmónia kialakulásáról¹

Cser András^{1,2}, Oszkó Beatrix^{1,3}, Várnai Zsuzsa¹

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, ²Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ³Újvidéki Egyetem

Hungarian is a language that shows both palatovelar harmony and rounding harmony. The former was inherited from Proto-Uralic, whereas the latter developed later, in the Old Hungarian period. The spreading of the feature [labial] from the Late Old Hungarian period onwards was progressive, but it appears that the same feature had earlier spread in the opposite direction, i.e., regressively. The question addressed here is what caused the change in the direction of the spreading. The hypothesis advanced in this paper is that the Early Old Hungarian regressive spreading of labiality did not affect lexical cues, since [labial] was a redundant feature; the spreading was motivated by coarticulatory mechanisms. However, as [labial] became a robust contrastive feature in the Old Hungarian period, it aligned with backness in its spreading direction to enhance lexical recognisability. The argument also implies that while labial harmony owes its origin to a pattern rooted in coarticulatory mechanisms, in its mature form it was and is primarily perceptually motivated.

Keywords: Old Hungarian, labial harmony, rounding, regressive spreading, phonological contrast

Kulcsszavak: ómagyar, labiális harmónia, kerekcség, regresszív terjedés, fonológiai kontraszt

1. Bevezetés

A mai magyar köznyelvben kétféle – a magánhangzókat érintő – harmónia van: az előlségi vagy palatoveláris, illetve a kerekcségi vagy labiális harmónia. Ezek régóta ismert és jól leírt jelenségek (vö. Nádasy – Siptár 1994: 94–152, Rebrus 2000: 786–803, Siptár – Törkenczy 2007: 157–170). Mindkét típus progresszív, azaz a szótó felől terjed, de jelentős különbségeket találunk a kettő között. Az előlségi harmónia ősbibb, felteszik már az uráli alapnyelvre is (Suomi 1983, Aikio 2022), és a labiális harmóniánál kiterjedtebb: minden magánhangzóra érvényes, azaz mindegyik kiválthatja és mindegyik részt vesz benne. Ennek megfelelően a legtöbb szuffixum rendelkezik palatális és veláris változattal egyaránt, bár az elülső kerekítetlen magánhangzók – *i*, *í*, *é*, *e* (= történetileg és nyelvjárásokban *ë*)

¹ Köszönettel tartozunk a kézirat két névtelen lektorának. A kutatást az ELKH KSF-14/2023 pályázat támogatta.

– bizonyos esetekben semlegesként viselkednek. Ezzel szemben a labiális harmónia sokkal szűkebb körű; noha stabil mintázatot mutat, csak a nem felső nyelvállású rövid palatális magánhangzókat (*ĕ, ȝ*) érinti, és úgy tűnik, hogy történetileg csak az ómagyar korban jelent meg.² Dolgozatunk ez utóbbi, azaz a labiális harmónia kialakulásához kíván adalékot szolgáltatni.

A jelenséghez kötődő elméleti háttér áttekintése (1.1.) és a kérdésfelvetés (1.2.) után bemutatjuk a forrásokból származó adatokat, valamint a korai ómagyar magánhangzó-rendszert (1.3.). A 2. fejezet azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyek az ajakkerekítéses magánhangzók (különösen a dolgozat középpontjában álló elől képzett labiálisok) megterheltségének jelentős növekedéséhez vezettek. A következő részben (3. fejezet) a szó eleje felé ható, regresszív labializációval foglalkozunk – hangsúlyt fektetve azokra a tényezőkre, amelyek a terjedés irányának megfordulásában kulcsfontosságúnak bizonyultak. A 4. fejezet a progresszív labializáció elterjedését tárgyalja, melynek következtében a kereksegi harmónia mind a mai napig létező tulajdonsága a magyar nyelvnek. Dolgozatunkban azt kívánjuk bemutatni, hogy a labiális harmónia, azaz a labiális jegy terjedése egy olyan folyamat, amely a korai ómagyarban is működött, a korszak alatt viszont a terjedés iránya megváltozott. A korai ómagyarban a labialitás a szóvég felől a megelőző szótagokba regresszív módon terjedt. A kései ómagyarban ennek iránya megváltozott, és a labiális jegy terjedése egyre inkább jellemzően a tő felől előre, a szó vége felé történt, ahogy az a mai magyarban is megfigyelhető. A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy mi okozhatta a labiális jegy terjedési irányának megváltozását. Mindezeket az összefoglalás zárja.

1.1. Elméleti háttér

A kutatókat régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy mi lehet a kiváltó oka a magánhangzó-harmónia jelenségének. A fonológiaelmélet általában jegyterjedésnek, azaz az asszimiláció egyik esetének tartja (pl. van der Hulst – van de Weijer 1995, Krämer 2003, Rose – Walker 2011). Két különböző magyarázatot ismerünk arra, hogy milyen kiváltó okok hozzák létre: az egyik a koartikulációban, a másik akusztikai és perцепciós okokban véli megtalálni a megoldás kulcsát. Ohala (1993, 1994a, 1994b, vö. még Mailhot 2010, 2013) a koartikulációnak tulajdonít elsődleges szerepet; e

² A magánhangzó-harmóniáról és a semleges magánhangzókról az uráli nyelvekben és a magyar nyelvben lásd Törkenczy (2021), Fejes (2021, 2022), Rebrus – Törkenczy (2015, 2017, 2021), Rebrus – Szigetvári – Törkenczy (2019).

szerint az elképzelés szerint a magánhangzók jellemző jegyei a hangképző szervek tehetetlenségéből, az artikulációs gesztusok átfedéséből adódóan terjednek, így hozzák létre a harmónia-jelenségeket, míg a percepció tényezők csak a fonologizálódásnak egy későbbi fázisában válnak jelentős tényezővé. Mások az akusztikának és percepciónak tulajdonítanak fontosabb szerepet (Nearey 1980, Suomi 1983, Kaun 1994, 1995, 2004). E szerint a megközelítés szerint a harmónia kialakulását elsősorban az motiválja, hogy a lexikális egységek könnyebben azonosíthatóak legyenek bizonyos magánhangzós jegyeknek az egész szóalakra (vagy legalábbis a szóalakon belül egy hosszabb szekvenciára) való kiterjesztése által még azon az áron is, hogy az érintett szegmentumok kontrasztivitása csökken. Ez választ ad egyben arra a kérdésre is, hogy a világ nyelveiben miért nem fordul elő szinte sohasem önmagában a labiális harmónia:³ főképp azért, mert a magánhangzók akusztikai szerkezetében a második formáns (F2) értékében jelentkező különbségek elsősorban az előségi kontrasztot jellemzik, és csak másodsorban, csekélyebb mértékben a labialitást.⁴ Dolgozatunknak nem célja állást foglalni ebben a vitában, de úgy gondoljuk, hogy a következőkben bemutatandó jelenségek, és különösen az általunk javasolt elemzés hozzájárulhat a magánhangzó-harmónia természetének és funkciójának mélyebb megértéséhez.

Az érvelés megértését segíti, ha a harmónia percepció motiváltságát röviden megvilágítandó itt hozunk egy példát a mai magyar köznyelvből. Igen feltűnő jelenség, hogy a köznyelvi *á* [a:] és *e* [ɛ] hangok minősége nagy mértékű átfedést mutat, különösen a fiatalabb nők beszédében (ezt Gósy – Bóna 2014 módszeresen adatolta és mérésekkel igazolta). Ez az átfedés lényegében egybeesést is jelenthet, ami a hosszúság csekély megkülönböztető ereje miatt homofóniához is vezethet (*márt* = *mert*, *háj* = *hely* stb.). Toldalékolt tövek esetén azonban, mivel az *á* fonológiailag veláris, az *e* pedig palatális, éppen a harmonizáló magánhangzók teszik egyértelművé, hogy melyik lexémáról van szó, legkésőbb a szóalak vége felé, ld. (1) és (2), ahol az átfedő magánhangzót [æ:] -vel ábrázoljuk.

- (1) *mártunk* [mæːrtuŋk], *hájról* [hæːjrol]
 (2) *mertünk* [mæːrtynk], *helyről* [hæːjrøl]

A magánhangzó-harmóniának tehát komoly szerepe van a lexikális egységek azonosításában, amit az tesz lehetővé, hogy az egész szóalak hangrend-

³ Ehhez részletesen ld. Kaun (1994, 1995, 2004).

⁴ Ehhez hasonlóan a transzeurázsiai nyelvekben az RTR-harmónia történetileg megelőzi a labiális harmóniát (Joseph – Ko – Whitman 2020).

jét a tő határozza meg. Leegyszerűsítve a dichotómiát ebben áll a perpciós motiváltság lényegi mozzanata.

1.2. A vizsgálat tárgya

A következőkben elsősorban a labiális jegy terjedésének irányát, pontosabban ennek a megváltozását kívánjuk vizsgálni, hipotézisünk pedig a következő. A korai ómagyarban a jegy regresszív terjedése nem volt jelentős hatással a lexikai egységek szerkezetére, azaz nem befolyásolta a szavak felismerhetőségét, minthogy a kerek ség redundáns, vagy legfeljebb marginálisan kontrasztív jegy volt; a terjedést valószínűleg pusztán koartikulációs mechanizmusok irányították. Az ómagyar kor folyamán azonban különböző hangváltozások következtében a labialitás egyre erősebben kontrasztív jeggyé vált, mely már a szóalakok lexikális azonosíthatóságában is szerepet játszott – hasonlóan jelentős szerepet, mint az előlég, amely mindig is progresszív (már az alapnyelvben is meglévő) harmóniában vett részt. A két jegy – az előlég és a kerek ség – terjedése az ómagyar kor végére összehangolódott, azaz egymást erősítő folyamatokká váltak, ezzel megkönnyítve a lexikális felismerhetőséget is. A progresszív terjedésnek azért is van – és volt – különösen jelentős szerepe, mert a magyarban az agglutináció során a harmóniát irányító tövet követik a tőle jobbra elhelyezkedő szuffixumok.

Mindebből az következik, hogy bár a kerek ségi harmónia eredete koartikulációs mechanizmusokra vezethető vissza, érett formájában talán már a kései ómagyar kor óta elsősorban perpciósan motivált jelenség. Mindez egybecseng a harmóniajelenségek irányára és morfológiai meghatározottságára vonatkozó kurrens elképzelésekkel (a tő által irányított [„root-outward”] harmónia, vö. Baković 2003), amennyiben a harmonizáló jegy balra, azaz a tőre irányuló terjedése csak addig működik fonológiai folyamatként, amíg lexikálisan meghatározottá nem válik, és így szerepet nem kap a szavak azonosíthatóságában.⁵

⁵ A harmóniajelenségek irányáról általánosságban lásd Rose – Walker (2011: 279–282). A jelen cikk egyik lektorának véleménye szerint „a szóvég felől mozgó regresszív labializáció és a tövek vezérelte labiális illeszkedés sem nyelvrendszerint, sem nyelvváltozat-történetileg nem azonos sikon zajló folyamatok, ezért ’irányváltásról’ beszélni nem célszerű”. Ezzel bizonyos mértékig egyetértünk, szigorúan fonológiai szempontból nézve azonban mindkét folyamat egy konkrét jegy, a [labiális] balra, illetve jobbra való terjedéseként formalizálható még akkor is, ha ez a nyelvjárásonként eltérő módon történt, és ha ez a harmónia esetében idővel morféma-specifikussá vált. A jelen cikk fókuszában ez a jegyterjedés áll.

Magától értetődik, hogy az ómagyar nyelvet fonológiai szempontból sem lehet egységes egészként kezelni, és az itt tárgyalt jelenségeket is széles körű variabilitás jellemezte. Hogy ezek a jelenségek területileg egészen pontosan milyen eloszlást mutattak, nem tudjuk, pl. az *i > ü* változásra vonatkozóan Bárczi (1958: 61) kiemelt jelentőséget tulajdonít a Dráva-torok vidékének. Az itt bemutatott gondolatmenet azokra a nyelvváltozatokra érvényes, amelyek egyáltalán mutatják a releváns – és a nyelvemlékek adataival is alátámasztható – labializációs folyamatokat, esetleg azokra sem azonos mértékben. Ezekkel a korlátokkal tisztában vagyunk. A konkrét adatok forrását minden esetben megjelöljük, ennél pontosabb ómagyar dialektológiai distinkciókat jelenleg nem tudunk és nem is kívánunk tenni.

1.3. Az ómagyar adatok és a magánhangzórendszer

Az ómagyar forrásokat két csoportra oszthatjuk: a korai és a kései ómagyar korból származókra. Az elsőbe a 10–14. századi nyelvemlékek sorolhatók, amelyek nagy része szórvány, valamint a néhány Árpád-kori összefüggő szövegemlékünk. Az ezt követő korszak a 16. század első harmadával zárul, s az ebből a korból származó nagy mennyiségű kódexszöveg ma már – az Ómagyar Korpusznak köszönhetően – könnyen kereshető adatbázist alkot. Adataink elsősorban az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Benkő 1993–1995) új, elektronikus változatából (ÜESz. = uesz.nytud.hu), illetve az Ómagyar Korpuszból (<http://omagyar-korpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, vö. Simon 2014, Simon – Sass 2012) származnak.

Az ómagyar kor eleji magánhangzó-rendszert általában az 1. táblázatban látható módon rekonstruálják (vö. pl. Kiss – Pusztai 2003: 336, 344). A palatoveláris szembenállás és nyelvéllás három nyíltsági foka tekintetében egységes a megítélés.

1. táblázat: Az ómagyar kor elejére feltett magánhangzórendszer

	rövid		hosszú
	palatális	veláris	
felső	<i>i ü</i>	<i>u (j)</i>	<i>í</i>
középső	<i>ë</i>	<i>o</i>	<i>é</i>
alsó	<i>e</i>	<i>á</i>	<i>á</i>

A hátsó (vagy legalábbis a nem elülső) felső nyelvállású illabiális magánhangzó, a veláris *j* státusza az ómagyar korra vonatkozóan vitatott (vö. Kis 2005, Zoltán 2016, Gerstner 2018). Az *i* és az *ü* oppozíciója valószínűleg nagyon alacsony funkcionális megterheltséggel bírt, és nagyfokú variabilitást mutatott; lehetséges, hogy egyes nyelvjárásokban megvolt, másokban egyáltalán nem. Az Uralonet⁶ adatai szerint a magyar taggal rendelkező, *ü* fonémát is tartalmazó etimológiák közül (3) csak egyetlen, ugor kori rekonstruktum esetében teszik fel bizonyosan e fonéma meglétét (№ 1864, *tűz*), a további 20 etimológia mindegyikében csak az illabiális párral ingadozást mutató rekonstruktumok találhatók. Ez is megerősíti Bárczi azon kijelentését, hogy egyes ősmagyar és korai ómagyar nyelvjárások feltehetően nem ismerték az *ü* hangot (vö. Bárczi 1958: 34–35).

(3)

№ 63: *ćiklā* (*ćüklā*), *ćikl'ā* (*ćükl'ā*) U 'szemölcs' > magy. *süly*

№ 65: *ćiŋkā* (*ćüŋkā*) FU 'domb' > magy. †*ség*

№ 300 *kičz* (*küčz*) FU/?U 'edény nyírkéregből' > ?magy. *köcsög*

№ 302: *kije* (*küje*) U 'kígyó'

№ 303: *kijz-* (*küjz-*) FU 'követ, nyomon követ'

№ 310: *kintz* (*küntz*) U 'köd, gőz, füst'

№ 311: *kinä* (*künä*), *kinä*, *künä* FU 'könyök'

№ 312: *kiŋe* (*kiŋe-lz*, *küŋe*, *küŋe-lz*) U 'könny'

№ 320: *kitke-* (*kütke-*) FU 'köt'

№ 321: *kitz* (*kütz*) FU 'közepe vminek, köz'

№ 485: *likkä-* (*lökkä-*) FU 'lök, tol'

№ 546: *miŋä* (*müŋä*) FU 'hely vmi mögött' > magy. *meg*, *még*, *mög*, *mögött*

№ 625: *niŋkz-* (*nüŋkz-*) U 'tép, cibál, rángat' > magy. *nyű*

№ 766: *pilkz-* (*pülkz-*) FU 'fürdik, fürdet' > magy. ? *für(d)*-

№ 770: *piŋe* (*püŋe*) U 'császármadár; Tetrao bonasia' > magy. *fogoly*

№ 899: *sikše* (*süksē*) FU 'ősz'

№ 900: *sile* (*süle*) FU/?U 'öl (testrész és mértékegység)'

№ 960: *šidä* (*šidä-mz*), *šüdə*, *šüdə-mz* U 'szív (fn.)'

⁶ Rédei (1986–1989) teljes anyaga megtalálható az Uralonet nevű adatbázisban, a dolgozatban a № után az adatbázisban szereplő sorszámmal hivatkozunk az etimológiákra. A (3)-ban sor elején a № után az Uralonet szerinti azonosító szám található, ezt követi(k) a rekonstruktum(ok), majd a feltételezett alapnyelv (U = uráli, FU = finnugor, Ug = ugor). A mai magyar megfelelőt csak abban az esetben adjuk meg, ha nem egyezik meg az alapnyelvre kikövetkeztetett jelentéssel vagy a jelentések valamelyikével. A ?magy. azt jelöli, hogy az etimológiának nem biztos tagja a magyar adat.

№ 1864: *tüγ3-t3, tüw3-t3* Ug 'tűz'

№ 1150: *wijä (wüjä)* FU/?U 'öv'⁷

№ 1776: *ki (ki-m3), kü (kü-m3)* Ug 'külső (fn), (esetragokkal:) kint, kívül, ki, ki(felé)' > magy. *ki*

A korai ómagyar legkorábbi szakaszára vonatkozóan bizonyossággal nem rekonstruálhatók hosszú labiális magánhangzók (Bárczi 1958: 82, E. Abaffy 2003: 344). A kor folyamán viszont különböző változási tendenciák következtében számos hosszú magánhangzó jelent meg (például a *Vj*,⁸ *V_Y*, *Vβ* szekvenciák szó végén, illetve a *Vβ* zárt szótagban is hosszú magánhangzóvá váltak, pl. **mundaj* > *mondá*, **fey* > **feü* > *fő*, **loβ* > **lou* > *ló*, **pokroβVc* > **pokro^uc* > *pokróc*). Ezek között az újabban keletkezett hosszú magánhangzók között már szép számmal találhatunk labiálisakat is. Szerepük – a következő fejezetben tárgyalt magánhangzókéhoz hasonlóan – fontossá vált a labiális harmónia kialakításában.

2. A magánhangzó-készlet bővülése labiális magánhangzókkal az ómagyar kor folyamán

A két biztosan alapnyelvi labiális magánhangzó (*u*, *o*) mellett továbbiak jelentek meg az ómagyar kor folyamán részben a korban lezajlott hangváltozások következményeként, részben pedig a nagy számban (elsősorban a törökből) átvett jövevényszavakban. Ezek nemcsak az újabb fonémák megjelenését segítették elő, hanem mellettük a már meglévők (esetleg nem a nyelvterület egészén, mint az *ü*) megterheltségét is növelték. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a lezajlott hangváltozások pontos kronológiája nem állapítható meg, és feltehető, hogy lefolyásuk nem volt egységes a nyelvterület egészén, azaz nyelvjárásonként eltérő mértékű lehetett a hatásuk. Az viszont – a kései ómagyar korból fennmaradt nyelvemlékek tanúsága alapján – biztos kijelenthető, hogy bekövetkeztek. Az említett változások a következők (Bárczi 1958: 47–61, E. Abaffy 2003: 323–327):

⁷ További, Aikio (2020) szerint *ü*-t tartalmazó uráli/finnugor etimológiák: **ürä* 'nagy, öreg' > magyar *öreg*; **ćijilV* / **ćüjilV* 'sün' > magyar *sün*; **ćünčä* (?) 'mellkas' > magyar *szügy*. Aikio a № 63-as etimológiából elveti a magyar tagot, a № 960-t és az № 1150-t alapalakokat pedig másképpen rekonstruálja.

⁸ A *Vj* szekvenciákat a magyar szakirodalom általában *i* utótagú diftongusként tartja számon (pl. Abaffy 2003: 338). Fonetikai értelemben ez indokolt lehet, fonológiaiilag azonban kevésbé, hacsak a kérdéses szekvenciák funkcionálisan nem mutatnak az egyszerű magánhangzókhoz hasonló eloszlást és viselkedést.

a) A labiális mássalhangzók szomszédságában a rövid palatálisok (*i*, *ĕ*) is gyakran labializálódtak a korszak elején, pl. ősmagyar **kiβ*- > korai ómagyar. *küves*, 1193: *qwefcut*;⁹ korai ómagyar. *fist*, 1240: *Fystpénz* > kései ómagyar. *füst*: *füft* (BécsiK). Ez az alapnyelvi szókészlet tagjait éppúgy érintette, mint a jövevényszavakat. A középfelnémet *bīht* 'böjt' például a (kései) ómagyarban *böjt* alakban is előfordul már: *bewytrewl* (JókK); *bevhtet* (MargL); a nyugati ótörökből származó **kertweliy* (Róna-Tas – Berta 2011: 602) a korai ómagyarban *körtvély*-ként található: *kurtuel fa* (TA.), 1252: *Kortuelyes*. Ez utóbbi esetben a [w] (vagy [v]) labializáló hatása – a közbülső mássalhangzó-kapcsolat ellenére is – érvényesül. A középfelnémet *zwec* 'fa- v. vasszeg' → kései ómagyar *cövek*, 1429: *Cwuek* esetében egy epentetikus magánhangzó jelent meg az ómagyar kor elején még tiltott szókezdő mássalhangzó-kapcsolat megszüntetésére. A bontóhang megjelenése szisztematikusan mondható a korban. Ezekben az esetekben az új magánhangzó jellemzően vagy a következő magánhangzóhoz illeszkedett, vagy *i*, *ĕ*, vagy *e* volt (erről részletesen Nyirkos 1993); a *cövek* esetében viszont az epentetikus magánhangzót a feloldandó mássalhangzó-kapcsolat egyik elemének, a *v*-nek a labialitása befolyásolta.

b) A $_{-}[l]C[koronális]$ környezetben az *ĕ* és az *e* labializálódott *ö*-vé, az *á* pedig *o*-vá, ahogy a (4) példák mutatják. Dudás szerint a korai ómagyar második felében jelentek meg a labiálisok nagyobb számban, de sok érintett szó esetében az adatok későbbiek (Dudás 2002: 29–30).

- (4) *feld*: 1086: *Felduuar* vs. *föld*: 1093: *feulduar* > kései ómagyar. *föld*: 1404: *fewdwar*
tele: *tele tewlt* (JókK) vs. *tölt*: *tele tewlt* (JókK)
 latin *Balthasar* > *Boldizsár*

c) Az *á* labializációja *a*-vá minden környezetben lezajlott: *kard* (iráni jövevényszó) [kard] > [kɔrd]: 1319 *Cordus*.

d) Szó végén a magánhangzó + approximáns kapcsolatok szisztematikusan hosszú magánhangzóvá fejlődtek. Erre az 1.3. végén már láttunk

⁹ Az ómagyar adatokban nem mindig egyértelmű, hogy a *w*, *v*, *u*, *ev* vagy *ew* stb. az *ü*-t vagy az *ő*-t jelöli-e. A labializáció szempontjából ez lényegtelen, mivel nincs okunk feltételezni, hogy az érintett betűk vagy betűkombinációk valaha is kerekítetlen *i*-t vagy *e*-t jelöltek volna. Az itt megadott olvasatok ennek megfelelően valamelyest bizonytalanok tekinthetők az *ü* ~ *ő* tekintetében.

néhány példát; a következő kettőben (5) előlképzett labiálisok szerepelnek, mivel ezek állnak érdeklődésünk középpontjában. Az általános minta itt a következő volt: ősm. **iγ, *iβ, *eγ, *eβ, *eγ, *eβ* > *iü, eü, eü* > *ü, ö*. Ha a szekvenciát magánhangzó kezdetű szuffixum követte, a hosszú magánhangzová válás nem következett be, ami töváltakozásokhoz vezetett, lásd (5).

- (5) Ug **pim3* № 1827 > **fiβ* > **fiü* > kései ómagy. *fü*: 1234 *Fiues* [sz.] [hn.] (VárReg) 1380 k. *zekfw, bay phjw* (BesztSzj) tör. **äriy* > ómagy. *erö*: 1211 *Ereus, Öroufch* (KönSzj); *erps* (BécsiK) (Róna-Tas – Berta 2011: 335–338), de *ereje*: *èrèiè* (BécsiK), *ereye* (FestK)

e) A magyarba került jövevényszavak is növelték az elől képzett labiális magánhangzók gyakoriságát. Ez történhetett úgy, hogy ilyen hangot tartalmazó szót vettünk át, és úgy is, hogy az átvétel az éppen folyó vagy későbbi hangváltozásoknak megfelelő szekvenciát tartalmazott, ezért részt vett a fentebb leírt hangváltozásokban. A törökből származó, palatális labiális tartalmazó átvétel pl. az (5)-ben az *erö*, továbbá: *gyűszü, ökör, özön, szűcs, bölcs*. A szlávból származó, palatális labiális tartalmazó átvétel pl. *hörcsög, tők, csütörtök*.¹⁰

3. Regresszív labializáció

A rendelkezésre álló adatok világosan mutatják, hogy a rövid szóvégi magánhangzók már az ősmagyar vagy a korai ómagyar korban (nagyon kevés kivételtől eltekintve) zárttá, majd többnyire labiálissá váltak (Bárczi 1958: 17–24, Abaffy 2003: 321–323). A tővégi magánhangzó harmonikus volt: hátul képzett magánhangzók után *u*-ként, elől képzettek után pedig *ü*-ként realizálódott (amennyiben labializálódott). A zártabbá válás és a labializáció mind az öröklött, mind a kölcsönzött szókincsben megfigyelhető. A tővégi rövid felső nyelvtámasztó magánhangzók a 13. század második felére kivesztek, ezért a folyamat szemléltetéséhez viszonylag kevés adat áll rendelkezésre. Példák a (6) pontban találhatók.

¹⁰ Természetesen a szlávban, szemben a törökkel, tudvalevőleg nem voltak palatális labiális magánhangzók, ezek a magyarban alakultak ki, bár eme folyamat részletei nem minden szó esetében teljesen világosak.

- (6) FU **kunta* 'nemzetség' (№ 400) > korai ómagyar *hodu* (TA) > kései ómagyar: *had* (BécsiK)
 U **utka* 'nyom, csapás' (№ 1096) > korai ómagyar *utu* (TA) > kései ómagyar *ut* (MünchK)
 Ug **seŋkz* 'ék' (№ 1848) > korai ómagyar 1200 k. *Zeguholmu* (An.) > kései ómagyar *zeg* (MünchK) 'szeg, szöglet'
 Τασης 950 k. > 1138/1329 *Tosu* > 1391: *Taas*¹¹
 északolasz:¹² *venedigo* 'velencei' > ómagyar 1135 *Wendeg*, *Vēdegu* (VárReg.), 1328 *Vendygh*

A változás a todalékolt alakokat nem érintette, ezért ez a todalékolt és nem todalékolt alakokban található magánhangzók közötti variabilitáshoz vezetett mindaddig, amíg a tövégi rövid magánhangzók megvoltak, vö. *kerekv* (TA) vs. *kereket* (KulcsárK).

Amint azt először Losonczi (1915) részletesen leírta, a palatális magánhangzók regresszív labializációja már a korai ómagyar korszakban megkezdődhetett, majd a jelenség széles körben elterjedt (újabb tárgyalását lásd Dudás 2004). Az így fellépő variabilitás földrajzi vonatkozásait – bár a történeti dialektológia szempontjából érdekes kérdés (Benkő 1957, Juhász 2018) – ebben a tanulmányban nem tárgyaljuk. A labializáció eredetének rekonstruálásakor Losonczi a kezdeti hatást a tövégi rövid labiális magánhangzóknak tulajdonította, amelyek aztán a kései ómagyar korra kivesztek. Valójában a hosszú tövégi labiális magánhangzóknak, amelyek általában magánhangzó + approximáns szekvenciák összeolvadásából származtak, mint fentebb, az (5) példasorban láthattuk, ugyanilyen hatásuk volt (Berrár 1961: 31–33). Az ómagyar korszakból adatolt variabilitást a (7) példázza.

- (7)
bereg/berek* ~ *beregü* ~ *berög* ~ *börök: 1213: ***Beruchy***, 127[8]: ***Berek-iou***, 1310: ***Buruky***, 1214: ***Beregu***, 1233: ***Bereg***; 1328: ***Berugh***¹³

¹¹ Az adatsor Kiss 1997/2: 624-ből származik.

¹² Amennyiben ez velencei jövevényszó, a szóvégi magánhangzó eredeti lehet, nem a magyarban lett hozzátoldva (köszönet Huszthy Bálintnak, amiért erre rávilágított).

¹³ Az adatok Dudás 2003-ból valók. A *bereg/berek* szó eredete bizonytalan (ÚESz. *berek*), lehet finnugor eredetű, de lehet szláv jövevényszó is. Az sincs kizárva, hogy két különböző eredetű szó esett egybe benne, amint arra a cikk egyik lektora felhívta a figyelmünket, arra azonban semmi bizonyíték nincs, hogy az ómagyarban két különböző lexéma lett volna.

nemes ~ **nemös** ~ **nömös**: *nemes* (NagyszK); *nemøs* (NagyszK); *nomøs* (NagyszK)

kereszt ~ **kireszt** ~ **kerösz** ~ **körösz**: *kèrèztet* (MünchK); *kyreztnek* (JókK); 1253: *Keruzt* vth (OkI Sz.); 1272 *kuruzt* (OkI Sz.); 1495 k. *korozt-faan* (MNY. 6: 23)

vendeg ~ **vendegü** ~ **vendög** ~ **vendég**: 1211 *Vendek*; *Vendug* (OkI Sz.); *Vēdegu* (VárReg 34.); *wendeg* (ThewrK); *vendeegh* (JordK)

gyenyerő ~ **gyenyörő** ~ **gyönyörő** ~ **gyönyörű**: *generúsege* (NagyszK); *gýenerew* (FestK); *generøsegbe* (BodK); *genewrwsege* (PozsK); *gõnõrø-sege* (BodK); 1528 *gõnõrøvség* (SzékK)

kenyerel ~ **kenyeröl** ~ **könyörül** ~ **könyöröl**: *kenerel* (Levél [1510–1511]), *kenerwlned* (TelK); *kõnõrül* (GuaryK); *kõnõröl* (DöbrK)

idő ~ **üdő** (< **idey*) ~ **ideje** (< *(*ideye*): *idø* (BodK); *vdø* (BécsiK); *idèie* (BécsiK)

A variabilitás széles körű, de jól meghatározható mintázatot követ: a labiális magánhangzó a tőle jobbra lévő labiális magánhangzót feltételezi, de a tőle balra lévő nem. Tehát a *bereg* szó alakváltozata lehet a (8)-ban felsoroltak bármelyike, de nem lehet *+böreg/börek* vagy *+büreg/bürek*; a *nemes* nem lehet *+nömes*, a *gyönyörű* nem lehet *+gyönyerű* stb. Az itt + jellel jelölt formák vagy teljesen hiányoznak az ómagyar korpuszból, vagy különösen ritkák.¹⁴

A magyar nyelvjárásokban még a 20. században is kiterjedt labialitásbeli variabilitás mutatkozott az elülső magánhangzók között, amelyek hajlamosak voltak ezt a mintát követni (Imre 1971: 203–212). Ez utóbbi megfigyelés, valamint az ómagyarban tapasztalt változatosság döntő jelentőségű volt Losonczy azon érvelése szempontjából, hogy a labialitás a szó végétől regresszív módon terjedt el. A szakirodalomban gyakran állítják, hogy a szóvégi labializáció lényegében a magánhangzó-sorvadás egy formája volt (Bárczi 1958: 20, Abaffy 2003: 321). Sőt, úgy tűnik, hogy szóvégi pozícióban ez volt az előfutára a rövid magánhangzók eltűnésének (lásd a fenti (6)-ban szereplő adatokat). Mindazonáltal, hogy ezt bármilyen értelemben vett redukciónak tekintjük-e vagy sem, vizsgálatunk szempontjából lényegtelen. Az adatok tanúsága szerint a regresszív labiá-

¹⁴ Ritka példa: *gõnèrkødessel* (NádK). Az ilyen formák megjelenése egyes középmagyar nyelvjárásokban pedig a későbbi fonologizáció és lexikalizáció ösztetett, itt nem tárgyalandó kérdéseire utal.

lis terjedés elérte a hangsúlyos magánhangzókat is (vö. az első szótagot a *nömös*, *gyönyörű* stb. szavakban fentebb a (8)-ban). Tehát sokkal valószínűbb, hogy koartikulációs hatásról van szó, hiszen a lexémák azonosítását nem segítette elő, sőt, toldalékolás esetén még töváltakozásokat is előidézhetett.

A regresszív labializáció tehát robusztus, de váltakozó tendencia volt, ráadásul kölcsönhatásban volt két másik tendenciával is, amelyek döntőnek bizonyultak a labialitás progresszív terjedésének kialakulásában. Az egyik a tövégi magánhangzók paradigmatisztikus kiegyenlítődése volt, a másik pedig a változások azon csoportja, amely a szavak hangsúlyos – vagy legalábbis nem utolsó – szótagjaiban az elülső magánhangzókat labializálta (ez utóbbi változásokat a fenti 3. szakaszban mutattuk be).

A szóvégi rövid magánhangzók legkésőbb a 13. század folyamán – egyes mássalhangzók után már jóval korábban – eltűntek. Amint azt a (7)-ben láttuk, a szóvégi rövid zárt magánhangzók többnyire labializálódtak, mielőtt teljesen eltűntek volna. Amikor egy ilyen tö toldalékot kaptott, a fonológiai feltételek (tehát a szóvégi helyzet) nem voltak adottak, így következett be a labiális és a nem labiális magánhangzók váltakozása (*kerekü* : *kereket*). Ugyanakkor ezek az alternációk a paradigmákon belül ki is egyenlítődhettek, ami azt eredményezte, hogy a labiális elülső magánhangzók szuffixumok előtt is megjelentek.¹⁵ A kései ómagyar kori példákat a (8) tartalmazza.

- (8) *fehérék* ~ *fehérök*: *fèierec* (BécsiK); *feierok* (WinklK)
kerték ~ *kertök*: *kerteket* (MargL); *kertók* (JordK)
köze(l) ~ *közü(l)* ~ *közö(tt)*: *køzèl* (BécsiK); *køzzúl* (NagyszK);
køzøtt (BodK)

Mivel a tövégi rövid zárt magánhangzók kivesztek, ha szóvégen álltak, vagy ha bizonyos toldalékok követték őket, a megmaradt magánhangzók újraelmeződhettek a toldalékok részeként. Az ebben a környezetben fellépő változatosság utat nyitott a későbbi ilyen jellegű átértelmezéseknek, és egyes esetekben hosszú távon munkamegosztás alakult ki az egyes változatok között (ahogyan azt például az etimológiailag azonos középmagyar kori szuffixumok tükrözik, pl. *-an* és az *-on*, vagy a többes *-ak* és *-ök*).

A tövégi magánhangzók paradigmatisztikus kiegyenlítődése és újraeloszlása alól sok kivétel volt, és a jelenség a mai napig nyelvjárási változa-

¹⁵ Mindebben továbbra is Losonczy (1915) gondolatmenetét követjük, ld. még Bárzsi (1958: 48 skk.).

tosságot mutat. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 3. pontban bemutatott labializáló változások közül többnek is voltak kivételei, vagy a morfológiai kiegyenlítődés révén a folyamat visszafordulhatott, akkor mindez megmagyarázza, hogy miért tűnik a kialakult kép elsőre igen kaotikusnak. Három folyamat állt egymással kölcsönhatásban: a regresszív labializáció, a morfológiai kiegyenlítődés tövégi pozícióban és a nem tövégi magánhangzókat érintő kondicionált labializáló változások. Nagyon fontos azonban az első két folyamat sajátos kapcsolata: a labialitás regresszív terjedése feltételezte a morfológiai kiegyenlítődést a tövégi labiális magánhangzó irányába, de fordítva nem állt fenn ez az implikációs viszony. Ez elég világosan kiderül a kései ómagyar kori adatokban megfigyelhető variációkból, amint azt a (9) adatai példázzák. Ezek a *gyermékék* és a *pispékék*¹⁶ szavak változatait mutatják.¹⁷

(9) nincs kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció:

gyermékék, pispékék

gęrmékęc (BécsiK); *pispekek* (JókK)

van kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció:

gyermékök, pispékök

gęrmékóket (ÉrdyK), *pęspekók* (ÉrdyK)

van kiegyenlítődés, van regresszív labializáció:

gyermökök, pispökök/pęspökök

germõkõc (GuaryK); *pęspõkõk* (CzechK); *pęspõkõk* (PeerK)

¹⁶ A *pęspõk* szó akár (bajor) német, akár (északkeleti) olasz, akár (délnyugati) szlávól való átvétel, az átadó nyelvben előforduló alak valószínűleg **piskup* (végső soron a latin/görög *episcopus*) volt. Már a legkorábbi ómagyar kori forrásokban azonban mind a metatézis, mind a második szótagi magánhangzó illabiális helyettesítése megfigyelhető, a labiális (elülső) változatok később jelentek meg (ÜESz. *pęspõk*).

¹⁷ Az ómagyar korpuszban mindössze két olyan adatot találtunk, ahol az első szótagban *õ* áll: *gõrmekenek* (AporK) és *gõrmegdýd* (SzékK).

Az adatok tanúsága szerint gyakorlatilag nem léteztek olyan változatok, amelyekben regresszív labializáció végbemegy, de a szuffixum előtt nincs kiegyenlítődé s *+gyermökék*, *+pispökék*.¹⁸

Ez összhangban van azzal, amit a nem toldalékolt (vagy homályos toldalékolású) formáknál láttunk fentebb a (8)-ban. Mindkét típusban úgy tűnik, hogy a rövid elülső magánhangzó labialitását vagy a mássalhangzós környezetnek kellett engedélyeznie, mint a *físt* vagy a *tölt* és hasonlók esetében (lásd 3.), vagy egy tőle jobbra lévő labiális magánhangzónak, mint a *gyönyörű* vagy a *kereszt* típusban, lásd (8). A nyelv történetének ebben a szakaszában a feltételezett *+gyermökek* alakban egyik engedélyező tényező sem állt volna rendelkezésre. A látszat ellenére az olyan formák, mint a *közel* – vö. (9) – nem mondanak ellent a labialitás regresszív terjedése és a morfológiai kiegyenlítődé s közötti implikációs kapcsolatnak, mivel minden valószínűség szerint az ilyen szavak töve öröklött labiális magánhangzót tartalmazott, amely a következő szótagban álló magánhangzó minőségétől függetlenül megmaradhatott.¹⁹

4. A progresszív labiális harmónia kialakulása

Mivel az elülső (és a hátsó) labiális magánhangzók gyakorisága/megterheltsége az ómagyar kor alatt folyamatosan nőtt, és az olyan török kölcsönszavak, mint az *ökör*, *özön*, akár már a kései ősmagyarban elkezdheték növelni az elülső labiális magánhangzók számát, adottak voltak a feltételek a progresszív labiális harmónia megjelenéséhez, amely szerkezetileg már az öröklött palatoveláris harmóniához hasonlít. Felmerül a kérdés: vajon lehetséges-e megragadni annak a folyamatnak a részleteit, amelynek során a regresszív labiális terjedés progresszív labiális terjedéssé változott? Lehetséges-e megtalálni ennek a látszólagos irányváltásnak a motivációját? Úgy véljük, hogy mindkét kérdésre igen lehet a

¹⁸ Három *gyermökét* adatot találtunk az ómagyar korpuszban: *germøket* (NagyszK), *germøket* (DebrK); *germøket* (NádK). Mindhárom ugyanannak a másolónak a munkája, akinél a *germøket* alak is előfordul két ízben (NádK) és (NagyszK). Vélhetőleg itt szerepet játszik a más toldalékkal képzett *gyermekét/gyermökét* alak analógiás hatása; **gyermökém*, **gyermökék* formák még ennél a másolónál sem találhatók (hiszen nincs **gyermökém*, **gyermökék* sem).

¹⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a regresszív terjedés hatása nem mindig különböztethető meg az egyéb labializáló változások hatásától. Például az ötörök **belčiy* → kései ómagyar *bölcső* (Róna-Tas – Berta 2011: 170–172) esetében az első *ő* akár a regresszív terjedésnek, akár a *_[I]C[kor]* vagy éppen a szókezdő *[b]* labializáló hatásának eredménye lehet.

válasz. A magyar nyelv nagy múltú történeti nyelvtanaiból (legátfogóbban Benkő 1992) számos olyan részletet ki lehet emelni, amelyek együtt tekintve hozzájárulnak az első kérdésre adandó válaszhoz. Ezeket azonban megfelelő kontextusba kell helyoznünk ahhoz, hogy közelebb vigyünk a harmóniarendszerek általános tulajdonságainak megértéséhez. Föltevéünk szerint a labialitás terjedésének irányváltása a következő tényezőknek köszönhető.

Bizonyosnak tűnik, hogy a kései ómagyar korban, illetve a középmagyarban kezdődő stabil progresszív labiális harmónia által érintett szuffixumok közül soknak már korábban labiális magánhangzója volt, a korai ómagyar korra *u*-val vagy *ü*-vel rekonstruálhatók. Ennek két oka van. Az egyik az, hogy több ilyen toldalékban a magánhangzók a tövégi magánhangzók labializációjából és kiegyenlítődéséből származnak, amelyek a szövégi rövid zárt magánhangzók lekopását követően sorolódtak át a toldalékokba. A (10)-ben szereplő példa mutatja be a feltételezhető utat a magánhangzós szuperesszívuszi szuffixum kialakulásához: a tövégi zárt magánhangzó újraelemzése, majd a rövid magánhangzók nyíltabbá válása nyomán, ami általános tendencia volt a korban. Több más szuffixum is ilyen módon tett szert magánhangzós változatokra.²⁰

(10) *beregü, beregü-n > bereg, beregü-n > bereg, bereg-ün/bereg-ön*

A másik ok az, hogy ezen toldalékok egy része olyan főnevek grammatikalizálódásából származik, amelyek etimológiailag labiális magánhangzóval rendelkeztek. Jó példa erre az allatívuszi *-hoz/-höz/-höz* szuffixum, amely egy ug. *kučz* 'oldal, hely vmi mellett' jelentésű főnévből származik (ÜESz. *hosszá*, Uralonet № 1778). A szisztematikus hangváltozások a **χuz* > korai ómagyar *huz* alakból *hoz* alakot hoztak létre. Ebben az időszakban ez a szó már grammatikalizálódhatott (vö. HB *ozchuz*). Valamikor, valószínűleg a korai ómagyar korszakban, az előlségi harmóniának köszönhetően kialakult a palatális hangrendű tövekhez járuló *-höz* (esetleg korábbi *-hüz*) változata. A kései ómagyar korszakban egyértelmű, hogy a toldalék következetes előlségi harmóniát mutat, ami egyszerűen azt jelenti, hogy ekkorra már összehangolódott más, nem grammatikalizációból szár-

²⁰ A (10)-ben adott sematikus fejlődésmenet alapvonalaiiban megfelel D. Bartha gondolatmenetének (1964: 32–34). Az újraelemzés és a magánhangzók nyíltabbá válásának relatív kronológiájáról nem teszünk itt konkrét állítást. Elfogadjuk ugyanakkor D. Bartha azon – sok adaton alapuló – feltételezését, miszerint az egyelemű mássalhangzós toldalékok előtt az ómagyar kor elején dominánsan labiális volt a tövégi magánhangzó.

mazó toldalékokkal. Ugyanezt látjuk más, főnevekből grammatikalizálódott toldalékokban is (pl. *-ban/-ben*).

Az ómagyar korpuszon belül több kódexben az allatívisz rag veláris változata *-hoz*, a palatális változata pedig *-höz*, néhány adatban azonban megjelenik egy illabiális *-höz* változat is. A korpusz nagy részében a két elülső allomorf közötti viszony a szabad variáció jegyében alakul, és a labiális forma dominál. Néhány kódexben azonban megjelenik az a progresszív harmonizáló minta, amelyben a palatális magánhangzós tövek után a toldalék előtti utolsó magánhangzó labialitása határozza meg toldalék magánhangzóját (Korompay 1992: 372). De hogyan jelenhettek meg egyáltalán az illabiális változatok? Keletkezésük a nem kiegyenlített toldalékos alakok, például a *gyermékék* és a *pispekék* analógiájával magyarázható (lásd fentebb a (9)-ben). Mivel mind a tövégi magánhangzók morfológiai kiegyenlítődése, mind a labialitás regresszív terjedése variábilis volt, és az utóbbi feltételezte az előbbit,²¹ változatos, de korlátozott analógiás minták jöttek létre. A szuffixumok három alakjának eloszlása ezeket a mintákat követte. Az olyan toldalékok esetében, amelyeknek a történetileg eredeti és szinkrón alapértelmezett formája labiális volt (minden bizonyosan ilyen a *-hoz/-höz/-höz*), a (11)-ben látható analógiás minták álltak rendelkezésre:

- (11) *gyermékhöz* analóg a *gyermékök* alakkal (*-höz*: alapértelmezett változat)
gyermökhöz analóg a *gyermökök* alakkal (*-höz*: alapértelmezett változat)
gyermékhöz analóg a *gyermékék* alakkal (*-höz*: innovatív változat)

A leglényegesebb pont itt az, hogy az innovatív nem labiális változat megjelenése egy már meglévő mintán alapult, amelyben nem volt sem tövégi kiegyenlítődése, sem regresszív labiális terjedés. Mivel ez olyan alakokat eredményezett, amelyekben egy illabiális toldalék-magánhangzó követett egy illabiális tövet, ezek könnyen újraértelmezhetők voltak úgy, mintha a [-labiális] jegy progresszív terjedéséből erednének. Azt is fontos megjegyeznünk, hogy mivel – a tövégi kiegyenlítődése és a regresszív terjedés közötti implikációs kapcsolat miatt – nem (vagy szinte egyáltalán nem) léteztek *+gyermökék* típusú formák, nem volt olyan minta, amelyhez analóg módon létre lehetett volna hozni a *+gyermökhöz*-féle alakokat. Ez bi-

²¹ Ez természetesen csak azokra az elülső labiális magánhangzókra érvényes, amelyek nem a mássalhangzó-környezet miatt alakultak ki, lásd fentebb a 3. pontban.

zonyára hozzájárult ahhoz, hogy a többeli labiális magánhangzó és a toldalék labiális magánhangzója közötti kapcsolatot (ebben a sorrendben!) a beszélők szabályvezéreltnek értelmezhatték.

Az olyan szuffixumokat érintő változások, mint az allatívuszi *-hoz/-höz/-höz* ragé, a [–labiális] jegy progresszív terjedését eredményező újraelemzést példázzák; ugyanakkor a [+labiális] jegy progresszív terjedése is megjelenik a kései ómagyar korszak egyes nyelvjárásaiban. A Huszita Biblia kódexeiben, ahol a háromalakú toldalékok kivétel nélkül labiális harmóniát mutatnak, a labialitás első egyértelműen harmonizáló előfordulásait láthatjuk olyan toldalékbeli magánhangzókon is, amelyek eredetileg biztosan illabiálisak voltak.²² Ilyen például a feltételes mód *-nē* jele és az E/3. személyű *-ē* toldalék. Mindkét esetben az eredeti hosszú *é* rövidült meg szóvégi pozícióban (ez szisztematikus hangváltozás volt minden nyelvjárásban). A Huszita Biblia által képviselt nyelvváltoztatban ez a megrövidült *ē* progresszív labializálódást mutat palatális labiális magánhangzók után. Tehát a [+labiális] jegy előreható terjedését látjuk a rövid palatális magánhangzókra a [–labiális] jegy előreható (progresszív) terjedése mellett: *jōnō* vs. *jōnének*; *būnō* vs. *būnét*; *fōldō* vs. *fōldét*, *fōldébe* (12).

- (12) *iōnō* (MünchK) vs. *iōnenēc* (MünchK)
būnō (BécsiK) vs. *būnét* (BécsiK)
fōldō (AporK) vs. *fōldebe* (AporK)

A multiplikatív-temporális *-szēr* szintén a [+labiális] jegy terjedésével kezdett progresszív labiális harmóniát mutatni, bár ekkor még nem abban a nyelvjárásban, amelyben a Huszita Biblia íródott (lásd Korompay 1992: 370–372). Ez eredetileg a 'rend, sorrend' jelentésű főnévből grammatikalizálódott (vö. ÚESz. *szer*²). Az ómagyar korpusz nagy részében egyáltalán nem mutat harmóniát; néhány kései ómagyar kori kódexben következőes palatoveláris harmóniát mutat, veláris magánhangzók után *-szor*-ként, palatális magánhangzók után pedig *-szēr*-ként vagy *-ször*-ként jelenik meg szabad variációban, függetlenül az előző magánhangzó labialitásától. Érdekes módon a Huszita Bibliában, amely innovatív progresszív labiális harmóniát mutat, a *-szēr*-nek nincsenek labiális változatai. Ez azt

²² Amennyiben nem tartjuk ilyennek a korábbi *Scumdgudru* (1273, HazOkI), *Bodolowfeuldu* (1349, AnjOkm) adatok szóvégi magánhangzóját, melyeket Korompay (1991: 273) idéz mint bizonytalanul megítélhető formákat (ti. *gōdre* helyett *gōdrō* és *fōlde* helyett *fōldō*, de utóbbinál gyakoribbak a *feldō* típusú alakok, pl. *Iwanka feldeu* 1298, OkISz).

jelentheti, hogy ebben a nyelvváltozatban nem teljesen grammatikalizálódott még. Egyetlen kódex van csak (a 16. sz. elején íródott Virginia-kódex), amelyben ez a todalék már következetesen mind palatoveláris, mind labiális harmóniát mutat (Korompay 1992: 370–372).

A következő időszakban, a középmagyarban a labiális harmónia stabilizálódása figyelhető meg számos todalék esetében. Köztük van a nemrég grammatikalizálódott multiplikatív-temporális *-szér* is. Itt nem tárgyalandó okok miatt csak a középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó szuffixumok voltak ilyenek (a zárt *ē* később nyíltabbá vált azokban a nyelvjáráásokban, amelyekben a mai sztenderd alapul). A felső nyelvállású magánhangzók soha nem vettek részt a progresszív labiális harmóniában (pontosabban kizárólag a váltakozások kiváltójaként vettek részt benne).²³

5. Összegzés

A progresszív labiális harmónia kialakulása a kései ómagyarban két olyan tényezőre vezethető vissza, amelyek az ősmagyarban és a korai ómagyarban befolyásolták a labialitást. Az egyik a labialitás szóvégi pozícióból induló regresszív terjedése a rövid elől képzett magánhangzókra; a másik a különféle kondicionált hangváltozások és kölcsönzések hatása, amelyek számos lexémában elől képzett kerekített magánhangzók megjelenéséhez vezettek. A két tényező nem különböztethető meg könnyen minden egyes esetben, általános értelemben mégis különböző tendenciákat képviselnek. Az ómagyar korszak kezdetén a magánhangzók labialitása redundáns, vagy legfeljebb marginális megkülönböztető funkcióval rendelkező jegy volt. Azonban (i) a palatális labiális magánhangzók számát növelő változások, (ii) az ilyen magánhangzókat tartalmazó kölcsönszavak átvétele, valamint (iii) az *á* és az *a* (< [a]) közötti kontraszt labializációval való erősítése következtében a kései ómagyar korra a labialitás robusztusan rögzült kontrasztív jeggyé vált. Ez azt jelentette, hogy szerepe a lexikai morféma azonosításában, tehát a szóalakok bal oldalán ugyanolyan meghatározóvá vált, mint a [±palatális] jegyé (amely mindig is progresszíven terjedő jegy volt). A szótövek fokozatosan labialitás szempontjából specifikált magánhangzókkal kezdtek lexikalizálódni, és ezzel párhuzamosan számos középső magánhangzóval rendelkező todalék kez-

²³ Érdekes módon, míg a T/3 személyű személyragnak/birtokjelölőnek nem volt zárt a magánhangzója (pl. ómagyar/középmagyar *házok* 'házuk'), gyenge képességet mutatott a labiális harmóniában való részvételre. Később, nem tisztázott okokból a magánhangzója zárt lett (*házuk*), és teljesen megszűnt a rag labiális harmóniában való részvétele.

dett következetes tövezérelt labiális harmóniát mutatni. Ez utóbbi fejlődés egyértelműen a fokozott lexikális azonosíthatóság felé tett lépésként értelmezhető (vö. még Suomi 1983 és Baković 2003). A labialitás kontrasztív erejének ez a változása magyarázza tehát a terjedés irányának megfordulását.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. Ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztay Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris, Budapest. 301–351.
- Aikio, Ante (2022), Proto-Uralic. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), The Oxford guide to the Uralic languages. Oxford University Press, Oxford. 3–27. DOI: 10.1093/oso/9780198767664.003.0001
- Aikio, Ante (2020), Uralic Etymological Dictionary (draft version of entries A–Ć) (opened for comments and discussion on, 1/17/2020).
- Baković, Eric (2003), Vowel harmony and stem identity. San Diego Linguistic Papers 1: 1 – 42.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1961), Az *üdő* ~ *ideje* tötípusról. Magyar Nyelv 57: 31–39.
- D. Bartha Katalin (1964), Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dudás Györgyi (2002), A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. Magyar Nyelvjárások 40: 21–34.
- Dudás Györgyi (2003), Az ómagyar kori *i* > *ü* labializációról. Magyar Nyelvjárások 41: 117–128.
- Dudás Györgyi (2004), A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. Helynévtörténeti Tanulmányok 1: 167–182.
- Fejes, László (2021), On Finnic and Khanty vowel harmony: domains, slopes and their role in typology. Journal de la Société Finno-Ougrienne 98: 113–148.
- Fejes, László (2022), A general characterisation of vowel harmony in Uralic languages. Finnish Journal of Linguistics 35: 7–50.
- Gerstner Károly (2018), Hangtörténet. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–129.
- Gósy Mária – Bóna Judit (2014), Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. Magyar Nyelv 110: 129–143.

- Imre Samu (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Joseph, Andrew – Ko, Seongyeon – Whitman, John (2020), A comparative approach to the vowel systems and harmonies in the Transeurasian languages and beyond. In: Robbeets, Martine – Savelyev, Alexander (eds), *The Oxford guide to the Transeurasian languages*. Oxford University Press, Oxford. 486–508.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Kaun, Abigail R. (1994), An optimality theoretic account of rounding harmony typology. *WCCFL 13*: 78–92.
- Kaun, Abigail R. (1995), *The typology of rounding harmony: An optimality theoretic approach*. PhD dissertation, University of California, Los Angeles.
- Kaun, Abigail (2004), The phonetic foundations of the rounding harmony typology. In: Hayes, Bruce – Kirchner, Robert – Steriade, Donca (eds), *Phonetically based phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 87–116.
- Kiss Jenő – Pusztay Ferenc (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest.
- Kiss Lajos (1997), *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kis Tamás (2005), A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások 43*: 5–26.
- Korompay Klára (1991), A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–318.
- Korompay Klára (1992), A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Krämer, Martin (2003), *Vowel harmony and correspondence theory*. Walter de Gruyter, Mouton.
- Losonczy Zoltán (1915), Az *ö*-zés története I. *Nyelvtudományi Közlemények 44*: 373–406.
- Mailhot, Frédéric (2010), *Modelling the acquisition and evolution of vowel harmony*. PhD thesis, Carleton University.
- Mailhot, Frédéric (2013), Modeling the emergence of vowel harmony through iterated learning. In: Yu, Alan C. L. (ed.), *Origins of sound change: Approaches to phonologization*. Oxford University Press, Oxford. 247–261.
- Nádasdy Adám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. 42–182.
- Nearey, Terrance M. (1980), On the physical interpretation of vowel quality: cinefluorographic and acoustic evidence. *Journal of Phonetics 8*: 213–241.
- Nyirkos István (1993), *Az inetimológikus magánhangzók a magyarban*. KLTE, Debrecen.
- Ohala, John J. (1993), Coarticulation and phonology. *Language and Speech 36*: 155–170.
- Ohala, John J. (1994a), Hierarchies of environments for sound variation; plus implications for 'neutral' vowels in vowel harmony. *Acta Linguistica Hafniensia 27*: 371–382.

- Ohala, John J. (1994b), Towards a universal, phonetically-based, theory of vowel harmony. In: *Proceedings of the Third International Conference on Spoken Language Processing*. Yokohama, 491–494.
- Rebrus Péter (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 763–947.
- Rebrus, Péter – Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós (2019), Variation, the Height Effect, and disharmony in Hungarian front/back harmony. *Supplemental Proceedings of the 2019 Annual Meeting on Phonology*. Linguistic Society of America, Washington DC. <https://doi.org/10.3765/amp.v8i0.4750>
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2015), Monotonicity and the typology of front/back harmony. *Theoretical Linguistics* 41: 1–61. <https://doi.org/10.1515/tl-2015-0001>
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2017), Co-patterns, subpatterns and conflicting generalizations in Hungarian vowel harmony. In: Lipták, Anikó – van der Hulst, Harry (eds), *Approaches to Hungarian 15. Papers from the 2015 Leiden Conference*. John Benjamins, Amsterdam. 135–156.
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2021), Harmonic uniformity and Hungarian front/back harmony. *Acta Linguistica Academica* 68: 175–206.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1989), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), *West Old Turkic*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Rose, Sharon – Walker, Rachel (2011), Harmony systems. In: Goldsmith, John – Riggle, Jason – Yu, Alan C. L. (eds), *Handbook of phonological theory*. Second edition. Blackwell, Oxford. 240–290.
- Simon, Eszter (2014), Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford University Press, Oxford. 224–236.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), *Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből*. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24. Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2007), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Suomi, Kari (1983), Palatal harmony: A perceptually motivated phenomenon? *Nordic Journal of Linguistics* 6: 1–35.
- Törkenczy, Miklós (2021), *Hungarian vowel harmony*. In: Aronoff, Mark (ed.), *Oxford bibliographies in linguistics*. Oxford University Press, New York.
- van der Hulst, Harry – van de Weijer, Jeroen (1995), Vowel harmony. In: *Handbook of phonological theory*. Blackwell, Cambridge MA – Oxford. 495–534.
- Zoltán András (2016), A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok korai szakasza. *Ki-sebbségkutatás* 26: 110–126.

A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újradefiniálása¹

Hrenek Éva

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék

It is a fundamental issue for linguistic description, grammars, dictionary-making and the linguistic intuition of the lay speaker that, within the meaning system of polysemous linguistic units, one meaning is considered primary in relation to others. However, how to grasp the notion of primary meaning, or what criteria are used to identify a meaning as primary, is a much debated issue.

In this paper, I attempt to define the concept of primary meaning by drawing on the framework of organic linguistic theory (cf., e.g., Zsilka 1975) and relevant findings from functional cognitive linguistics (cf., e.g., Dancygier (ed.) 2017; Tolcsvai Nagy (ed.) 2017). I outline an approach that, by focusing on dynamic interactions of verb meanings in terms of both polysemy and synonymy, can provide a theoretical and methodological basis for lexicographic work that can systematically capture the complex relationships between polysemous meaning systems and synonymous meaning networks.

Keywords: verbal meanings, primary meaning, metaphorical meaning, polysemy, synonymy

Kulcsszavak: igei jelentések, elsődleges jelentés, metaforikus jelentés, poliszémia, szinonímia

1. Bevezetés

A poliszém nyelvi egységek elsődleges (tulajdonképpeni) és metaforikus jelentéseinek elkülönítése a szemantikai kutatások egyik meghatározó kérdése – ennek megfelelően a vonatkozó szakirodalomban számos olyan szempont merül fel, amelyek hozzájárulhatnak a tulajdonképpeni jelentés

¹ Ezúton is köszönöm Ladányi Máriának a kutatás és a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét, valamint két anonim lektoromnak a kézírathoz fűzött konstruktív javaslataikat. A tanulmány az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely NKFIH 129040 számú pályázatának (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) keretében, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

meghatározásához. Ilyen például a történeti értelemben vett elsődlegesség, a gyakoriság, a konvencionális, a konkrétság vagy éppen a prototipikalitás (vö. pl. Geeraerts 1992, Giora 1997, Tyler – Evans 2001, Nerlich 2003, Evans 2004, Evans – Green 2006, Lewandowska-Tomaszczyk 2007), de itt említhető a Pragglez csoportnak (2007) a metaforaazonosításhoz kidolgozott szempontrendszere és annak több módosított változata is (pl. Steen et al. 2010, Simon et al. 2019, Szabó 2021), amelyek a metaforikus nyelvi kifejezések felismerését segítő tényezőkre fókuszálva határozzák meg (a nyelvi egységek „kiinduló”, nem-metaforikus jelentéseként) az elsődleges jelentést.

Ezek a szempontok azonban nem feltétlenül alkalmazhatók abban az esetben, ha a szinkrón jelentésrendszer szemantikai összefüggéseit a maguk komplexitásában, komponenses jelentéselemzéssel és alapvetően kvalitatív módszereket alkalmazva szeretnénk megragadni.

Jelen dolgozatban – az igei poliszémia és az igei szinonímia közötti lehetséges kapcsolatokat vizsgáló tágabb kutatásom részeként – egy ilyen megközelítésből indulok ki: a tulajdonképpeni jelentés szerves nyelvelméleti keretben értelmezett fogalmának (vö. pl. Zsilka 1975) részleges újradefiniálására teszek kísérletet. Igei jelentéseket és jelentésviszonyokat elemző korábbi vizsgálataim eredményeire is építve (vö. pl. Hrenek 2019, 2021, 2023) felvázolok egy olyan, a poliszemiát és a szinonímiát egymással szoros összefüggésben értelmező megközelítést, amelynek az alapján a konkrét elemzések során megragadhatónak tartom a tulajdonképpeni jelentést, majd bemutatom azokat a(z) elsődlegesen szemantikai) szempontokat, amelyek elemzéseim szerint hozzájárulhatnak a tulajdonképpeni jelentés meghatározásához, illetve a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések elkülönítéséhez. (Megjegyezve ugyanakkor azt is, hogy a poliszém nyelvi egységek jelentései szorosán összefonódnak egymással; így a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések között is lehet átmeneti sáv, vagyis a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések között nem mindig húzható éles, merev határ.)

2. A kutatás háttere

2.1. Az elemzések szemléleti kerete

Kutatásom során a szerves nyelvelméletet tekintem kiindulópontnak,² mivel ez a megközelítés lehetővé teszi a különböző nyelvi egységek jelentéseinek és szemantikai viszonyainak részletező leírását, valamint elvi és módszertani alapokat biztosít az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belüli, a különböző igék jelentései közötti, illetőleg az igei konstrukciók különböző komponenseinek viszonyában értelmezhető dinamikus folyamatok, kölcsönhatások megragadásához.

A szerves nyelvelmélet eredeti változatában azonban bizonyos, a szemantikai jelenségek leírásához szorosan kötődő kérdések nem (vagy csupán érintőlegesen, implicit előfeltevésként) merültek fel. Ilyen például a perspektivizáció vagy a nyelvi konstruálás, illetve itt említhető a korpuszadatok gyűjtésének, feldolgozásának, értelmezésének elméleti és módszertani háttere is. Az igei jelentések, jelentésviszonyok ezen vetületeit vizsgálva a funkcionális kognitív nyelvészet³ megállapításait vettem alapul – törekedve az egymással bizonyos mértékig rokon, esetenként azonban egymástól nagymértékben különböző következtetésekre jutó megközelítésmódok egy-fajta szintetizálására.

A nyelvet társas-társadalmi és kulturális kontextusától, illetve az emberi gondolkodástól elválaszthatatlan jelenségként értelmezem, amely nem vizsgálható ezen vetületeitől függetlenül, illetőleg ezen tényezők tekintet-bevétele nélkül (ld. pl. Langacker 1987, Sinha 1999, Taylor 2002). Elfogadom ugyanakkor a szerves nyelvelméletnek azt az alapvetését is, amely szerint a nyelvi elemzések célja a konkrét nyelvi anyagból kirajzolódó, elsődlegesen nyelvi természetű összefüggések feltárása és értelmezése (ld. pl. Zsilka 1975). Elemzéseimben, illetve a tulajdonképpeni jelentés körvonalazásakor egyrészt erre, másrészt a megnyilatkozási perspektívával összefüggő nyelvi konstruálási módok vizsgálatára törekszem. Ennek megfelelően elemzéseim során a feldolgozott nyelvi anyagból kirajzolódó összefüggések alapján bizonyos mértékig az elméleti és módszertani kiindulópontot is árnyaltam, illetve módosítottam (vö. 4.).

² Összefoglaló jelleggel lásd pl. Zsilka 1975, 1978a, Ladányi 1997, 1998, Kállay 2016, NyMDK. 1–11.

³ Összefoglaló jelleggel lásd pl. Geeraerts – Cuyckens (eds) 2007, Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008, Dąbrowska – Divjak (eds) 2015, Dancygier (ed.) 2017, Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017, Xu – Taylor (eds) 2021.

A jelentések leírása elválaszthatatlan a szóban forgó nyelvi egységek használatának kontextusaitól, valamint attól, hogy a megnyilatkozó miként észleli és értelmezi, illetve hogyan – mely tényezőire, sajátosságaira fókuszálva – interpretálja azokat a(z észlelt) valóság-összefüggéseket, amelyekre az általa használatba vett kifejezések vonatkoznak (pontosabban amelyekre az adott kifejezéseket aktuálisan vonatkoztatja). Ennek megfelelően – és ebben az értelemben – elemzéseimben fontos kérdés, hogy a megnyilatkozó a vizsgált igéket alkalmazva milyen perspektívából, mely (észlelt vagy vélt) sajátosságai felől sarkítva konstruál meg, illetve látta egy adott szituációt. A kutatás során igyekeztem tekintetbe venni az elemzett igék előfordulásainak tágabb szövegkörnyezetét is, hiszen ez nagymértékben módosíthatja, pontosíthatja a jelentések értelmezését, illetve hozzájárulhat annak feltárásához, hogy milyen (kontextuális és/vagy szemantikai) tényezők motiválhatták az adott nyelvi egység használatát egy-egy konkrét megnyilatkozáson belül (vö. pl. Verschueren 1995, 1999, Tátrai 2017, 2021).⁴

2.2. Anyag és módszer

A dolgozat alapját képező kutatásban – doktori kutatásom részeként – tíz ige (a *bök*, a *csap*, a *dob*, a *döf*, a *hint*, a *lök*, a *szór*, a *szúr*, a *taszít* és a *vet*) jelentésrendszerét elemeztem kvalitatív szempontok szerint, a szerves nyelvelmélet elemzési metódusait alapul véve (vö. pl. NyMDK. 1–11), valamint felhasználva a funkcionális kognitív nyelvészetnek a kontextusra, a nézőpontra és a nyelvi konstruálásra vonatkozó megállapításait is (vö. pl. Tátrai 2017, 2021). A vizsgált igék kiinduló jelentésükben konkrét fizikai mozdulatokra, illetve tárgyak mozgására vonatkoznak, és különböző jelentéseikben különböző szinonimaköröket alkotnak (pl. *szúr* ~ *bök* ~ *döf*; *szór* ~ *hint*; *lök* ~ *taszít*; *lök* ~ *dob* ~ *vet*).

A tulajdonképpeni jelentés körvonalazásának a jelen dolgozatban tárgyalt szempontjai egyrészt az 1. alpontban említett szakirodalmakban megjelenő tényezők részleges átértelmezéseként merültek fel, másrészt korpuszadatok elemzésének eredményei.

Kutatásaim korpuszalapú (vö. Tognini-Bonelli 2001), elsődlegesen szövegtári adatokra épülő vizsgálatok, amelyeknek forrása rendszerint a Magyar

⁴ Mivel azonban elemzéseim döntően korpuszadatok vizsgálatára épültek, a megnyilatkozások nem-nyelvi kontextusát nem volt lehetőségem vizsgálni – a kontextuális tényezőket és ezek hatását csupán olyan mértékben vonhattam be (közvetetten) a leírásba, amilyen mértékben a szöveg explicit vagy implicit módon utalt rájuk.

Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) korpusza. Az adatok egy részét azonban nem az MNSZ2 keresőfelületét használva, hanem az igei vonzatkeretek vizsgálataira kidolgozott és a Magyar Nemzeti Szövegtár korábbi korpuszán (MNSZ1) működő Mazsola keresőeszközzel végeztem (vö. Sass 2018).⁵ Az MNSZ2-ből igénként egy-egy 1500 elemű véletlen minta adatait dolgoztam fel részletesebben, amelyeket vizsgálva – a korpusz sajátosságai-ból adódóan – az igei szerkezetek tágabb szöveggörnyezetét is lehetőségem volt tekintetbe venni. A Mazsola segítségével folytatott keresések során nagyobb anyagot vontam be a kutatásba: minden, a fentiekben felsorolt ige esetében vizsgáltam az ige + tárgyesetben álló főnév (V + N-t) vonzatkeretbeli előfordulásokat – hiszen a legtöbb jelentésében minden itt említett ige tárgyas –, valamint lekérdeztem további két-három, az egyes igék esetében tipikusnak tekinthető vonzatkeret adatait is.⁶

Bár az elemzések a szövegtári adatok, azaz a valós nyelvhasználatból származó kifejezések vizsgálatán alapultak, a kutatás során bizonyos mértékig természetesen támaszkodtam a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak (ÉrtSz., ÉKsz.¹, ÉKsz.², Nszt.; TESz., ÚESz.) megfelelő szócikkeinek anyagára is, hiszen ezek is tovább árnyalhatják a korpuszadatokból kirajzolódó szemantikai összefüggéseket.

Az igék szemantikai viszonyainak leírásakor – mind a poliszém jelentésrendszereken belüli összefüggéseket, mind pedig a szinonim jelentések közötti kapcsolatokat vizsgálva – a szerves nyelvelmélet keretében kidolgozott, kvalitatív szempontokat érvényesítő, általános és specifikus jelentésmozzanatokkal operáló komponenses jelentéselemzések metódusait vettem alapul (ld. különösen: NyMDK. 1–11), következtetéseimet pedig elsődlegesen a feldolgozott korpuszadatokra építettem.⁷ Elemzéseim során nem alkalmaztam statisztikai módszereket, és nem törekedtem a vizsgálatba bevont anyagok kvantitatív szempontú megközelítésére.

⁵ A Mazsola keresőeszköz előnye, hogy a találatokat az egyes igei vonzatok szerint rendszerezi, ilyen módon pedig segítséget nyújt a poliszém igei jelentésrendszerek leírásához – kutatásomban ugyanis szoros kapcsolatot feltételezek az ige és az igei vonzatok jelentése között, illetve feltételezem, hogy a vonzatok szemantikai csoportjait körvonalazva az igei jelentések feltárásához is közelebb juthatunk (vö. 4.1.).

⁶ Hogy mely igék esetében mely vonzatkeretek tekinthetők tipikusnak, annak eldöntésében részben az MNSZ2-ből vételezett minták, részben pedig a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak megfelelő szócikkei nyújtottak segítséget.

⁷ A komponenses jelentéselemzés számos, egymástól akár gyökeresen eltérő nyelvleírásban is helyet kap (ld. pl. Kiefer 2007: 63–90), gyakran mégis a formális-

A szerves nyelvelméleti keretben végzett elemzésekben nagy hangsúly kerül a jelentések, valamint a jelentésmozzanatok közötti dinamikus, kétirányú kapcsolatokra, kölcsönhatásokra, illetve kettős mozgásokra. Kutatásaimban alapvetően ezt a szemléletet igyekeztem érvényesíteni, azonban a jelentésmozzanatok értelmezésében részben el is tértem a szerves nyelvelmélet felfogásától, amelyben a jelentések komponensei, vagyis a jelentésmozzanatok nyelvi realitásként jelennek meg. A jelentésmozzanatoknak felfogásomban egyfelől valóban van nyelvi realitása, mivel a jelentésmozzanatok a) a konkrét használatokból vonódnak el (sematizálódnak, vö. 4.1.), valamint b) feltételezhető, hogy (főként) a karakteres, kiemelkedő jelentésmozzanatokkal intuitíve a beszélők is tisztában vannak, a nyelvi tudásuk részét képezik. Másfelől azonban ezek a mozzanatok mégis sokkal inkább a leírás eszközei, hiszen a nyelvhasználók tudásában nem pontosan körvonalazódó mozzanatoknak a kutatói megfogalmazásaiként, leképezéseiként értelmezhetjük őket – azaz a jelentésmozzanatok elsősorban a vizsgált nyelvi (szemantikai) jelenségek modellálásának lehetséges eszközei, amelyeknek a segítségével véleményem szerint más lehetséges leírási módokhoz képest komplexebb képet kaphatunk az igei jelentések összefüggéseiről és azok változásáról.

Az ebben a szemléleti keretben végzett jelentéselemzések az adott nyelvi egységek (esetünkben igék) különböző előfordulásainak, használatainak, illetőleg jelentéseinek folyamatos egymásra vonatkoztatásán alapulnak. Elemzéseim ugyanakkor azt mutatják, hogy ez az egymásra vonatkoztatás nem csupán a poliszém igék egyes (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentéseinek viszonyában értelmezendő: éppilyen fontos a szinonim igei jelentések tekintetbevétele is az egyes jelentések és jelentésviszonyok körvonalazásakor – így például a tulajdonképpeni jelentés kijelölése és meghatározása során is. (Erre, azaz a szinonim jelentésviszonyok vizsgálatának az igei jelentések – különösen a tulajdonképpeni jelentés – körvonalazásában betöltött szerepére a 4.3. alpontban térek ki részletesebben.)

A következőkben először röviden ismertetem, hogy a kutatás kiindulópontját jelentő szerves nyelvelmélet keretében hogyan értelmeződik a tu-

logikai irányzatokkal asszociálódik. Kutatásom ezzel szemben egyértelműen funkcionális szemléleti keretben készült; ennek megfelelően és a szerves nyelvelmélet alapelveivel összhangban a komponenseket (jelentésmozzanatokat) a jelen dolgozatban nem formalizálható, rögzített és/vagy univerzális szemantikai primitívumokként értelmezem, hanem a valós nyelvhasználat dinamikus és kontextusfüggő összefüggéseit igyekszem megragadni a segítségükkel.

lajdonképpeni jelentés fogalma (3.1.), majd egy konkrét példán – a *szór* ige példáján – keresztül bemutatom, hogy hogyan ragadhatók meg ebben a szemléleti keretben a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti dinamikus kapcsolatok az igei jelentések jelentésmozzanatait, illetve azok összefüggéseit elemezve (3.2.). A 4. alpontban felvázolom, hogy – a szerves nyelvelmélet megállapításai mellett a kvalitatív szemantikai elemzéseim eredményeit is figyelembe véve (vö. 2.) – milyen szemantikai összefüggésrendszeren belül tartom megragadhatónak az igei jelentéseket (4.1.). Ezt követően kísérletet teszek a tulajdonképpeni jelentés fogalmának árnyalására, illetve részleges módosítására egyrészt a poliszém jelentésrendszeren belüli szemantikai viszonyokból kiindulva (4.2.), másrészt a szinonim igei jelentések hálózatait is tekintetbe véve (4.3.). A dolgozat az eredmények összegzésével – azaz a tulajdonképpeni jelentés itt felvázolt értelmezésében szerepet játszó szempontok áttekintésével – és néhány továbbvezető kérdés megfogalmazásával zárul (5.).

3. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a szerves nyelvelméletben

3.1. A poliszém igei jelentésrendszer a szerves nyelvelméletben

A szerves nyelvelmélet a jelentés három szintjét különbözteti meg (pl. Zsilka 1975). Ezek:

- a tulajdonképpeni jelentés, vagyis a szó (jelen esetben az ige) legközvetlenebb jelentése,
- a metaforikus jelentés(ek), valamint
- a hipotetikus jelentés, amely a legegyszerűbben a metaforikus jelentésekből általánosuló (és azokra visszaható) elvont jelentésként határozható meg.

Ebben a megközelítésben addig, amíg egy ige csupán egyetlen (tulajdonképpeni) jelentéssel rendelkezik, az a komplex szituáció, amelyre az igei jelentés vonatkozik, részletesen leírható ugyan, de a jelentés nyelvi leg releváns mozzanatait nem azonosíthatók. A tulajdonképpeni jelentés ekkor monolit egységként tűnik fel, amely a maga közvetlenségében, elemzés nélkül érthető; jelentéskomponensek nem különíthetők el egymástól. Amikor azonban a metaforizáció során az ige használata kiterjed, és különböző (egymással valamilyen nézőpontból összefüggésbe hozható) folyamatok jelölőjévé válik, a tulajdonképpeni jelentés egyes mozzanatai felismerhetőkké válnak; vagyis a különböző metaforizálódási folyamatok következ-

tében kialakul és egyre differenciáltabbá válik az igei jelentés szerkezete.⁸ Például a *taszít* tulajdonképpeni jelentésében jelen lévő(nek tételezett), egymástól azonban ekkor még nem elkülöníthető '[magától] távolítva' és 'erőteljesen' mozzanatok a metaforizáció során, az ige metaforikus jelentéseinek fényében válnak megragadhatóvá: pl. a *kétségbeesésbe taszít vkit* típusú kifejezésekben megmutatkozó metaforikus jelentések az 'erőteljesen' (és a részben arra ráépülő 'durván') specifikus mozzanat, míg a *vki messzire taszít magától vkit* [pl. a viselkedésével] típusú kifejezések a '[magától] távolítva' mozzanat körvonalazásához járulnak hozzá:

- (1) *rám szólt, hogy hallgassak már el, én azonban, jöllehet magam is tudtam, hogy követelőzésemmel csak még messzebbre taszítom*_(met) [▷ '[magától] távolítva'] *magamtól, mégsem bírtam abbahagyni* (doc#414)⁹

Az ige egyes metaforikus jelentéseiben a tulajdonképpeni jelentésnek – a különböző metaforikus jelentések fényében most már azonosítható, leírható – komponensei közül csak egy vagy néhány jelenik meg, így egy-egy nyelvi egység különböző jelentései esetenként egymástól nagyon távolinak tűnhetnek, miközben – noha más-más mozzanataival, de – (közvetlenül vagy közvetve) valamennyi metaforikus jelentés kapcsolódik a tulajdonképpeni jelentéshez. (Más szemléleti keretben hasonló összefüggéseket említ Szilágyi N. Sándor (1996) és Dimény Hajnalka (2021) is.) Egy nyelvi egység különböző metaforikus jelentései ugyanakkor egymással is szoros kapcsolatban állnak: folyamatosan elemzik, értelmezik egymást.

A metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpenihez való kapcsolódása azonban nem külsődleges: a metaforikus jelentések nem egyszerűen a tulajdonképpeni épülnek rá, hanem egyúttal felbonthatóvá, belsőleg tagoltá is teszik a tulajdonképpeni jelentést, mintegy rendszerezve az azt alkotó – nyelvi szempontból releváns – komponenseket (mozzanatokot). A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti mozgás tehát kétirányú: egyfelől a

⁸ Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a tulajdonképpeni jelentés – bár a poliszém jelentésrendszerek kiépülésének kezdetén szükségszerűen egybeesik a történetileg elsődleges jelentéssel – ebben a megközelítésben nem elsősorban történeti kategória. A szerves nyelvelméleti keretben született munkák erre a jelenségre expliciten nem reflektálnak, az elemzésekből (ld. pl. Zsilka 1978a, NyMDK. 1–11) azonban világossá válik, hogy a jelentésváltozási folyamatok során, illetve a jelentésrendszeren belüli dinamikus kölcsönhatások következtében időben változhat, hogy mely jelentés(ek) értelmezhető(k) tulajdonképpeni ként.

⁹ A dolgozatban szereplő példák az MNSZ2 korpuszából származnak; az idézett szövegrészeket módosítás nélkül, eredeti helyesírásukat megtartva közlöm.

metaforikus jelentések a tulajdonképpeniből vezethetők le, másfelől pedig a tulajdonképpeni a metaforikusokon keresztül válik elemezhetővé.

A szerves nyelvelmélet felfogása szerint ugyanígy kettős mozgás figyelhető meg a metaforikus jelentések és a belőlük létrejövő elvont általános jelentés, az ún. hipotetikus jelentés között. A hipotetikus jelentés a metaforizációval egyidejűleg zajló általánosulási folyamat eredményeként, a metaforikus jelentésekből alakul ki; ugyanakkor, ha már kialakult, belőle a metaforikus jelentések deduktív úton levezethetők, illetve új metaforikus jelentések hozhatók létre.¹⁰

A jelentésrendszer egységét biztosító hipotetikus jelentés más szempontból a tulajdonképpeni jelentés más, kibontott formájának tekinthető, mivel a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai benne általános és elemzett formában vannak jelen.¹¹ Ugyanakkor a tulajdonképpeni és a hipotetikus jelentés közötti kapcsolat szintén kétirányú – vagyis a szerves nyelvelmélet a jelentés mindhárom szintjén (pontosabban a szintek mindegyike között) kettős mozgásokat tételez.

Ezek a kettős mozgások egyúttal az ebben az elméleti keretben végzett elemzések módszereit is meghatározzák; a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések – akárcsak az egyes jelentések különböző jelentésmozzanatai – az elemzés során folyamatosan egymásra vannak vonatkoztatva, egymást értelmezik, és egymást módosítják.

Ebből a megközelítésmódból az is következik, hogy a jelentésmozzanatok nem statikus építőelemei a jelentéseknek, és semmi esetre sem lehetnek előre rögzítettek vagy rögzíthetők: a tulajdonképpeni jelentés felismert mozzanatai az elemzés (illetve másfelől: a metaforizációs folyamatok) során módosulhatnak, árnyalódhatnak, és bizonyos mértékig el is távolodhatnak egymástól. Az egyes mozzanatokból létrejövő új mozzanatok azonban rendszerint nem különülnek el élesen egymástól: a hipoteti-

¹⁰ A hipotetikus jelentések, „a közös elemek együttese, amelyek ugyanannak az igének a különböző jelentéseit összetartják” (Zsilka 1978b: 450), konkrét nyelvi elemzések eredményeként tárhatók fel. A *hipotetikus* elnevezés arra utal, hogy a hipotetikus jelentés nyelvileg közvetlenül nem jelenik meg.

¹¹ Az ige egyes metaforikus jelentései gyakran más-más igei tartalmakra épülnek (vö. pl. Zsilka 1978a), és ezekből általánosul a hipotetikus jelentés egy olyan elvont mozzanata, amely mind a tulajdonképpeni jelentés, mind a metaforikus jelentések igei tartalmait általánosítja. Például „[a]z *álmodik* ige hipotetikus jelentésében a tulajdonképpeni jelentésben szerepet játszó ’alszik’ és a metaforikus jelentésekbe integrálódó különféle mentális tevékenységek [’mereng’, ’gondol vmire’, ’vágyik vmire’] általánosítva, (lelki)állapotként jelennek meg” (Ladányi 2016: 99).

kus jelentésben részleges különbözőségeik ellenére is egy egységet alkotva biztosítják az adott ige jelentésrendszerének összetartó voltát.

3.2. A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések mozzanatainak összefüggései: a *szór* ige példája

A szerves nyelvelmélet felfogása szerint – a 3. pontban említetteknek megfelelően – az igék tulajdonképpeni jelentésének elsődlegessége, ki-tüntetett volta abból adódik, hogy ez a jelentés közvetlenül vonatkozik egy konkrét, az észlelés számára relative könnyen hozzáférhető szituáció-ra. További fontos jellemzője az ekként felfogott tulajdonképpeni jelentésnek, hogy a metaforikus jelentésekben relevánssá váló mozzanatok egyfajta forrásaként ragadható meg – vagyis olyan jelentésről van szó, amelyből az adott poliszém nyelvi egység más jelentései rendszerint levezethetők.¹² (Mind a jelentés „konkrétsága”, mind pedig az a sajátosság, hogy más jelentések erre a jelentésre épülnek rá, a funkcionális kognitív szemantika egyes irányzataiban is meghatározó vonása az elsődleges, illetve prototipikus jelentés fogalmának; ld. pl. Lakoff 1987, Tyler – Evans 2001, Steen 2007, Steen et al. 2010, Gries 2015, Simon et al. 2019. A konkrét és az elvont, valamint a metaforikus és a nem-metaforikus szintek közötti kettős mozgások, dinamikus, a jelentésrendszert alapvetően meghatározó kölcsönhatások – amelyeknek a szerves nyelvelmélet döntő szerepet tulajdonít – ezekben a megközelítésekben azonban kevésbé vagy egyáltalán nem tematizálódnak.)

¹² A csupán adott korpuszon értelmezhető gyakoriság, a kontextusfüggő, számos pszichológiai, kulturális és társadalmi tényező által befolyásolt szaliencia, valamint a rendelkezésre álló történeti források szűk köre miatt gyakran nem megbízhatóan feltárható történeti értelemben vett elsődlegesség tehát ebben a megközelítésben nem tekinthető a tulajdonképpeni jelentés definiáló jegyének – noha természetesen nem zárható ki, hogy az esetek egy (akár jelentős) részében a tulajdonképpeni jelentés egybeesik a szóban forgó nyelvi egység leggyakoribb, leginkább szaliens és/vagy elsőként adatható jelentésével.

Ebben az alponban azt tekintem röviden át a *szór* ige példáján keresztül,¹³ hogy a szerves nyelvelmélet felfogása szerinti tulajdonképpeni jelentés egyes jelentésmozzanatai hogyan változhatnak a metaforizáció során, illetve hogy a metaforikus jelentések mozzanatait vizsgálva hogyan válnak körvonalazhatóvá az ige tulajdonképpeni jelentésének nyelvileg releváns mozzanatai.

A *szór* jelentésrendszerét elemezve (és a szerves nyelvelmélet szemléleti keretét alapul véve) megállapítható, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében olyan komplex, több különböző nézőpontból megragadható cselekvésekre vonatkozik, amelyek során a cselekvő valamely azonos minőségű és apró részekből álló (ilyen értelemben homogén), szemcsés anyagot, illetve anyagszerű entitást jellemzően lendületes és íves mozdulattal egy adott területre juttat, tipikusan olyan módon, hogy a folyamat során/eredményeként a számos apró szemcséből összeálló anyag részei relatíve nagy felületen terülnek szét, mintegy befedve az adott területet – miközben esetleges, illetve véletlenszerű, hogy az egyes részek (szemcsék) pontosan hová kerülnek.

A *szór* tulajdonképpeni jelentése mutatkozik meg például a (2a, b) megnyilatkozásrészletekben:

(2a) [személy] *a búzát ívelő mozdulattal maga elé szórta* (doc#736)

(2b) [személy] *a tyúkoknak kukoricát szórt* (doc#329)

Az ige mindkét esetben ugyanolyan jellegű folyamatot jelöl, és mindkét esetben közvetlenül vonatkozik az adott folyamatra, azonban – a tárgyi és határozói elem(ek) jelentésétől nem függetlenül – a különböző megnyilatkozásokban az adott valóság-összefüggéseknek más-más vetületeire irányítja a fgyelmet (vö. Horváth 1983).

¹³ A *szór* jelentéselemzésének alapjául szolgáló teljes anyagot egy, az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen minta, valamint a Mazsola keresőeszköznek a [szór + tárgyragos elem] keresésre adott, 1916 elemű találati listája alkotja. (Azonban mivel a Mazsola az MNSZ2 korpuszának is részét képező MNSZ1-re épül, a két listán szereplő találatok között természetesen vannak átfedések.) A jelentéseket elemezve tekintetbe vettem továbbá az ÉrtSz., az ÉKsz.² és a TESz. megfelelő szócikkeit is, de a vizsgált ige egyes jelentéseinek elkülönítése és elemzése során nem a szótárak definícióiból, hanem elsődlegesen a konkrét korpuszadatokból indultam ki, valamint felhasználtam az adott ígéről szerves nyelvelméleti keretben készült korábbi elemzést (Ladányi 1988) is. (Az ige teljes jelentésrendszerének áttekintésére a jelen dolgozat keretében nincs mód; részletesebben ld. Hrenek 2023.)

A (2a) szövegrészletben a tárgyi vonzat (*búzát*) olyan szemcsés, több apró részből, illetve egységből álló, anyagszerűen felfogható entitást nevez meg, amelyet a szóban forgó személy egy adott területre juttat. Ezzel összefüggésben a *szór* ige dobó jellegű, széles, íves mozdulatra utal – miközben a mozdulat íves jellegét az idézett példában az *ívelő mozdulattal* kifejezés teszi hangsúlyossá és nyelviileg explicitté.

A (2b) az ige jelentését tekintve mindössze abban különbözik a (2a)-tól, hogy ez esetben – a *tyúkoknak* részeshatározóval összefüggésben – az ábrázolt folyamat egyfajta adási szituációként konstruálódik meg nyelviileg, a *szór* pedig ezt az adási szituációt ragadja meg a mozdulat és a *tyúkoknak* juttatott, apró (gabona)szemekből álló entitás sajátosságai felől. Ekkor tehát a juttatás az adás mozzanatával kapcsolódik össze.

A tulajdonképpeni jelentés körvonalazásához azonban a fentiek értelmében szorosan hozzátartozik a metaforikus jelentések mozzanatainak a vizsgálata is, hiszen a tulajdonképpeni jelentés egyes – nyelviileg releváns – mozzanatai csupán a metaforikusok fényében ragadhatók meg: leírásuk nem lehetséges azon mozzanatok számbavétele nélkül, amelyeknek a forrásaiként szolgálnak. Éppen ezért a továbbiakban (mielőtt a tulajdonképpeni jelentés körvonalazásának további lehetséges szempontjait ismertetném) néhány konkrét példán keresztül röviden felvázolom, hogy a *szór* egyes metaforikus jelentéseinek mozzanatai hogyan hozhatók összefüggésbe a tulajdonképpeni jelentésű *szór* által nyelviileg megjelenített szituáció bizonyos sajátosságaival, és hogyan utalhatnak arra, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében milyen mozzanatok tekinthetők nyelviileg relevánsnak.

Tulajdonképpeni jelentésében (mint azt a (2a, b) példák esetében is láttuk) az ige apró részekből álló, szemcsés, könnyű anyagok mozgatására vonatkozik. Az ilyen anyagok nem fejtenek ki ellenállást, mozgatásuk nem igényel erőfeszítést. Ezzel, valamint a mozdulat gyakran lendületes voltával összefüggésben értelmeződik a *szór* egyes metaforikus jelentéseiben tételezhető 'könnyeden' jelentésmozzanat, amely a metaforikus jelentések szintjén a spontaneitással, illetve az ötletszerűséggel, a tervezés, a tervszerűség hiányával is összekapcsolódhat. Például:

- (3) *Internátusi, egyetlen ruhás szegénysége mellett csak úgy szórta gazdag szellemi ajándékait* (doc#368)

Mivel a lendületes mozgás gyakran kevésbé precíz, és éppen a lendületeségből fakadóan bizonyos mértékű elnagyoltsággal is jellemezhető, a lendületes mozzanata a *szór* jelentésrendszerén belül egyfelől szintén a spontaneitással (és közvetetten a már említett 'könnyeden' mozzanattal),

másfelől azonban (amennyiben negatív értékelés, illetve a megnyilatkozó negatív attitűdje kapcsolódik az adott folyamathoz) a hanyagsággal, az oda nem figyelemmel is összefüggésbe hozható. Erre példa a (4) és az (5) megnyilatkozásrészlet:

- (4) *árulónak mondták, letörték palotáiról a csombokos zászlókat, az utcára szórták fényűző ruháit és bútorait* (doc#549)
- (5) *Hová szórtad a kesztyűdet?* (doc#708)

Érdeemes emellett megemlíteni, hogy mivel a 'könnyeden', a 'spontán', a 'hanyagul' és a 'meggondolatlanul' mindegyike a megnyilatkozó szubjektív értékelésére utal, nem minden esetben lehetséges ezeket egyértelműen azonosítani, illetve elkülöníteni egymástól az egyes jelentésekben. Ugyanazon szituációra vonatkoztatva a kontextustól és a megnyilatkozóknak a jelenethez, illetve a jelenet egyes szereplőihöz fűződő viszonyulásától függően az ige jelentésének leírása során éppúgy számolhatunk például a 'spontán', mint a 'meggondolatlanul' mozzanatvariánssal (vö. 4.1.). De az sem példa nélküli, hogy két vagy több mozzanatvariáns összekapcsolódását tételezhetjük egy-egy jelentés elemzésekor.

A 'meggondolatlanul' azonban elsődlegesen nem a 'lendületesen'-re épülve érthető. A *szór* jelentésrendszerén belül ez a mozzanat sokkal inkább a nagy mennyiségű szemcsés anyag mozgatására vonatkozó 'számolatlanul' mozzanattal hozható összefüggésbe – amennyiben a 'számolatlanul' adott esetben hozzávetőlegességet, pontatlanságot, felületességet is implikálhat (és ilyen módon a 'hanyagul' és a 'spontán' mozzanatokkal is kapcsolatban áll).

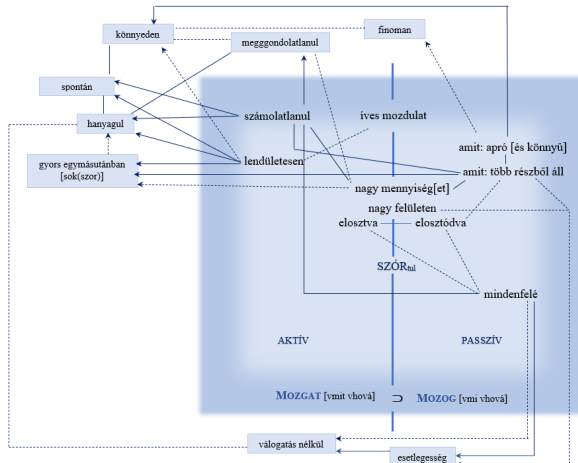
A tulajdonképpeni jelentésű *szór* által jelölt folyamat esetében az anyag vagy anyagszerű entitás egyes (apró) részei, szemcséi tipikusan relatíve nagy sík felületen oszlanak el, esetenként mintegy beterítve ezt a felületet. Az azonban, hogy a szórásként interpretált cselekvés során egy-egy ilyen apró entitás hová kerül, teljes mértékben esetleges és irreleváns. Ezt az esetlegességet és a részek (relatív) nagy mennyiségét figyelembe véve érthető meg a *szór* egyes metaforikus jelentéseinek leírásában is meghatározó 'mindenfelé', valamint 'megfontolás vagy válogatás nélkül [bárhová/bárhová/bárhová]' mozzanat. Például:

- (6) *Ffi: nem csak e hölgynek teszi a szépet, minden kolleginának bókokat szór, incselkedik.* (doc#978)
- (7) *Nagyképű hirdetéseit számolatlanul szórta mindenfelé* (doc#1047)

Az ige több metaforikus jelentésében is releváns – és tipikusan a ’nagy mennyiségben’ mozzanattal összefonódó – ’gyors egymásutánban’ mozzanat tételezése pedig arra az összefüggésre épül, hogy a tulajdonképpeni értelemben vett szórás folyamat során az anyag, illetve anyagszerű entitás egyes részei gyors egymásutánban követik egymást. Például:

- (8) *A repülőék szünet nélkül szórják kisebb-nagyobb bombáikat is.* (doc#1090)
- (9) *A hölgyek és kisasszonyok virágokat s borostyánkoszorúkat szórtak a lengyelekre.* (doc#658)

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a *szór* jelentéselemzése során felvázolható valamennyi jelentésmozzanat és mozzanatvariáns számbavételét; az itt bemutatott rövid áttekintés célja ez esetben azonban nem is a részletes elemzések ismertetése, hanem csupán a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentésekben felismerhető mozzanatok, illetve mozzanatvariánsok közötti kapcsolat jellegének szemléltetése volt. Ezeknek a mozzanatoknak – valamint a *szór* ige teljes jelentérendszerét elemezve körvonalazott, itt a terjedelmi korlátokra való tekintettel részletesen nem ismertetett további mozzanatoknak – a viszonyát tekinti át sematikus az alábbi, 1. ábra:

1. ábra: A *szór* ige specifikus jelentésmozzanatainak összefüggései sematikus

Az ábrán a nyilak az egymásra épülést fejezik ki, a nyíl nélküli vonalak pedig a más természetű, de szintén lényeges kapcsolatokra, összefonódásokra vonatkoznak. A folytonos vonalak erősebb és tipikusan közvetlen, míg a szaggatott vonalak gyengébb, illetve közvetett kapcsolatokat jelölnek. Az ábra közepén látható négyzet az ige tulajdonképpeni jelentésének mozzanatait foglalja magába (elkülönítve egymástól az elsődlegesen az aktív, illetve az elsődlegesen a passzív oldalhoz kötődő mozzanatokot).

Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy az ábra – a változási folyamatokra történő utalások ellenére is – viszonylag statikusnak mutatja az összefüggéseket; ez a statikusság azonban nem magát a jelentésrendszert jellemzi, hanem csupán az ábrázolás mint kétdimenziós, vonalakkal és (többé-kevésbé) körülhatárolt alakzatokkal operáló szemléltetési mód sajátosságaiból adódik. A tételezett jelentésmozzanatok, mozzanategyüttesek nem különülnek el élesen egymástól, és nem ragadhatók meg körülhatárolt, a környezetüktől független vagy egyértelműen elhatárolható elemekként: nem csupán a változási folyamatok következtében, hanem lényegüket tekintve is szorosan összefonódnak egymással.

4. A tulajdonképpeni jelentés fogalma az igei jelentéselemzések és a szinonim jelentésviszonyok tükrében

A 3. alpontban láttuk, hogy szerves nyelvelméleti keretben a tulajdonképpeni jelentés fogalma nem önmagában áll, és nem is csupán a metaforikus jelentésekkel szembeállítva merül fel: a jelentés három szintje csak együttesen, egymáshoz képest és a közöttük lévő kölcsönhatásokat tekintetbe véve értelmezhető. A tulajdonképpeni jelentés a szerves nyelvelméleti terminológia szerint a nyelvi egységek (adott esetben igék) legközvetlenebb és szinkrón értelemben elsődleges jelentéseként ragadható meg, amely – a szükségszerűen elemzett hipotetikus jelentéssel ellentétben – monolit egységnek tekinthető mindaddig, amíg a ráépülő metaforikus jelentések nem teszik felismerhetővé és elkülöníthetővé az egyes jelentésmozzanatait.

Ez az értelmezés azonban – bár árnyalt képet ad az igei jelentésrendszereken belüli dinamikus kölcsönhatásokról – felveti azt a más irányzatokban, például a kognitív szemantikában (vö. pl. Tyler – Evans 2001, Gries 2015) is megkerülhetetlen kérdést, hogy hogyan értelmezhető egy jelentés (adott esetben a szinkroniára vonatkoztatott) elsődlegessége. Ezzel együtt pedig felmerül az is, hogy milyen tényezők mentén különíthető el – amennyiben valóban elkülöníthető – egymástól a konkrét elemzések során a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintje.

Elemzéseim során – a szerves nyelvelmélet megközelítésmódját alapul véve – megkülönböztetem egymástól a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintjét, és a metaforikus jelentéseket a tulajdonképpeni-vel szemben határozom meg, azaz minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni jelentés.¹⁴ Azonban a két kategória között nem tételezek éles, egyértelmű határokat, a tulajdonképpeni jelentés kijelölése során pedig nem csupán az adott ige jelentésrendszerén belüli, hanem a szinonim használatú igék adott jelentései közötti szemantikai viszonyokat is igyekszem tekintetbe venni (vö. 4.3.). A jelen dolgozat keretében azonban nem használom a Zsilka János által kidolgozott szemantikában szintén fontos szerepet betöltő hipotetikus jelentés fogalmát, mivel elemzéseimben a tulajdonképpeni jelentéssel – ahogyan a metaforikus jelentésekkel is – elsősorban mint a valós nyelvhasználathoz köthető konkrét jelentéssel foglalkozom.

A következőkben először áttekintem, hogy miként tartom leírhatónak a poliszém igék jelentésrendszerét (4.1.), ezt követően pedig elsősorban konkrét igei jelentéselemzések (vö. 2.) eredményei alapján kísérelm meg árnyalni a tulajdonképpeni jelentésnek a szerves nyelvelméleti keretben kidolgozott értelmezését – egyrészt a poliszém jelentésrendszeren belüli (4.2.), másrészt a különböző igék szinonim jelentései közötti (4.3.) összefüggésekre építve.

4.1. Az igék poliszém jelentésrendszere: jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok

A jelentést (a szerves nyelvelmélet szemléleti keretével összhangban) dolgozatomban elsődlegesen nyelvi természetű jelenségként értelmezem, amely ugyanakkor (a funkcionális kognitív nyelvészet egyik alapvetésének megfelelően) kontextusba ágyazottan, interakciókhoz kötött, dinamikus jelentéstulajdonítási folyamatok során jön létre, illetve a konkrét használatokban, diskurzusokban változik (ld. pl. Verschueren 1999, Tátrai 2017).

A szerves nyelvelmélet hangsúlyozza a jelentésváltozási (illetve a tág értelemben vett metaforizációs) folyamatok rendkívül dinamikus voltát, és a nyelv működésében alapvető fontosságúnak tartja a jelentések közötti folyamatos kölcsönhatásokat. Azt tételezi, hogy egy nyelvi egység egymással szorosan összefüggő, folytonosan változó, egymást árnyaló, elem-

¹⁴ Ennek megfelelően nem teszek különbséget például a metaforikus és a metonimikus jelentések között sem. Ez a különbség természetesen számos esetben, számos kutatás során fontos és releváns lehet, dolgozatom kérdésfeltevéseinek szempontjából azonban nincs számottevő jelentősége vagy magyarázó értéke.

ző, újraértelmező jelentései együttesen, egymással összefonódva alkotják (illetve alkotják meg újra és újra) az adott nyelvi egység jelentésrendszerét. A poliszém igék jelentéseinek rendszere ebben a megközelítésben különböző – a használat, illetve a megismerés során változó, formálódó – általános és specifikus jelentésmozzanatok komplex rendszereként írható le.

Az igei jelentésrendszerek szemantikai sajátosságainak megragadására (a tulajdonképpeni, metaforikus és hipotetikus jelentés hármassága mellett) három különböző szintű jelentésfogalmat vezetek be: a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok fogalmát. Ezen fogalmak alkalmazásával az általánosság más-más szintjein írhatjuk le a vizsgált igék jelentésrendszerének összefüggéseit.

Az ige **jelentésváltozatai** a tényleges használatban, a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban közvetlenül megmutatózó szemantikai egységek, amelyeket általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásaival jellemezhetünk, illetve amelyekre jelentős hatással van az adott igei konstrukciókban előforduló vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése is. (Az igék és igei vonzatok közötti kétirányú szemantikai kapcsolatról, kölcsönhatásokról ld. pl. Zsilka 1982, Langacker 1987.) Ennek értelmében jelentésváltozatok fordulnak elő például a (10)–(12) szövegrészekben (ahogyan a dolgozatban idézett valamennyi további példában is):¹⁵

- (10) *a fiatalember puszta kézzel kezdte szétbontani a tetőt, és a földre szórta a cserepeket.* (doc#1062)
- (11) *fekete kendős asszonyok virágvasárnapi mozdulattal őszirózsát szórnak az úttestre* (doc#673)
- (12) *A lelátóról rengeteg fémpenzt szórtak a pályára* (doc#1072)

A (10)–(12) példasorban (és a korábban említett (9) példában) a *szór* ige ugyanazon metaforikus jelentésének a jelentésváltozatai fordulnak elő azonos szintaktikai mintázattal (N_1 *szór* N_2-t N_3-rA) és ugyanazzal a közös általános igei mozzanattal: 'juttat (vmit hvová)'. Az egy jelentéshez sorolható jelentésváltozatokban az igék azonos vagy csaknem azonos sze-

¹⁵ A fogalmak áttekintése és a felvázolt összefüggések szemléltetése során – a gondolatmenet egységességének érdekében – ez esetben is elsősorban a *szór* ige elemzésének eredményeit ismertetem, kitérve a *szór*; a *hint* és a *dob* igék közötti szinonim jelentésvizonyok kérdésére is (4.3.). Maguk a meghatározások, értelmezések azonban a dolgozatba bevont valamennyi ige, illetve igei konstrukció elemzésére épülve körvonalazódtak (vö. 2.2.).

mantikai csoportokba tartozó főnevekkel fordulnak elő (pl. N_1 'személy', N_2-t 'több, relative kis méretű, (csaknem) egyforma tárgy', N_3-rA 'vízszintes felületre'). Az adott megnyilatkozásokban releváns specifikus jelentésmozzanatok is közösek lehetnek az egyes változatokban – a fenti példában ilyen a 'nagy mennyiségben', az 'amiket: [az adott felületen] szétterülnek' és az 'esetlegesség' mozzanat.¹⁶ A jelentésváltozatok ugyanakkor egy vagy néhány – az adott szövegösszefüggések között nem döntő, de nem is elhanyagolható – specifikus jelentésmozzanat tekintetében különbözhetnek is egymástól. Például a 'széles, íves mozdulattal' vagy a 'lendületesen' a fenti példában szereplő kifejezések egy részében (pl. (11), (12)) releváns része lehet az igei jelentésnek, más esetekben (pl. (10)) azonban nem.

A jelentésváltozatok közötti különbséget okozhatja ezenkívül az is, ha más-más szövegkörnyezetekben egy jelentésmozzanat részben eltérő módokon – azaz különböző mozzanatvariánsokként – értelmeződik. Alkalmanként ugyanis az egyes jelentésmozzanatoknak is tételezhető variánsai, amelyek ugyanazt a jelenséget, pontosabban a jelenség ugyanazon sajátosságát hasonló módon, de más nézőpontból, más megnyilatkozási attitűdöt megjelenítve interpretálják (pl. bizonyos kontextusokban, illetve bizonyos szövegösszefüggések között az 'esetlegesség' mozzanata inkább 'véletlenszerűség'-ként ragadható meg). A mozzanatvariánsok – az elemzések során önálló jelentésmozzanatokként felvett szemantikai egységekkel ellentétben – tipikusan nem annyira egymásra épülnek, mint inkább más-más vetületei felől sarkítva ragadják meg a szóban forgó jelenet valamely jellegzetességét (vö. 3.2.).

Az ige egyes **jelentései** ebben a megközelítésben a jelentésváltozatokra épülő, konstrukciós sémákhoz kötődő, bizonyos mértékig elvont szemantikai egységek, amelyek – a jelentésváltozatokhoz hasonlóan – a jelentésmozzanatoknak a különböző igei konstrukciókhoz kötődő sajátos együttállásaiként értelmeződnek, és nem függetleníthetők az igei vonzatok, illetőleg általában véve az ige környezetében lévő névszók szemantikai csoportjaitól. (Vö. pl. Simon 2016, 2018; az igei vonzatkeret megváltozása ezenkívül a szótárírói gyakorlatban is fontos támpontként mérül fel az igei jelentések elkülönítése során, ld. pl. Elekfi 1966: 194–214,

¹⁶ Hiszen esetleges, hogy a szórási folyamat következtében az anyagszerű, szemcsés entitás egyes részei pontosan hol érnek földet. Hogy az itt említett jelentésmozzanatok valóban relevánsak az ige adott jelentésváltozataiban (és jelentéseiben), az a metaforikus jelentéseket és a jelentések szinonim jelentésviszonyait elemezve, illetve a jelentésrendszer egészét tekintve válik világossá.

H. Molnár 1969: 229–269, Ittész 2011: 86–93.) Az így felfogott jelentések a jelentésváltozatokból sematizálódnak.¹⁷ A jelentésváltozatok tehát a jelentések mint sémák konkrét megvalósulásaiként is megragadhatók; a jelentések és jelentésváltozatok viszonya e szerint az értelmezés szerint a sémák és megvalósulásaik közötti kétirányú, dinamikus viszonyként értelmeződik (vö. pl. Langacker 1987, Taylor 2002).

Az igei jelentés részeként írhatók le ennek megfelelően az egy sémában (jelentésben) összefogható jelentésváltozatok közös általános igei mozzanatai (a fenti példánál maradva: 'juttat (vmit vhová)'), a közös specifikus jelentésmozzanatok (a példában: a 'nagy mennyiségben', az 'amiket: [az adott felületen] szétterülnek' és az 'esetlegesség' mozzanat), valamint az igei vonzatok bizonyos mértékig sematikus szemantikai csoportjai (pl. 'személy', 'több, relatíve kis méretű, (csaknem) egyforma entitást', 'vízszintes felületre'). A *szór* igének a (10)–(12) példában megmutatkozó jelentésváltozatokból sematizálódó, az N_1 *szór* N_2 -t N_3 -rA konstrukcióhoz kötődő metaforikus jelentése tehát – az általánosság egy viszonylag alacsony fokán – a következőképpen ragadható meg: 'N₁ (személy) juttat N₂-t (több, relatíve kis méretű, (csaknem) egyforma entitást) N₃-rA (általában vízszintes felületre); nagy mennyiségben; amiket: [az adott felületen] szétterülnek; esetlegesség'.

Az ige **jelentéstípusai** – a jelentésváltozatokkal és a jelentésekkel ellentétben – nem önálló szemantikai egységek, hanem az igei jelentések olyan nyalábjai, amelyeket egy (kisebb vagy nagyobb mértékben) általános igei mozzanat tart össze. Vagyis a jelentéstípusok a jelentéseket rendszerbe szervező általános igei mozzanatok által összefogott csoportokként értelmezhetők. Például a *szór* jelentésrendszerében jelentéstípust körvonalazhat – többek között – a 'juttat (vmit vhová): okozza, hogy vmi vhová kerüljön', a 'résztesít vkit vmiben' és a 'kifejez, kommunikál (és ilyen módon megszót vkivel/vkikkel) vmit' mozzanat.

A) 'juttat (vmit vhová): okozza, hogy vmi vhová kerüljön'

Itt említhetők a (10)–(12) szövegrészek, valamint a (13)–(16) példák, amelyekben a *szór* különböző jelentéseinek megvalósulásaiként értelmezhető jelentésváltozatok fordulnak elő. Az egyes jelentéseket azonban ösz-

¹⁷ A jelentésváltozatok és jelentések itt felvázolt kategóriái részben párhuzamba állíthatók a kontextuális jelentés és a típusjelentés fogalmával (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2015: 51–52), azonban a két fogalompár nem azonosítható teljes mértékig egymással, hiszen más-más összefüggésrendszerben értelmeződnek.

szeköti, jelentéstípussá szervezi a 'juttat [vmit vhová]' általános igei mozzanatot:

- (13) *Az ágyamra **szórja** a papír hólabdát, konfettit, cserépmalacot* (doc#378)
- (14) *a kormánykatonák vaktában **szórják** a bombákat. Helyi források szerint találat ért egy esküvői menetet és egy kompot, több mint tizen meghaltak.* (doc#1054)
- (15) *Különös meccs volt az amerikai álomderbi, hiszen hiába **szórt** vagy negyven védhetetlen adogatást Sampras (nem erőből, hanem mérnöki pontossággal helyezve a labdákat), a mérkőzés második felében Agassi sok szervát megszelidített* (doc#1075)
- (16) *A csendes szellő olykor havat **szórt** ránk a dermedt faágokról* (doc#1106)

B) 'részésít vkit vmiben'

A *szór* jelentésrendszerén belül a második főbb jelentéstípusba azok a példák sorolhatók, amelyekben az ige jelentése a 'részésít vkit vmiben' általános igei tartalmat tekintetbe véve írható le. Ennek a mozzanatnak a kialakulását, illetve a *szór* jelentésrendszerében elfoglalt pozícióját a 'juttat: okozza, hogy vmi vhová kerüljön' és az 'ad: juttat vmit vkinek' általános igei mozzanatok alkalmankénti összekapcsolódása alapján érthetjük meg. Konkrét fizikai értelemben vett létezők esetében az adási folyamat – amelynek során a „kedvezményezett” részésül valamiben – értelmezhető egyúttal a szóban forgó entitás(ok) valahová történő (el)juttatásaként is (pl. *a tyúkoknak kukoricát szórt*; a *-nAk* rag grammatikalizációjával összefüggésben: Tolcsvai Nagy 2013: 262–263, Pomázi 2022). A B) jelentéstípusba sorolt példák esetében azonban az ige nem valamely anyagszerű entítások tényleges, térbeli mozgására utal, illetve nem arra vonatkozik, hogy a szóban forgó személy valakinek a rendelkezésére bocsát valamit, hanem azt fejezi ki, hogy az ágens valakit vagy valakit részésít valami-ben. (Metaforikus értelemben azonban ez a folyamat is felfogható egyfajta juttatásként.) Például:

- (17) *Már hetek óta két kézzel **szórja** közējük a kitüntetések.* (doc#975)
- (18) *Mint a színpad leendő dicsősége, Jolánka csak úgy **szórta** szerte szét kacér pillantásait minden rendű-rangú strandolóra* (doc#760)
- (19) *Ő bármilyen emberekkel érintkezett, valóságos gyermeki örömmel **szórta** ötleteit, és bocsátkozott eszmecserébe.* (doc#758)

C) 'kifejez, kommunikál (és ilyen módon megoszt vkivel/vkikkel) vmit'

A harmadik, ebben a tanulmányban tekintetbe vett jelentéstípus – különösen amennyiben személyek közötti közvetlen interakcióról van szó – szervesen összefügg a 'résztesít vkit vmiben' általános mozzanat által körvonalazott B) jelentéstípussal. A két típus közötti különbségtételt – a szoros kapcsolat ellenére is – az indokolja, hogy a C) típusba sorolt igei szerkezetek esetében a befogadói oldal háttérbe szorul: a nevek (20) vagy éppen hírek (21) kommunikálásának (felsorolásának, közlésének) nyelvi megkonstruálása során a megnyilatkozó magára a kifejezésre mint cselekvésre irányítja a figyelmet, és annak módját/módjait specifikálja a *szór* ige használatával, elsődlegesen (vagy akár kizárólagosan) a jelenetbeli kommunikátorra fókuszálva.

Így például a (20) mondatban is a jelenetbeli megnyilatkozóra irányul a figyelem, illetve az ő megnyilvánulási módját jellemzi az igei konstrukció, míg a befogadó(k) jelenléte, személye, mentális tevékenysége és az ábrázolt szituációban megnyilvánuló személyhez fűződő viszonya egyaránt irreleváns:

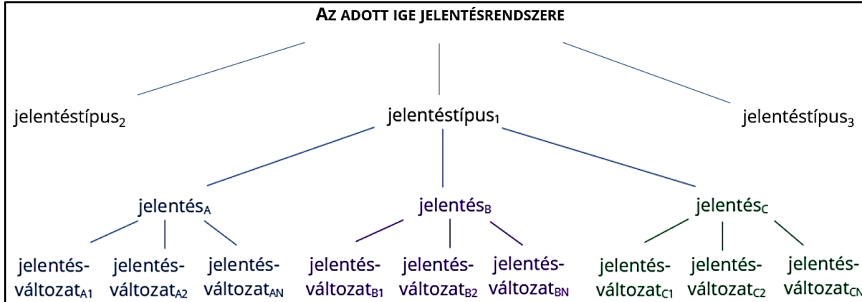
(20) *Akadnak felnőttek, akik azzal dicsekednek, hogy csemetéjük csak úgy szórja az összes zsebszörnyecske nevét.* (doc#1113)

A (21) szövegrészlet ezzel szemben a *szór* igének egy konvencionális használatát mutatja, de szintén közlési folyamatra utal:

(21) *a CNN legalább első kézből szórja a híreket* (doc#1102)

Az A)–C) jelentéstípusokat áttekintve megállapítható tehát, hogy a jelentéstípusok esetenként egymástól látszólag viszonylag távoli jelentéseket is összefoghatnak, amennyiben az adott jelentések – akár más-más összefüggésrendszerben értelmezve, de – ugyanazon általános igei mozzanatot alapul véve ragadhatók meg.

A jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok összefüggéseit (nagyon sematikusán) az alábbi, 2. ábra tekinti át:

2. ábra: Jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok az ige jelentésrendszerében

4.2. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a poliszém igei jelentésrendszerek összefüggéseit tekintve véve

A szerves nyelvelmélet megállapításait (3.) és a jelentéselemzéseim során bevezetett jelentésváltozat – jelentés – jelentéstípus fogalomhármast (4.1.) figyelembe véve a szinkrón értelemben elsődleges jelentésnek tekintett tulajdonképpeni jelentést a poliszém igei jelentésrendszerekben belül a következőképpen, illetve a következő sajátosságaira fókuszálva tartom megadhatónak:

1) Ha a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti viszonyt tekintjük, a szerves nyelvelmélet felfogásának (vö. 3.) megfelelően a tulajdonképpeni jelentés a metaforikus jelentések forrásaként értelmezhető, és ugyanez igaz az egyes jelentésmozzanatok esetében is: a tulajdonképpeni jelentés mozzanatait a metaforikus jelentések mozzanatainak a forrásaiként írhatók le. (Miközben a metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpeni jelentésre épülő jelentésmozzanatai felismerhetőkké teszik a tulajdonképpeni jelentés nyelvileg releváns mozzanatait.)

2) A tulajdonképpeni jelentés – más jelentésekhez hasonlóan – olyan, a konkrét használatoknál sematikusabb szemantikai egység, amely a tényleges nyelvhasználatban megmutatkozó jelentésváltozatokból általánosul. Például a *szór* tulajdonképpeni jelentése mint séma a (22)–(25) példákban (és más hasonló kifejezésekben, vö. pl. (2a, b)) előforduló jelentésváltozatokból jön létre:

(22) *Gyümölcsrel történő töltés esetén a darált diót a töltelékkel meggyező szélességű sávban **szórjuk** a tészta közepére.* (doc#1185)

(23) *Őrölt borsot **szórnak** a kocsi padlójára és az ülésekre* (doc#1105)

- (24) *asztalára szórtam a répamagot, nesze pajtás, itt a megoldás*
(doc#1054)
- (25) *A piskótamorzsát hullámosan a torta szélére szórjuk.* (doc#1110)

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tulajdonképpeni jelentésnek (a metaforikus jelentésekhez hasonlóan) a konkrét megvalósulásokban, a tényleges nyelvi kifejezésekben nemcsak különböző jelentésváltozatai lehetnek, hanem jelentésmozzanatai – a kontextustól, illetve a szövegkörnyezettől függően – az egyes változatokban bizonyos mértékig módosulhatnak is. Ezek a módosulások egyfajta átmeneti sávot hozhatnak létre a tulajdonképpeni és az ahhoz közel álló egyes metaforikus jelentések között. A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti átmenet ebben a megközelítésben tehát nem a kategorizációnak vagy a jelentések rendszerezésének elégtelenségéből adódó problémaként, hanem – az a posteriori kategóriákkal operáló, prototípuselvű kategorizáció szemléletmódjával összhangban (vö. pl. Rosch – Mervis 1975, Rosch 1986, 2009) – az igei jelentések rendszerének egy inherens sajátosságaként merül fel. A leírás nem az átfedések és átmenetek kiküszöbölésére, hanem ezek minél árnyaltabb megragadására törekszik.

3) A jelentéseknek a 4.1.-ben felvázolt értelmezéséből az is következik, hogy a tulajdonképpeni jelentést – az általános és specifikus jelentésmozzanatok mellett – az igei vonzatok sajátos szemantikai csoportjai is jellemzik.

Az általam vizsgált igék esetében a tulajdonképpeniként azonosítható jelentésre jellemző, hogy az igei vonzatok ekkor konkrét fizikai létezőkre utalnak (pl. a tárgyi vonzat emberi erővel mozgásra készíthető tárgy(ak)at, a latívuszi irányultságú bővítmény – amennyiben része a konstrukciónak – egy a térben kijelölt konkrét helyet nevez meg), az alanyesetben álló, illetve alany funkciójú főnév pedig személyre vagy személyek egy csoportjára vonatkozik. Mindez egybecseng azzal, hogy konkrét, fizikai értelemben vett tevékenységekre, mozgásokra (is) utaló igék esetében a tulajdonképpeni jelentés tipikusan a legközvetlenebb jelentésként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentések egyikeként – azonosítható (vö. még pl. Steen et al. 2010, Tolcsvai Nagy 2017: 273–274).

Ugyanakkor mivel a tulajdonképpeni jelentéseknek az itt vázolt értelmezés szerint nem definiáló jegye, hanem csupán bizonyos esetekben jellemző vonása az, hogy konkrét cselekvésekre vonatkoznak, ebben a megközelítésben – az alábbiakban említett további szempontokat érvényesítve – azon igék esetében is feltételezhetünk tulajdonképpeni jelentést, ame-

lyek valamennyi jelentésükben az észlelés számára közvetlenül nem megragadható folyamatokra (például mentális tevékenységekre) utalnak. (Ez azonban a jelen dolgozat keretei között csupán továbbvezető feltételezésként fogalmazható meg, hiszen az ilyen típusú igék jelentésrendszerének és jelentésvizonyainak vizsgálata túlmutat az itt ismertetett kutatások célkitűzésein.)

4.3. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a szinonim jelentésvizonyokat is tekintetbe véve

A szerves nyelvelmélet szerint a tulajdonképpeni jelentés önmagában, az adott ige jelentésrendszerén belül monolitnak tekinthető mindaddig, amíg a metaforikus jelentések nem elemzik (vö. 3.). A jelentések azonban a valós nyelvhasználatban sohasem önmagukban, hanem többek között a szinonim jelentéshálózatok rendszerében értelmeződnek – vagyis más igék szinonim jelentései (a hasonlóságok és a különbségek felismerésén keresztül) még az egyetlen jelentésre épülő jelentésrendszerek adott jelentését is elemzetté teszik. Ilyen értelemben a tényleges nyelvhasználatot vizsgálva soha nem beszélhetünk a tulajdonképpeni jelentés monolit voltáról.

A (26)–(28) szövegrészeket a *szór*; a *dob* és a *hint* – egymással szinonim – tulajdonképpeni jelentéseire példák:

- (26) [személy] *a tyúkoknak kukoricát **szórt*** (doc#329)
- (27) [személy] *néhány vékonyabb fát **dobott** a tűzhelyen pislákoló párázsra* (doc#3)
- (28) [személy] *egy színes rajzokkal díszített nyolcszögletű dobozból csokoládéport **hintett** az ital habos felszínére* (doc#531)

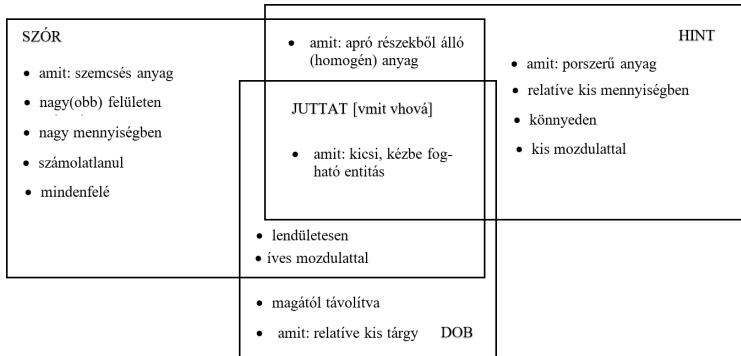
Fontos hangsúlyozni, hogy a szinonímia (rendszerint) nem jelent teljes jelentésbeli azonosságot, és nem írható le pusztán a hasonlóságokra fókuszálva: sokkal inkább a különböző nyelvi egységek megfelelő jelentései közötti hasonlóságok és különbségek összjátékaként ragadható meg (vö. pl. Murphy 2003). A *szór*; a *hint* és a *dob* igék – ahogyan ezt a (26)–(28) példák is mutatják – tulajdonképpeni jelentésükben részben eltérő szituációkra vonatkoznak, jelentéseik azonban szoros kapcsolatban állnak egymással. Ezt a kapcsolatot (is) tekintetbe véve árnyaltabb képet kaphatunk az igék tulajdonképpeni jelentéseiben relevánsnak tételezhető mozzanatokról, mozzanat-együttállásokról, mint ha csupán az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belüli összefüggésekre építenénk az elemzést.

A (26)–(28) példák jól szemléltetik, hogy tulajdonképpeni jelentésében mindhárom ige relatíve kis méretű entitások mozgásba hozására vonatkozik. Hangsúlyos – és a metaforizáció során még inkább karakteres, meghatározóvá váló (vö. Hrenek 2023) – különbség van azonban az igék szóban forgó jelentései között egyrészt a mozgásba hozott dolog méretének és jellegének, másrészt a mozgás intenzitásának tekintetében. A *szór* tulajdonképpeni jelentésében szemcsés, sok apró és közel egyforma egységből álló anyagszerű entitás mozgatására utal, jelentése elválaszthatatlan a mennyiség mozzanatától,¹⁸ az intenzitás szempontjából ugyanakkor specifikálatlan. A tulajdonképpeni jelentésű *dob* jól körülhatárolt, relatíve kicsi (de nem kifejezetten apró), kézbe fogható tárgy(ak) mozgásba hozására vonatkozik, és nem csupán az intenzitás, hanem a mennyiség tekintetében is specifikálatlannak tekinthető. A *hint* tulajdonképpeni jelentésében ezzel szemben porszerű anyagok mozgatását teszi nyelviileg hozzáférhetővé; a mennyiség mozzanata ebben az esetben irreleváns, a jelentésnek ugyanakkor meghatározó mozzanata az alacsony intenzitásra (a könnyed, apró, finom mozdulatokra) való utalás.

A három ige tulajdonképpeni jelentéseinek közös és eltérő jelentésmozzanatait tekinti át összefoglalóan és sematikusán a 3. ábra:¹⁹

¹⁸ Ez az elválaszthatatlanság a *szór* teljes jelentérendszerére kiterjed: az ige még metaforikus jelentéseiben sem vonatkozhat olyan szituációkra, amelyekben csupán egyetlen entitás mozgásba hozásáról van szó.

¹⁹ Az itt említett jelentésmozzanatok konkrét, korpuszadatokra épülő jelentéselemzések eredményei (vö. 2.2.), amelyek a metaforikus jelentések ismeretében váltak megragadhatóvá. Ezeknek az elemzéseknek az ismertetésére azonban a jelen dolgozat keretében nincs mód (részletesen ld. Hrenek 2023). Fontos ezenkívül megemlíteni, hogy az ábrán – ahogyan a jelentéselemzések során is – csupán a nyelvi szempontból releváns mozzanatokot vettem tekintetbe. (Hogy az adott jelentésű ige által nyelviileg megkonstruált szituációnak mely sajátosságai válhatnak nyelviileg relevánssá, arról egyrészt az adott ige különböző használatából kirajzolódó mintázatok, másrészt a szinonim használatú igék megfelelő jelentései (szemantikai egységei) árulkodhatnak.)

3. ábra: A *szór*; a *hint* és a *dob* tulajdonképpeni jelentésének meghatározó mozzanatai

A szinonim jelentések vizsgálata azonban nem csupán az egyes jelentések árnyaltabb leírásához és a különböző igék jelentései közötti kapcsolatok jobb megértéséhez járulhat hozzá. A fentiek és a terjedelmi korlátokra való tekintettel itt részletesen nem tárgyalható további elemzések eredményei (ld. Hrenek 2023) egyaránt azt mutatják, hogy – a vonatkozó szakirodalomban említett szempontokon túl és a szerves nyelvelmélet megközelítésétől eltérő módon, illetve azt kiegészítendő – a szinonim jelentésviszonyok figyelembevétel a tulajdonképpeni jelentés fogalmának értelmezése során is fontos szerephez jut.²⁰

A szinonim jelentéshálózatokat vizsgálva ugyanis láthatóvá válik, hogy már az észlelés számára könnyen hozzáférhető jelenetek, konkrét, fizikai értelemben vett folyamatok, cselekvések nyelvi interpretációja során is vá-

²⁰ Az itt felvázolttól eltérő összefüggésrendszerben a Tyler és Evans (2001) nevéhez fűződő Principled Polysemy megközelítés is utal a más nyelvi egységekkel való szemantikai viszony jelentőségére a szerzők által centrálisnak nevezett jelentés meghatározásában (ld. még: Evans – Green 2006). Ők azonban nem a szinonim jelentésviszonyokkal vagy a szemantikai kölcsönhatásokkal foglalkoznak, hanem az általában vett szemantikai kapcsolatokat (is) tekintetbe véve kísérelnek meg következtetést levonni az egyes nyelvi egységek jelentésrendszerének szerveződésére vonatkozóan. (Például az *over* elemzése során említve meg az *above*, *under* és *below* szavakkal való kapcsolatot annak alátámasztására, hogy az *over* jelentésrendszerében a térbeli viszonyokra utaló jelentés tekinthető központiak.)

lasztani kell²¹ a különböző nézőpontok és az azokból hozzáférhetővé tett konstruálási módok, az adott jelenet nyelvi megragadására potenciálisan alkalmas különböző (szinonim jelentésű) nyelvi kifejezések közül. Az alkalmazásba vett kifejezés – akár tulajdonképpeni, akár metaforikus jelentésű nyelvi egységről van szó – más lehetséges (szinonim jelentésű) kifejezésekhez képest van érvényben, azokhoz viszonyítva interpretálja valahogyan a szóban forgó jelenetet, és benne az igei jelentésnek tipikusan azok a mozzanatai kerülnek előtérbe, amelyek megkülönböztetik a szinonimkör más tagjaitól.

Ez azt jelenti, hogy ebben a megközelítésben a tulajdonképpeni jelentésű igék is sajátos interpretációknak tekinthetők; olyan sajátos interpretációk azonban, amelyek – a metaforikus jelentésű igékkel szemben – nem bizonyos specifikumai felől sarkítva és nem valamely más folyamat analógiájára, hanem autentikus módon és a maga komplexitásában ábrázolják nyelvileg az adott folyamatot. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés az ige jelentésrendszerén belül az a jelentés, amely a szinonim jelentésekhez képest semleges interpretációként értelmeződik, illetve amelyhez képest a szinonim jelentések specifikus interpretációknak tekinthetők. A nyelvi egységek (jelen esetben az igék) tulajdonképpeni jelentése ennek megfelelően a maga egészében interpretálja az adott jelenetet – anélkül, hogy annak valamely sajátos vetületét és/vagy a megnyilatkozó attitűdjét állítaná a figyelem előtérébe. Szemléletes példa lehet erre a *bök*, a *szúr* és a *dőf* igék viszonya:

- (29) *A kartonpapírra karácsonyi mintákat, figurákat, papírvirágokat ragasztottak. A tartóelem hátuljába 24 gombostűt szúrtak*_(tul)
(doc#2329)

A (29) szövegrészletben a *szúr* tulajdonképpeni jelentésében fordul elő; nem valamely más folyamat analógiájára konstruálja meg a szóban forgó jelenetet, és nem teszi hangsúlyossá a megnyilatkozó attitűdjét sem. Ezzel szemben abban az esetben, ha az adott kifejezésben a *szúr*-ral szinonim jelentésű *bök* fordulna elő, az ige jelentése metaforikusan volna értelmezhető, hiszen az adott jelenet valamely sajátosságát állítaná a figyelem előtérébe, bökésként (apró, kis mozdulattal kivitelezett mozdulatként) interpretálva az adott folyamatot. Éppígy metaforikusnak kellene tekinteni a szintén szinonim használatú *dőf* jelentését is az adott szöveggörnyezetben,

²¹ Ez részben összefüggésbe hozható azzal a kognitív nyelvészeti megközelítéssel, amely a poliszémiát szemaszilológiai, míg a szinonimiát onomasziológiai változatosságként értelmezi (vö. pl. Glynn 2014).

mivel ennek az igenek az alkalmazásba vételével a megnyilatkozó a szúrási folyamatot nem semleges módon konstruálná meg nyelvileg, hanem egyúttal értékelné is: erőteljes, durva, indulatos cselekvésként interpretálná. (A három ige jelentéseinek elemzését és a közöttük lévő szinonim jelentésviszonyok sajátosságait részletesen ld. Hrenek 2023.)

Hasonló összefüggések figyelhetők meg a *szór*; valamint a vele szinonim jelentésű *hint* és *dob* igék viszonyában is. Például:

(30) [személy] *a tyúkoknak kukoricát szórt*_(ml) (doc#329)

A korábban (ld. 2b) már idézett (30) példában a tulajdonképpeni jelentésű *szór* ige autentikus és egészesen módon interpretálja a szóban forgó szituációt abban az értelemben, hogy a mozg(at)ást, illetve a mozdulatot nem más valóság-összefüggésekhez hasonlítva konstruálja meg, és nem teszi hozzáférhetővé a megnyilatkozó értékelését vagy attitűdjét. Ugyanebben a kifejezésben előfordulva a *szór*-ral szinonim jelentésű *hint*²² – a tágabb kontextustól függően – apró, finom vagy éppen óvatos mozdulatként jelenítené meg a szóban forgó jelenetet, míg a *dob* használata hanyag, odafigyelés nélkül kivitelezett mozdulatra utalna. (Az előbbi interpretáció tehát inkább pozitív, míg az utóbbi inkább negatív megnyilatkozási attitűdöt implikál.)

A szinonim jelentésviszonyok tekintetbevétele egyrészt tehát megerősítheti, illetve pontosíthatja vagy kiegészítheti a poliszém jelentésrendszer elemzése során kirajzolódó összefüggéseket, másrészt támpontot jelenthet a tulajdonképpeni jelentés meghatározásához azokban az esetekben is, amikor a szóban forgó ige saját jelentésrendszerén belüli összefüggések erre kevésbé alkalmasak (pl. mert az ige több különböző jelentésében vonatkozik közvetlenül konkrét, fizikai értelemben vett mozg(at)ásra, tárgymanipulációra, vagy éppen ellenkezőleg: minden jelentésében elvont folyamatokra utal).

Emellett a szinonim jelentésviszonyok bevonása a jelentések – többek között a tulajdonképpeni jelentés – értelmezésébe olyan tekintetben is hasznos, hogy ez szükségszerűen együtt jár a szemantikai, a szintaktikai és a stilisztikai szempontok összekapcsolásával (hiszen a szinonímia esetében nem tekinthetünk el a jelenség grammatikai és stilisztikai vetületeitől sem).

²² A *hint*-nek ez a jelentése az MNSZ2 korpuszában csupán egyszer fordul elő, a Google azonban több érvényes találatot is ad rá (pl. *Az asszony egy kis kukoricát hintett a baromfi elé eleségként*). A *kukoricát* 'kukoricaszemeket' *dob* kifejezésre csupán a Google találati listája hoz néhány adatot (pl. *Zsolt [horgász] egy marék kukoricát dobott az úszói környékére*). (A Google-találatok esetében

Így átfogó, komplex képet kaphatunk az igei jelentésrendszerek összefüggéseinek különböző vonatkozásairól.

5. Összegzés és kitekintés

Kutatásaim során az igei jelentések rendszerét – a poliszém jelentésrendszereket és a szinonim jelentések hálózatait – a szerves nyelvelméletben kidolgozott elemzési módszereket alapul véve komponenses jelentéselemzések keretében kíséreltem meg leírni. A szerves nyelvelmélet a tulajdonképpeni jelentést az adott nyelvi egység legközvetlenebb, szinkrón értelemben elsődleges jelentéseként határozza meg, és a tulajdonképpeni jelentés fontos ismérveként említi, hogy az adott kifejezés poliszém jelentésrendszerén belül a metaforikus jelentések forrásaként írható le, (tétélezett) mozzanatai pedig a metaforikus jelentések mozzanatainak forrásai, ugyanakkor utóbbiak alapján határozhatók meg.

Dolgozatomban ezt az értelmezést igyekeztem pontosítani (kifejtetté téve és tágabb összefüggések közé helyezve például a jelentés fogalmát és a jelentés közvetlenségét mint tényezőt), illetve kiegészíteni egy új, a szakirodalomban tudomásom szerint korábban nem említett szemponttal: a szinonim jelentések, jelentésviszonyok szerepének tekintetbevételével.

A szerves nyelvelméleti megközelítés árnyalása érdekében az igei jelentések elemzése során – korábbi elemzéseim eredményeire építve – bevezettem a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok új fogalomhármását. A(z igei) jelentések eszerint olyan sémákként, sematikus szemantikai egységekként ragadhatók meg, amelyek a használatban közvetlenül megmutatkozó, az aktuális beszédszituációkhoz közvetlenül kötődő jelentésváltozatokból vonódnak el, általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásaiként foghatók fel, és elválaszthatatlanok az igei vonzatok sematikus szemantikai csoportjaitól. A poliszém igék ekként értelmezett jelentései a bennük dominánsnak tétélezhető általános igei mozzanatok alapján csoportokba, ún. jelentéstípusokba szervezhetők.

Ebben a megközelítésben a tulajdonképpeni jelentés – mint (a fent említetteknek megfelelően) bármely más igei jelentés – jelentésváltozatokból sematizálódik, vagyis (másfelől) különböző jelentésváltozatokban lé-

a gyakorisági adatok nem informatívak és nem megbízhatóak, ezért ezeket számszerűen itt nem közlöm. Az internetes kereső példáit csupán annak alátámasztására említem meg, hogy bár ritka, de potenciálisan használatban lévő kifejezésekről, illetve jelentésekről van szó.)

tezhet, amelyek bizonyos mértékig eltérhetnek egymástól (hiszen a jelentések és a jelentésváltozatok közötti viszony ebből a szempontból a sémák és megvalósulásaik közötti kapcsolatnak feleltethető meg). Ebből egyúttal az is következik, hogy nem húzható éles és egyértelmű határ a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintje között.

Másrészt a tulajdonképpeni jelentés (is) szorosan összefügg az igei vonzatok szemantikai csoportjaival. Az általam vizsgált igék tulajdonképpeni jelentéseikben konkrét fizikai tárgyak manipulálására, konkrét térbeli mozg(at)ásra, illetve személyek által végzett cselekvésekre utalnak, és vonzataik is ennek megfelelő szemantikai csoportokba sorolhatók. Ez összhangban áll azzal a szakirodalomban is gyakran felmerülő megállapítással, amely szerint a tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés az adott nyelvi egység legközvetlenebb jelentéseként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentéseinek egyikeként – határozható meg.

Elemzéseim ezenkívül azt mutatják, hogy a tulajdonképpeni jelentés kijelöléséhez, illetve jellemzéséhez – mivel az igei jelentésrendszerek soha nem önmagukban állnak, hanem az egymással való viszonyukban értelmeződnek – a szinonim igei jelentések rendszerét és az ezen belül kirajzolódó kontrasztokat is érdemes tekintetbe venni. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés olyan jelentésként ragadható meg, amely az adott szituáció más lehetséges nyelvi interpretációihoz képest semleges interpretációnak tekinthető, azaz nem valamely sajátos nézőpontból (illetve nem valamely más folyamat analógiájára) teszi nyelvileg hozzáférhetővé az adott jelenetet.

Ezek a szempontok – szemben például a történeti és szinkrón elsődlegesség, a prototipikalitás, a gyakoriság, a könnyű előhívhatóság stb. szempontjaival – az általam vizsgált igék esetében rendszerint összefüggnek egymással, és együttesen alkalmazhatók anélkül, hogy ez ellentmondásokhoz vezetne.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más igecsoportok, illetve más szófajú nyelvi egységek esetében is problémátlanul, ellentmondásmentesen alkalmazható ez a megközelítés – ennek megállapításához további vizsgálatok szükségesek.

Mint láttuk, a tulajdonképpeni jelentés meghatározása szorosan összefügg az igei polisziémia és az igei szinonímia leírásával. További célzott kutatásokra van azonban szükség annak feltárásához, hogy az igei polisziémiának az itt bemutatott megközelítése és leírási módja hogyan hozható kapcsolatba azzal a szakirodalomban megjelenő felfogással, amely szerint a polisziémia egy, a homályosságtól (*vagueness*) a két- vagy többértelműségig (*ambiguity*), illetve a homonímiáig terjedő skála közbülső szakasza-

ként értelmezhető (ld. pl. Langacker 1987, Dean 1988, Tuggy 1993). Kérdésként merül fel továbbá az is, hogy az igei szinonímia fogalma hogyan viszonyul a felcserélhetőség, illetőleg az antonímia és a hipo-/hiperonímia fogalmához.

Az itt felvázolt megközelítésmód ugyanakkor alkalmas lehet arra, hogy egységes keretet biztosítson a(z igei) szinonímia szemantikai, szintaktikai és stilisztikai vonatkozásainak leírásához, és szemantikai alapot nyújthat a metaforaazonosításra épülő – akár diskurzus-, illetve szövegelemző – kutatások számára is. Emellett a későbbiekben elméleti és módszertani szempontból is alapja lehet egy olyan online szótár elkészítésének, amely a nyelvi egységek jelentései közötti hálózatos összefüggések, dinamikus kölcsönhatások megjelenítésére is alkalmas lehet, és nem csupán a használati mintázatokból automatikusan kinyerhető összefüggéseket tartalmazza, hanem az adatokból közvetlenül nem adódó, gépi elemzéssel nem hozzáférhető szemantikai kapcsolatokról is számot adhat.

Források

- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mazsola = Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata. <http://corpus.nytud.hu/mazsola>
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–), A magyar nyelv nagyszótára. I–. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

Irodalom

- Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds) (2015), *Handbook of cognitive linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin – Boston.
- Dancygier, Barbara (ed.) (2017), *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781316339732>
- Deane, Paul (1988), Polysemy and cognition. *Lingua* 75: 325–361.
- Dimény Hajnalka (2021), *Az igei jelentések fő jellemzői és a magyar igék lexikalizációs mintázatai. Szempontok a magyar igék jelentés alapú tipológiájához*. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Babes-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár.
- Elekfi László (1966), *Az igék szótári ábrázolásáról*. In: Ország László (szerk.), *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 183–214.
- Evans, Vyvyan (2004), *The structure of time: Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam.
- Evans, Vyvyan – Green, Melanie (2006), *Cognitive linguistics. An introduction*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Geeraerts, Dirk (1992), *The semantic structure of Dutch over*. *Leuvense Bijdragen* 81: 205–230.
- Geeraerts, Dirk (2006), *Words and other wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds) (2007), *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Giora, Rachel (1997), *Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis*. *Cognitive Linguistics* 7/1: 183–206.
- Glynn, Dylan (2014), *Polysemy and synonymy*. *Cognitive theory and corpus method*. In: Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds), *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 7–38.
- Gries, Stefan Th. (2015), *Polysemy*. In: Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds), *Handbook of cognitive linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin – Boston. 472–490.
- Horváth Katalin (1983), *Transzformációs csoportok a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Katalin (1996), *Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A poliszémia és a szinonímia összefüggéséről*. *Magyar Nyelv* 92: 325–331.
- Hrenek Éva (2019), *Az igei jelentésmozgások változásai és változatai a csap ige jelentésrendszerén belül*. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), *Nyelvi és nyelvhasználati motivációk*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–42.
- Hrenek Éva (2021), *Szinonímia a feledésbe + ige típusú funkcióigés szerkezetek körében*. *Magyar Nyelvőr* 145/3: 277–311.

- Hrenek Éva (2023), Igei polisziémia és igei szinonímia. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Ittész Nóra (2011), A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Kállay Géza (2016), Zsilka János és a jelentés elméletei. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–31.
- Kiefer Ferenc (2007), Jelentéselmélet. Corvina, Budapest.
- Ladányi Mária (1988), A *szór* ige jelentésszerkezetének elemzése. In: Ladányi Mária (szerk.), A metaforikus jelentések belső rétegződése. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 33–66.
- Ladányi Mária (1993), Az *eszik* ige és szinonimái. Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban. In: Hadas Emese (szerk.), A metaforikus és a hipotetikus jelentés további konkretizációja. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 10. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 13–41.
- Ladányi Mária (1997), A szerves-dialektikus nyelvelmélet. Eredeti megjelenés: Palimpszeszt 1997/3. (március–április). Jelenlegi elérhetősége: <http://alknyelv.elte.hu/szerves.pdf>
- Ladányi Mária (1998), Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. Magyar Nyelv 94: 407–423.
- Ladányi Mária (2016), A jelentésintegráció és az igék jelentésrendszere. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 89–108.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (2008), Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.), Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- Lakoff, George (1987), Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. (1987), Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (2007), Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds), The Oxford handbook of cognitive linguistics. Oxford University Press, Oxford. 139–169.
- H. Molnár Ilona (1969), Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Károly Sándor – Telegdi Zsigmond (szerk.), Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 229–269.

- Murphy, Lynne (2003), Synonymy and similarity. In: Murphy, Lynne: Semantic relations and the lexicon. Antonymy, synonymy, and other paradigms. Cambridge University Press, Cambridge. 133–169. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486494.005>
- Nerlich, Brigitte (2003), Polysemy: past and present. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds), Polysemy. Flexible patterns of meaning in mind and language. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 49–78.
- NyMDK. 1–11. = A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1–11. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 1982–1994.
- Pomázi Bence (2022), A ragpoliszémia komplex vizsgálati módja a *-nak/-nek* esetrag kapcsán. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pragglejaz Group (2007), MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22/1: 1–39. <https://doi.org/10.1080/10926480709336752>
- Rosch, Eleanor (1986), Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: Pléh Csaba (szerk.), Gondolkodáslélektan I. Tankönyvkiadó, Budapest. 64–94.
- Rosch, Eleanor (2009), Categorization. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds), Cognition and pragmatics. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 41–52.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn (1975), Family resemblances. *Studies in the internal structure of categories. Cognitive Psychology* 7: 573–605.
- Sass Bálint (2018), Mazsola – mindenkinek. In: Vincze Veronika (szerk.), XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet, Szeged. 16–24.
- Simon Gábor (2016), A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140: 178–199.
- Simon Gábor (2018), Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. *Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. doi.org/10.14232/JENY.2018.1.1
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira – Szlávič Eszter (2019), Metaforaazonosítás magyar nyelvű szövegekben: egy módszer adaptálásáról. *Magyar Nyelvőr* 143/2: 223–247.
- Sinha, Chris (1999), Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds), *Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 223–255.
- Steen, Gerard J. (2007), Finding metaphor in grammar and usage. A methodological analysis of theory and research. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.

- Steen, Gerard J. – Biernacka, Ewa – Dorst, Aletta G. – Kaal, Anna A. – López-Rodríguez, Clara I. – Pasma, Tryntje (2010), *Pragglejaz in practice. Finding metaphorically used words in natural discourse*. In: Low, Graham – Todd, Zazie – Deignan, Alice – Cameron, Lynne (eds), *Researching and applying metaphor in the real world*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 165–184.
- Szabó Lilla Petronella (2021), *Félelem és rettegés a Fehér Házban. Metaforák Donald Trump 2020-as kampánybeszédeiben*. *Argumentum* 17: 726–746.
- Szilágyi N. Sándor (1996), *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tátrai Szilárd (2017), *Pragmatika*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- Tátrai Szilárd (2021), *Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól*. *Argumentum* 17: 532–550.
- Taylor, John R. (2002), *Cognitive grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Tognini-Bonelli, Elena (2001), *Corpus linguistics at work*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2015), *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2017), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2017), *Jelentéstan*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), 207–466.
- Tuggy, David (1993), *Ambiguity, polysemy, and vagueness*. *Cognitive Linguistics* 4/3: 273–290.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), *Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of over*. *Language* 77/4: 724–765.
- Verschueren, Jef (1995), *Pragmatic perspective*. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan (eds) *Handbook of pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–19.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.
- Zsilka János (1975), *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége.)* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1978a), *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1978b), *Válasz Bakos Ferencnek. Nyelvtudományi Közlemények* 80: 447–462.
- Xu, Wen – Taylor, John R. (eds) (2021), *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. Routledge, London – New York.

Implicit igei predikátumok a magyarban: beszédaktusok, helyzetmondatok, szólások és közmondások¹

Nemesi Attila László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék

Recent research on the occurrence and identification of implicit arguments in Hungarian, of which a brief introductory sketch is given in this paper, has revealed two types of secondary implicit predicates. However, verbal predicates in language use quite often remain unexpressed not only in Hungarian, but also in other languages. By looking at a wide range of illocutionary acts, situation-bound utterances, idioms, and proverbs, we can observe how highly conventionalized or even formulaic, ritualized expressions permit the omission of the verb. A refinement of the definition of implicit arguments and implicit predicates is proposed to encompass the whole gamut of examples, making a distinction between implicit and elliptical constituents which are explained by the least effort side of the principle of relevance. Finally, a number of interesting morphosyntactic phenomena are discussed, including verbal particles as main predicates with their own argument, situation-bound utterances condensed to a single word, and the role of implicit verbs in lexical fossilization and grammaticalization processes.

Keywords: implicit arguments, implicit predicates, relevance theory, situation-bound utterances, idioms, proverbs

Kulcsszavak: implicit argumentumok, implicit predikátumok, relevanciaelmélet, helyzetmondatok, szólások, közmondások

1. Bevezetés

A magyar mondatszerkezet leírása hagyományosan az állítmányból (ld. pl. Keszler szerk. 2000), illetőleg az igéből és annak vonzatkeretéből, az igei csoport (VP) belső szerkezetéből (ld. pl. É. Kiss 1998) indul ki. Az állítmányt eleve nem tartalmazó mondatot tagolatlan mondatnak nevezik, amely lehet szerkesztetlen (pl. *Ejha!*) vagy szerkesztett (pl. *Azt a fűzfán*

¹ Köszönöm a 2023. április 21-én megrendezett *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* című szegedi konferencia résztvevőinek az előadásomhoz fűzött meglátásait, a Nyelvtudományi Közlemények anonim lektorainak hasznos javaslatait, valamint T. Litovkina Annának és Miguel García Viñola kollégámnak az orosz és a spanyol példákat.

fütyülő rézangyalát!). Az állítmányt tartalmazó, tagolt mondat – akár minimális (régében: tómondat), akár bővített – teljes vagy hiányos. Ha hiányos, akkor vagy az állítmány kötelező vonzatai (esetleg a kötelező vonzatok kötelező vonzatai) közül marad el legalább az egyik (ha több is van), vagy maga az állítmány nem ölt nyelvi alakot, mégis odaértjük:

- (1) – *Két presszókávét!* (kérünk)
 – *Máris hozom!* (a két presszókávét)

Az a mondat és a megnyilatkozás közötti fogalmi különbségtétel („pragmatikai fordulat”) előtt is tudott dolog volt, hogy a mindennapi társalgás és a szépirodalom telis-tele van hiányos szerkezetű „mondatokkal”, nem beszélve a nyelvhasználat egyéb formáiról, és hogy ezek a hiányok, mivel a beszédhelyzetből és a szövegkörnyezetből többnyire pontosan kiegészíthetők, nem szoktak megértési zavart okozni (Simonyi 1895; Károly 1962: 56–64; Rácz 1968: 211–212; Dienes 1978). Mivel a mondat szerkezet az (igei) állítmány köré épül, és az ige argumentumstruktúrájával, ragozásával, igekötőjével (ha van) „grammatikailag is eléggé meghatározza a hiányzó elemeket” (Dienes 1978: 38), felmerül a kérdés: „Mi történik akkor, ha egy ilyen kulcsfontosságú mondatrész – amely törvényszerűen mindenféle mondategység minimális szerkezetéhez hozzátartozik – kiesik a konstrukcióból? Hogyan képes a mondategység megállni a legfontosabb elem nélkül? A megmaradt mondatrészekből mennyire lehet a hiányzó állítmányra következtetni?” (Dienes 1978: 38). A leíró szövegtan végső soron pragmatikai vagy pragmatikailag is értelmezhető válaszaihoz ebben a dolgozatban további pragmatikai adalékokat szeretnék hozzátenni nyelvtan és pragmatika interakcióját feltételezve.

Közvetlen szakirodalmi forrásként és inspirációként Németh T. Enikő önálló és Bibok Károllyal közös, a relevanciaelméletre (Sperber – Wilson 1986/1995) támaszkodó munkái szolgálnak, melyekből fény derül a magyar igék implicit argumentumainak típusaira és azonosításuk módjaira (Németh T. 2000a, 2000b, 2008, 2019; Bibok – Németh T. 2001, 2002; ld. még Scott 2006). E kutatássorozatnak az egyik szála ugyanis elvezetett bizonyos implicit predikátumfajtákhoz, amelyek nagyon hasonlóan definiálhatók és interpretálhatók, mint az implicit argumentumok (Németh T. – Bibok 2009, 2010; Bibok 2016, 2017). Miután a 2. pontban különféle példákon keresztül áttekintem és finomítom a szerzők fő megállapításait, a 3.-ban a beszédaktusok, a 4.-ben a helyzetmondatok (szituációfüggő megnyilatkozások), az 5.-ben pedig a szólások és közmondások implicit predikátumaira fókuszálok majd. A 6. pontban néhány alaki érdekességre térek ki. Ezt követi az összegzés.

2. Implicit argumentumok és predikátumok

Németh T. és Bibok fönt említett tanulmányaiban implicit argumentumnak nevez minden olyan, az ige konceptuális-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentumot, amelynek jelenlétét a megnyilatkozásban lexikai-szemantikai, grammatikai, diskurzus- és/vagy pragmatikai evidenciák igazolják. Az implicit argumentumok egyik típusa már az expliciten megjelenő igei predikátum lexikai reprezentációjából, az argumentumokra vonatkozó szelekciós megkötések alapján kikövetkeztethető (másra utaló kontextuális körülmény híján). Ha például arra a kérdésre, hogy valaki éppen mit csinál, azt a választ kapjuk, hogy *vasal*, de nincs hozzátéve, hogy pontosan mit, akkor is tudjuk: *valamit* vasal, sőt mi több, a *vasal* ige – ezúttal implicit – tárgyi argumentumához tartozó lexikai (enciklopédikus) tudáselemek jól behatárolják, hogy vajon mit is vasalhat (ruha- vagy ágyneműt, konyhai textíliákat). Nem prototipikus tárgy esetén (pl. hajvasalás, lópatkolás) vagy nem maradhat implicit a tárgy, vagy ha mégis, akkor a kontextusnak kell rávezetnie a hallgatót, miről van szó – de ez már egy másik típusú implicitargumentum-azonosítás.

Az implicit argumentum segíthet egyértelműsíteni a predikátumok megfelelő jelentését, ha több vonzatkeret is lehetséges. Egy anekdota szerint Szomory Dezső, az író, amikor nagyon bele akart merülni a munkába, egy táblát tett ki az ajtajára azzal a felirattal: „*Dolgozom, nem fogadok*”, ám egy alkalommal a hozzá érkező Szép Ernő, meglátva a táblát, csöngetés helyett megfordította azt, és ráírta: „*Fogadok, nem dolgozol*” (Komáromi Lapok, 1930. 03. 13.). A szójáték alapja a két különböző *fogad* ige (homonímia). Az első (Szomoryé) jellemzően implicit tárgyi argumentummal jár: tudjuk, hogy vendégeket vagy ügyfeleket szokás fogadni, azaz beszélgetésre, tárgyalásra rendelkezésükre állni otthon vagy a munkahelyen. Szép Ernő a tréfa kedvéért egy másik *fogad* igét hív elő, amelynek vagy *vki fogad* (‘fogadást köt’) *vkivel vmibe(n) vmire* a vonzatszerkezete, vagy *vki fogad* (‘biztosra vesz’) + *hogy* kötőszós mellékmondat (‘tét’ és fogadópartner nélkül), mindenesetre nincs tárgyi argumentuma. Az ajtóra kirakott tábla (szituációs kontextus) és a *dolgozom* (szövegkörnyezet, nyelvi kontextus) egyértelművé teszi, hogy bár a tárgyi argumentum implicit, Szomory vendéget nem akar fogadni. A „*Fogadok, nem dolgozol*” hiányzó argumentumai pedig inkább a ’biztosra veszem’ jelentésre engednek következtetni, mintsem valódi, tétre menő fogadásra. A relevanciaelmélet explikatúrának nevezi a megnyilatkozások effajta egyértelműsítését, amely a lexikailag kódolt és a kontextuális információk

kombinálását igényli (Sperber – Wilson 1986/1995; Carston 2002; Clark 2013). Az implicit argumentumok azonosítása nélkül nem lesz teljesen explicit egy megnyilatkozás által kommunikált feltevés, amely aztán premisszája lehet további – implicit – feltevéseknek (implikaturáknak). Van olyan viccek, bohózatok stb., amelyek kifejezetten az implicit argumentumokat azonosító explikatúrákkal manipulálnak (Nemesi 2022: 155–191).

Amelyik implicit argumentum identifikálásához nem elegendők az ige konceptuális-szemantikai reprezentációja által kínált támpontok (1. típus), az a relevanciaelvvel összhangban vagy a megnyilatkozás többi részét is figyelembe véve (2. típus), vagy csak a kontextus kiterjesztésével (3. típus) válik hozzáférhetővé. A *vki feltölt vmit vmivel* szerkezet tárgyi pozíciójába a *(mobil)telefon* vagy a *tank* szót helyezve az instrumentális argumentum fölösleges: *Feltöltöttem a telefont* (elektromos árammal), *Feltöltöttem a tankot* (benzinnel). *Kér a macska. Adtál a macskának? Kapott már a macska?* – ezek a példák is a 2. típusba tartoznak: nem kell explicité tenni, hogy macskaeledelre gondolunk, az ige és egyik argumentuma (a macska) szükségtelenné teszi a tárgy megnevezését. Ha látom, mit csinál a beszédpartner, elég annyit kérdezni, hogy *Feltöltötted?* A macskára pillantva: *Kapott már?* Így mindkét argumentum elmaradhat, sőt a relevanciaelv és a pragmatika más gazdaságossági elvei² egyenesen ezt diktálják. Az implicit argumentumot tartalmazó megnyilatkozás kontextusa ennél a 3. típusnál kiterjeszthető a fizikai szituáció mellett a szöveg-előzményre és a folytatásra.

1. táblázat: Az implicit argumentumok három típusa

Típus	Egy-egy rövid példa	Hiányzó argumentum	Az azonosítás forrása
1.	<i>Egész délután vasalt.</i>	Mit?	fogalmi reprezentáció
2.	<i>Adtál a macskának?</i>	Mit?	közvetlen kontextus
3.	<i>Töltsd fel maximumra!</i>	Mit? Mivel?	kiterjesztett kontextus

² Pl. Grice (1975) egyik módmaximája, a „Légy tömör! (Kerüld a szükségtelen bőbeszédűséget!)” és Horn (1984) R-elve („Ne mondj többet, mint amit kell!”).

Viccekben és más történetekben a narratív rész pótolja a situációs kontextust. A (2)-ben az egymondatos narratív bevezetőből magától értetődően az úttesten való átkelésre és az autópálya túloldalára gondolunk:

(2) *Két csiga beszélget az autópálya mellett.*

– *Átmegyünk?*

– *Á... Oda születni kell!*³

A (3)-ban utóbb, a narratív közbevetésből derül ki, hogy „Saláta” a kutya-szépségszerenybe nem nevezheti be a kutyáját:

(3) – *Ezt a kutyát nem nevezheti, uram – mondja a kutyakiállítás versenybírója Salátának. – Túlságosan rövid a lába.*

– *Ennek? Marhaság, hiszen földig ér...*

A klasszikus retorika félbeszakítás (gör. *aposziópészisz*, lat. *reticentia*) nevű gondolatalakzata is törölhet argumentumot, ami a gyakori használat nyomán olykor rögzül, mint a *Fogd be!* vagy a vulgáris *Kapd be!* (és alakváltozataik) esetében, s így az 1. típusba kerülnek át, míg ugyanezek az igék más implicit argumentumokkal (pl. *Fogd be* [a kémcső nyílását!], *Kapd be* [a cseresznyét!]) a 3. típust képviselik.

Az eddigi kutatás középpontjában az igei predikátumok implicit argumentumai álltak, de persze nemcsak az igéknek, hanem egyes főneveknek (pl. *búcsú vkitől/vmitől*, *harc vkivel/vmivel*, *panasz vkire/vmire*), mellékneveknek (pl. *büszke vmire/vkire*, *alacsonyabb/magasabb vkinél/vminél*, *őszinte vkihez*), határozószóknak (pl. *messze/távol vmitől*, *közel vmihez*, *együtt vkivel/vmivel*) is vannak és elhagyhatók az argumentumai. Lássunk egy-egy példát! „*Ez így, azt hiszem, szép búcsú volt*” – nyilatkozta Magyar Zoltán tornász a moszkvai olimpián aratott győzelme után (Népszabadság, 1980. 07. 26.), bejelentve visszavonulását. Az aktív versenysporttól búcsúzott tehát, amit az adott kontextusból mindenki megérthetett. Rubint Réka fitneszedző és üzletasszony internetes közösségi oldalán fia korosztályos úszósikerét kommentálta: „*Annyira, de annyira büszke vagyok!*” – adta hírül többek között a Borsonline (2021. 11. 15.). Anyaként természetesen a fiára büszke. Zágon István *Az okos Hepke* című bohózatának komikus pragmatikai kompetenciabeli hiányosságokat mutató címszereplője nem tudja új főnöke deiktikus nézőpontját felvenni, amikor az arról beszél, hogy egy ingatlanra azért nem kíván reflektálni,

³ A (2) és a (3) vicc forrása *A legnagyobb vicckönyv 10 000 viccel* (összeállította: Köves József; K.u.K. Kiadó, Bp., 1999, 53. és 47. old.).

mert „*messze van*”. Az értetlenkedő Hepke rákérdez: „*Mitől?*”, pedig előzőleg elhangzott, hogy a központtól, azaz a belvárostól (Nemesi 2022: 206–207). Mindezek alapján a szakasz elején idézett meghatározást így általánosíthatjuk: implicit argumentum minden olyan, a predikátum konceptuális-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentum, amelynek jelenlétét a megnyilatkozásban lexikai-szemantikai, grammatikai, diskurzus- és/vagy pragmatikai evidenciák igazolják.

Egy predikátum argumentumai elliptálhatók. A Neoton Família zenekar *Holnap hajnalig* című slágerében a gyakoribb, anaforikus változatot érhetjük tetten: „*Érintsd meg a lelkem még egyszer! / Érintsd meg [a lelkem], és aztán engedj el!*”, míg a kataforikus megoldásra a Republic együttes *Jó reggelt kívánok!* című szerzeményének refrénjét idézhetjük: „*Rázd meg [a fát], rázd meg [a fát], rázd meg [a fát], rázd meg [a fát], rázd [a fát]! / Ha piros az alma, rázd meg jól a fát!*”. Bár az elliptikus törléseket is a pragmatika takarékosági elvei motiválják, az elliptált elem szintaktikailag rekonstruálható, explicit módon jelen van a szűkebb nyelvi kontextusban, és egyértelműen behelyettesíthető. Az ellipsis tehát a fölösleges ismétlés elkerülését célzó törlési művelet, amely nagyobb egységre is kiterjedhet, mint egy argumentum (ld. fönt Hepke „*Mitől?*”, azaz ’Mitől van messze a szóban forgó ingatlan?’ kérdését). Az implicit argumentumok azonosításához viszont nem elegendő a szintaxis és a szemantika, a pragmatikai tényezők figyelembevétele is szükséges. Mivel az alakokban, a mondatokban, a szemantikában, a szövegben és a retorikában különböző ellipsisfogalmakkal és -fajtákkal lehet találkozni (ld. Halliday – Hasan 1976: 142–225; Beaugrande – Dressler 1981/2000: 100–104; Péter 1991: 199–205; Lobeck 1995; Kiefer 1998: 282–288; McShane 2000; Stainton 2006; Kempson 2012; Bánréti ed. 2022), az ellipsis és az implicit argumentum viszonyát ezek függvényében lehet részletekbe menően értelmezni. A Neoton és a Republic együttestől vett példákban mindenesetre nem implicit, hanem elliptált argumentumot feltételezek (vö. a zeugma retorikai-stilisztikai alakzatával: Gáspári 2003: 66–69; Czetter 2008).

Bibok és Németh T. (2001, 2002; Németh T. – Bibok 2009, 2010; Bibok 2016, 2017) implicit predikátumokat is elemez. Az a közös és különös ezekben, hogy egy ige mint magasabb rendű predikátum beágyazott predikátumairól van szó, azaz kétarcú a jelenség: egyfelől argumentum, másfelől saját vonzattal rendelkező predikátum. Így a szerzőknek csak kicsit kell módosítaniuk az implicit argumentumokra adott korábbi meghatározásukon: implicit predikátum lesz szerintük minden olyan, az ige lexi-

kai-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott predikátum, amelynek jelenlétét a megnyilatkozásban grammatikai és/vagy pragmatikai evidenciák igazolják (Németh T. – Bibok 2009: 211, 2010: 513; Bibok 2016: 129, 2017: 50). Nézzük meg a példáikat:

- (4) a. *Rita elkezdte [olvasni/írni/lektorálni/tördelni] a könyvet.*
 b. *A főhadnagy a folyóhoz parancsolta az újoncokat.*
 'A főhadnagy azt parancsolta az újoncoknak, hogy meneteljenek / futólépésben mozogjanak a folyóhoz.'

A (4a)-ban az *elkezd* ige tárgya, a *könyvet* elérhetővé teszi a potenciális implicit eseménypredikátumokat azáltal, hogy a *könyv* főnév lexikai-szemantikai reprezentációjában benne van, mire való a könyv, általában mit szoktak vele csinálni az emberek (különböző lexikai-szemantikai elméletekben különbözőképpen ábrázolva). Dinamikus modellekben (Giora 2003; Kecskés 2003a, 2003b, 2008) ezek a cselekvések vagy események rangsorolhatók a prototipikusság, gyakoriság skáláján: a könyv esetében az olvasás a kiugró, hiszen jóval többen és többször olvasnak az emberek könyvet, mint írnak, lektorálnak vagy tördelnek. Hogy mi a különbség az implicit és az elliptált predikátum között, jól illusztrálja az (5a–b):

- (5) a. *Rita elkezdte [...-ni] a könyvet, és Ági is [elkezdte [...-ni] a könyvet].*
 b. *Rita elkezdte olvasni a könyvet, és Ági is [elkezdte olvasni a könyvet].*

Ha nincs rendhagyó kontextuális támpontunk, akkor a lexikai-szemantikai reprezentáció alapján az olvasás eseménypredikátumát illesztjük be az (5a) első tagmondatába, majd ezzel együtt elliptáljuk a másodikban az alany és az *is* utáni igei szerkezetet. Az (5b)-ben explicit az eseménypredikátum; nem lehetséges, hogy Ági a második tagmondatban az olvasáson kívül bármi mást csináljon a könyvvel. Az (5a)-ban viszont a specifikus kontextuális információ felülbíráhatja az olvasást: ha van ismeretünk arról, hogy Rita híres író, anyanyelvi lektor vagy tördelő egy könyvkiadónál, ennek megfelelően módosul az eseménypredikátum, és az *sincs* kizárva, hogy ha Agiról valami mást tudunk, a második tagmondatot gondolatban egy másik predikátummal egészítsük ki a szerkezet ellipsiszén belül.

A (4b) rejtőzködő predikátuma a *parancsol* ige argumentuma. Tudjuk, hogy a mozgás szemantikai kategóriájába tartozik, hiszen az allatívusi vonzat igazából az övé: *a folyóhoz* valamilyen mozgással lehet eljutni – erre vonatkozik a *parancs* –, s mivel egy főhadnagy ad újonc katonáknak parancsot, a lexikai és enciklopédikus információk a relevanciaelv hatá-

lya alatt rendezett katonai mozgást (menetelést vagy futólépést) valószínűsítene. Észrevehető különbség, hogy míg a (4a)-ban (infinitivusként) zavartalanul testet ölthet a beágyazott predikátum, a (4b) nyelvtani szerkezetben nem, csak alárendeléssel tehetjük explicitté:

- (6) *A főhadnagy azt parancsolta az újoncnak, hogy meneteljen a folyóhoz.*

A (6)-hoz képest tehát a (4b) nem pusztán egy mondatrész kihagyásával, hanem a mondat szerkezet átalakításával áll elő (összetett helyett egyszerű mondat, esetváltás: *újoncnak* → *újoncot*).

Három típusát láttuk az implicit argumentumok azonosításának (1. táblázat). A párhuzam kézenfekvő: vagy akkor hagyható el az implicit predikátum, ha az egyik explicit mondatrész lexikai-szemantikai reprezentációja amúgy is tartalmazza, mint a (4a) *könyvet* tárgya az olvasást (1. típus), vagy akkor, ha a megnyilatkozás szűkebb kontextusa alapján helyettesíthető be, mint a (4b) mozgásigéje (2. típus), vagy pedig akkor, ha a megnyilatkozáskontextus kiterjesztésével végül is elérhető, mint a (4a)-nál a tördelés, amennyiben a tágabb kontextusból Ritáról vagy Ágiról kiderül, hogy tördelők, és éppen a munkájukat végzik. A magasabb rendű predikátum lexikai-szemantikai komponensei a (4a–b) esetében nem elegendők az implicit predikátumok beillesztéséhez, az implicit argumentumoknál ellenben a predikátum jelentésszerkezete sokszor önmagában is hozzáférést biztosít a látens összetevőhöz. Számolni kell az olyan nyelvspecifikus grammatikai megszorításokkal is, amilyenek például a magyarban az alanyi/tárgyas (más terminológiával: általános/határozott) ragozásból erednek (Németh T. – Bibok 2001).

További kérdéseket vet fel, hogy elsődleges (igei) predikátumok is elhagyhatók, nemcsak beágyazottak – nem is ritkán vagy kivételszerűen. Ahogy az implicit argumentumok, úgy az implicit predikátumok is átszövik a nyelvhasználatot. A (7) előzetes példái a magyar anyanyelvűek számára mind ismerősek:

- (7) a. *Boldog új évet!*
 b. *Még egy kis sütit?*
 c. *Bort!*
 d. *Őszinte részvétem.*
 e. *Egészségedre!*
 f. *Utánam, srácok!*
 g. *Elő a bizonyítékokkal!*
 h. *Madarat tolláról, embert barátjáról.*

- i. *Talpra magyar, hí a haza!*
Itt az idő, most vagy soha!
 j. *A haza minden előtt.*

Mindegyik könnyen kiegészíthető egy-egy igével, sőt a (7i), Petőfi Nemzeti dalának első két sora mindjárt három implicit predikátumot rejt (a következő sor, a *Rabok legyünk, vagy szabadok [...]?* elliptikus). A jelenőség talán nem is korlátozódik az igékre:

- (8) a. *Teremt-e isten több magyart,*
Míg a világ, míg napja tart,
Ha mink is elfogyánk?
 b. *Micsoda buli!*
 c. *Következő?*

A (8a)-t Simonyi (1895: 14) idézi Vörösmartytól (*A buvár Kund*) két hasonló példával együtt: úgy véli, a *míg a világ világ* tautologikus frazéma főnévi állítmánya hiányzik belőlük, amely alakilag megegyezik az alannal (talán ezért is maradhat el). A (8b) a Hungária együttes egyik örökzöld dalának címe, s benne – érvelhetünk így – egy pozitív jelentésű melléknévi predikátum lappang (pl. *jó, remek, szuper* a buli), vagy ha ironikusan mondja valaki, akkor negatív jelentésű (pl. *rossz, borzasztó, szörnyű*). A (8c) a *Ki (lesz) a következő?* sokszor hallható rövidülése. Bár mindhárom másképpen is magyarázható – pl. a (8a) a *tart* ige ellipszisével hipozeugma, a (8b) implicit jelzője nem predikátum, a (8c) pedig inkább tagolatlan, mint hiányos, ld. a névelő hiányát –, a fogalmi meghatározást a következőképpen érdemes módosítani, nem zárva ki a nem igei implicit predikátumok előfordulásának lehetőségét: implicit predikátum minden lexikailag realizálatlanul hagyott predikátum, amelynek jelenlétét a megnyilatkozásban grammatikai és pragmatikai evidenciák igazolják. Hogy tisztábban lássuk, miért van belőlük olyan sok, mint azt a (7) példasor sejteti, és miért nem akadályozzák a megértést, néhány használati tendenciát fel kell ismernünk.

3. Beszédaktusok implicit predikátumai

Az egyik ilyen tendencia bizonyos beszédaktusfajták (illokúciós aktusok) tipikusan implicit predikátummal való végrehatása. Vegyük először a jókívánságot, kiegészítve a (7a)-t az alábbi példákkal:

- (9) a. *Boldog születésnapot!*
 b. *Sok sikert!*
 c. *Jó utat!*
 d. *Szép álmokat!*
 e. *Kéz- és lábtörést!*

Az implicit *kívánok* a napszak szerinti köszönésekben is el szokott maradni:

- (10) *Jó reggelt! / Jó napot! / Jó estét! / Jó éjszakát!*

Hogy a *Szép napot!*, *Szép délutánt!*, *Szép estét!* jókívánság vagy búcsúzó köszönés a *Viszlát!*, *Viszontlátásra!* stb. helyett, nem is egyértelmű, leginkább talán mindkettő (mint a *Minden jót*, *Mónika!* Payer András slágerében). A nyelvi illemtanban felmerül, hogy – különösen a köszönések – explicit igével udvariasabbak, kivált formális helyzetekben (Deme et al. szerk. é. n. [1999]: 109). Máskor és másokat viszont nem zavar az implicit predikátum, amely a kevésbé gyakori jókívánságokat is jellemzi (pl. *Jó focit!*, *Kellemes relaxálást!*). Nem csupán a magyar jókívánságok mellőzhetik az igét. A (11a–e) példák a (9a–e) megfelelői:

- (11) a. ang. *Happy birthday! / Many happy returns (of the day)!*
 b. sp. *¡Buena suerte!*
 c. fr. *Bon voyage!*
 d. finn *Kauniita unia!*
 e. ném. *Hals- und Beinbruch!*

Az illokúciós érték ilyen esetekben annyira átlátszó, hogy a nyelvhasználat pragmatikai elvei megengedik, sőt támogatják az ige (és más mondatrészek) elhagyását. A kulcsszavak szemantikája, a nyelvi és szituációs kontextus, valamint a rutinszerű használat együtt tökéletesen elegendő a beszélői szándék azonosításához, mindazonáltal kialakulhatnak stilisztikai-pragmatikai különbségek az explicit és implicit alternatívák között.

Folytassuk a kínálás beszédaktusával! A (7b)-beli *süti* helyére bármilyen ételt és italt betehetünk, ami kínálás tárgya lehet, akár magában is: *Pezsgőt? Desszertet? Kávét?* stb. Egy pincértől udvariasabb, ha kimondja a *parancsol* igét úgy is, hogy a kínálás eleve udvarias beszédaktus – hacsak nem olyasmit kínálunk valakinek, amiről tudható, hogy nem szereti, nem való neki, vagy netán nem is érhető el, mint amikor a Pünkösdi Nyúl borral kínálja Alizt Csodaországban, holott nincs is bor az asztalon.

Más nyelvekben is elég lehet a kínálandó dolgot megnevezni. A (12a–b) orosz példáiba egyes szám második személyben a *хочешь* 'akarsz, szeretnél' igealakot illeszthetjük be:

- (12) a. *Еще пирожное?* 'Még egy sütit?'
 b. *Кусочек тортика?* 'Egy szelet tortát?'

Leech (2014: 157) szerint az angolban a *How about* és a *What about* (vö. *How do you feel about...*, *What do you think about...*) a kínálás és a javaslat félmondatszerű formulái, de kissé feddő kérdés is megfogalmazható velük:

- (13) *If you're doing nothing, how about giving me a hand? These weeds are growing like crazy since that rain.*
 'Ha már nem csinálsz semmit, *mi lenne, ha* segítenél nekem? Ezek a gazok örülten nőnek az eső óta.'

A magyarban a kérdő formájú indirekt beszédaktusok közé tartozik a *Szabad még egy pohárkával?*, *Szabad a kabátját?*, *Szabad egy táncra?*, amelyekben a beágyazott infinitivusi predikátum implicit.

A kérdés, rendelés, utasítás, parancs direktívumoknak legalább annyira sajátja a performatív ige elmaradása, mint a jókívánságnak és a kínálásnak. A (7c)-hez Petőfi komikus kontextust teremt *A helység kalapácsában*:

- (14) *Vitéz Csepü Palkó,
 A tiszteletes két pej csikájának
 Jó kedvű abrakolója,
 Így adta bizonyágát
 Ékesszólási tehetségének:
 „Bort!”
 Fölfogta azonnal
 A szemérmes Erzsók
 E szónoklat magas értelmét,
 S eszközlé annak teljesülését*

A (15) – az agresszív kismalac viccséria egyik darabja⁴ – a humor szolgálatába állítja az implicit predikátumot azzal, hogy a kismalacnak lehetőséget ad félreérteni a tömegközlekedési szituációban közismert illokúciós aktust:

⁴ Ld. pl. *Az agresszív kismalac és más állatviccek* (K.u.K. Kiadó, Bp., 2004, 6. old.).

- (15) *Az agresszív kismalac autóbusszon utazik. Jön az ellenőr:*
 – *Jegyeket, bérleteket!*
Mire a kismalac:
 – *Nem kell!*

Noha nyilvánvalóan nem jegy- és bérletosztásról vagy -árusításról van szó a (15) kontextusában, hanem ellenőrzésről, a magyar viccfolklór részévé vált agresszív kismalac karakter pragmatikai kompetenciája tökéletlen, s mint az rá általában jellemző, inadekvát módon és udvariatlanul válaszol a felszólításra.

Elmélyült tevékenység közben, buzdítás, instruálás során, egyenlőtlen szerephelyzetekben, különösen katonai parancsként szintén bevett forma az igétlen megnyilatkozás (*Csipeszt!, Ügyesen!, Ne olyan gyorsan!, Hal-kabban, uraim!, Gyerekek, aludni!, Jobbra át!, Fegyvert lábhoz!* stb.). Az alapos nyelvi leltárt készítő Simonyi (1895: 10–13) többek között a magától értetődő mozgást feltételező helyhatározókat (*Előre!, Félre!, Ide!*), a testetlenné válásra hajlamos *ad, vesz, tesz* igéket (*Kezet rá!, Elő az ásó-val!, Tüzet alá!*), valamint a (valódi) kérdéseket (*Minek az a bot?, Hogy az alma?*), az esküvéseket (*Istenemre!, Becsületemre!*) és a káromkodásokat (*Az angyalát!, A fenébe!*) emeli ki. A *hog*y köztöszóval kezdődő függetlenedett (inszubordinált) mellékmondatok (ld. Dér 2020) között is akad olyan, amelyik egy főmondatbeli performatív igével lenne teljes ([*Azt kívánom,*] *Hogy az ördög vinné el!, Hogy a macska rúgja meg!*). Fenyegető, követelő beszédaktus a *Ne közelebb!, Ide az ékszereket!* stb., pusztá felkiáltás, érzelmekitörés a *Jaj, a hátam!, A telefonom!, Istenem, az első fürt csemegeszőlő...* A részvétnyilvánításból ugyancsak el szokták hagyni az emberek az igét: (*Fogadd/fogadja őszinte részvétem / mély együttér-zésem.* Más nyelvekben is: ang. *My (deepest) condolences*, fr. *Mes plus sincères condoléances!*, ném. *Herzliches Beileid!*

A létige hiányáról Simonyi (1895: 15–18) négy oldalon értekezik. Megállapítja, hogy azért maradhat el, mert a legáltalánosabb, legtartalmatlanabb, és más igékkel szemben csak akkor, ha az alany ki van téve. Néhány példa tőle: *Hány óra?, Mi baj?, Hol a könyv?, Mi újság?, Mi közöm hozzá?, „Itt az idő, most vagy soha!”*, *Oda a pénzem, Két éve annak, hogy..., Nekem semmi bajom, Kutya baja, Semmi kétség.* Károly (1962: 60) hozzáteszi, hogy a látvány és a jellemek érzékletes leírása történhet ilyen nominális megoldással: *„Díszes vendégszoba egy nagyon szép tengerparti kastélyban. Balról és jobbról ajtó. A színpad közepén garnitúra: kanapé, asztal, két karosszék. Hátnál nagy ablak. Csillagos éjszaka”* (Molnár Ferenc: *Játék a kastélyban*, 1. felvonás), *„Benn emberek és künn komondorok”* (Juhász Gyula: *A tápai lagzi*). Az újságcímek is alkalmaz-

zák az ígétlen konstrukciókat a relevancia optimalizálására (Dor 2003; Västi – Kittilä 2014). Károly (1962) osztályozási szempontja, hogy egyes mondat szerkezetek pontosan kiegészíthetők a beszédhelyzet és a beszéd-előzmény alapján, míg mások nem (az orosz implicit igékkel kapcsolatban ld. Lönngren 1999). A beszédaktusokra vonatkoztatva: a *Boldog karácsonyt!* például egyértelműen kiegészíthető a *kívánok* vagy *kívánunk* igealakokkal, az (1)-beli *Két presszókávét!* rendelve viszont a *kérek/kérünk* és a *hozzon, adjon, főzzön, készítsen* is kitöltheti a hiányt.

Azt mondhatjuk tehát, hogy egyes beszédaktusfajták kifejezetten gyakran engedik meg, sőt kedvelik az ige elhagyását, és nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is. Kontrasztív vizsgálatokkal a jövőben számos, eddig rejtett összefüggés tárulhat fel a beszédaktusok univerzalitásáról és nyelvi-kulturális különbségeiről (német–magyar vonatkozásban ld. Sáfáranos 2012). A 2. táblázat könnyen áttekinthetővé teszi az implicit igei predikátumokkal leginkább összefonódó illokúciós aktusokat. Ez az összefonódás nagyban hozzájárul a grammatikai hiány pótlásához, az illokúciós aktus azonosításával az ige is transzparenssé válik.

2. táblázat: Jellemzően implicit predikátummal járó illokúciós aktusok

Illokúciós aktus	Példák
köszönés	<i>Jó reggelt! Isten veletek! Szép napot!</i>
jókívánság	<i>Sok boldogságot! Jó kirándulást! Áldott húsvétot!</i>
kínálás, ajánlat	<i>Egy teát vagy kávét? Még egy szeletet? Konyakot?</i>
kérés	<i>Ceglédig egy diákot! Két gombóc vaníliát, légyszí!</i>
kérdés	<i>Hol az olló? Hogy az alma? Minek az neked?</i>
felkiáltás, érzelemkitörés	<i>Jaj, a derekam! Az esernyőm! Istenem, az új kocsi!</i>
utasítás, parancs	<i>Ebből háromszor egyet naponta. Utat! Jobbra!</i>
esküvés, esküdözés	<i>Szavamra! Mindenre, ami szent! Isten engem!</i>
részvétnyilvánítás	<i>Őszinte részvétem! Mély együttérzésem!</i>
fenygetés, követelés	<i>Egy lépést se közelebb! Ki innen! Ide a pénzt!</i>
szitkozódás, káromkodás	<i>A fene a pofáját! Hogy az a radai rosseb...</i>
leírás, címadás	<i>Vége a tanévnek. Szomorú hír a királyi családban</i>

4. Implicit predikátumok a helyzetmondatokban

A figyelmes olvasó bizonyára észrevette, hogy az előzőekben tárgyalt beszédaktusok példái között több kommunikációs rutinformula is szerepelt. Ilyenek voltak a köszönések, a részvétnyilvánítás, a legtöbb jókívánság, parancs, esküvés, fenyegetés, szitkozódás és káromkodás. Nem új belátás, hogy a nyelvhasználat jelentős részben ezekből a rögzült, klisészerűen alkalmazott megnyilatkozásokból áll, amelyek meghatározott helyzetekben szinte kényszerítik a beszélőket, hogy különösebb kreativitás nélkül, gyakran szinte gépiesen azt mondják, amit ugyanabban a helyzetben bárki más is mondana (Fillmore 1976; Coulmas 1979; Aijmer 1996; Kiefer 1996, 1999; Fónagy 1998, Kecskés 2000, 2003a, 2010, 2017). Írásban szintén előfordulnak, mint például az angol levelezésben – implicit predikátummal – a *To whom it may concern* címzés, amely szó szerint magyarul ('Annak (vagy azoknak), aki(ke)t érint' vagy 'aki(k)re tartozik', ti. a levélben kifejtett ügy) meglehetősen furcsán hatna, a Coulmas (1981) szerkesztette kötet dedikációjaként viszont kifejezetten szellemes, hiszen mindenki használ „előregyártott” beszédelemeket fix helyzetekben, vagyis a könyv mindenkinek szól. A telefonálásnak is megvannak a rutinkifejezései minden nyelvben (Kiefer 1996, 1999), köztük számos implicit predikátummal, például a spanyolban a *Ki keresi?*-nek megfelelő *¿De parte de quién?* (szó szerint: 'Kinek a részéről?').

Nem minden nyelvi rutinformula mondatszerű, kerek egész: *őszintén szólva; egy szó, mint száz; hogy szavam ne feledjem; ami azt illeti; fogadjá(to)k szeretettel; önként és dalolva; záros határidőn belül* stb. A mondatszerűeket, amelyek tehát magukban is képesek felidézni egy-egy szituációt, kognitív forgatókönyvet (Schank – Abelson 1977; Abelson 1981), és ismételt használatukkal folyamatosan megszilárdítják az ahhoz való kötöttségüket, a magyar nyelvű szakirodalomban nevezik helyzetmondatoknak (Fónagy 1998), helyzethez kötött megnyilatkozásoknak (Kiefer 1999) és szituatív kliséknek is (Forgács 2012). Ha precízek akarunk lenni, kontextushoz kötött megnyilatkozástípusokként tárgyaljuk itt ezeket (vö. Németh T. 1994; Levinson 2000), nem mondatokként vagy megnyilatkozáspéldányokként. Az oximoronszerű *helyzetmondat* terminus frapánsan magába sűríti a mondatértékűséget, a kontextusfüggő használat felől való megközelítést és az erőteljes konvencionalizáltság tulajdonságát, ezért – s mert rövid és elterjedt – a továbbiakban e mellett maradhatunk.

Tipikus helyzetmondatok a magyarban a (16) alattiak. Mindegyikről az lehet a magyar nyelvhasználók benyomása, hogy jóval gyakoribbak a szógletes zárójelbe tett ige (vagy igék) nélkül, mint azzal (vagy azokkal):

- (16) a. *Hogy s mint [vagy]?*
 b. *[Váljék] Egészségedre!*
 c. *[Igyuk] Fenékig!*
 d. *Szívesen [tettem/segítettem], máskor is!*
 e. *Csak utánad [megyek, következem]!*

A (16)-tal párhuzamos (17) példái arról tanúskodnak, hogy az ige kihagyása az efféle helyzetmondatokból – mint a beszédaktusoknál, a (11a–e)-ben láttuk – nem magyar sajátosság, hanem általános pragmatikai jelenség:

- (17) a. or. *Kak дела?* 'Hogy [mennek] a dolgok?'
 b. sp. *¡A tu salud!* '[Koccintok] az egészségedre!'
 c. ném. *Hoch die Tassen!* 'Fel a poharakkal!'
 d. fr. *De rien!* / *Avec plaisir!* 'Nincs mit!' / 'Örömmel!'
 e. ang. *After you!* 'Csak utánad / ön után [megyek, következem].'

Látszik, hogy a nyelvek azonos funkciójú helyzetmondatai nem feltétlenül egyeznek szó szerint, ami nehézségeket okoz a nyelvtanulóknak, de egyúttal felhívja a figyelmet arra, milyen fontos a társalgási és írásbeli rutinformulák elsajátítása a természetességre törekedve. A merev ismétlődés nem a nyelvhasználat kreatív oldala, ugyanakkor jelentős szellemi energiamegtakarítással jár (ld. relevanciaelmélet), s bár a közhelyesség elkerülésének vágya időnként új nyelvi megoldásokat szül, a helyzetmondatok kényelmes és roppant hasznos eszközei a társas érintkezésnek. Az elmében világos funkcióval eltárolt, valamilyen kognitív forgatókönyv valamely pontjához asszociált és a visszatérő helyzetekben rendre megerősített helyzetmondatok alaki állandósága sok esetben nélkülözhetővé és odaérthetővé teszi az igei predikátumot.

5. Implicit predikátumok szólásokban és közmondásokban

Bár állandósultságuk miatt a helyzetmondatokat is a frazeológiai egységek között tartják számon, akadnak olyan helyzetmondatok, amelyek csupán egy szóból állnak, így nem felelnek meg a polilexikalitás kritériumának (Forgács 2012: 20–24). Ilyen például az *Egészségedre!* és a *Fenekig!*, amelyek csak implicit predikátumukkal kiegészítve polilexikálisak. Egy másik frazeológiai kritérium, az idiomatikusság – nem kompozicionális jelentésszerkezet – a helyzetmondatokra nem annyira jellemző, míg a szólásokra és közmondásokra annál inkább. Semmi sem zárja azonban ki, hogy egy helyzetmondat idiomatikus legyen: *Szabad a gazda!*, *Mi az ábra?*, *Üdv a fedélzeten/klubban!*, *Üsse kő!* (Kecskes 2003a, 2010, 2017; Náray-

Szabó 2009). Van tehát metszete az idiómáknak és a helyzetmondatoknak, amit a „mondatformájú szólás” fogalma tükröz (Forgács 2012: 78–79). Nincs ige ezekben (mint „mondat” némelyik tagolatlan, némelyik hiányos):

- (18) a. *Nem oda Buda!*
 b. *Hátrább az agarakkal!*
 c. *(Csak) Lassan a testtel!*
 d. *Spongyát rá!*
 e. *(Borítsunk) Fátylat a múltra!*
 f. *Oda se neki!*
 g. *A kiskésit (neki)!*
 h. *Azt a kutyafáját (neki)!*

Az „igazi” szólás nem mondatformájú, hanem mondatrésztértékű (Forgács 2012: 73–74). Az összetett, párhuzamos felépítésűek között találunk jellegzetesen igétleneket:

- (19) a. *Se füle, se farka.*
 b. *Se híre, se hamva.*
 c. *Se íze, se bűze.*
 d. *Se pénz, se posztó.*
 e. *Se szeri, se száma.*
 f. *Se vége, se hossza.*
 g. *Se vele, se nélküle.*
 h. *Fel is út, le is út.*

A (19a–f)-ben felismerhetjük a *Se ... [nincs], se ... [nincs]* szerkezeti sémát, amelybe két – birtokos személyjeles vagy pusztá – főnevet kell beilleszteni. Hasonló a (19g) is, de névmással és nem egyértelműen rekonstruálható, összetett implicit komponenssel (pl. *nem megy, nem tudok élni/meglenni*). A (19h)-ba a *van*, a *megy*, a *vezet* és a *visz* ige is betehető.

Az egyszerű szólások rendszerint tartalmazzak igét (*bakot lő, kosarat ad/kap, kereket old* stb.), vagy ki kell egészülniük igével (*egy füst alatt, nyakló nélkül, saját szakállára* stb.). Ige nélkül is megáll a *cseberből vederbe*, csonka szóláshasonlat a *mint a pinty* (Bárdosi 2015: 429).

Egy közmondás már szerepelt a (7h)-ban (*Madarat tolláról...*). Nézzünk továbbiakat, amelyek jól mutatják, hogy a közmondásokban nem ritka az implicit igei predikátum (ld. Simonyi 1895: 8–9):

- (20) a. *Többet ésszel, mint erővel.*
 b. *Magad, uram, ha szolgál nincs.*
 c. *Ahány ház, annyi szokás.*
 d. *Suba a subához, guba a gubához.*
 e. *Borúra derű.*
 f. *Kinek a pap, kinek a papné.*
 g. *Kutyaharapást szőrével.*
 h. *Szeget szeggel.*

Bibliai eredetű a *Szemet szemért(, fogat fogért)*, latin szentencia a *Fiatal-ság, bolondság*, Shakespeare-től való a *Sok hűhó semmiért* szállóige (ang. *Much ado about nothing*; sp. *Mucho ruido y pocas nueces*, szó szerint: 'Sok zaj és kevés dió'). Néhány ige nélküli közmondás más nyelvekből:

- (21) a. ang. *In for a penny, in for a pound.* Kb. 'Aki á-t mond, mondjon b-t is!', azaz ha valaki belekezdett valamibe, fejezze is be.
 b. sp. *De tal palo, tal astilla.* Kb. 'Nem esik messze az alma a fájától'; szó szerint: 'Ilyen botból/fából ilyen szálka [jön].'
 c. or. *У каждогого свой крест.* 'Mindenkinek [megvan] a maga keresztje.'
 d. fr. *Après la pluie, le beau temps.* Kb. 'Borúra derű'; szó szerint: 'Eső után a szép idő.'
 e. ném. *Andere Länder, andere Sitten.* Kb. 'Ahány ház, annyi szokás'; szó szerint: 'Más országok, más szokások.'

A frazeologizálódási folyamat során és nyomán többféle redukciós jelenség figyelhető meg (Forgács 2021). Ezek közül az igék mint valencia-hordozók eltűnése, elhagyása ígéretes pragmafrazológiai (vagy frazeo-pragmatikai) témakör a jövőbeli kutatás számára. Amit a példák alapján ki lehet jelteni, az az, hogy a mentális lexikonban elraktározódó frazémák szoros alak-jelentés megfeleltetése önmagában is garantálja, hogy az esetlegesen hiányzó predikátum ne okozzon fennakadást a megértésben, ha pedig a szó szerinti jelentés is aktiválódik (ld. pl. Temple – Honneck 1999), a kulcsszavak lexikai-szemantikai reprezentációjából és a mondatkontextusból kiinduló, relevanciaelvű pragmatikai következtetések hidalják át az érzékelt lexikai űrt.

6. Alaki érdekességek

A magyar implicit predikátumokat tanulmányozva feltűnik néhány alaki jelenség. Az egyik az igekötők mellől hiányzó igéket és az igekötős ige

vonzatát érinti. Míg egyes esetekben – (22a–c) – egyszerűen be lehet illeszteni a hiányzó igét, más példánál – (22d–f) – nem:

- (22) a. *Elő a bizonyítékokkal!* [Állj elő!]
 b. *Ki innen!* [Menj/takarodj ki!]
 c. *Vissza a feladónak!* [Küldöm/küldd vissza, megy/menjen vissza!]
 d. *Fel a fejjel!* [*Emeld fel a fejjel! / Emeld fel a fejed!]
 e. *Le a kalappal!* [*Vegyük le a kalappal! / Vegyük le a kalapot!]
 f. *Félre a tréfával!* [*Tegyük félre a tréfával! / Tegyük félre a tréfát!]

A (22d–f) arra vall, hogy létezik egy igekötő + -val/-vel (instrumentalis) vonzatséma direktívumok és expresszívumok végrehajtására: *ki/be/elő/el/ide/le/fel/félre vele!* (vö. *Hátrább az agarakkal!*, *Lassan a testtel!*). Egy másik vonzatséma a *fel/föl vmire* (sublativus):

- (23) a. *Kalandra/munkára/győzelemre/sikerre fel!*
 b. *Föl, föl, vitézek, a csatára!*
 c. *Fel nagy öröme, ma született...*

Az igekötők implicit predikátummal való rendszeres előfordulása egyes beszédaktusokban, helyzetmondatokban azt eredményezte tehát, hogy az igekötők maguk is (elsődleges) predikátumok lettek meghatározott vonzattal (az igekötőről mint másodlagos predikátumról ld. É. Kiss 2004). Az ilyen vonzatos igekötőket ezért igekötő-predikátumnak vagy igekötő-állítmánynak nevezhetjük, nem feltételezve mellettük implicit igei predikátumot. Jelentésükben érvényesül a konkrét irányjelentés és az univerzális iránymetaforák (ld. Lakoff – Johnson 1980: 14–17; Baranyiné 2008), de az argumentumuk jelentése, illetőleg a mondat- és a szituációs kontextus is árnyalhatja értelmezésüket. Rag nélkül rögzült a *Kard ki, kard!* (Simonyi 1895: 12).

Egy másik alaki fejlemény néhány nagyon gyakori helyzetmondat egy szóra való rövidülése. A születésnap jókívánság a digilektusban (Veszelszki 2017), főleg a közösségi médiában és a csevegő alkalmazások üzenetváltásaiban sokszor csupán ennyi: *Boldogat!* (esetleg hangulatjel és piktoqram kíséretében, vagy mém formájában; ld. az 1. képet). Figyelemre méltó, hogy egyéb jókívánságokat kevésbé szokás így rövidíteni. A *Boldogat!* tehát nemcsak az implicit igét, hanem annak argumentumát, a *születésnapot* is magába sűríti jelentéstapadással. Amikor mégis keresztnév vagy szilveszteri-újévi szimbólumok mellett szerepel, akkor a születésnap kontextuálisan felülíródik. Hasonló a lezser-főlényeskedő *Közöd?* visszakérdés (ld. a 2. képet). (Fiatalkor között néha így: *Közöd? Mint eszed.*) Ez a *Mi közöd (van) hozzá?, Van közöd hozzá?* egyszavas megfe-

lelője emelkedő hanglejtéssel, mint amilyen a kérdés formájú, implicit predikátummal végrehajtott kínálások dallamkaraktere is (pl. *Pezsgőt?*). Varga (1994: 480) szerint a lebegő jellegű karakterdallamok az ún. „megszakadt kérdéseken” kötelezőek (pl. *Angéla néni?* [Hol van? / Nincs itt (hon)?]). Az implicit predikátumoknak ily módon prozódiai hatása is lehet a szerkezeti zsugorodás (vö. Deme 1971: 274–278; Dienes 1978: 42) és a stiláris-pragmatikai kötöttség mellett.

1–2. kép: Egy *Boldogat!* és egy *Közöd?* mém a világhálóról⁵

Az implicit predikátumok elemszilárdulási és grammatikalizációs folyamatok részesei is lehetnek. Elemszilárdulásra példa a *vminek a netovábbja*. Két klasszikus magyar irodalmi idézet – az első Kazinczytól (*Írói érdem*), a második Aranytól (*Hoc erat in votis*):

- (24) a. *Szólj! s ki vagy, elmondom. – Ne tovább! ismerlek egészen...*
 b. *Ez volt vágyam netovábbja,
 Hogy ne légyek senki bábja...*

Kazinczy *Ne tovább!*-ja implicit predikátummal teljes (*Ne szólj/mondd/folytasd tovább!*), míg Aranynál már az elemszilárduláson átesett *netovábbja* olvasható.

Simonyi (1895: 18) a *mindahány* (ld. *mind, ahány van*) és az *ugye* (ld. *úgy-e, hogy mondtam, azaz úgy van-e, hogy mondtam*, bár a *van*-t szerinte sosem tesszük ki) kialakulására világít rá, mindkettőt a *van* kihagyásával magyarázva. *Úgy-e?* (régebben: *Úgy-é?*; pl. Bessenyei Györgynél 1777-ben: „*úgy é kedves ötsém uram?*”) és *Úgy-e bár?* alakokat ír, pedig

⁵ <https://memesgenerator.hu/meme/boldogat/>, <https://memesgenerator.hu/meme/kozod/> [letöltés: 2023. június 30.]

az *ugye* és *ugyebár* a 19. században már elterjedt – funkciójukat tekintve – kérdő partikulák és diskurzusjelölők (ld. Molnár 2016; Schirm 2021). A kérdő partikulává válás (25a–b) folyamata nézetem szerint grammatikalizáció (grammatikai kategóriaváltás), a kérdő modalitástól függetlenedő (magyarázó, fatikus) diskurzusjelölői funkció(k) – (25c–d) – kialakulása pedig pragmatikalizáció (pragmatikai funkcióváltás, ill. -bővülés; vö. Dér 2008; Diewald 2011):

- (25) a. *Ugye, eljössz még?* (Karthago: *Requiem*)
 b. *De ott lesz, ugyebár?* (*Hétre ma várom a Nemzetinél*, operettsláger)
 c. *Hát kérem, hogy fönt a tetőn komoly munka folyik, azt az emberek, ugye, érzik.* (Hofi Géza: *Építem a csatornámat*; ld. Nemesi 2022: 272)
 d. *A szerelem, ugyebár, vak, de legalábbis rövidlátó.* (Méhes Károly: *Isten szeme*)

7. Összegzés

Az igei predikátumok elhagyhatósága nem kivételes jelenség sem a magyar, sem más nyelvekben. Bár az explicit ige lexikai-szemantikai reprezentációja alapján könnyebbnek látszik implicit argumentumának vagy argumentumainak azonosítása, mint az argumentum(ok)ból visszakövetkeztetni a hiányzó igére, valójában az argumentumok lexikai-szemantikai reprezentációja is tartalmazhat nyomra vezető információkat. Így az implicit argumentumok és predikátumok beillesztése hasonlóan történik: a szavak lexikai szemantikája és pragmatikája, a mondatkontextus, s ha ezek nem, a tágabb szövegkörnyezet és a szituáció segíti a relevanciaelv által vezérelt megértést. Ez azonban nem minden: egyes beszédaktusok rutinszerű használata, a helyzetmondatok és más frazémák állandósult alakja és jelentése további teret enged az ige mellőzhetőségének.

Dolgozatomban körbejártam és a nyelvi adatok fényében tágítottam az implicit argumentumnak és az implicit predikátumnak a szakirodalomból vett fogalmát úgy, hogy ne csak az igék implicit argumentumaira, illetőleg az elsődleges igei predikátumok alacsonyabb szintű predikátumnak is minősülő argumentumaira vonatkozzanak. Az implicit és az elliptált összetevők fogalmi megkülönböztetése mellett érveltem, hangsúlyozva, hogy viszonyukat újabb kutatásoknak kell majd árnyalnia. Áttekintettem azokat az illokúciós aktusokat, amelyekből visszatérően elmarad az ige, példák-
 kal igazoltam, hogy a helyzetmondatok és a szólások, közmondások között is bőven vannak ígétlének a magyarban éppúgy, mint más nyelvekben, végül pedig alaki észrevételeket tettem az igekötőkkel (igekötő-prediká-

tumokkal), egyes nyelvi rutinformulák zsugorodásával és az implicit igék elemszilárdulási, grammatikalizációs folyamatokban való lehetséges szerepével kapcsolatban.

Irodalom

- Abelson, Robert P. (1981), Psychological status of the script concept. *American Psychologist* 36: 715–729.
- Aijmer, Karin (1996), *Conversational routines in English: convention and creativity*. Routledge, London – New York.
- Bánréti, Zoltán (ed.) (2022), *Syntax of Hungarian: coordination and ellipsis*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Baranyiné Kóczy Judit (2008), Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 302–325.
- Bárdosi Vilmos (2015), *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Beaugrande, Robert de – Dressler, Wolfgang (1981/2000), *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- Bibok Károly (2016), Implicit predikátumok lexikai pragmatikai nézőpontból. In: Kas Bence (szerk.), „Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 129–138.
- Bibok Károly (2017), *Szójelentéstan: a lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Bibok, Károly – Németh T., Enikő (2001), How the lexicon and context interact in the meaning construction of utterances. In: Németh T., Enikő – Bibok, Károly (eds), *Pragmatics and the flexibility of word meaning*. Elsevier, Amsterdam. 289–320.
- Bibok Károly – Németh T. Enikő (2002), Lexikai és kontextuális információk interakciója a megnyilatkozásjelentés megalkotása során. In: Maleczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 335–367.
- Carston, Robyn (2002), *Thoughts and utterances: the pragmatics of explicit communication*. Blackwell, Oxford.
- Clark, Billy (2013), *Relevance theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Coulmas, Florian (1979), On the sociolinguistic relevance of routine formulae. *Journal of Pragmatics* 3: 239–266.
- Coulmas, Florian (ed.) (1981), *Conversational routine: explorations in standardized communication situations and prepatterned speech*. Mouton Publishers, The Hague.
- Czetter Ibolya (2008), Zeugma. In: Szathmári István (főszerk.), *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 592–595.

- Deme László (1971), Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre (szerk.) (é. n. [1999]), Nyelvi illetan. Szemimpex Kiadó, Budapest.
- Dér Csilla Ilona (2008), Grammatikalizáció. Nyelvtudományi értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dér Csilla Ilona (2020), Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogya* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban. In: Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), Nyelvelmélet és diakrónia 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 31–45.
- Dienes Dóra (1978), A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi értekezések 98. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Diewald, Gabriele (2011), Grammaticalization and pragmaticalization. In: Narrog, Heiko – Heine, Bernd (eds), *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford. 450–461.
- Dor, Daniel (2003), On newspaper headlines as relevance optimizers. *Journal of Pragmatics* 35: 695–721.
- Fillmore, Charles J. (1976), The need for a frame semantics within linguistics. *Statistical Methods in Linguistics* 12: 5–29.
- Fónagy, Ivan (1982), *Situation et signification*. John Benjamins, Amsterdam.
- Fónagy Iván (1998), Rögződés és változás a nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Forgács Tamás (2012), *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Forgács Tamás (2021), *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gáspári László (2003), *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Giora, Rachel (2003), *On our mind: salience, context, and figurative language*. Oxford University Press, Oxford.
- Grice, H. Paul (1975), *Logic and conversation*. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds), *Syntax and semantics, vol. 3: speech acts*. Academic Press, New York. 41–58. [Magyarul: Grice, Herbert Paul (1989/2011), *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 27–42.]
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya (1976), *Cohesion in English*. Longman, London.
- Horn, Laurence R. (1984), *Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature*. In: Schiffrin, Deborah (ed.), *Meaning, form, and use in context: linguistic applications*. Georgetown University Press, Washington. 11–42.
- Károly Sándor (1962), *A mondatfajták*. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 23–64.

- Kecskés, Istvan (2000), A cognitive-pragmatic approach to situation-bound utterances. *Journal of Pragmatics* 32: 605–625.
- Kecskés, Istvan (2003a), Situation-bound utterances in L1 and L2. Mouton De Gruyter, Berlin.
- Kecskés István (2003b), Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével. In: Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20. Tanulmányok a pragmatika köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–105.
- Kecskés, Istvan (2008), Dueling contexts: a dynamic model of meaning. *Journal of Pragmatics* 40: 385–406.
- Kecskés, Istvan (2010), Situation-bound utterances as pragmatic acts. *Journal of Pragmatics* 42: 2889–2897.
- Kecskés, Istvan (2017), Implicitness in the use of situation-bound utterances. In: Cap, Piotr – Dynel, Marta (eds), *Implicitness: from lexis to discourse.* John Benjamins, Amsterdam. 201–215.
- Kempson, Ruth (2012), The syntax/pragmatics interface. In: Allan, Keith – Jaszczolt, Kasia M. (eds), *The Cambridge handbook of pragmatics.* Cambridge University Press, Cambridge. 529–548.
- Keszler Borbála (szerk.) (2000), *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer, Ferenc (1996), Bound utterances. *Language Sciences* 18: 575–587.
- Kiefer Ferenc (1998), Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 185–289.
- Kiefer Ferenc (1999), Helyzethez kötött megnyilatkozások. *Modern Filológiai Közlemények* 1/1: 8–22.
- É. Kiss Katalin (1998), Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 15–184.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980), *Metaphors we live by.* The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Leech, Geoffrey (2014), *The pragmatics of politeness.* Oxford University Press, Oxford.
- Levinson, Stephen (2000), *Presumptive meanings: the theory of generalized conversational implicature.* The MIT Press, Cambridge (MA).
- Lobeck, Anne (1995), *Ellipsis: functional heads, licensing, and identification.* Oxford University Press, Oxford.
- Lönngren, Lennart (1999), Implicit verbs in Russian. *Полярный Вестник* 2: 70–83.
- McShane, Marjorie J. (2000), Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech. *The Slavic and East European Journal* 44: 195–233.
- Molnár Cecília Sarolta (2016), Ugye melyik szabály alól ne találnánk kivételt? Az *ugye* partikula előfordulása kiegészítő kérdésekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 151–167.

- Náray-Szabó Márton (2009), Illokúciós predikátumok értelmezése a helyzetmondatokban. In: Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.), *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár – Budapest. 184–189.
- Nemesi Attila László (2022), *A humor pragmatikai mechanizmusai*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő (1994), Megnyilatkozás: típus – példány. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 69–101.
- Németh T. Enikő (2000a), Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In: Kenesei István (szerk.), *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó, Budapest. 197–252.
- Németh T., Enikő (2000b), Occurrence and identification of implicit arguments in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 32: 1657–1682.
- Németh T. Enikő (2008), Az implicit alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának lexikai-szemantikai jellemzői. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–128.
- Németh T., Enikő (2019), Implicit subject and direct object arguments in Hungarian language use: grammar and pragmatics interacting. *Equinox*, Sheffield.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (2001), Az alanyi és a tárgyias ragozás szerepe az igei tárgyi argumentumok elhagyhatóságában. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 78–96.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (2009), A grammatika és a pragmatika interakciója az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció vizsgálatában. In: Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 197–226.
- Németh T., Enikő – Bibok, Károly (2010), Interaction between grammar and pragmatics: the case of implicit arguments, implicit predicates and co-composition in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 42: 501–524.
- Péter Mihály (1991), *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre (1968), Mondattan. In: Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 205–458.
- Sáfrányos, Tamara (2012), Sprechakte und ihre Ausdrucksformen im Deutschen und Ungarischen. Kontrastiver Vergleich. *Argumentum* 8: 97–135.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert P. (1977), *Scripts, plans, goals, and understanding: an inquiry into human knowledge structures*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale (NJ).

-
- Schirm Anita (2021), *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Scott, Kate (2006), When less is more: implicit arguments and relevance theory. *UCL Working Papers in Linguistics* 18: 139–170.
- Simonyi Zsigmond (1895), *Mondattani vázlatok I. A hiányos mondatok*. Nyelvtudományi Közlemények 25/1: 1–18.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre (1986/1995), *Relevance: communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- Stainton, Robert J. (2006), *Words and thoughts: subsentences, ellipsis, and the philosophy of language*. Oxford University Press, Oxford.
- Temple, Jon G. – Honeck, Richard P. (1999), Proverb comprehension: the primacy of literal meaning. *Journal of Psycholinguistic Research* 28: 41–70.
- Varga László (1994), *A hanglejtés*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 468–549.
- Västi, Katja – Kittilä, Seppo (2014), Semantic roles and verbless constructions: a Finnish challenge for verb-centered approaches. *Studies in Language* 38: 512–542.
- Veszelszki, Ágnes (2017), *Digilect: the impact of infocommunication technology on language*. Mouton de Gruyter, Berlin.

Anders Porsanger 1770-es jelentése a magyar helyesírás alkalmazhatóságáról az északi számi¹ nyelvre

Kelemen Ivett

Debreceni Egyetem, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

In addition to the fact that the linguistic affinity between Hungarian and Saami (Lappish) was first proved by János Sajnovics in 1770, the name of the Hungarian Jesuit scholar is also notable with respect to the history of the spelling of the North Saami language in Norway. Based on the literature he used for *Demonstratio* and his personal experience, Sajnovics believed that the Hungarian spelling of the time would be more suitable for use in Norwegian works on North Saami. The proposal was so well received in Danish-Norwegian academic circles that the printing of the dictionary entitled *Lexicon Lapponicum* compiled by Knud Leem, a renowned North Saami language professor of the time, was stopped, and Sajnovics began to ‘revise’ this work using Hungarian spelling. In accomplishing that task, he was assisted by a fairly competent person, Anders Porsanger, a native speaker of North Saami, who helped Sajnovics with his rewriting proposal. After the work was completed, in the summer of 1770, the Missionary College in Copenhagen asked Porsanger to report on Hungarian spelling, which could serve as a model for the development of the spelling of North Saami. Below I present this seven-page letter *verbatim*, and provide the necessary background information in footnotes.

Keywords: North Saami, orthography, Anders Porsanger, János Sajnovics, 1770, report

Kulcsszavak: északi számi, helyesírás, Anders Porsanger, Sajnovics János, 1770, jelentés

1. Bevezetés

Sajnovics János (1733–78) és Hell Miksa (1720–1792) – az eredményes vardøi csillagászati expedícióról hazafelé tartva – 1769. október 17-én érkezett meg Koppenhágába. Hét hónapos ott tartózkodásuk során több, a magyar nyelvészet szempontjából is kiemelkedő, említésre méltó esemény történt. A számi–magyar nyelvrokonság bizonyítását taglaló *Demonstratio. Idioma ungrarum et lapponum idem esse* [Bizonyítás. A ma-

¹ Tanulmányomban a mai gyakorlatnak megfelelően a számi terminust használok, Porsanger levelében viszont megtartottam az eredeti lapp formát.

gyar és a lapp nyelv azonos] megjelenése mellett koppenhágai nyelvészeti tevékenysége révén Sajnovics az északi számi ortográfia és lexikográfia történetének is részévé vált. Ez utóbbiakkal a hazai szakirodalom viszonylag keveset foglalkozott, szemben a külföldi (elsősorban norvég) írásokkal, melyek szinte mindegyike kitér Sajnovics János és az északi számi teológus, Anders Porsanger (1735–1780) közös céljára, az északi számi ortográfia magyar minta szerinti revideálására. A két tudós a gyakorlatban is megvalósította elképzelését: az akkori magyar ortográfia szerint átírták a norvég Knud Leem professzor (1697–1774) már nyomdában lévő, háromnyelvű (számi–dán–latin) *Lexicon Lapponicum* című szótárának rendelkezésre álló részeit magyar helyesírás szerint (kiegészítve az egyes szócikket a magyar jelentésekkel is). E közös munka 1770. május 15-én véget ért, amikor is Sajnovics és Hell átadta az expedíció fő támogatójának, Otto Thott grófnak (1703–1785) az átírt szótár kéziratát. A helyesírási javaslat (és a kézirat) viszont csak ekkor kezdte meg tényleges „útját”. A dán-norvég hozzáértő szakemberek sorra lettek felkérve a helyesírási javaslat bírálatára (részletesen ld. Kelemen 2023). A missziós munkát irányító központi hivatal, a koppenhágai Missziós Kollégium elsők között a témában minden szempontból leginkább kompetens személyt, Anders Porsangert szólította fel, hogy referáljon a magyar helyesírás alkalmazhatóságáról.

2. Knud Leem és Anders Porsanger²

Knud Leem missziós éveit az észak-norvégiai Porsanger-fjord vidékén töltötte, és az itt beszélt hegyi számi dialektust³ sajátította el. Ezt a nyelvjárást tekintette kiindulópontnak, amikor dolgozni kezdett az északi számi ortográfia kialakításán. Munkáiban⁴ már következetesen használta saját helyesírási rendszerét. Amikor Leemet kinevezték a Trondheimben működő, Lappföldre induló misszionáriusok képzését biztosító iskola, a Seminarium Lapponicum vezetőjévé és professzorává, olyan munkatársat akart maga mellé, aki dán és számi nyelven is beszélt, és aki segíteni tudott neki az ekkor még folyamatban lévő *Lexicon Lapponicum* szótárának munkálataiban is.

² Életükről, munkásságukról részletesen ld. Kelemen 2018 (Leem); Kelemen 2021 (Porsanger).

³ Az északi számi nyelv finnmarki dialektusának keleti alldialektusa. Norvégiában Karasjok, Porsanger és Tana területén beszélik (vö. Sammallahti 1998: 11).

⁴ *En lappisk Grammatica* (1748), *En lappisk Nomenclator* (1756), *Lexicon Lapponicum bipartitum* (1768–81).

Anders Porsanger 1752-ben érkezett Trondheimbe, hogy segítse a professzort, és ezzel egy időben megkezdte tanulmányait is a helyi Katedrális Iskolában, majd ezt követően a Koppenhágai Egyetemen.⁵ 1761-től, egyetemi teológiai tanulmányainak végeztével misszionáriusként tevékenykedett az észak-norvégiai Varangerben. 1764-ben aztán – Johann Ernst Gunnerus püspök (1718–1773) és Leem közbenjárására – visszahelyezték Trondheimbe, ahol kórházi papként és a szeminárium adjunktusaként dolgozott. Az öregedő professzor egyre több munkával bízta meg az amúgy is leterhelt Porsangert. A kettejük között folyamatosan erősödő konfliktus akkor ért a csúcspontjára, amikor Porsangert az északi számi helyesírás ügyében történő szakmai hozzászólásra (1767, 1770), majd pedig a Sajnoviccsal történő közös munkára szólították fel.

3. Helyesírási kérdések

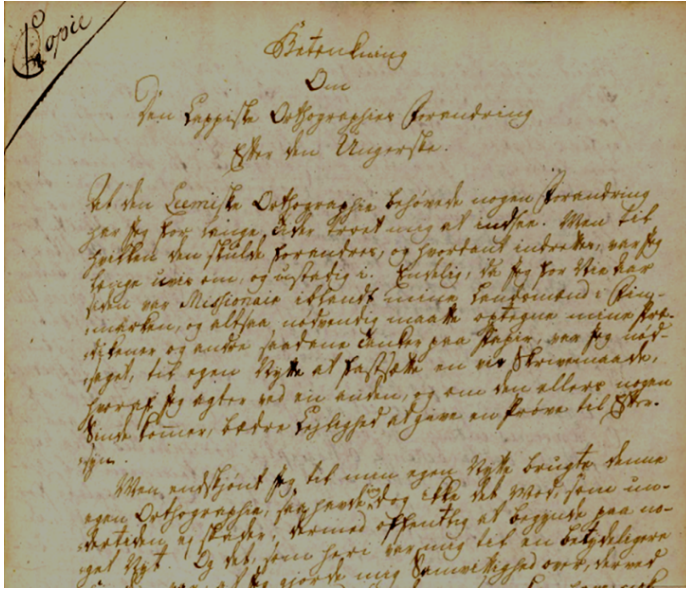
Porsanger 1767. szeptember 19-én a Missziós Kollégium kérésére már küldött egy jelentést az északi számi helyesírással kapcsolatban.⁶ A Kollégium ugyanis úgy találta, hogy a Svédországban használt számi helyesírás egyszerűbb, mint a Leem által kidolgozott rendszer. Ennek a kérdésnek a tisztázására kérték fel Porsangert, aki – kritikai észrevételeit is megfogalmazva ugyan, de – kiállt Leem helyesírása mellett. Ez a szemlélet azonban megváltozott, amikor Porsanger 1770 tavaszán megismerte a *Demonstratio*-t és a magyar helyesírást.

Sajnovics a számi és a magyar nyelv összevetéséhez használt szakirodalmat, majd pedig saját gyűjtése alapján úgy találta, hogy a magyar helyesírás megfelelőbb lenne a nyelv lejegyzésére. Sokkal inkább az, mint Leem dán alapú, addig használt rendszere. Az ötlet olyan szintű támogatottságot nyert, hogy a nyomdában lévő *Lexicon Lapponicum* nyomtatását is felfüggesztették, s Porsangert Koppenhágába küldték Sajnovics mellé, hogy – megbizonyosodva a magyar helyesírás alkalmazhatóságáról – készítsenek egy magyar helyesírás szerint átírt kéziratot a már kinyomtatott lexikonrészek alapján. A kb. 42 ív átírása igen gyorsan, két hónap alatt elkészült, s az arra alkalmasnak ítélt személyek megkezdtek a javaslat felülvizsgálatát. Első körben Porsanger kapott felkérést a Kollégium-

⁵ 1758-ban kezdte meg felsőfokú tanulmányait Koppenhágában, tehát hat évig segítette Leem professzor munkáját.

⁶ Részletesen ld. Kelemen 2019.

tól. Bírálata 1770. július 7-ei dátummal el is küldte a hivatal részére. Porsanger levele másolatban az oslói Egyetemi Könyvtárban található.⁷

1. kép: Részlet a jelentés első oldaláról

4. A jelentés szövege magyarul

A Dán-Norvég Királyságban a 18. században lendült fel a hittérítő tevékenység, s ezzel együtt jelent meg az igény az északi számi nyelvű munkák megjelentetésére. Fontos hangsúlyozni, hogy az ekkor íródott munkák még nem igazán a számiknak, sokkal inkább a misszionáriusok északi számi tanulmányaihoz (szótárak, grammatikák), illetve a prédikációikhoz (vallási szövegek fordításai) kívántak írásos anyagot biztosítani. Ortográfiai minta híján az ekkoriban lejegyzett északi számi szövegek az adott misszionárius anyanyelvének (dán, svéd, norvég) helyesírását követték.⁸

⁷ A levelet Bente Martinussen tette közzé 1992-es, Anders Porsanger munkásságát ismertető cikkében (ld. 52–59. oldal).

⁸ Leem északi számi helyesírása az akkor Norvégiában is hivatalos nyelvként használt dán nyelv helyesírásán alapult.

Az itt közzétett levél azért is igen jelentős, mivel már ekkor, az északi számi helyesírás kialakulásának kezdetén egy anyanyelvi beszélő részéről jelent meg hozzáértő reflexió. Ez legközelebb majd csak a 20. században történik meg újra, amikor is a számik saját kezükbe veszik nyelvük „ügyét” (ld. Domokos 2001: 113). Természetesen a köztes évszázadokban is részt vettek számik az írott nyelv formálásában, alakításában, de az továbbra is elsősorban dán, norvég, finn misszionáriusok, nyelvészek kezében összpontosult, és a számik kezdetben „csupán” a fordításban, tolmácsolásban segítettek.⁹ Így volt ez Knud Leem esetében is, aki 1752-ben kapta maga mellé nyelvmesterként az akkor 17 éves Anders Porsangert.

Porsanger levelének kivonatos tartalmát már korábbi tanulmányaimban ismertettem ugyan (vö. Kelemen 2022, 2023), annak különlegessége, egyedisége miatt azonban szükségszerűnek éreztem a levelet szó szerinti fordításban is elérhetővé tenni a magyar olvasók számára. Jóllehet jelentősen megnehezítette a fordítást, az itt közreadott szöveg stílusában, mondat szerkesztésében, nyelvezetében igyekszik hűen visszaadni a 18. századi dán levél jellegzetességeit. A fordításért köszönettel tartozom Vörös Dávidnak.

Jelentés. A lapp helyesírás magyart követő átalakításáról

Azt, hogy a Leem-féle helyesírás némi változtatásra szorul, már régóta felismerni véltem. Abban azonban jó ideig bizonytalan maradtam, mit és hogyan is kellene megváltoztatni rajta. Végül, amikor kilenc évvel ezelőtt misszionáriusként szolgáltam a finnmarki honfitársaim között, és ily módon papírra kellett vetnem a prédikációimat és más hasonló gondolataimat, bizonyos írásmódot szükségeltetett kialakítanom magam szá-

⁹ Az egyik legismertebb fordító Lars Hætta (1834–1896) norvégiai számi rénszarvaspásztor, aki Jens Andreas Friis (1821–1896) norvég nyelvészprofesszor mellett segédkezett a Biblia számira fordításában.

mára, melyből egy másikra való tekintettel adnék mintát, hogy ha egyszer lehetőség nyílik rá, vizsgálat alá vétessék.¹⁰

Még ha én magam használtam is ezt az ortográfiát, nem volt bátorságom – mely olykor nem is árt – valami újba fogni a nyilvánosság előtt. Leginkább azonban a lelkiismeret-furdalás hátráltatott, hogy munkámmal megbánthatok olyat, akinek így is épp elég megküzdénivalója akad öregkora számosabb, nemesebb bajaival, és akinek porát – ha ő maga nem lesz többé – változatlanul tisztelni fogom.¹¹

Ugyanakkor a kérdést magát – ha szabad a körülményekből bármiféle következtetésre jutnunk – végül is az isteni elrendelés dönti el, melynek bölcsessége sosem tartotta helyénvalónak, hogy bármely emberi ügyet vagy szerkezetet rögvest a legtökéletesebbre vigyen, hanem inkább kézen fogva, s mintegy lépcsőnként vezeti (úgy hiszem, csakis lépésenként haladhat előre az ügy, vagyis apránként lehet felfogni a Mindenható rejtett akaratát), mely más, és kétségtelenül jobb útja annak, hogy úgymond kibontakozhasson. Egy magyar¹² (e népnek még csak nevét sem ismeri minden lapp) egészen más megbízatásból, egészen más dolgokra gondolva érkezik Finnmarkba,¹³ ahol véletlenül vagy szándékosan – meg nem mondhatom – oly hangokat hall a lappok ajkáról, melyek nem csengenek egészen idegenül magyar fülének. Erre elcsodálkozik, jobban hegyezi fülét,

¹⁰ Gunnerus püspök levelezéséből tudjuk, hogy sor került Porsanger ortográfiai javaslatának értékelésére is. 1771. április 22-én a püspök elküldte a lexikon két kéziratát – a Leem-féle régi és a Sajnovics-féle új helyesírással lejegyzett változatot – a számi nyelvet ismerő dán misszionáriusnak, Christian Weldingnek (1728–1801). Arra is megkérte a misszionáriust, hogy egy harmadik lehetséges írásmódot is értékeljen: Porsanger saját számi helyesírási rendszerét. „... *hvilken af de 3de forskjellige Skrivemaader i det lappiske Sprog, som Hr. Leem, Hr. Porsanger og Sainovitz bruger, kommer meest overeens med den der brugelige Dialectes Udtale* [...] a három különböző írásmód közül – amelyet Leem úr, Porsanger úr, és Sajnovics használ – melyik felel meg leginkább a szóban forgó nyelvjárás kiejtésének?” (Dahl 1906: 54).

¹¹ Nyilvánvalóan az öregedő, a jelentés írása idején 73. életévében járó Leemről van szó. A Leem iránti tisztelete nem engedte, hogy közzétegye saját ortográfiáját.

¹² Sajnovics Jánosról beszél. Végig következetesen csakis rá hivatkozik a helyesírás kérdésével kapcsolatban. Hell nem kap szerepet a helyesírási „ügyben”, jöllehet a *Demonstratio* nagyszombati kiadása őt tünteti fel „ötletgazdaként” (vö. Sajnovics 1994: 42–43).

¹³ Sajnovicsék eredeti célja a Vénusz bolygó Nap előtti átvonulásának megfigyelése volt, vagyis természettudományos expedíció keretein belül kezdtek bele nyelvészeti vizsgálatokba (Maticsák – Kelemen 2021).

s figyeli a szavakat, majd – észrevételeit tanulmányozva – közülük nem egyet egészen vagy majdhogynem magyarnak talál.¹⁴ Ekkor ésszerű gondolatra jut: ahogyan a két nyelv között, úgy a két nép között is rokonságnak kell fennállnia, melyek egykoron együtt élhettek, de valamilyen kegyetlen sors okán oly rég óta, oly távol kerültek egymástól.¹⁵

E gondolat mérlegelésre kerül. Elmélkedése mélyebbre hatol a kérdésben: fontolgat, bírál, meghozza döntését: a magyar a lapp testvére, a lapp a magyaré. Mindenekfelett a nép és a nyelv szeretete tölti el lelkét. Teljes egyetértésre jut önmagával, s szilárd meggyőződésévé válik, hogy a lappok és a magyarok nyelve kezdetektől fogva egy és ugyanaz. És még ez is: a lappok épp kialakuló ortográfiáját, mely talán még nem a legpontosabb és legjobban kialakított, szerencsésebb nővére szebb ruhájához kell igazítani. Koppenhágába visszatérve rendezi gondolatait, majd előadja a Királyi Tudományos Társaság előtt,¹⁶ s az elmélkedők e tanult gyűlése azokat elismerésre és nyomtatás általi közzétételre¹⁷ méltónak találja.

Erre mind közül épp engem, a gylelki Dán Kormányzat alattvalóját menesztik el magában a lappokat tanulmányozni, miután a legkegyelmesebb királyi¹⁸ utasításra ide lettem hívva, hogy Sajnovics úrral átgondoljuk ezt a kérdést. Magát a feladatot, nevezetesen helyesírásunk módosítását, mely után oly soká kényszerültem titokban vágyakozni, örömmel s a legcsekélyebb fontolgtatás nélkül magamra vállaltam. Ez idáig semmit sem akartam megjelentetni honfitársaim számára a magunk nyelvén, mert kép-

¹⁴ Sajnovics hasonlóan fogalmazza meg tapasztalatait a *Demonstratio*-ban: „Rögtön feltűnt, hogy azon kívül, hogy minden szó kiejtése teljesen magyar volt, a legtöbbnek maga a jelentése is megegyezett a magyarral, sőt magyar szó volt” (Sajnovics 1994: 37).

¹⁵ Ekkor még jellemző volt a nyelvrokonság = néprokonság gondolata. Ez a nézet a tudomány fejlődésével párhuzamosan érvényét veszítette, ám a mindenkori finnugorelles nézetek egyik fő hivatkozási pontja maradt (ld. napjainkban a finnugor nyelvrokonság genetikai vizsgálatok alapján történő cáfolatát).

¹⁶ Sajnovics az északi számi és a magyar nyelvre irányuló megfigyeléseit három előadás formájában ismertette (1770. január 19-én, 26-án és február 9-én).

¹⁷ A *Demonstratio* nyomtatását február 16-án kérvényezték, és Sajnovics naplójából tudható, hogy már április 10-én megkapta művének bekötött példányát (ugyan még *Demonstrationes* címmel) (ld. Sajnovics 1990: 140).

¹⁸ Nincs tudomásom hivatalos, királyi utasításról, viszont mivel Sajnovicsék közvetlen kapcsolatban álltak a királlyal és az udvarral, nem kizárt, hogy a király is közreműködött Porsanger „kirendelésében”. Annyi bizonyos, hogy Thott gróf kérvényezte Gunnerus püspöktől Porsanger Koppenhágába utazását (Sajnovics 1994: 43).

telen voltam követni az egyébként oly megérdemelten nagyírú Leem professzor ortográfiáját: s ez talán alkalmat adott azon szóbeszédre, mely Tronhjemben [sic!] sem egészen ismeretlen, vagyis hogy atyáim nyelvének grammatikáját egyáltalán nem értem. Ez, bár nem jutalom, szerénységem következménye; mert ha másként gondolkodom, már rég nyilvánosan előadtam volna, hogy oly indokok és szabályok okán nem követtem Leem úr ortográfiáját vagy szabályait, melyek magában a nyelvben rejlenek, és Leem úr előtt ismeretlenek. Mert hát nem érthet valaki valamit helyesen, csak azért, mert én magam nem értem?

Abban azonban, hogy a változtatásnak épp a magyar írásmódnak megfelelően kellene történnie, bevallom, nemcsak kételkedtem, hanem egyenesen nem hittem. Ezért is nem bocsátkoztam semmiféle elmélyült beszélgetésbe, még kevésbé tényleges tanácskozásba a szerzetes urakkal, hanem előtte csendes nyugalomban, a tőlem telhető legalaposabb módon átolvastam néhányszor Sajnovics úr értekezését: ahol pusztán a téma újszerűsége és a szerző rendjéhez általában társított természet okán (ily erővel bír az előítélet még a tiszta emberfőkben is)¹⁹ hosszú ideig képtelen voltam elhinni, amit szemem látott és értelmem belátott: a nyelvek hasonlóságát és egymásnak való megfelelését. Végül, mivel ebben tovább nem kételkedhettem anélkül, hogy kétségbe vontam volna látási képességemet, hozzáfogtam a rám bízott fontolgotáshoz, és követtem a Sajnovics úr által megnyitott utat, nevezetesen, amennyiben elkerülhetetlen ortográfiánk megváltoztatása, úgy a magyar nyelvet, nővérét követve kell feldíszíteni, mintsem mást,²⁰ mellyel semmi hasonlóságot nem mutat. Ebben a kérdésben a finn, szomszéd nővére kevésbé illik a mintázatba. Több rokon szó van ugyan benne, azonban természetes betűit vagy hangjait, nevezetesen az erősebb szibilánsokat és az *lj*, *nj* likvidákat, egyszerűen elvetették, kétségtelenül azért, mert először egy svéd²¹ kezébe került, aki részben kellő ismeretek hiányában, részben kényszerűségből inkább a maga svéd kiejtése, mintsem az akkori nyelv természete szerint alakította ki az ortográfiát. Ebből aztán törvény lett. Sietve tettem valamit az ügyben. Kiadtak és közzétettek számos írást. Az íjak betűzték, olvas-

¹⁹ Ebben az időben még törvény tiltotta a jezsuiták (és egyéb szerzetesrendek) jelenlétét Dán-Norvégia területén, emiatt feltehetőleg előítéletekkel közelített Porsanger a magyar jezsuitáik felé.

²⁰ Az északi számi nyelvű szövegek lejegyzése még sokáig az azt végző misszionáriusok (svéd, dán, norvég) anyanyelvének helyesírása szerint történt.

²¹ Porsanger minden bizonnyal a finn–svéd kétnyelvű Mikael Agricólára (1510–1557), a finn irodalmi nyelv megteremtőjére gondol.

ták, megtanulták azokat, aztán amikor a régi nemzedék meghalt, az újnak már egészen más nyelve lett. A magyarok ellenben, bár régi nyelvük számos szavát elhagyták, új szavaikban mégis megőrizték a régi nyelv betűhangjait, és mássalhangzóik ejtése majd' mind megegyezik a lappokéival.

Magában a vállalkozásban az ügy igazsága és a dolgok sajátossága vezetett mindvégig. Örömmel átvettem azon változtatásokat, melyek a lapp szavak – részben számomra is kihívást jelentő – természetes kiejtését segítik; ellenben azokat, melyeket károsnak tartottam, sem a tetszeni akarás vágya, sem a rosszállásától való félelem nem fogadtathatta el velem. Sajnovics úr számára mindig elégséges volt az indoklásom, miszerint nem fogadhatok el más változtatást, csak azt – már amennyiben jóváhagyatik –, amit hitem szerint a nagyközönség és az utókor előtt is meg tudok védeni: s noha ezáltal némileg módosult az ő *Tabula elenchicája*²² – mely véleményem szerint egyáltalán nem gyengíti az általa bizonyított kérdés igazságát: tudniillik a nyelvek egymásnak való megfelelését –, hallgatott rám.

Ekkor különbséget tettünk *a* és *á* között. Előbbi mintha a torkon menne át, és oly hangot ad, mely az *e* és az *a* keverékének hat, így ha hangzását vagy nevét írással kellene jelölnöm, nem tudnék közelebbit adni az *ea*-nál. Szemben ezzel az utóbbi tisztán cseng, akár a latin *a*. Leem úr, akinek ortográfiájából hiányzik e különbségtétel, az előbbit *Aa*-ként adja meg a *Lexicon* 1. oldalán, az 1. oszlop 2. sorában: *Aad'd'a*.²³ Egy és ugyanazon szó két szótagjában egy és ugyanazon hang jelölésére hol az *aa*-t, hol az *a*-t használja, jóllehet utóbbira nem is volna szükség. Még ha ez esetben beszélhetünk is utózöngéről, azt nem kell külön szótagban ejteni; ugyanakkor, ha óhatatlan, időnként mindkettőt használhatjuk. Így azt javasolnám, hogy az efféle szavakat mindkét módon írassuk, s e különbségtételt egy előszóban megalapoznám. Szintén nincs különbség a 28. ol-

²² *A Demonstratio* VIII. fejezetében szereplő, 150 szavas lista az *Elenchus* ('jegyzék, adattár'), melyben a „közös” lapp és magyar szavakat ismerteti Sajnovics. Vélhetően Porsanger arra gondol, hogy több esetben csak a helyesírás módosításai miatt kerülhettek be olyan szavak a listába, melyek valójában nem mutatnak rokonságot. Erre a problematikára hívta fel a figyelmet Munkácsi Bernát is: „[Sajnovics] Át is ír minden Leem-féle lapp szót magyar helyesírással; de itt nem jár el kellő következetességgel, hanem hol a nagyobb hasonlóság érdeke kívánja, kisebb nagyobb változtatásokra merészkedik” (Munkácsi 1882: 347).

²³ Mai alak: *ada* 'velő, csontvelő'. Leem szótárában a címszavak mindig nagybetűvel szerepelnek.

dal, 2. oszlop végi *Aigje*²⁴ és a 29. oldal 1. oszlop eleji *Aigje*²⁵ között; sem a 324. oldal, 2. oszlop eleji *Galgam*²⁶ és *Galgam*²⁷ között. Senki sem vélheti másként, mint hogy ezek a jelentésükben különböző szavak hangzásukban megegyeznek; de ejtsen csak ki akár egyet is ezek közül egy finn²⁸ egy másik finn előtt, utóbbinak nem lesz szüksége sem lexikonra, sem magyarázatra, hogy melyik szóra is gondolt: hiszen az a kiejtés vagy hang, melyet füle a másik megszólalásakor észlelt, épp elég érthetően tudtára adja. Ezért írtuk így: *agye*, és *ágye*, *Galgam* és *Gálgám*. Ott van aztán az *o*, mint a 295. oldal 2. oszlopában lévő *folP*²⁹ szemben a *fal*-lal; vagy a *follim*³⁰ szemben a *fallim*-mal. Azt bizonyítani, hogy e megkülönböztetésre nem Sajnovics tanított meg, három évvel ezelőtt nyílt alkalmam, amikor írásban ismertettem az Északi Missziós Collegiummal gondolataimat.³¹ Korábban az előbbit görög *α*-val jelöltem.³²

Minden szükséges diftongust (minthogy én mindet külön, egyedi írással illetem) ékezetes betűvé alakítottunk, nevezetesen:

Æ-ből *É* lett. Ha valaki inkább *æ*-t használna *é* helyett, nemigen fogok vitába bocsátkozni vele, de ha a szükségesebb változtatásokat elfogadjuk, miért ne fogadnánk el ezt is? Mindazonáltal úgy hiszem, igazam van, amikor azt állítom, hogy ezt a két hangot a lapp nyelvben nem szabad olyan egyenértékűnek tekinteni, mint a dánban: ugyanis azon dán szavak, me-

²⁴ Mai alak: *aji* 'félálom'. A jelentést közlétező Bente Martinussen (1992: 55) az 'idő' (mai alakban *áigi*) jelentést társította a szóhoz, de ez hibás. Leem szótárában ez *Ajge* 'en Tiid, tempus' formában szerepel (Leem 1768–81: 28).

²⁵ A szó ma már nem ismert, a Leem által megadott jelentés: 'en unformødent Foretagende, hvorved den Gierning, som burde giøres, bliver efterladt og forhindret; inceptum minus necessarium, qvo negotium, qvod incumbit faciendum, impeditur & omittitur [szükségtelen törekvés, amelynek következtében az elvégzendő munka elmarad és megakadályozódik]' (Leem 1768–81: 29).

²⁶ Mai *galgga* [VxSg1Prs] < *galgat* 'kell, szabad'. A kor hagyományaihoz híven Leem az igéket E/1 formában adta közre.

²⁷ Mai *gálgga* [VxSg1Prs] < *gálgat* 'megold, tisztáz, helyrehoz; krárog, köszörüli a torkát'.

²⁸ A Tacitus által említett *fenni* népnév minden bizonnyal a számikat jelölte, s későbbi ismert források is *finn*-ként hivatkoztak a számikra. A 12. századtól kezdett terjedni a *lapp* etnonima. A *lapp* ~ *finn* megnevezés sokáig keveredett, s még a 18. században is jellemző a két megnevezés egyidejű használata.

²⁹ Mai *fal* 'csak, és, de'.

³⁰ Mai *fallen* [VxSg1Prs] < *fallet* 'szalad, felszalad'.

³¹ Ez volt Porsanger már korábban említett 1767-es jelentése.

³² Porsanger saját helyesírása alapján a diftongusokat és a speciális hangokat görög betűkkel jelölte (ld. Kelemen 2019).

lyekben *e* áll, mégis úgy olvassuk őket, mintha *æ* szerepelne bennük, minden ragozott alakjukban megőrzik ezt a hangot; azonban egészen más-képp áll a dolog a lappban. Így itt nem is lehet dánból vett példákkal érvelni ellenem.

Az *Oaa* és az *Oaae* *ó*-vá lett, melynek vastag, széles hangja van, valahol az *o* és az *a* között. Ezelőtt *ω*-ként írtam.

Az *Uo*-ból *ú* lett, melyet korábban *Ů*-val³³ jelöltem.

A lappban az *i*-nek kétféle ejtése van: az egyik rövidebb és lágyabb, a másik hosszabb és élesebb. Utóbbira korábban az *y*-t használtam: de amikor Sajnovics úr tájékoztatott, hogy az ő nyelvükben ezt *i*-vel jelölik, egyet kellett értenem vele. Ha ezt elfogadjuk, nem okoz nehézséget, hogy a mi *gj*, *lj*, *nj*-ünk helyébe az ő *gy*, *ly*, *ny*-jük kerüljön, hiszen a magyar ajkak hangjai épp olyanok, akár a lappokéi, és egyébként sincs szükségünk *y*-ra.

Ahol az *i* nem annyira az azt megelőző mássalhangzóval, hanem inkább az azt követő magánhangzóval olvad össze, inkább *i*-t írok *j* helyett,³⁴ például: *Diedám*³⁵ és nem *Djedam*. *Fieram*³⁶ és nem *Fjeram*. A képzett vagy ragozott alakok mutatják, hogy természetes *i* diftongus található a szóban: mert nem azt mondom, hogy *Djedi*³⁷ vagy *Diedi*, hanem *didi*.³⁸ Nem *fierritalam*,³⁹ hanem *fierritale*m. Így tehát jó okom van e változtatásra.

Több diftongusra nincs is szükségünk; hiszen Leem úr *aa*, illetve *aae* jelölései számomra hol *a*, hol *o*, hol *ó* hangokat jelölnek, a szavak ejtésének megfelelően. Hogy kinek kell inkább hinni, azt hagyjuk meg azoknak, akik ítélni hivatottak.

A magyar *S* épp úgy hangzik, mint az *a* hang, melyet Leem úr *Sh*, *Shj*-vel jelölt, ezért előbbi tettem az utóbbi helyébe, és következőleg az *ő* *SZ*-ük váltotta fel a mi *S*-ünket, mert mindkettő ugyanúgy hangzik.

³³ Porsanger görög ligatúrát (ypsilon + omikron) használt az említett diftongus jelölésére.

³⁴ Leem helyesírásának egyik zavaró eleme az *i* többféle használati módja volt. Azon túl, hogy jelölte az *i* hangot, ezzel jelölte a lágyított mássalhangzókat is (pl. *Niaalom* ~ mai *njoalun* [VxSg1Prs] < *njoallut* 'nyal'), és a dánból hiányzó számi hangokat jelölő betűkombinációkban is helyet kapott (vö. *shi* / *ʃ* /, *zhi* / *tʃ* / stb.)

³⁵ Mai *diedán* [VxSg1Prs] (< *diehtit* 'tud').

³⁶ Mai *fieran* [VxSg1Prs] (< *fierrat* 'gurul, borul').

³⁷ Mai *didii* [VxSg3Prt] (< *diehtit* 'tud').

³⁸ A ragozás során bekövetkező monoftongizációs jelenséggel igazolja, hogy az *i* a diftongus része. A monoftongizáció jelenségéről ld. később.

³⁹ A *fierrat* 'gurul' ige képzett (*fieratallat* 'gurít, gurítgat') alakja.

A magyar *TS* Leem úr *Zh*, *Zhj*-val jelölt hangjával azonos, így annak került a helyébe.

A magyarok *Z*-je a leglágyabb *Sz*-ük, a miénk azonban valamelyest lágyabb, mint az ő *Ts*-jük, ezért nem vettem át, hanem meghagytam a mi kiejtésünknek megfelelőt.

A szókezdő *K*, *T*, *P* hangokat Sajnovics úr gyakran hallani vélte a kiejtésében; de ahol a fülem vagy belátásom nem egyezett az övével, ott semmit sem fogadtam el vakon.⁴⁰

Ugyanígy az *O*-t és *U*-t sem fogadtam el. Ezeket Sajnovics úr kezdetől fogva használta a vállalkozásunkban, én azonban helyettük mindig *oj*-t és *uj*-t írok.

Néhány szó nyelvtani esetenként eltérő ejtése az írásmódban is okoz némi változást. Talán gondolhatnák, akik nem látják át egészen e nyelvet, hogy némely szavakat túl sok egymásba kapcsolt mássalhangzóval írnak, például: *Balkka*, *Dalkke*, *Gardde*⁴¹ stb., mivel elégségesnek tűnhet *Balka*, *Dalke*, *Garde*-t írni; így azonban nem lehetne se olvasva, se írva különbséget tenni a nominativus és a genitivus között, jöllehet ezt a kiejtés megköveteli.⁴² Vagyis általános szabály, mely alól aligha lehet kivétel: ahol egy mássalhangzó egy tőle különböző másikat követ, és nem kettőződik meg, ott mindig megnyúlik az előbbi szótag magánhangzója. Másiránt nem vagyok híve a betűk felesleges összevonásának, és ezért, ahol úgy kívánja a kiejtés – mely véleményem szerint e nyelvben a legtermészetesebb –, ott Leem úr kettős mássalhangzói helyébe szimplákat írok: az ő *Addam*-ja⁴³

⁴⁰ *A*, *b*, *d*, *g* az északi számiban zöngétlen, de ez írásban jelöletlen. *A*, *p*, *t*, *k* szó elején csak jövevényszavakban fordulhat elő: pl. *telefovdna* 'telefon'.

⁴¹ Mai *dálki* 'időjárás', *bálká* 'fizetés', *gárdi* 'kerítés, karám a rének tereléséhez'.

⁴² Az északi számiban az accusativus/genitivus esetnek nincs külön ragmorfémája, hanem a fokváltkozott, gyenge fok jelöli az adott eseteket. (A két eset nyelvtörténeti okok miatt alakilag egybeesik, ezért együtt vizsgálandó.) A fokváltkozás egy olyan speciális morfológiai jelenség, mely során a hangsúlyos és hangsúlytalan tövek váltakozása a tövégi mássalhangzók mennyiségi és/vagy minőségbeli változását eredményezi. Ez a változás végbemehet az első és második szótagban, de akár a harmadik, negyedik, ötödik, hatodik szótagban is. A fokváltkozásban részt vesznek rövid mássalhangzók, gemináták, illetve mássalhangzó-kapcsolatok is. A finn nyelvből ismert fokváltkozáshoz hasonló jelenségről van szó, ám az északi lappban ez a változás jóval bonyolultabb (három fokot különböztet meg), és lényegében az összes mássalhangzót érinti.

⁴³ Mai *attán* [VxSg1Prs] (< *addit* 'ad').

és *Shjaddam*-ja⁴⁴ nálam *adam* és *shjadam*, vagy az új ortográfia szerint: *sadam*, mindaddig, amíg a kiejtés újra meg nem követeli a mássalhangzó megkettőzését, mint az indicativus praesens singularis harmadik személyben: *addá* és *saddá*.⁴⁵

A declinatio, coniugatio és derivatio során van egy általános szabály, melyet Leem úr sosem vett figyelembe, nevezetesen: a diftongus egyelemű magánhangzóra válik, ha *i* vagy *u* áll az utána következő szótagban. Például: *Guolg*, *gulg*, ragozott alakban: *gullgi*.⁴⁶

A nyelvi példáról, melyek a Szentírásból vették át a Lexiconba, gyakran folytattam tisztelettudó vitát Leem Professzor úrral, mert számomra megfelelőbbnek tűnne a finnek mindennapi beszédéből venni példákat mindaddig, míg legalább egy bibliafordítás nem készül, melynek, mi tovább, fordítói mesterműnek kellene lennie ahhoz, hogy a nyelv géniusának mintájául tudjon szolgálni. De mint minden másban, ebben sem hajlott a szavamra.⁴⁷

Látható tehát e beszámolómból, hogy mérlegelésem során minden elfogultságot vagy előítéletet félretettem, és csakis az vezérel, amit igaznak találtam az ügyben. Így megfontolásra való tekintettel részben felvettem, részben bevezettem vállalkozásunkba [egy módját] az ortográfia megváltoztatásának, de csakis azt illetően, amit véleményem szerint a Feladat megkövetel. Sem az a halhatatlan tisztelet, mellyel Leem úrnak tartozom a Lapp Egyháznak tett halhatatlan szolgálataiért, sem az a szeretet, mely Sajnovics urat illeti barátomként, nem készíthet arra, hogy belátásommal ellentétesen cselekedjek. Az új ortográfia, ha tanúságtételem számítt, úgy van elrendezve, hogy szaktekintély által elfogadtatván bárhol hivatkozni

⁴⁴ Mai *šattan* [VxSg1Prs] (< *šaddat* 'válik valamivé, megjelenik, növekedik, megváltozik, lesz, születik').

⁴⁵ Az északi számi igeragozás során a jelen idő egyes számban az első és második személy gyenge fokban, míg a harmadik személy erős fokban áll.

⁴⁶ Mai *guolga* 'szőr' ~ *gulgi* [IIIsg]. Monoftongizáció akkor megy végbe az északi számiban, ha a diftongust tartalmazó szótagot követő hangsúlytalan szótagban ragozaskor magánhangzó-változás (tövégi mgh. > *e*, *o*, *ii*, *ui*) történik. A monoftongizáció során a diftongus első eleme megmarad, de időtartama megnő, hosszú magánhangzó lesz.

⁴⁷ Porsanger kiválóan vette észre, hogy a készülő szótárba a számik hétköznapi életben használt szavait kellene fölvenni, és nem a Biblia meglehetősen „idegen” szókincsét (vö. a bibliai flóra, fauna, tárgyak, helyek, fogalmak stb. megnevezései). Ebből a mondatból is jól érezhető, hogy Leem nem vette figyelembe az anyanyelvi Porsanger észrevételeit, vélhetően csupán „adatközlőként” tekintett segítőjére.

lehesen rögzített és állandó szabályaira. Ha valamely hatóság fogadná el és rögzítené, nem okozna sok nehézséget a nagyérdemű publikumnak és az utókornak magyarázatot adni róla. Leem urat szeretni, tisztelni és minden lehetséges módon jutalmazni kell, mert igen hasznos munkába kezdett; azonban ez, véleményem szerint, nem hátráltathatja a jobbítás útját és eszközeit, ha egyszer kéznél vannak, és mintegy magukat kínálják. Ki tudja, mit hoz az utókor? Ezért...

Úgy hiszem, a régi ortográfia megváltoztatásának esedékességét senki sem fogja kétségbe vonni, aki legalább Sajnovics úr értekezésének 17. oldaltól kezdődő IV. szakaszát elolvasta.⁴⁸ További bizonyíték nem is kell.

Ha már szükséges a változtatás, annak leginkább a magyar nyelvet kellene például vennie. Ezt a következtetést senki sem tagadhatja, hacsak nem a két nyelv hasonlóságát is tagadni merné, mind a betűk hangzásában, mind más lényeges tulajdonságukban: márpedig, véleményem szerint, ezt Sajnovics úr a napnál is világosabban bebizonyította.

Előre hallani vélem a sopánkodást: micsoda zavart fog kelteni, beszéljek majd, ez a változás a finneknél, akik már megszokták a régi ortográfiát! Bár úgy hiszem, nem sokan mondanának efféléket azok közül, akik valamit is tudnak a kérdésről: mert 1. még mindig nagyon kevés a lapp könyv, a finnek tulajdonában legalábbis: számuk nem haladja meg a négyet.⁴⁹ 2. Úgy vélem, ezeket nem is tudják sokkal többen betűzni és olvasni. A többieknél így nem kell zűrzavartól tartani. 3. Azon kevesek, akiknek már nagy fáradtsággal meg kellett tanulniuk a nehezebb helyesírást, egy tanítómester segítségével néhány nap alatt képesek lennének megtanulni a könnyebbet is. Az oktatóknak pedig, akiknek előbb ismerniük kell az új helyesírást, hogy a gyermekeket betűzni és olvasni taníthassák, nem telne többé néhány napnál a felkészülés: maguk a gyermekek pedig, ha egyszer kiadják a számukra megfelelő könyveket, könnyűszerrel megtanulják majd a betűket, s így az olvasást is a Leem úrnál egyszerűbb rendszert követve. Általánosságban tanácsosnak tűnik időben és bátran szembenézni e nehézséggel, hogy azt leküzdvén egyre többeket felemelhes-

⁴⁸ *A Leem-féle lapp helyesírásról és a magyar helyesírásról* című fejezet a *Demonstratio*-ban.

⁴⁹ 1763-ban megjelent egy ének- és imakönyv, amelyet a dán misszionárius, Christian Weldingh fordított. Ugyanebben az évben egy imakönyvet adtak ki, amelyet a Seminarium Lapponicumban tanulók fordítottak le északi számi nyelvre, és Knud Leem professzor dolgozott át. Ugyancsak Leem jelentette meg 1767-ben Luther katekizmusát, és egy ábécéskönyvet (Henriksen 2020: 75).

sünk. Nem sorolom fel itt ennek előnyeit, melyek várhatóak, bár nem egészen bizonyosak.

Ha különösnek hat, hogy most adtam először jelentést minderről, úgy hiszem, hallgatásom okai bizonyos reménnyel tölthetnek el a felmentésemet illetően; de ha tévedtem, épp attól való félelmemben tévedtem, hogy tévedni fogok. Úgy esett velem is, amint az emberekkel szokás. Addig küzdenek mindazzal, ami a szemükben tisztességtelen vagy kevésbé tisztességes, míg vagy készek ellentétes végletbe zuhanni, vagy ezt meg is teszik. Főként attól tartottam, hogy a vállalkozásomról szóló jelentésemet vakmerőségnek tekintik; vagy szemtelenségnek olyasvalakivel szemben, aki hatalmas szolgálatot tett hazámnak; vagy pedig ügyem túlzott és gátlástalan dicsérgetésének: csupa tisztességtelenség, melyek tagadását talán túlzásba is vittem. Most pedig, hogy eleget tegyek a parancsolatnak, melynek elmulasztása felsőbb kötelezettség megszegése volna, teljes őszinteséggel leírtam, amit az ügyről alkotott felfogásom alapján igaznak ítélttem: a lehető legnagyobb alázattal ajánlva azt Méltóságotok belátó ítélete számára. Kopenhága, 1770. július 7.

A. Porsanger

Ui.

Amennyiben az új ortográfiát elfogadnák, úgy vélem, azonnali szükség lesz:

1. egy grammatikai összefoglalásra

2. egy ábécéskönyvre, melyben tanácsosnak tartanám, hogy az új betűket azonnal beillesszük az ábécébe, hangjuknak megfelelő nevekkal ellátva, és a gyermekeket a betűzésben rögtön hozzászoktassuk, hogy az egybeolvasott mássalhangzókra a nevükkel együtt egyetlen betűként tekintsenek. Például: *ly* Elj, *ny* Enj, *ts* Tse, *Sz*, *Esj* stb.

Irodalom

- Dahl, Ove (1906), Biskop Gunnerus' virksomhed: fornemmelig som botaniker tilligemed en oversigt over botanikens tilstand i Danmark og Norge indtil hans død. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 4: 1–102.
- Djärv, Ulrika (2003), De första samiska ordböckerna – mission och upplysning. Opuscula Uralica 7. Uppsala.
- Henriksen, Marit Breie (2020), Bibelen på samisk. Historisk blick på samisk bibeloversettelser. Kirke og Kultur 125/1: 68–84.

- Kelemen Ivett (2018), A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.
- Kelemen Ivett (2019), Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 123–136.
- Kelemen Ivett (2021), The life and work of the Saami theologian and linguist: Anders Porsanger. In: Szeverényi, Sándor (ed.), *Uralic studies, languages, and researchers. Proceedings of the 5th Mikola Conference*. *Studia uralo-altaica* 54. University of Szeged, Department of Altaic Studies – Department of Finno-Ugrian Philology, Szeged. 71–79.
- Kelemen Ivett (2022), Magyar minta az északi lapp helyesírás-történetében. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 203–213.
- Kelemen Ivett (2023), Sajnovics János Demonstrációjának hatása az északi lapp ortográfia történetére. *Magyar Nyelvjárások* 61: 355–366.
- Leem, Knud (1768–1781), *Lexicon Lapponicum bipartitum: Lapponico–Danico–Latina & Danico–Latino–Lapponica cum Indice latino. Pars prima sive Lapponico–Danico–Latina. Nidarosiae. Pars secunda Danico–Latino–Lapponica. Cura et studio Gerhard Sandbergii Hafniae*.
<https://www.nb.no/nbsok/nb/f7147c85118952098ba3af3b2b513745?index=5#3>
- Martinussen, Bente (1992), Anders Porsanger – teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. *Nordlyd* 18: 15–59.
- Maticsák Sándor – Kelemen Ivett (2021), Csillagászat és nyelvészet. *Debreceni Szemle* 29/4: 399–413.
- Munkácsi Bernát (1882), Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára III. A magyar összehasonlító nyelvtudomány első korszaka. Sajnovics. *Magyar Nyelvőr* 11: 342–350.
- Sajnovics János (1990), *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*. Szerk. Szij Enikő. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- Sajnovics János (1994), *Demonstratio*. Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. *Bibliotheca Regulyana* 2. ELTE, Budapest.
- Sammallahti, Pekka (1998), *The Saami languages. An Introduction*. Davvi Girji, Kárášjohka.

Sibbolethek: beszédünk társadalmi tétjei Egy részvételi etnográfiai kutatás eredményeiből¹

Heltai János Imre,¹ Tarsoly Eszter,² Jenei Kamilla,³ Turó Zoltán,⁴ Ábri Izabella,⁵ Kerekesné Lévai Erika,⁵ Lakatos Elisabeth,⁵ Lakatos Józsefné Balogh Róza,⁵ Lakatos Sára Zsanu,⁵ Lakatos Mária,⁵ Makula Attiláné Rostás Melinda,⁵ Opre Csabáné Ica,⁵ Tokár Zoltánné Katalin,⁵ Szabóné Balázs Beáta,⁵ Szántóné Erika⁵

¹Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

²University College London, School of Slavonic and East European Studies

³Eötvös Loránd Tudományegyetem, alkalmazott nyelvészet szakos hallgató

⁴Károli Gáspár Református Egyetem, szociológia szakos hallgató

⁵A Tiszavasvári Transzlingváló Műhely elnevezésű informális csoport tagjai. A cikk szövegét az egyetemi szerzők a Műhely során a velük együttműködő résztvevőkkel közösen készített jegyzetekből és hangfelvételekből állították össze. A cikk minden résztvevő szóban vagy írásban megformált gondolatát tartalmazza.

This study was undertaken as part of a participatory research project which explores the potential of linguistic citizenship in Tiszavasvári, a town in North-East Hungary. The focus of the project is to identify ways in which citizens can successfully participate in society in settings that are fundamentally monolingual, while the citizens in question are either bi- or multilingual and their speech practices are inclusive of non-standard registers. As part of the project, members of the academic community joined Roma and non-Roma local participants to create a forum for the discussion of issues relating to language and society. The present study took the analytic concept of the Shibboleth as a starting point by asking participants to identify, in their own interactions, language features which are characterised by minor linguistic differences but point to significant social differentiation between groups. Participants explored dynamics of power in which their interactions are embedded, and the consequences of this dynamics, thus broadening the scope of their linguistic citizenship.

Keywords: linguistic ethnography, participatory research, linguistic citizenship, Shibboleth

Kulcsszavak: nyelvészeti etnográfia, részvételi kutatás, nyelvi részvétel, Sibboleth

¹ A cikk megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem *Transzlingválás és konvivialitás: részvételi megközelítések* című, 20724B800 számú pályázata támogatta.

1. Bevezetés

A kutatás, amelynek ez a tanulmány egyik eredménye, egy olyan koncepcióra épül, amit a **nyelvi részvétel a társadalomban** körülírással közelítünk meg, és röviden **nyelvi részvételnek** nevezünk. Ez egy arra a kérdésre fókuszáló elképzelés, hogy a polgárok közéletben való részvétele, a különféle erőforrásokhoz való hozzáférés hogyan lehet sikeres akkor is, ha nem feltétlenül és csak egy magas presztízsű sztenderd nyelvet beszélnek a mindennapokban, tehát hogyan alakíthatók ki olyan körülmények, amelyek közepette a polgárok sikeresen tudnak támaszkodni mindennapi és sokféle nyelvi erőforrásaikra. Nyelvi részvételként egy ismert szociolingvisztikai koncepciót fordítottunk magyarrá; ez a *linguistic citizenship* (Stroud – Heugh 2004, Stroud 2009, Williams – Stroud 2015, legújabban Williams – Deumert – Milani szerk. 2022). Stroud a koncepciót „egy olyan fogalmi tér tervezeteként” kínálja fel, „amelyen belül másképp gondolkodhatunk a nyelvről, önmagunkról, és arról, hogyan viszonyulhatunk etikusabban másokhoz a nyelv segítségével” (2015: 21, Heltai János Imre fordítása). A *linguistic citizenship* magyar fordításaként adódna a *nyelvi (állam)polgárság* kifejezés, ezt azonban félrevezetőnek találtuk. Az állampolgárságon magyarországi magyar beszélőként elsősorban (a polgárait az államhoz kapcsoló) jogi státuszt értünk, a koncepcióban azonban nem erről van szó. A kapcsolódó hívószavak inkább a részvétel, a gondolkodásmód. Ugyanakkor hangsúlyos az is, hogy a koncepció a nyelvhez és a politikához egyszerre rendelhető hozzá, ezért helyénvaló az aktivizmus szó felsorolása is.

A koncepció, aminek már több mint húsz éves története van (vö. Stroud 2001), a globális délhez, a volt gyarmati világ országaihoz kapcsolódik, a dekolonialista kritikai gondolkodásmód terméke. A szociolingvisztika dekolonialista diskurzusainak egyik fő motívuma az a gondolat, hogy az egyes, néven nevezett nyelvek társas életünk eredményei, amelyek nem „eleitől fogva” léteznek, hanem létrehoztuk, csináltuk őket (újabban lásd például Krämer – Mijts – Bartens 2022, Krämer – Vogl – Kolehmainen 2022). A többes szám első személy itt a nyugati, transzatlanti társadalmak, vagy ha tetszik, a globális észak emberét jelenti, aki – így az érvelés (pl. Makoni – Pennycook szerk. 2006, Blommaert – Rampton 2011) – a nemzetállami struktúrák kialakítása folyamán a nyelvi sokféleségről államhoz, nemzethez, de legalább etnicitáshoz hozzárendelhető nyelvek sokféleségként kezdett beszélni és gondolkodni. A kritikai és dekolonialista diskurzusok (például Pennycook 2010, García – Li 2014, Blackledge – Creese szerk. 2014) arra mutatnak rá, hogy a soknyelvűség nem az egyedüli lehetőség a nyelvi sokféleség megragadására – magyarul e kérdésekről rész-

letesebben lásd Bodó 2020, 2021, Heltai 2020a: 21–31). Ugyanakkor, mivel a soknyelvűség koncepciója annak európai volta miatt a gyarmatosítók hatalmához kapcsolódik, láthatatlanná és érvénytelenné teszi az alternatívákat (Stroud – Guissemo 2015). Ebből következik a dekolonialista irányzatokra jellemző elkötelezettség a gyarmatosítottakkal való közös gondolkodásra, a nem európai gyökerű és centrumú világmagyarázatok, nyelvről szóló ontológiák és társadalmi megoldások keresése, illetve a tudományos gondolkodásba való beemelése (például Deumert 2010, Makalela 2016, Staphorst 2019).

A nyelvi részvétel koncepciója által kínált fogalmi tér az egyes nyelvek egymásmellettsége (vö. a soknyelvűség fogalmát), illetve az egyes nyelvek és a hozzájuk kapcsolható nyelvi (emberi) jogok biztosításának sürgetése helyett a beszédmódok sokféleségének változatos értelmezési lehetőségeire és az ebből kiinduló társas cselekvések vizsgálatára koncentrál. Stroud (2015: 22–26) kifejezetten szembe is állítja a nyelvi részvételt a nyelvi emberi jogok koncepciójával (utóbbihoz vö. Skutnabb-Kangas – Philipson szerk. 1994, újabban Skutnabb-Kangas – Philipson szerk. 2022, magyar érintettséggel Csernicskó – Kontra 2022, magyarul újabban Kontra 2022). A szembeállítás alapja Stroud érvelése szerint elsősorban az, hogy míg a nyelvi emberi jogok koncepciója az európai, államalapú társadalmi berendezkedés logikájának segítségével, így bizonyos nyelvek és/vagy változatok támogatásával kíván a lingvicizmus felszámolásához hozzájárulni, a nyelvi részvétel a nem európai típusú nemzetállamokon kívül követett társadalmi gyakorlatokra koncentrálva teszi ezt. Stroud jellemzően alulról szerveződő (úgynevezett grassroots), például popkulturális jelenségeket tart figyelemre és elemzésre méltónak. Egy, az afrikaans színészbőrű beszélőinek beszédmódjaira reflektáló, *Afrikaaps* c. musical kapcsán a következőket írja (az afrikaaps egyúttal egy színészbőrűek körében jellemző regisztere is az afrikaans nyelvnek): „Az előadásban a nyelvi erőforrások újrendezése és -értelmezése mint a kortárs identitáspolitikai szerves része jelenik meg. Az előadásban az afrikaans nyelv egy helyben érvényes és rassz mentén stigmatizált változatának beszélésével és reprezentációjával kapcsolatos vitás kérdések a beszélők politikai értelemben transzformatív jellegű cselekvésének, egy újfajta önértelmezésnek, és egy olyan jövőértelmezésnek a középpontjában állnak, amely mind a múlttól, mind a jelentől nagymértékben különbözik. Ez a nyelvi állampolgárság lényege” (Stroud 2015: 26, Heltai János Imre fordítása).

A kulcsszavak az újrendezés, az újraértelmezés, a transzformatív jellegű cselekvés, az önértelmezés, a jövőértelmezés. A nyelvi részvétel koncepciója arra kínál lehetőséget, hogy észrevegyük, a beszélők hogyan rendezik és értelmezik saját nyelvi erőforrásaikat, hogyan nevezik meg és transzformálják regisztereiket, hogyan manővereznek ezekkel az őket a mindennapokban körülvevő identitáskérdések közepette, hogyan szereznek, szerezhetnek ezekkel hozzáférést társadalmi erőforrásokhoz úgy, hogy átértelmezzék saját lehetőségeiket. Mindezzel egyúttal a politikai, társas cselekvés kereteit kínálja a koncepció a nyelvi sokféleség olyan kritikai megközelítéseivel, mint a heteroglosszia vagy a transzlingválás. Ez utóbbiak a nyelvről való gondolkodás transzformációját, a szociolingvisztika metanyelvének újragondolását teszik lehetővé, illetve a transzlingválás emellett (nyelv)pedagógiai fordulatot hoz a többnyelvű tanulók oktatásában (Bodó 2020). A nyelvi részvétel koncepciójának középpontjában viszont nemcsak a soknyelvűségről való gondolkodás, hanem a cselekvés, az ön- és jövőértelmezés, tehát a társas viszonyok transzformációját érintő törekvések is állnak. Így azt a nem magától értődő lehetőséget veti fel, hogy a kritikai projektek kilépjenek a mikrokörnyezetből – például egy iskola szűk közösségéből –, és tágabb kontextusokban is értelmezhető cselekvési lehetőségek kiindulópontjaivá váljanak (Rampton – Cooke – Holmes 2022).

Tanulmányunkban egy részvételi kutatást mutatunk be. Tiszavasváriban, helyi (kétnyelvű roma és egynyelvű nem roma) polgárok (civiliek), valamint nem helyi egyetemisták és egyetemi oktatók közös tevékenységek alapján azzal a kérdéssel néztek szembe, milyen tétje van mindezeknek a magyar társadalmi valóságban. A részvételiség (vagy részvételi kutatás) a tudománnyal nem hivatásszerűen foglalkozó embereknek a tudományos tevékenységekbe való bevonását jelenti. Ez a bevonás az adatgyűjtéstől a publikációig terjedhet. Következmenyei közé tartozik, hogy nem válik el egymástól a hivatásos kutatók (a továbbiakban nem helyi résztvevők) és a nem hivatásos kutatók (a továbbiakban helyi résztvevők) világa; nincs „terep”, ahová a kutató „elmegy”, hanem egy közös valóság van, aminek mindannyian aktorai, és amelyet közösen vizsgálnak (bővebben Bodó et al. 2022, magyarul Heltai 2021). A nyelvi részvétel (linguistic citizenship) és a részvételiség (részvételi kutatás) tehát két merőben eltérő dolgot jelöl; előbbi elsősorban egy elméleti koncepció, utóbbi pedig elsősorban egy módszertani megközelítés, amely széleskörű koncepcionális következményekkel is jár. A részvételiségben a bevonódás mértékének és jellegének különféle értelmezései vannak, ebből az ilyen irányultságot mutató magyarországi kísérleteket az jellemzi, hogy a

civil együttműködők a további résztvevők megszólításában, illetve a projektek végtermékének bizonyos vonásainak meghatározásában vesznek részt (Erb 2020: 104, Bartha – Hattyár 2022: 105). Az itt bemutatandó kutatás annyiban tér el ezektől, hogy a kutatás céljainak meghatározásától a publikációs folyamatig a kutatás minden fázisába és területére bevonja a résztvevőket.

Magyarul beszélők jellemzően nem vagy nagyon kevésbé vettek részt a klasszikus gyarmatosításban. Ennek ellenére amellet érvelünk, hogy a dekolonialista és kritikai szociolingvisztika fenti diskurzusai sok tekintetben érvényesek a Kárpát-medencében is. Az elmúlt évszázadok során a magyar társadalom elit rétegei a kortárs európai trendek mentén megteremtették a magyar nemzetállamot és a magyar nemzeti nyelvet, fokozatosan tagjává és részesévé téve az alsóbb társadalmi rétegeket is. Ez a folyamat egyszerre rendelkezett integratív és diszkriminatív vonásokkal. Hogy nem (volt) zökkenőmentes, az például Arany élcélődő soraiból is kitűnik: „Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély: / hogy még a paraszt is mind magyarul beszél” (*Grammatika versben*). Az elmúlt évszázadokban folyamatosan formálódott a társadalom „alsóbb” rétegeinek nyelvről való gondolkodása és az „úri Magyarországhoz” való viszonya, de ez nem mentes ma sem az ellentmondásoktól. Fokozottan érvényes ugyanez a nemzetállamokra jellemző csoportidentitásokba kevésbé betagozódó (Stewart 2013), e folyamatok során kevésbé integrálódó, inkább gyakran diszkriminációt elszenvedő, a nyelv mellett a rassz alapján is megkülönböztetett magyarországi kétnyelvű romákra. Ezek a kritikai tanulmányokból ismert „rasszizált kétnyelvű” (García et al. 2021) kategóriával is leírható beszélők saját kétnyelvűségüket nem feltétlenül a globális északon uralkodó kettős egynyelvűségi ideológiák mentén értelmezik (vö. Heltai 2020a, 2020b).

Úgy gondoljuk, hogy mindezek miatt a nyelvi részvétel koncepciójának alkalmazásával Magyarországon is érvényes megállapítások tehetők a nyelvi sokféleségről, illetve az alternatív megközelítés alternatív nyelvpolitikai javaslatok megfogalmazásához is hozzásegíthet bennünket. Ennek érdekében jártuk körül a sibbolethek kérdését a workshopok során, hogy felmérjük azt, hogy az egyes résztvevők milyen nyelvi különbségekre figyelnek fel, illetve ezekből milyen következtetéseket vonnak le. (A *sibboleth* kifejezést a továbbiakban a protestáns hagyománynak megfelelő alakjában írjuk. A kifejezést a nem helyi résztvevők vezették be a workshopokon, a helyi résztvevők ennek csak hangzó, illetve a nem helyiek által leírt formájában találtak.)

2. Sibboleth

Az olyan társadalmilag konstruált beszédmódokkal kapcsolatos nyelvi jelenségek leírásában, mint a „parasztos beszéd”, „cigányos beszéd” vagy akár „idegen csengésű [név]”, a kritikai szociolingvisztika a sibboleth fogalmát alkalmazza. A sibboleth bibliai történetből származó fogalom, amelyet a Bírák könyvéből ismerünk: a gileádbeliek elfoglalták Efraimnál a Jordán réveit, és amikor az efraimita menekülők át akartak kelni a folyón, a gileádbeliek megkérdezték tőlük, hogy efraimbeliek-e. Ha a menekülők azt válaszolták, származásukat tagadva, hogy „nem!”, akkor a gileádbeliek felszólították őket a *sibboleth* ’búzakalász’ szó kimondására. „És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és elesett ott abban az időben az efraimbeliek közül negyvenkétezer” (Bírák 12: 5–6). A *sibboleth* : *szibboleth* fonetikai kontraszt megléte, illetve a szó kimondásának bizonyos módja a csoporthoz tartozás (vagy oda-nem-tartozás) jelölőjeként, azaz jelszóként szolgál (Derrida 2005 [1986]). Lényeges vonása, hogy a jelszó ismerete ebben az esetben a próbának alávettett beszélő számára egy olyan ejtésbeli különbséget, illetve annak produkcióját jelenti, amellyel a beszélő nem feltétlenül van tisztában (ti. azzal, hogy „ő máshogy ejti ki”). A hagyományos értelemben vett jelszavakkal ellentétben tehát itt nem egyszerűen a jelszó ismerete vagy nem ismerete révén kap bebocsáttatást (vagy elutasítást) a győztes csoport döntése értelmében a menedékkérő, hanem annak alapján, *ahogy* egy bizonyos beszédhangot a *sibboleth/szibboleth* szó elején kimond. Derrida (2005 [1986]: 26) szerint tehát a sibboleth performatív jelenség: „nem elég tudni a különbséget; képesnek kell lenni rá, **ki kell tudni mondani**” [kiemelés tőlünk, Tarsoly Eszter] (vö. Busch – Spitzmüller 2021).

Az olyan értékítéletek, mint a „parasztos beszéd”, a nyelvészeti leírás szempontjából értelmezhetetlenek, a strukturális nyelvészet módszereivel nem megragadhatók, hiszen kizárólag az értékítélet háttérében meghúzódó társadalmi viszonyok motiválják őket (Chambers 2013: 4). Azaz a sibboleth fogalmát a „nyelvileg jelentéktelen, de társadalmilag a legegyszisztenciálisabb módon jelentős” (Chambers 2003: 3) nyelvi jelenségekre alkalmazzák, mint amilyen a [ʃ] : [s] kontraszt csoportképző, elhatároló funkciója is a bibliai történetben. A szó kiejtésének két „alternatív módját” (Labov 1973: 245) egy olyan, a csoporthoz tartozásról társadalmilag kialakított „láthatatlan határ” (Derrida 2005 [1986]: 22) választja el egymástól, amelyet a sibbolethként regisztrálódó nyelvi jelenséghez egy adott szituációban rendelt érték (átmehet-e vagy sem a kérdezett a folyón) különös jelentőséggel ruház fel, mely által láthatóvá, hallhatóvá teszi e határt.

A határalkotásra alkalmazott nyelvi elemek referenciális jelentése általában elenyésző; ennél fogva válnak alkalmassá arra, hogy az ideológiák és diskurzusok szintjén konstruált különbség nyelvi jelölőivé váljanak. Busch és Spitzmüller (2021) a sibboleth jelenségét továbbgondoló elemzésükbe ezért a performatív jellemzők mellé az ideológiai-diszkurzív szintet is felveszik.

A sibbolethek működésének szemiotikai alapja az indexikalitás: olyan folyamat, amelyben (variacionista terminológiával) két nyelvi változat áll szemben egymással, és mindig csak kettő, akkor is, ha az elérhető változatok száma ennél nagyobb, hiszen a sibboleth lényege abban áll, hogy a lehetséges regiszterbeli és szociolingvisztikai változói tartományt az „érvényes” és „érvénytelen” beszédmód kettősségére szűkíti le (Busch – Spitzmüller 2021: 133), ahogy az efraimiaták és gileádbeliek példája is mutatja. A két szembenálló beszédmód (illetve változat) megfeleltethető a sibboleth jelentésképző mechanizmusa szerint egy-egy társadalmi kategóriának, részben a társadalom makroszintjén létező ideológiák és diskurzusok mentén, részben pedig a beszédmódokkal kapcsolatos helyhez és helyzethez kötött elvárások, metapragmatikai sztereotípiák (Agha 2007: 148; idézi Busch – Spitzmüller 2021: 132) mentén. A sibbolethek tehát a különféle beszédmódokat indexikálisan, azaz indirekt módon hozzák összefüggésbe beszélők csoportjaival. Az indexikális működés háttérében olyan **feltételezett** kapcsolatok húzódnak, melyeket egyes beszélők az általuk „más”-nak tartott csoportokhoz tartozó egyének beszédmódjainak vélt vagy valós jellemzői és e csoporthoz való tartozásuk között állítanak fel. A sibboleth indexikális természete tehát arra utal, hogy az összefüggés egy bizonyos nyelvi változat vagy beszédmód és az azt produkáló beszélő között nem közvetlen, hanem szemiotikai láncreakciók eredménye (Bucholtz – Hall 2004: 378). A „parasztos beszéd” példájánál maradván tehát egy bizonyos beszédmódot (pl. az *í-ző* alakok használatát) a sibbolethek mentén való gondolkozás azért hozhat összefüggésbe a „parasztok beszédével”, mert feltételezi, hogy a földműveléssel foglalkozók iskolázottsága alacsonyabb, mint például a városiaké, így a regionális és nyelvjárási különbségek kiegyenlítésének esélye körükben kisebb, mint a városiakok esetén. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a „parasztos beszédre” valóban jellemző nyelvi vonásokról van szó; a „parasztos beszéd” vagy „vidékiek beszéd” kategóriákat létrehozó, magukat ezeken kívül- (illetve ezeken felül-) állónak tekintő beszélők ideológiái, illetve metapragmatikus elvárásai szerint léteznek (vö. Hill 1993a és 1993b az angol beszélők által alkotott, feltételezett spanyol beszédmódokról).

A sibboleth tehát a nyelvi változatosság és nyelvi változók olyan vonásait ragadja meg, melyek közvetett módon és az egyes kiválasztott nyelvi elem-párok szembeállításával a beszélő társadalmi pozíciójának meghatározására szolgálnak, legyen szó politikai konfliktusokról és erőszakról (McNamara 2005, 2020), törvényszéki nyelvészetről (Kniffka 2007: 86–109), bevándorlókat érintő nyelvi tesztek és a nyelvoktatás társadalmi és politikai funkciójáról (McNamara 2005, Milani et al. 2021), vagy mindennapi találkozásokról (Gal – Irvine 2019: 59, 73, 105, Johnstone et al. 2006). A sibbolethekről alkotott tudás, illetve a sibbolethként regisztrálódó nyelvi elemek produkciójának képessége a nyelvi szocializáció során részévé válik a beszélő (kommunikáló) ember nyelvi, pontosabban szociolingvisztikai kompetenciájának (Hymes 1974: 75), melyet Hymes korábban kommunikatív kompetenciaként írt le. Míg a variacionista szociolingvisztika arra helyezi a hangsúlyt, hogy a sibbolethként is regisztrálható nyelvi változók hogyan rendeződnek el társadalmilag, és társadalmi elrendeződésükkel összefüggésben milyen módon válhatnak a nyelvi változás kiindulópontjaivá (pl. Trudgill 1974, Labov 2006: 205), a nyelvészeti etnográfia inkább magára a regisztráció menetére, a különbségtétel folyamatának szintjeire, skáláira és a helyzethez kötött beszédhelyzeteken belüli megjelenésére, mibenlétére összpontosít. A sibboleth jelensége tehát mindenféle nyelvi alapú diszkrimináció, szociolingvisztikai differenciálás (Gal 2016) vagy nyelvi profilalkotás (Baugh 2003) allegóriájává vált. Reflexív, metapragmatikai, performatív és szubjektív jellege miatt a sibboleth részvételi kutatási keretek között való tanulmányozása különösen eredményes lehet a nyelvi részvétel lehetőségeinek felismerésében és kidolgozásában.

3. Részvételi workshopok Tiszavasváriban

Tiszavasváriban, ebben a Szabolcs–Szatmár–Bereg vármegyei városban a roma lakosság aránya magas. Az etnikai hovatartozásról szóló diskurzusok összekapcsolódnak az iskolai végzettségről, a romák beszédmódjairól, a kapcsolódó kulturális gyakorlatokról, jellemzőkről és sztereotípiákról szóló diskurzusokkal. Ebben az összefüggésben az, hogy a Tiszavasváriban élő romák aránya magas, fontos társadalmi tényező lehet, amely hatással van a helyi emberek mindennapjaira, illetve egymásról és magukról szóló értékeléseire. Ezért fontos tudni ezt az arányt; így jobban megérthetjük a Tiszavasváriban élő emberek közötti kommunikáció jellegzetességeit. A roma és a magyar lakosság határozottan elkülönül, ugyanis a belvárosban főként középosztálybeliek, a település többi részén pedig a perifériára szorult családok élnek, akik nemcsak földrajzilag, hanem etnikailag is elkülönülnek (Kerülő 2018: 303). Tiszavasvári lakosság száma

2011-ben 13 040 fő volt (KSH 2011), ami 2022-re 12 177 főre csökkent (KSH 2022). A 2011-es népszámlálás alapján 1617 fő volt roma. A tiszavasvári képviselő-testület becslései szerint 2006-ban a település 17,5%-a volt cigány, ami a 13 400 fős teljes populációból mintegy 2300 lakost jelentett (Tiszavasvári képviselő-testület 2007). Saját tapasztalataink szerint a helyiek manapság legalább 3500-4000 főre teszik a romák számát. A számok sokféleségéből is jól látható, mennyire nehéz meghatározni azt, hogy ki tekinthető romának. Esetünkben a helyi kategóriákat a nem helyi résztvevők is elfogadják, kutatásunkban ezt tekintjük irányadónak. A ro-ma – nem roma együttélés nem problémamentes, vannak feszültségek. Ezek sok esetben előítéletek, diszkrimináció vagy általánosítások következményei. Például míg a roma szülők többsége szeretné és jónak tartaná azt, ha a gyerekeik együtt tanulnának a nem romákkal, addig ez fordított esetben nem mondható el (Kerülő 2018).

Kutatásunkban a feszültségek feltárására és enyhítésére is kísérletet kívánunk tenni. Ezért a részvételi kutatócsoportba roma és nem roma tiszavasvári polgárokat egyaránt bevontunk. A tagok kiválasztása a kutatásban való részvételi hajlandóság felmérésével, egyrészt az elmúlt évek együttműködései, másrészt személyes kapcsolatok alapján történt. A műhely résztvevői hat roma és hat nem roma tiszavasvári polgár mellett két egyetemi oktató, illetve hallgatók. (A projektben részt vevő hallgatók száma összesen mintegy 15 fő, de közülük nem volt mindenki minden műhelymunkán jelen.) A csoport tagjai arra törekednek, hogy egyenlő feleként kezeljék egymást. Azaz a helyi („nem egyetemi”) résztvevők nem adatközlői, hanem együttműködői, kutatói pozícióban vannak, ami megkérdőjelezi a kutató–kutatott dichotómiát. A kutatás résztvevőinek kollaborációja közösen felállított célok elérésének érdekében történik. A résztvevők deklarálták, hogy a helyi tudást és az „akadémiai” tudást egyaránt fontosnak tartják. Az, hogy a résztvevők egyenlő felekként tekintenek egymásra, elsősorban egyenértékűséget jelent – mind a résztvevők személyiségének, mind pedig az általuk képviselt tudásformáknak a tekintetében –, tehát lényege nem a résztvevők egyformaságának feltételezésében áll. Mivel az írásbeliség eltérő szereppel bír a tagok életében, a kutatócsoport tagjai a tudástermelés és -megosztás nem íráshoz kapcsolódó lehetőségeit (videónapló, kollaboratív írás stb.) is keresik, hangsúlyozva ezáltal, hogy az oralitásban, szóbeli kifejezésformákban megfogalmazódó tudás nem alárendeltje az írásban megjelenő tudástartalmaknak, hanem azzal egyenértékű. Ezt az elvet a résztvevők e cikk írása során is érvényre juttatták. Ennek köszönhető az alábbi elemzés hármasságát: a résztvevők a 2023 januárjában rendezett két napos workshopon közösen, szó-

ban elemezték a sibbolethekhez kötődő életeseményeket, vélekedéseket. Ezek leírása részben közösen a workshopon, részben a nem helyi résztvevők által, utólag történt meg. A feldolgozás harmadik fázisát az elsősorban kutatók által írt elemző részek jelentik, amik egyrészt a közösen leírt adatok, másrészt a szóbeli elemzések összegzésén alapulnak. A workshop írásbeli termékei és a workshopon rögzített beszélgetések alapján előbb a nem helyi résztvevők megírták a cikk vázlatát, majd az elemzést a következő (2023. februári) workshopon a többiek elé tárták. Ekkor a helyi résztvevőkkel együtt végigolvasták a szöveget, végiggondolták a dilemmákat, és módosították a szöveget.

A workshopok során számos, az ilyen típusú, azaz részvételi kutatással kapcsolatos dilemma kirajzolódott. Például az, hogy hogyan lehet kiegyensúlyozott helyzetet teremteni egy komplex közösségben: legyen szó a helyi tudás és az „akadémiai” tudás összeegyeztetéséről, vagy a felek közötti (nem feltétlenül kimondott) hierarchikus viszonyok lebontásáról. Az adatelemzés módja is kérdéses: a későbbi elemzések céljából a workshopokon videófelvétel készül – ez befolyásolja a tagok nyelvi viselkedését. A résztvevők kollaboratív terepmunkanaplót írnak, amely a kutatócsoport minden tagja számára hozzáférhető. A kialakult gyakorlat szerint ezt előbb a nem helyi résztvevők készítik el, majd kiegészítésre kérik fel a helyi tagokat. Egy ilyen naplóban a reflexivitás más módon jelenik meg, mint egy megfigyelő–megfigyelt viszony esetén a megfigyelő által írt naplóban. Másrészt az írásbeli jártasság és a digitális kompetencia eltérő szintjei miatt nem minden tag fér hozzá egyenlő módon a terepmunkanapló kommentálásának lehetőségéhez – jellemzően a roma tagok kevésbé részesei ennek a folyamatnak. Ennek ellensúlyozása kapcsán felmerülnek olyan dilemmák, hogyan lehet például ezt a reflexív tevékenységet elválasztani az írásbeliségtől, hogyan lehet eközben biztosítani a megfelelő adatvédelmet, és hogyan lehet, lehet-e úgy megosztott tartalmakat létrehozni, akár digitális felületeken, akár másutt, hogy az igazodjon minden résztvevő írásbeli és digitális kompetenciáihoz. További dilemmákat vet fel a kutatás kapcsán, hogy az adatokat a kutatócsoport tagjai hozzák létre, viszont egyúttal azokat ők maguk dolgozzák fel. Ezért különösen fontosá válik az adatok elemzése során a kritikai nézőpont kialakítása. Ennek értelmében a kutatás egyik fő alapelve az episztomológiai reflexivitás (Bourdieu 1989), azaz „annak az esélye, hogy meglásd azt a pontot, ahonnan éppen azt látod, amit látsz” (Bourdieu 1989: 18–19, idézi és fordítja Bodó 2017: 48). Eszerint a saját (kutatói) pozíció felismerésének, illetve annak tudatosításának is fókuszba kell kerülnie: így az említett feszültség voltaképpen az önreflexióban oldható fel.

A résztvevők együttműködése a publikációs folyamatokban elősegíti a reflexív szokások kialakulását mind az egyetemi, mind a helyi résztvevők esetében. Egy helyi újságban megjelenő cikk vagy egy tanulmány megjelentetése során a nem helyi résztvevők a helyiek nézőpontja szerint újraértelmezik, a helyiek perspektívájából is tudatosítják például az egyes szociolingvisztikai koncepciók jelentését. Ez a nem helyi résztvevőket reflexióra készíteti a saját pozíciójukat, a saját tudásuk kontextushoz kötöttségét illetően. Az „akadémiai” tudás tehát a helyi tudásban reflektálódik („tükröződik”), és ezáltal hozzásegíti az „akadémiai” tudás közvetítőt a reflexív viselkedés és gondolkodásmód kialakításához (tehát annak a képességnek a fejlesztéséhez, hogy ne csak a saját fogalmainkat lássuk „tükröződni” a helyi tudásban, hanem lássuk e tükörbe néző önmagunkat is). A helyi résztvevők esetében ez a következőképpen nyilvánul meg. Előbb a közös gondolkodás és írás folyamatában előkerülő koncepciók mentén saját viselkedésmintáikat és beszédmódjait tudatosítják (azaz saját gyakorlataik és tudásuk „tükröződik” az „akadémiai” tudás fogalmainak kontextusában). Ezután reflektálnak saját pozíciójukra (reflexivitás) egyrészt a roma és nem roma csoport egymásról kialakított elképzeléseivel való szembesülésük során, másrészt aszerint, **ahogy** pozícionálják magukat az „akadémiai” tudással szemben (pl. a helyi résztvevőkben felmerülhet a kérdés, hasznos-e az „akadémiai” tudás a helyiek számára, illetve hogy a helyi résztvevők hasznosnak, értékesnek látják-e azt, amivel ők hozzá tudnak járulni a publikáció elkészítésének folyamatához).

Ezt a workshopokra épülő részvételi kutatást több, a helyi beszédmódokat középpontba állító, a transzlingválást mint pedagógiai koncepciót (vö. García 2009) és mint a nyelv gyakorlati elméletét (Li 2018) felhasználó projekt előzte meg, melyek jellemzően az iskola nyelvi gyakorlataira fókuszáltak (vö. Heltai 2020a, Heltai – Tarsoly szerk. 2023). A transzlingváló beszédmódok iskolai támogatása és a transzlingválás pedagógiai alkalmazása jól illik a nyelvi részvétel koncepciójának kereteibe, hiszen nem sztenderd, mindennapi beszédmódokat vezet be az oktatással kapcsolatos szociolingvisztikai színterekbe. A mostani tevékenységekkel az iskolán túl a város más közéleti helyszínein is keressük a nyelvi részvétel lehetőségeit, ezzel segítve és támogatva azt, hogy a romani megszólalásoknak – hasonlóan az iskolai beszédmódokhoz – helye és értéke legyen a város diskurzusaiban. Másfelől hangsúly kerül arra is, hogy a helyi résztvevőknek lehetősége legyen egy olyan párbeszéd létrehozására, amely segíthet egymás megismerésében, a feszültségek közös megvitatásában. A kutatás célja a nyelvi részvétel erősítésével párhuzamosan a békésebb együttélés, a konvivialitás (Gilroy 2004, Blommaert 2013, Rampton 2015) lehe-

tőiségeinek keresése. A célok közé tartozik emellett egy tananyagcsomag és közös publikációk létrehozása is.

Az eddigi workshopok egy-egy téma (férfi és női szerepek, a város nyelvi terei, a generációk együttélése és a társadalmi sokféleség, feszültségek kérdése) köré szerveződtek, amelyeket a résztvevők – az egyetemisták és oktatóik által előkészítve – közösen dolgoztak fel. A felvetett témákról minden résztvevő elmondta a véleményét, a saját perspektívájából kezdeményezve a diskurzust. A résztvevőknek lehetőségük volt arra, hogy egy-egy diskurzus összefoglalását például romaniul tegyék meg (szóban és/vagy írásban). A workshopok eddigi eredményei közé tartozik egy, a városi újságban megjelent cikk (Tiszavasvári Transzlingváló Műhely 2022), amelynek végleges szövegváltozatát a workshopok során a kutatócsoport tagjai közös munkával hozták létre.

1. kép: A Tiszavasvári Transzlingváló Műhely workshopja

A 2023. januári kétnapos workshop (1. kép) központi témája a korábbiaknál elméletibb, vagy ha úgy tetszik, „tudományosabb” volt. A sibboleth koncepciója került a beszélgetések középpontjába. Ez további dilemmákhoz vezetett. Ezekről az egyik helyi résztvevő a következőképpen írt egy reflexív kör során: „Megpróbálok pár mondatban leírni, hogyan milyen lelkülettel vettem részt az elmúlt két összeövetelünkön. Először is, amikor tavaly Kerekesné Erika felhívott, hogy szeretne meghívni egy egyetemi tanárokból, egyetemi hallgatókból, magyar és cigány asszonyokból álló csoportba, nagyon örültem, hogy rám gondolt, de egy kicsit elfogott a félelem, hogy vajon mit kell ott csinálni, miről fogunk beszélgetni. Aztán, ahogy jobban megismertük egymást, elmúlt a félelmem. Az elmúlt két napban is nagyon jó volt újra találkozni, bár amikor megkaptuk a kérdé-

seket, hogy foglaljuk össze az elmúlt napon hallottakat, picit nehéz volt. Sokkal nehezebb frappáns mondatokat leírni, mint szóban elmondani. Zoli, akivel én dolgoztam, nagyon ügyesen rákérdezett dolgokra, és akkor már jöttek a gondolatok. Azt, hogy egy ilyen kutatócsoportot hogyan tud a mi munkánk segíteni, nem tudom. De sokat lehet fejlődni és tanulni ezeken az alkalmakon. Ezt azért is írtam le, hogy nekem sem könnyű, nyilván a többi asszonynak is nehéz megfogalmazni és leírni a gondolataikat. Pedig ez nem így van, és már ők is többször nyilatkozták azt, hogy az elején nagyon meg voltak ijedve, amikor megtudták, hogy magyar asszonyok is lesznek, azt gondolták, hogy veszekedni fogunk velük. Biztosan nagyon sok bántás és sérelem éri őket a hétköznapokban, mert vannak olyan magyar emberek, akik általánosítanak, hogy minden cigány egyforma.”

4. Elemzés

A résztvevők a *Bírák könyvé*-ben olvasható történet felől közelítettek a sibboleth fogalmához. Az egyetemi oktatók és hallgatók előzőleg elsősorban Busch és Spitzmüller (2021) alapján készültek a téma bevezetésével. Elmondták, hogy a sibboleth szó az összetartozás jeleként szolgál, hogy a különbség nyelvileg jelentéktelen, de társadalmilag nagyon jelentős, és hogy nem elég tudni a különbséget, ki is kell tudni mondani. E gondolatokat a résztvevők közös beszélgetés során értelmezték. A bevezető rész absztrakt, elemző fogalmak köré szerveződött (sibboleth, csoport, hatalom). A helyiek ezt gyakorlatias módon fogalmazták újra, saját életükre vonatkoztatva: „az a fontos, *ahogy* mondják”. Szóba került, hogy sibbolethek nemcsak a hangzó nyelvben, hanem a testtartásban, gesztusokban, mimikában is előfordulhatnak. Arról is beszélgettek a résztvevők, hogy a bibliai esetben – nem véletlenül – a csatában győztes fél az, aki eldönti, hogy mi szolgáljon társadalmi megkülönböztetőként. Ezek után azon gondolkodtak, hogy milyen sibbolethek vannak a saját életükben, ezek milyen kategóriákat (csoportokat) teremtenek meg. Kirajzolódott, hogy a résztvevők életében is összekapcsolódik a sibboleth-teszt joga a hatalommal. A résztvevők egyike ezt később úgy összegezte, hogy a helyes és a helytelen megkülönböztetését önkényesen felállított szabályok által döntenek el a hatalmon lévők.

2. kép: Párban végzett írásos munka a workshopon

A második napon az első nap beszélgetéseinek írásba foglalására tettek kísérletet a párban dolgozó résztvevők (2. kép). Voltak csak helyi résztvevőkből álló, illetve helyi és hallgatói résztvevőkből álló párosok is. A párosok az alábbi kérdéseket kapták kézhez: *1. Hogyan fogalmaznátok meg a tegnapiak alapján, hogy mi a sibboleth? Írjátok le párban cigányul vagy magyarul! Írjátok példákat is, minél többet!* *2. „Az ember mindig próbálja fentebb helyezni magát” – mondtuk tegnap. Ez hogy működik? Milyen helyzetben fontos ez? Milyen következményei vannak?* A kérdéseket mintegy negyven percen dolgozták fel a résztvevők. Ezután reflexív kör következett, ahol felolvasták egymásnak a résztvevők a gondolataikat, és beszélgettek azokról. Ebben a fejezetben összegezzük és elemezzük a két nap legfontosabb megállapításait és eredményeit.

3. kép: Beszélgetés a workshopon

Az első nap beszélgetéseinek elején (3. kép) olyan szavak, kifejezések kerültek szóba, amelyek több változatban is élnek. *Lapcsánka*, *tacsni*, *tócsni*, mondták különféleképpen kollégista korukban az egyik nem roma résztvevő barátnői, és ezen, ahogy viccesen megjegyezte, majdnem összeverekedtek. A kollégium vezetője magyarázta el, hogy „vannak helyek, [ahol másképp mondják]. Mi akkor hallottunk ilyet először”. Az egyik roma résztvevő erre azt mondta, hogy „mi úgy mondjuk neki, *krumplis fasírt*”. Ez „két különböző dolog”, hívta fel rá társa figyelmét egy másik roma résztvevő. Végül kiderült, hogy szerinte „a *lepcsánk*-ot azt platon – mások szerint platon – lehet sütni, a *krumplifasírt*-ot meg olajba”. Ekkor az iménti nem roma megszólaló vette át ismét a szót, és arra figyelmeztette a többi-eket, hogy nagyon nem érdemes ebbe belemenni: „Figyeljete, van negyven akárhány változata. Hát tíz évvel ezelőtt összegyűjtöttem a neten. Ki is raktam a facebookra, hogy a *lepcsánk*-nak ennyi változatát találtam, örület sokat”. Egy harmadik, nem roma résztvevő ekkor megjegyezte, hogy „Szatmárba a *létrá*-ra azt mondják, *lajtorja*. Hát onnan már azonnal tudjuk, hogy ők szatmáriak”.

Ezek a beszélgetések számot adtak arról, hogy a különböző helyről érkező hajdani kollégisták, vagy a különböző konyhai tradíciókat követő résztvevők más-más nevekkal illetik ugyanazt az ételt, illetve eltérő módokon tesznek különbséget egyes hasonló ételek és használati tárgyak között (pl. van, akinek a regionális eltérések lényegesek csak, van, aki az elkészítés módjában is lát különbséget). Bár az ételek és a használati tárgyak neveinek egy-egy változata összekapcsolódik valamilyen csoport-identitással, ezek tétjét nem érezték jelentősnek a helyi résztvevők. A hajdani kollégista erre reflektált is: nem gondolták azt, hogy mindenki más csoporthoz tartozik, csak azzal szembesültek, hogy egy ételnek mennyi népi neve van. Az ennek az ételnek a nevével összekapcsolt nyelvi erőforrások tehát nem teljesen illeszkednek a sibboleth fogalmához, hiszen a különféle kifejezéseknek bár lehet csoportalkotó szerepe, ezekhez a helyi valóságban nem társulnak az ideológiák diszkurzív szintjén megalkotott jellemzők, azaz a nyelvi különbség társadalmi jelentősége elenyésző. Az egyik helyi résztvevő megemlítette, hogy egy falu rendjében mindig megszabottak voltak a tradíciók, szokások, melyek szerint élni tudtak. Ha valaki másképp viselkedett, kitaszítottá vált.

Valamivel később az egyik nem helyi résztvevő azt kérdezte a roma résztvevőktől, hogy a romani nyelvben milyen sibboleth mentén lehet a beszélők „nem idevalósi” voltát megállapítani. Persze, vannak ilyenek, hangzott a válasz, majd valaki megemlítette, hogy a „nyírbátoriak [értsd az ottani romák] úgy mondják a gyerekekre, pulyák”. Ehhez egy másik

roma résztvevő azt fűzte hozzá, hogy a „nyírbátoriak fél cigányok. Azok közt ritka az olyan rendes cigány, mint mink, és azok mondják a gyerekekre, hogy *pulyák*. A fél cigány, fél magyar romungrók. De az eredeti cigányok, azok nem. Azok a gyerekeknek úgy mondják, tehát a kicsiknek mondják, *cine* ’kicsik’, már aki nagyobb, felnő, *sávora* ’fiatal fiú’. A lánynak mondják azt, hogy *sej* ’lány’, a fiúnak mondják azt, hogy *sávó* ’fiú’. Má mi meg nem. Mi nem így ejtjük ki.” Kérdésre válaszolva, hogy akkor hogyan ejtik, azt mondta, hogy úgy mondják: *csávo, csáj*.

E beszélgetés során három kategória között tettek különbséget a roma résztvevők: a nyírbátori „romungrók”, az „eredeti” cigányok és saját maguk, az „olyan rendes” [értsd: nem romungróként kategorizált] cigányok között. A kategóriaképzés során nem az vált fontossá, hogy melyik említett nyelvi erőforrás melyik nyelvhez köthető. Az első megidézett erőforrás (*pulyák*) a nyírbátoriak sajátos beszédét idézi, de senki nem mérlegelte, hogy ez a különbségtétel vajon magyarul beszélés vagy romaniul beszélés során lehetséges-e. A nem roma résztvevők nyelvi hagyományai és értékítélete szerint a *pulya* magyar szóként jelenhet meg, és a tudós hagyomány sem romani (hanem valószínűleg román) eredetüként tartja számon (Zaicz 2006: 671, *pulya*). Megjelenik a nyírbátori „fél cigányok – fél magyarok” mellett az „eredeti” cigányok kategóriája. Csak késleltetve derül ki, hogy a beszélő, bár a „rendes cigányok” kategóriát alkalmazza magukra, és a nyírbátoriaknál kétségkívül közelebb állónak gondolja magukat az „eredeti” kategóriához, abba mégsem érti bele magukat. Ez inkább egy absztrakt és meglehetősen fluid kategória, amely egy e helyütt nem kifejtett, de általában létezőként tételezett, kevésbé helyi jellegűnek érzett romani beszédmódhoz kapcsolódik. (Az idealizált romani, illetve annak beszélője és a tiszavasvári beszélők között a roma közösség tagjai által létrehozott különbségekről vö. Heltai 2020a: 104–109.)

Ekkor az egyik nem roma helyi résztvevő új fókuszot kölcsönzött a beszélgetésnek. Azt mondta, hogy a sibbolethek „lehetnek társadalmi lenézés alapjai”. Ezt a következőkkel illusztrálta: „én is éreztem már, hogy szabolcsi vagyok, én egyébként olyan ízesen beszélek, szabolcsiul. Például azt, hogy *oszt*, annyira mondják, hogy én észre se vettem. Nem illik, nem szabad, mert ha valaki azt mondja, hogy *oszt*, azt lenézik, az parasztos, hát az egy műveletlen valaki. Úgyhogy a lányom, most amikor voltam utoljára, azt mondta, ’anya, ha még egyszer azt mondom, *oszt*’ – és akkor én néztem rá, hogy tényleg, én azt mondom, hogy *oszt*?” Ilyen élményről (egy fiatalabb családtagtól megrovásban részesült a szabolcsias beszédje miatt) egy másik nem roma résztvevő is beszámolt. A nyelvi erőforrással kapcsolatos ítélet meghozatalának joga tehát az adott hely-

zetben magát főntebb pozicionáló félé. (E pozicionálás alapja itt például a modernség, a haladó szellemnek és képzelt jövőnek való jobb megfelelés.) Az ítélet olyan nyelvi erőforrásra vonatkozik, amely a megítélt beszélő számára nem jelölt, azaz nincs tudatában az adott nyelvi variáns sibboleth funkciójának.

Az új fókusznak köszönhetően a beszélgetés reflexív jellege felerősödött. Míg a *lapcsánká*-hoz hasonló példákkal a különféle beszédmódokra reflektálnak a beszélők, saját beszédmódjukat is beleértve, az *oszt*-hoz hasonló példák a sibbolethek mögött meghúzódó csoportalkotó társadalmi diskurzusokra is rámutatnak. A sibbolethet produkáló beszélő saját beszédmódjának kívülről jövő megítélésével szembesül, s ezáltal tudatosodik benne, hogy az, ahogy ő mondja, bizonyos társadalmi helyzetekben jelölt beszédmódnak minősül. Ezáltal felismeri saját pozícióját ebben a viszonyban, ahhoz reflexíven kezd el viszonyulni (látja magát a mások által tartott tükörben, és e pozíciójával kapcsolatban érzéseket fogalmaz meg).

A roma résztvevők is beszámoltak hasonló megéleésekről, azonban az általuk említett sibbolethek nem a területiség vagy a generációs jellegű modernség-konceptió mentén létrejövő különbségekre vonatkoztak. A beszélgetés következő részében az egyik roma résztvevő az alábbiakat mondta: „Mikor idegenbe vagyunk, vagy kórháznál, vagy bárhol, vigyázunk a hangkifejezésre. Hogy hogy mondjuk ki. Mondjuk én mán úgy, akivel meg vagyok szokva, csak úgy, ahogy jön. Cigányosan elmagyarázom. De ha orvosnál vagyok, akkor próbálok magyarosan beszélni.” Amikor konkrét példákat kértek a nem roma résztvevők arra, hogy mit is jelent ez a „magyaros” beszéd – tehát úgy beszélni magyarul, hogy az a beszélgetőpartnerekben ne idézze fel a roma etnicitás kategóriáját –, egy másik roma résztvevő több sibbolethet is megemlített. „Van aki úgy mondja, hogy *jó napot doktor úr; nadzson- na- (...). Jónapot dzsoktor úr; nád-dzson fáj a dzsereknek a háta.*” (A *dzsoktor* itt valószínűleg a stilizált mondatra való előzetes rákészülésnek köszönhetően került palatalizált módon kiejtésre, a mindennapi beszédmódoknak ez nem része.) „Mán például ha én megyek, én úgy ejtem ki, hogy *doktor úr; nagyon fáj a gyerekeknek a háta.* Magyarosan.” További példákat is említettek a helyi résztvevők: „Ha mondják azt, hogy *óvoda*, valaki nem úgy ejti ki, hogy *óvoda*, [hanem] *ou-voda.*” Egy másik résztvevő a „*kakós csigát*” említette. Az előbbi pedig így folytatta: „meg van a *kutya*; van, aki úgy ejti, hogy *kucsá*. Vagy *csúk.*” Egy további példa: „Ha a húsboltban vagyunk, a mi szóejtésünkkel csúfolnak minket, hogy *edzs kilou húst kérsz?*, mondják. Mondom *nem, én egy kiló húst kérek.*” „Múltkor kértem májas hurkát”, meséli kicsit később tovább ugyanez a roma résztvevő, „és akkor úgy csúfolódott a hen-

tes, hogy *de van víres hurka is*". Az előbbi roma asszony néhány további különbséget említett még: „az, hogy *joul van*, magyarosan úgy van, hogy *jól van*".

Az olyan példák, amelyeket a roma résztvevő magyarosként jellemezett, a sibbolethek metapragmatikai, performatív vonásaira utalnak. Eszerint a sibbolethet produkáló, adott helyzetben alárendeltként pozicionálódó beszélő tisztában van beszédmódjának a hatalmi helyzetben lévők számára sibbolethként jelölődő vonásaival, ahogy arról is van alkotott tudása, hogy milyen ejtismódot, szóhasználatot értékel előnyösen a hatalmi helyzetben lévő beszélő. Feltűnő volt, hogy a roma résztvevők többször is megemlítették a hentes figuráját, aki életükben valamiféle jelentőséggel bíró alaknak tűnik. Ez a nem roma helyi résztvevők figyelmét is felkeltette, és ennek kapcsán az egyikük megjegyezte, hogy különböző társadalmakban különböző foglalkozások lehetnek periférián, és ő olvasta például, hogy a tibeti társadalmakban a hentes a társadalom perifériáján áll. Az orvos alakja mellett ő jelent meg leggyakrabban a roma résztvevők elbeszéléseiben olyan személyként, aki értékelésük szerint nyelvi elvárásokat támaszt velük szemben. A két alak abban különbözik, hogy a hentes elvárásai nyílt élcélődések során explicitté válnak, míg az orvos esetében inkább a vélt elvárásoknak való megfelelés vágyát fogalmazták meg a résztvevők. Ez a metapragmatikai tudás és az ennek megfelelő beszédmód-produkciójára való képesség az a terület, ahol a sibboleth jelensége és a nyelvi érdekérvényesítés fogalma a legnyilvánvalóbban kapcsolódik össze.

Míg a nem roma résztvevők a saját beszédmódjaiknak inkább a fiatalabbak általi megkülönböztetését hozták példának, addig a roma asszonyok szinte kizárólag olyan példákat említettek, amelyekben a sibbolethek a magyaroktól való különbözőséget (és egyúttal az ő negatív értelmű megkülönböztetésüket) jelzik. Ez igazolja azt, hogy egy-egy nyelvi jelenség sibbolethként való kiválasztása helyzetéhez kötött, szituatív és szubjektív: a helyi résztvevők számára jelöletlen beszédmódokhoz mások (például a fiatalabbak) a vidékiség vagy az elmaradottság értékítéleteit kapcsolják. Ennek feleltethető meg az a helyzet, amikor a roma résztvevők csak a számukra idegenként megjelenő figura esetén érzik úgy, hogy beszédükre oda kell figyelniük, azt magyarosabbá kell tenniük. A beszélők csak azokban a helyzetekben válnak tudatossá a saját nyelvi gyakorlataikat illetően, amelyekben alárendeltként vagy „másként” jelennek meg. Másrészt ezek a példák azt is igazolják, hogy mindig a hatalmi pozícióban lévők döntenek arról, mi jelölődik sibbolethként, azaz olyan, gyakran egészen apró nyelvi jelenségeként, eltérésként, amelynek társadalmi jelentősége nagyon nagy.

A sibbolethek szubjektív és helyhez, helyzethez kötött voltát támasztja alá az is, hogy egyes nyelvi jelenségeket a workshop helyi résztvevői és a workshopon megidézett szereplők más-más módon értelmeztek. Például a nem helyiek regionalizmusként, a helyi nem romák ízes beszédként értékelik az *i*-zést (*vörös hurka*) vagy a diftongizációt (*kilou*). Egyes helyzetekben egyes szereplők (például a helyi nem roma hentes és roma vásárlói) számára azonban ugyanezek a sibbolethek a cigányos beszéd koncepcióját teremtik meg. Nem önmagukban viszont, hanem együtt olyan jelenségekkel, amelyek a helyiek egyöntetű véleménye szerint csak a romákra jellemzők, és amelyek közül a nem helyiek kategóriái szerint több a romani–magyar kontaktushatás eredménye (vö. a palatalizáció/depalatalizáció fent említett esetei). Hasonlóan a korábban tárgyalt gyerekmegnevezésekhez, itt sem feltétlenül ugyanahhoz a néven nevezett nyelvhez kapcsolódnak tehát a sibboleth-féle jelenségek, hanem a csoportalkotás más ideológiai és diskurzív tényezőihez. A beszélők csak a hangsorra, az ejtésre figyelnek, nem pedig arra, hogy vajon egy-egy nyelvi erőforrás vagy nyelvi jelenség melyik nyelvhez rendelendő hozzá.

A hentes feltehetőleg szándékosan utánozta a „cigányosnak” vélt beszédet, ami megmutatja a sibboletheken alapuló megkülönböztetés és ki-rekesztés egy explicit formáját. Ezt a helyzetet workshopunk résztvevője és a történet előadója a hentes szövegének kijavításával korrigálta. Ezzel kifejezte egyrészt nemtetszését, másrészt saját ellenpéldája által megcáfolta a hentes sztereotip látásmódját. Ezt úgy érte el, hogy megkérdőjelezte a többségi hang képviselőjének ítéleteit; nem úgy válaszolt, ahogy beszélgetőtársa azt feltételezte volna. A többségi hang képviselőjének vá-
rakozásai szerint a roma beszélő ugyanis stigmatizált módon szólal meg. Résztvevőnk e nyelvi cselekvéssel időlegesen megszüntette a köztük fennálló egyenlőtlenséget és az azt tápláló hatalmi dinamikát. Ezt azzal érte el, hogy sztenderdként értékelt erőforrásokat használt, bemutatva ezzel, hogy képes a helyzetnek megfelelően válogatni saját nyelvi erőforrásai között. Ezzel saját pozícióját erősítette, bemutatva azt is, hogy ő egy olyan nyelvi repertoárból válogathat, amelynek része az így vagy úgy való megszólalás képessége – a nyelvi részvétel itt ennek a demonstrálását jelenti.

A beszélgetés további részeiben a résztvevők abban találtak közös pontot, hogy mindannyian szenvedtek már a sibboletheken alapuló megkülönböztetések miatt. Az a közös tudás, amit a helyi és az „akadémiai” tudás találkozásából a workshop résztvevői létrehoztak, azon a felismerésen alapul, hogy a sibbolethek mentén létrejövő egyenlőtlenségek mindannyiunk életét nehezítik. Az egyik nem roma résztvevő ezeket a gondolatokat így foglalta össze: „Sokszor nem is tehetnek emberek arról, hogy

őket ez alapján megkülönböztetik. Tehát én el tudom fogadni, ha nem látom azt, hogy valakinek ebből rossz érzése van, fájdalmat okoznak neki, vagy – egy egyszerű példát mondok. Elmegy ma egy beteg egy orvoshoz. Nem ugyanezt tapasztalja? Valljuk meg őszintén, akár fiatal, akár idős. És engem inkább ilyen esetben ráz fel egy kicsit, hogy jól esne megmondani neki, hogy nem helyes. Tehát sokszor nem mer a beteg őszintén az orvossal kommunikálni, mert lerázzák a beteget. Emberéletem nem követel, mégis meg tudják alázni [az embert]. A napi élethelyzetekbe, hogy mit hoz ez a kifejezés, az nagyon szerteágazó és ha nem hoz nekem lelki fájdalmat, akkor túlteszem magam rajta. Ha okoz, akkor napokig ott van a fejemben.” Ezzel ez a résztvevő mintegy visszautalt arra a különbségre, hogy míg egyes nyelvi különbségeknek nem tulajdonítunk különösebb társas jelentést, mások valóban éles egyenlőtlenségeket teremtenek és sebeket okozhatnak – ez utóbbiak a sibbolethek.

A másnapi írásos összefoglalók megismételték a beszélgetés főt bemutatott főbb elemeit. Az összegzés legfontosabb motívuma az volt, hogy fontos a sibbolethek felismerése és az ezek mentén történő diszkriminatív hatások tompítása. Egy nem roma résztvevőkből álló páros például azt írta, hogy „a sibboleth az egyes embercsoportok közötti különbséget fejezi ki, annak ismertetőjele. Ezt családi szinten is megéljük, de társadalmi és politikai szinten is. Vannak például olyan szavak, hangok, szókások, amit az idegenek nem tudnak helyesen kimondani vagy megtenni. Másrészt viszont gyakori, hogy az egyszerű ember, ha értelmiségivel (itt Tiszavasváriban „elit”-nek mondják) beszélget, például orvosnál, nem azt a reakciót kapja, mint ahogy az illene”. Ez az utóbbi gondolat került kifejtésre egy másik, roma résztvevőkből álló páros írásbeli összefoglalójában is: „Mi cigányok megpróbáljuk magunkat fentebb helyezni a megjelenésünkkel. Például ha elmegyünk egy szállodába, akkor megpróbálunk úgy öltözni, viselkedni, ahogy illik. Ne nézzenek le minket. És amikor hazamegyünk, eldicsekszünk, hogy nem néztek le minket. Sok-sok magyarral találkoztunk, és nem éreztették velünk, hogy lentebb vagyunk, cigányok vagyunk, ugyanúgy néztek minket, mint a magyarokat.”

5. Összegzés

A workshop során világossá vált a résztvevők számára, hogy ugyan a sibbolethek miatt mai magyarországi mindennapjainkban nem ölnék, ámde komoly sérüléseket szenvedhetünk össze miattuk ma is – tehát jelentőségük igen nagy. Minél sérülékenyebb valaki társadalmi értelemben – a workshop résztvevői közül a romák hangsúlyozták inkább kiszolgáltatottságukat –, annál több rossz élménye kapcsolódik a sibbolethekhez. A helyi

résztevők szerint azonban a megfelelő alkalmazkodással, alázattal és tanulással, az Istenbe vetett hittel és „pici álarccal” jó pozíciókat lehet elérni mind a munka világában, mind pedig a társadalomban általában. De az is említésre került az egyik helyi résztvevők által készített írásban, hogy beszédünkkel örömet is okozhatunk, nem csak bánatot. E szerint fontos és jóra vihet az alkalmazkodás az olyan viszonyokban, mint az orvos, a beteg és a hozzátartozó közötti, vagy mint a főnök és beosztott közötti. De alkalmazkodni lehet a másikkal való vásárlás, óvodai, iskolai, utcai találkozás esetén is, ezzel örömet okozva neki.

A részvételi munkaforma hozzájárult ahhoz, hogy a sibbolethról új tudást hozzunk létre, vagy amit tudunk, azt más perspektívából is képesek legyünk értelmezni. A részvételi kutatás során kölcsönösen megosztott tapasztalatok „összeérlelt” tudást hoznak létre. Az összeérlelésben jelentősége van annak, hogy a sibboleth elősegíti a reflexió képességét a helyi és a nem helyi résztvevőkben is. A helyi résztvevők a saját életeseményeiket a nem helyi résztvevők által bevezetett koncepciók mentén értelmezik, utóbbiak pedig a helyiek életeseményein át tudnak meg többet az általuk használt koncepciók értelmezési lehetőségeiről. Nem a „tudós” perspektíva érvényesül, hanem a közös. Ennek fontos példája, hogy a Busch és Spitzmüller-féle, sibboleth-tel kapcsolatos skálán, amely diszkurzív-ideológiai, metapragmatikus-performatív, és szubjektív szintekkel dolgozik, a helyi résztvevők elsősorban a metapragmatikus-performatív és a szubjektív területekre hoztak kifejtett példákat. A skálájuk pontjai pedig elsősorban a fentebb vagy lentebb térmetaforák mentén szerveződtek, illetve az idegen/kívülálló vagy otthoni környezet kategóriái mentén. Az (akár a résztvevő) megfigyelés során létrehozható külső perspektíva helyett a helyi résztvevők személyes tudása és megélése is megfogalmazásra került. A külső megfigyelő perspektívájából elmondott és feldolgozott tudás sosem olyan élesen megélt tudás, mint amibe a helyi résztvevői szempontok is be vannak vonva, hiszen utóbbiak számára a sibbolethekkel kapcsolatos tételek jóval nagyobbak, mint akár a résztvevő megfigyeléssel dolgozó kutató számára.

A tapasztalati alapú tudással és az ezt közvetítő hangokkal a tudományos diskurzus is kiegészül. E beszélgetéseken a nyelvről mint interperszonális projekcióról (Busch 2012: 23) volt szó. A nyelv elemzésének lehetősége a helyi résztvevők számára elérhetővé vált, és a diskurzus lehetőségének e kiterjesztéséből mindenki profitált. Az, hogy ki mit profitál a munkából, dilemmaként már a workshopon is megjelent. Az egyik résztvevő megjegyezte, hogy szerinte összességében egy színfolt ez a közös munka a helyi társadalmi életben és magánemberként is megélve. Süti-

evés közben, a workshop vége felé le is szögezték, hogy „most sokkal okosabbnak” érzik magukat. Egy másik résztvevő viszont – a fentieket elismerve – azt a kérdést fogalmazta meg, hogy mit profitálnak mindebből a nem helyi résztvevők. Meddig tudnak az egyszerű emberek követni elvontabb tudományos témákat? Ezzel kapcsolatban voltak a helyi résztvevőknek félelmei. Ahogy egyikük megfogalmazta, a szociolingvisztika fogalmát még csak ízlelgeti, és – úgymond – örül neki, hogy most csak leírni kell és nem hangosan mások előtt kiejteni, mert az, ahogy fogalmazott, „nagyon égő lenne”. Felmerült, hogy hogyan tudnak a tudományban nem jártas emberek hatékonyan segíteni abban, hogy a csoport céljai is a tervek szerint valósuljanak meg, például elkészüljön ez – és elkészüljenek további – publikációk, illetve egy, az egyetemistáknak forrásként használható munkafüzet, melyet a tanulmányaik során gyakran kézbe vehetnek majd.

Ezek a dilemmák abban oldódtak fel, hogy a következő workshopon, amikor az elemzés első verzióját a résztvevők közösen áttekintették, a tiszavasvári résztvevők is magukra ismertek az elemzésben megfogalmazott gondolatokban, olvasás közben nyugtázással, bólintással tudomásul véve, felismerve, hogy igen, ez így hangzott el, ezt így mondták, vagy ezt ők mondták. Bizonyos gondolatokat tovább is fűztek, illetve korrekciókat is javasoltak, helyreigazításokat is megfogalmaztak. Ilyen tevékenységhez nem szokott emberek nyelvészeti koncepciókkal foglalatostkodtak, ezáltal eltávolodhattak saját tapasztalati tudásuktól, és elemző tudást hoztak létre.

Ez a transzformatív jellegű cselekvés a nyelvi részvétel koncepciójának esszenciális jellemzője. A workshopok – ezúttal a sibboletheken, máskor más megközelítéseken keresztül – arra teremtenek lehetőséget, hogy a résztvevők újraértelmezzék és erőforrásként éljék meg repertoárjuk sokféleségét. A workshopokon megteremtett tudás hozzásegíti a helyi résztvevőket ahhoz, hogy érdekeiket adott beszédhelyzetek széles skáláján juttathassák érvényre (a „pici álarcot” a számukra legmegfelelőbb módon vegyék fel). A nem helyi résztvevők pedig újra és újra szembesülnek azzal, hogy a tudományos megfogalmazások akkor támogatják a nyelvi részvételt, ha mindenki számára érthetők és követhetők, hiszen így járulhatnak csak hozzá ahhoz, hogy tudománnyal hivatásszerűen nem foglalkozó emberek is profitáljanak mindebből. A helyi résztvevők fentebb bemutatott félelmei is mutatják, hogy az érthetőség követelményének korántsem könnyű megfelelni, erre törekedni azonban a részvételi kutatás során elengedhetetlenül fontos. A kölcsönös érthetőség biztosíthatja az egyenértékűséget, azt, hogy a nyelvi részvétel koncepciójában az *újrarendezés*, az új-

raértelmezés, a transzformatív jellegű cselekvés, az önértelmezés, a jövőértelmezés kulcsszavai mentén megfogalmazott célokhoz a résztvevők közelebb kerüljenek.

A workshop résztvevőinek deklarált célja, hogy a tudományos publikációk mellett tevékenységeiket bemutassák a város szélesebb közönségének is. Ennek első lépése volt egy bemutatkozó cikk megjelentetése a *Tiszavasvári Hírmondó* című helyi lap egyik számában (Tiszavasvári Transzlingváló Műhely 2022). A résztvevők keresik a helyi társadalomban a láthatóvá válás más lehetőségeit is, és a helyiek informális csatornákon is beszámolnak más helybélieknek e tevékenységekről. A repertoárok sokféleségének kezelésébe az is beletartozik, hogy a roma résztvevők a romani nyelvet akár demonstratív módon is bevonják a tevékenységekbe: a *Hírmondó*ba készített cikkben az újság történetében talán először jelentek meg romani kifejezések. Az itt elemzett workshop első napjáról szóló összefoglalók egyike romani nyelven született. A romani erőforrások ilyen demonstratív megjelenítése nem a beszélők lehetőségeinek azonnali átértelmezését szolgálja elsősorban, hanem hozzájárul egy mindezt be- és elfogadni képes (helyi) közeg kialakításához is. A nyelvi részvétel lehetőségeinek erősítése így a résztvevők egyéni életének vonatkozásaiban, a tudományos diskurzusok tekintetében, illetve a helyi és a tágabb közélet színterein egyszerre válik lehetővé.

Irodalom

- Agha, Asif (2007), *Language and social relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga (2022), *A siketség társadalmi konstrukciói, jelelői változatosság és oktatás Magyarországon*. Working Paper. Nyelvtudományi Kutatóközpont – Többynyelvűségi és Edukációs Nyelvészeti Kutatócsoport, Budapest.
- Baugh, John (2003), *Linguistic profiling*. In: Makoni, Sinfrey – Smitherman, Geneva – Ball, Arnetta F. – Spears, Arthur K. (eds), *Black linguistics*. Routledge, London – New York. 155–168.
- Blackledge, Adrian – Angela Creese (eds) (2014), *Heteroglossia as practice and pedagogy*. Springer, Dordrecht.
- Blackledge, Adrian – Creese, Angela (2018), *Language and superdiversity. An interdisciplinary perspective*. In: Creese, Angela – Blackledge, Adrian (eds), *The Routledge handbook of language and superdiversity*. Routledge, Abingdon.
- Blommaert, Jan – Rampton, Ben (2011), *Language and superdiversity*. In: Blommaert, Jan – Rampton, Ben – Spotti, Massimiliano (eds), *Diversities* 13/2: 1–22.

- Blommaert, Jan (2013), Complexity, accent, and conviviality: Concluding comments. *Applied Linguistics* 34/5: 613–622.
- Bodó Csanád (2017), Mediatisált nyelvjárások. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.), *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia. Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 38–50.
- Bodó Csanád (2020), Transzlingválás, heteroglosszia és egyéb állatfajták. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.), *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia (Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Bodó Csanád (2021), Bevezetés: nyelvészeti etnográfia és antropológia. *Replika* 119–120: 133–140.
- Bodó, Csanád – Barabás, Blanka – Fazakas, Noémi – Gáspár, Judit – Jani-Demetriou, Bernadett – Laihonon, Petteri – Lajos, Veronika – Szabó, Gergely (2022), Participation in sociolinguistic research. *Language and Linguistic Compass* 16/4. e12451.
- Bourdieu, Pierre (1989), Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7/1: 14–25.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira (2004), Language and identity. In: Duranti, Alessandro (ed.), *A companion to linguistic anthropology*. Blackwell, Oxford. 369–394.
- Busch, Brigitta – Spitzmüller, Jürgen (2021), Indexical borders: The sociolinguistic scales of the Shibboleth. *International Journal of the Sociology of Language* 272: 127–152.
- Busch, Brigitta (2012), Das sprachliche Repertoire oder Niemand ist einsprachig. Drava, Klagenfurt – Wien – Celovec – Dunaj.
- Chambers, Jack (2003), Studying language variation. In: Chambers, Jack – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds), *The handbook of language variation and change*. Blackwell, Oxford – Cambridge. 3–14.
- Chambers, Jack (2013), Studying language Variation. An informal epistemology. In: Chambers, Jack – Schilling, Natalie (eds), *The handbook of language variation and change*. John Wiley & Sons Incorporated, Chichester. 1–16.
- Cserniczkó István – Kontra Miklós (2022), The linguistic human rights plight of Hungarians in Ukraine. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds), *The handbook of linguistic human rights*. Wiley–Blackwell, Hoboken. 373–382.
- Derrida, Jacques (2005 [1986]), Shibboleth: For Paul Celan. In: Dutoit, Thomas – Pasanen, Outi (eds), *Jacques Derrida: Sovereignties in question*. Fordham University Press, New York. 1–64.
- Deumert, Ana (2010), Imbodela Zamakhumsha – Reflections on standardisation and destandardisation. *Multilingua* 29: 243–264.
- Erb Mária (2020), A nyelvi tájkép új elemei: magyarországi német tanösvények. In: Borbély Anna (szerk.), *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

-
- Gal, Susan – Irvine, Judith T. (2019), *Signs of difference*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gal, Susan (2016), Sociolinguistic differentiation. In: Coupland, Nikolas (ed.), *Sociolinguistics: Theoretical debates*. Cambridge University Press, Cambridge. 113–135.
- García, Ofelia – Flores, Nelson – Seltzer, Kate – Li Wei – Otheguy, Ricardo – Rosa, Jonathan (2021), Rejecting abyssal thinking in the language and education of racialized bilinguals: A manifesto. *Critical Inquiry in Language Studies* 18/3: 203–228.
- García, Ofelia – Li Wei (2014), *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- García, Ofelia (2009), Education, multilingualism and translanguaging in the 21st century. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipsom, Robert – Mohanty, Ajit K. – Panda, Minati (eds), *Social justice through multilingual education. Multilingual Matters*, Cromwell. 140–158.
- Gilroy, Paul (2004), *After empire: melancholia or convivial culture?* Routledge, London.
- Heltai János Imre (2020a), *Transzlingválás. Elmélet és gyakorlat*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Heltai, János Imre (2020b), Translanguaging instead of standardisation: Writing romani at school. *Applied Linguistic Review* 11/3: 463–484.
- Heltai, János Imre – Tarsoly, Eszter (eds) (2023), *Translanguaging for equal opportunities: Speaking Romani at school*. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Heltai János Imre (2021), Szociolingvisztika és részvételiség. *Alkalmazott Nyelvtudomány*. 21/2: 21–34.
- Hill, Jane H. (1993a), *Hasta la Vista, Baby: Anglo Spanish in the American Southwest*. *Critique of Anthropology* 13: 145–176.
- Hill, Jane H. (1993b), Is it really “No problemo”? In: Queen, Robin – Barrett, Rusty (eds), *SALSA I: Proceedings of the First Annual Symposium about Language and Society – Austin*. *Texas Linguistic Forum* 33: 1–12.
- Hymes, Dell (1974), Why linguistics needs the sociologist? In: Hymes, Dell, *Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach*. 69–82.
- Johnstone, Barbara – Andrus, Jennifer – Danielson, Andrew E. (2006), Mobility, indexicality, and the enregisterment of “Pittsburghese”. *Journal of English Linguistics* 34/2: 77–104.
- Kerülő Judit (2018), A tiszavasvári helyzet. In: Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.), *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged. 301–319.
- Kniffka, Hannes (2007), *Working in language and law*. Palgrave Macmillan, London.
- Kontra Miklós (2022), (Nyelvi) emberi jogok és/vagy biztonságpolitika. *Acta Humana* 10/1: 19–28.

- Krämer, Philipp – Mijts, Eric – Bartens, Angela (2022), Language making of creoles in multilingual postcolonial societies. *International Journal of the Sociology of Language* 274: 51–82.
- Krämer, Philipp – Vogl, Ulrike – Kolehmainen, Leena (2022), What is “Language Making”? *International Journal of the Sociology of Language* 274: 1–27.
- KSH (2011) = Központi Statisztikai Hivatal 2011. 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.16 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. 4.1.6.1. A népesség nemzetiség szerint, 2011 (folytatás). Központi Statisztikai Hivatal. 190.
- KSH (2022) = Központi Statisztikai Hivatal (2022) Központi Statisztikai Hivatal Helynévnyvtára. Tiszavasvári. Népesség, Lakásállomány, Terület. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/apps/hnr.telepules?p_lang=HU&p_id=07597 (2023.02.27.)
- Labov, William (1972), The social settings of a linguistic change. In: Labov, William (ed.), *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 260–326.
- Labov, William (1973), The social setting of linguistic change. In: Hoenigswald, Henry (ed.), *Diachronic, areal, and typological linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 195–251.
- Labov, William (2006 [1964]), *The social stratification of English in New York City*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lengyel Gabriella (2003), Részletek Tiszavasvári cigánységének népességleírásából. *Kisebbségkutatás* 12/2: 316–336.
- Li Wei (2018), Translanguaging as a practical theory of language. *Applied Linguistic* 39/1: 9–30.
- Makalela, Leketi (2016), Ubuntu translanguaging: An alternative framework for complex multilingual encounters. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* 34/3: 187–196.
- Makoni, Sifre – Pennycook, Alastair (eds) (2007), *Disinventing and reconstituting languages*. Multilingual Matters, Clevedon. 1–41.
- McNamara, Tim (2005), 21st century Shibboleth. *Language Policy* 4/4: 351–370.
- McNamara, Tim (2020), The Anti-shibboleth: the traumatic character of the Shibboleth as silence. *Applied Linguistics* 41/3: 334–351.
- Milani, Tommaso – Bauer, Simon – Carlson, Marie – Spehar, Andrea – von Brömssen, Kerstin (2021), Citizenship as status, habitus and acts: Language requirements and civic orientation in Sweden. *Citizenship Studies* 25/6: 756–772.
- Pennycook, Alastair (2010), *Language as a local practice*. Routledge, Oxford.
- Rampton, Ben (2015), Conviviality and phatic communion? *Multilingual Margins* 2/1: 83–91.
- Rampton, Ben – Cooke, Melanie – Holmes, Sam (2022), Linguistic citizenship and the questions of transformation and marginality. In: Williams, Quentin – Deumert, Ana – Milani, Tommaso M. (eds), *Struggles for multilingualism and linguistic citizenship*. Multilingual Matters.

-
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (in collaboration with: Mart Rannut) (eds) (1994), *Linguistic human rights. Overcoming linguistic discrimination*. De Gruyter Mouton, New York.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds) (2022), *The handbook of linguistic human rights*. Wiley–Blackwell, Hoboken.
- Staphorst, Luan (2019), *Owning the body, embodying the owner: Complexity and discourses of rights, citizenship and heritage of Southern African bushmen*. *Critical Arts* 33/4–5: 104–121.
- Stewart, Michael (2013), *Roma and Gypsy “ethnicity” as a subject of anthropological inquiry*. *Annual Review of Anthropology* 42: 415–432.
- Stroud, Christopher – Guissemio, Manuel (2015), *Linguistic messianism*. *Multilingual Margins* 2/2: 6–19.
- Stroud, Christopher – Heugh, Kathleen (2004), *Linguistic human rights and linguistic citizenship*. In: Patrick, Donna – Freedland, Jane (eds), *Language rights and language survival: A sociolinguistic exploration*. St Jerome, Manchester. 191–218.
- Stroud, Christopher (2001), *African mother-tongue programs and the politics of language: Linguistic citizenship versus linguistic human rights*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 22/4: 339–355.
- Stroud, Christopher (2009), *A postliberal critique of language rights: Toward a politics of language for a linguistics of contact*. In: Petrovic, John E. (ed.), *International perspectives on bilingual education: Policy, practice*. Information Age Publishing, Charlotte. 191–218.
- Stroud, Christopher (2015), *Linguistic citizenship as utopia*. *Multilingual Margins* 2/2: 20–37.
- Tiszavasvári képviselő-testület (2007), *A cigánység helyzete Tiszavasváriban*. <https://www.tiszavasvari.hu/files/old/Koncepcioik/5.doc> (2023. 01. 31.)
- Tiszavasvári Transzlingváló Műhely (2022), *Kétháne: cigány–magyar közösség. Kik vagyunk és mit szeretnénk? Ko hámle ámen táj szo kámász?* *Tiszavasvári Hírmondó* 9: 6.
- Trudgill, Peter (1974), *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Williams, Quentin – Deumert, Ana – Milani, Tommaso M. (eds) (2022), *Struggles for multilingualism and linguistic citizenship*. *Multilingual Matters*.
- Williams, Quentin – Stroud, Christopher (2015), *Linguistic citizenship: Language and politics in postnational modernities*. In: Milani, Tommaso M. (ed.), *Language and citizenship: Broadening the agenda*. Johns Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 89–112.
- Zaicz Gábor (főszerk.) (2006), *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Emlékezés Kálmán Lászlóra (1957–2021)

Szerkesztőségi bevezető

1. A magyarországi nyelvészeti periodikák különszámaikban emlékeznek Kálmán Lászlóra. Az *Acta Linguistica* mellett így tesz most a Nyelvtudományi Közlemények is: jelen száma főhajtás és tiszteletadás Kálmán László munkássága előtt.

2. Számomra, e sorok írójának számára szívszorító, hogy múlt időben kell írni róla. Hogy a színes, gazdag életről, amit élt, úgy kell írni, mint lezárt, összegezhető dologról. Ezért inkább egyszerűen az emlékeimből idéznék. 1984 őszén találkoztam Kálmánnal először, úgy emlékszem, Kornai András oldalán jött be a Nyelvtudományi Intézet akkori, Szentháromság téri épületének 13-as szobájába. Ott dolgoztunk mi, az akkori Szépe-tanítványok. Néhány héttel később már előadást tartott, úgy emlékszem, autoszegmentális fonológiai témában. Kornai mesélte, hogy ezt a területet korábban nem ismerte, de akkor néhány hét alatt megtanulta. Az ELTE-n diplomázott, spanyol nyelv és irodalom szakos, valamint általános és alkalmazott nyelvész volt, 1981-ben végzett, majd 1983-ban doktorált.

A 80-as években a lakásomat hat éven át egy pincebéli szuterén helyiség adta. A hat év alatt összesen két ember látogatott meg itt, az egyik Kálmán volt. A világ legtermészetesebb módján ugrott be hozzám 1985 tavaszán, hogy kocsival elfuvarozzon a Bécsi Egyetemen akkor tartott Szintaxis Kerekasztalra. Ő vezetett, az anyósülésen Kornai ült, végigpletykálták az egész utat mindenről és mindenkiről.

Akkortájt még a Magyar Filmtudományi Intézetben dolgozott, nem tudom, mivel foglalkozott ott, de azt igen, hogy már 1980-ban megjelent egy cikke a *Filozófiai Szemlében* a Chomsky–Piaget vitáról, ami akkor a nyelvészet egyik legfontosabb kérdése körül folyt: mi a viszony a kisgyermekkorú kognitív tanulás és a nyelvelsajátítás között. Eleve a legnagyobb kérdések érdekelték.

1986–1987-ben vendégkutató volt Genfben az Institut Dalle Molle pour les études sémantiques et cognitives-nél, aztán 1987 és 1989 között a Számalk Applied Logic Laboratory-ban dolgozott számítógépes nyelvészeti témákon, de 1989-től már az Intézet munkatársa lett, Szabolcsi Anna és Bakró-Nagy Marianne lobbiztak érte. 1991 és 1993 között az Amszterdami Egyetem számítógépes nyelvészeti tanszékén oktatott, és nyelvelmé-

leti, formális szemantikai kutatásokat végzett. A 2000-es évek elején dolgozott kutatóként a Mindmaker mesterséges intelligenciával foglalkozó cégnél is, de ezek csak kitérők voltak, az Intézet, majd Kutatóközpont meghatározó kutatója volt mindig is.

3. Kálmán László nyelvészeti őstehetség volt. Kutatásai elsősorban a nyelvtanelmélet (konstrukciós és analógia-alapú nyelvtanok), a formális szemantika (kompozicionalitás, dinamikus szemantika) és a számítógépes nyelvészet (ontológia, funkcionális programozás, az analógia, ill. a lexikalista elméletek számítógépes implementációja) témái köré csoportosultak, de publikált a fonológiáról, morfológiáról, a (lexikalís) szintaxisról, az analógia-alapú tanulásról és a hétköznapi érvelésről is. Több egyetemi tankönyvet is írt (részben társszerzőkkel), például az általános nyelvészetről, a dinamikus szemantikáról vagy a konstrukciós nyelvtanról.

Szenvedélyesen foglalkozott az iskolai nyelvtanítás megújításával és a nyelvi ismeretterjesztéssel. A 2000-es évek elején vezető fejlesztője volt a Sulínova programban a *Szövegértés – szövegalkotás* 5–12. évfolyamos új iskolai tananyagának, amely a magyar nyelv és irodalom tantárgy oktatásának teljes megreformálását célozta, és amelyet sok száz iskolában sikeresen próbáltak ki.

A nyest.hu-n és a Qubiton megjelent ismeretterjesztő írásai, a Nádasdy Adámmal közösen írt *Hárompercesek a nyelvről* című kötet, illetve az általuk közösen vezetett *Szósztátyár* című, népszerű rádióműsor a nagyközönség számára is egyedülálló betekintést adott a nyelvészeti gondolkodásba. A nyelvészet műveléséhez számos tévhit kapcsolódik, Kálmán úttörő volt abban is, ahogy ezeket megcáfolta, helyreigazította.

4. A Nyelvtudományi Közlemények jelen kötetében, a Kálmán László munkássága előtt tisztelgő fejezetben most megjelenő írások egy-egy kis részt villantanak fel abból az összetett képből, ami Kálmán munkásságában az évek során felépült.

Kálmánt lenyűgözték a nyelvtan egyes rendszereinek különlegességei, gazdagsága. Például az, hogy sokkal több fajta adat és értelmezés létezik, mint amiket a nyelvtanok készítésénél számba szoktak venni. Ezt idézi Kalivoda Ágnes és Prószéky Gábor cikke: az infinitívuszokról és az azokat vonzó, „segédigeszerű” elemekről, a három alapvető szórendjükéről és az izgalmas morfoszintaktikai kategóriákról. Ez a leírás és elemzés 9 milliós korpusz anyaga alapján készült, melyben háttérként ott van – többek között – a segédigéket definiáló, korszakos magyar tanulmány: Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor: *A magyar segédigék rendszere*, ami az Általános Nyelvészeti Tanul-

mányok 17. számában, 1989-ben jelent meg. Ennek a cikknek az eredményei kiállták az idő próbáját, a mai napig megkerületlen leíró eszköz-rendszert adnak.

Kálmán egyik kedvenc területe a szemantika volt. A modellelméleti szemantikától eltérően, Kálmán egyik írásában (Kálmán 2018) a John Lock által teremtett hagyomány újragondolását javasolta, azt, hogy a jelentésről ne egy-egy modellált világ tényei és egy nyelvi kifejezés közti viszonyok alapján gondolkozzunk, hanem olyan megközelítést javasolt, miszerint a jelentések az egyének elméjében tárolt ideák, belső képek komplex hálózatai, melyeknek forrásai az egyén és közösségek „belső” és „külső” tevékenységeire vonatkozó, komplex emlékek. Ezek hálózataira vonatkozó tudását a beszélő a közösségében úgy alkalmazza, hogy elérje a megértést (Kálmán 2018). Amint Kornai András cikke bemutatja, Kálmán mélyen értette Fregét, sőt meg is haladta abban, hogy kimutatta: Frege olyan nyelvhasználatot tételez fel, ahol a beszélők ismerik és aktívan használják a belső képek, ideák nyelvileg közös alaphálózatát, és ennek meglétét kölcsönösen feltételezik egymásról. Kálmán szemantika felfogása sok izgalmas vitát váltott ki mindig is, Kornai András cikke fontos hozzászólás ehhez.

A pragmatika ugyanúgy izgatta, mint a szemantika. Azok a rejtett, mégis tesztelhető alapelvek, melyek mentén a nyelvi kifejezések használata szerencsés, sikeres, és ahol a forma és a szerkezet mélyen összefügg, azaz konstrukciót alkot. Ilyen területeken néha nagyon meglepő belátásokhoz lehet jutni. Ezt mutatja be Dömötör Éva cikke, amely leírja a funkcionalitás és a formai tulajdonságegyüttesek összefüggéseit az *azért* konstrukcióiban. A cikk az *azért*, *na azért* funkciói közül kiemeli a diskurzus előzményre utalót, a helyeslőt, és a beszélő hatalmi pozícióját fenntartót, továbbá a *nem azért de...* funkciói közül az „arcvédő”, illetve a válaszelrülő funkciót.

Kálmán nyelvészeti érdeklődésének komplexitását talán az is motiválta, hogy legfőképpen az emberek, az emberi elme működése érdekelte, a nyelvet használó ember elméje és a nyelv szerkezete közti viszonyok, a kölcsönhatások e kettő között. Erre utal Bánréti Zoltán cikke, ami azt írja le, hogy a beszélők a többszörös kötőszavak alkalmazásaival milyen módon tudják megjelölni nézőpontjaikat, felfogásaikat a mondatokban leírt alternatívák, események lehetőségessége, számossága, elvárhatósága vagy elvárással szembenisége, relevanciája, illetve irrelevanciája tekintetében.

Kálmán nyelvtanelméleti tudását leíró nyelvészeti munkák készítése során is kamatoztatta: magyar leíró nyelvtant írt a diákjaival együtt, valamint az első beás nyelvtant (Orsós Annával mint társszerzővel). Emlé-

keim szerint ennek elkészítését Kálmán maga kezdeményezte, és ezzel megteremtette a különféle cigány nyelvek leírásának reneszánszát. Úttörő tanulmányt publikál kötetünkben Lovas Anna is. Leírja az ige és az igekötő közé beékelődő névmások fajtáit, esetét, nyelvtani személyét és számát a déli centrális cigány dialektusokban, mindenekelőtt a romungróban, modern nyelvészeti eszköztárral értelmezve az igekötő–névmási tárgy–ige konstrukciót.

Közmondásos volt, hogy milyen szívesen és szellemesen vitatkozott. Ezt a vitaszellemet idézi fel Fejes László cikke, amely a történeti nyelvtudomány módszertani problémáit feszegeti, a kísérletekkel operálni tudó természettudományok módszertani gondjaival is összevetve, sőt magának a tudásnak a bizonytalanságát is érintve konkrét, történeti etimológiai példák kapcsán.

5. 1990-ben elindult az Elméleti nyelvészet szak az akkori Felsőoktatás Fejlesztési Program keretében. Ez az év sok mindenben fordulópontra volt. Abban az évben is volt egy Logic and Language konferencia valahol a Balaton mellett, Gárdai Kinga volt a főszerző, úgy emlékszem, boldogan csinálta. Kálmán az elméleti nyelvészetet az első pillanattól kezdve szívügyének tekintette. 31 év alatt az elméleti nyelvészet minden szakterületén tanított: tartott nyelvészeti bevezető kurzusokat, haladó kurzusokat többek között az autoszegmentális fonológia, az analógiás nyelvészet, a konstrukciós nyelvtan, a logika, a formális szemantika, a számítógépes nyelvészet témáiban, és vezetett terepmunkát is (pl. a magyar jelnyelvről vagy a bengáliról). Diákjait partnernek, kutatótársnak tekintette, így vonta be őket a közös munkába. Legendásak voltak a 208-as szobában tartott keddi délutáni kutatószemináriumai, amelyekre nemcsak aktív hallgatók, hanem végzetek, kollégák és más érdeklődők is eljártak – ezek sok embernek adtak tudományos inspirációt, és gyakran zárultak közös tudományos publikációkkal. A nyelvészetutánpótlás neveléséből nemcsak hat doktori disszertáció és számtalan szakdolgozat témavezetőjeként, hanem a hallgatók tehetséggondozását célul kitűző Erasmus Kollégium vezető tanáráként és a Magyar Nyelvészeti Diákolimpia felkészítő tanáráként is kivette a részét. Formális vagy informális keretek között nyelvészek egész generációit tanította, döntő inspirációt adva számukra a pályaválasztáshoz, és gyakorlati tanácsokkal is segítve őket. Tudományos ismeretterjesztő és anyanyelvoktató munkája olyan volt, mintha az embert kézen fognák.

Azért is lehetett olyan sok lelkes híve a diákok között, mert bizonyos szempontból ő és a diákok nagyon hasonlóan látták a világot és a tudományt. Az, ahogy Kálmán lázadt a tekintélyelvűség, a kétségbevonhatat-

lannak állított elméletek ellen, ez a szemlélet és attitűd nagyon közel állt a diákokhoz, nagyon szerették. Azt is értették, hogy ez nem valamilyen „ellenséges” tartalmú dolog volt, hanem védelem, a tisztánlátás, a gondolati szabadság védelme. Kálmán szeretett érdekes, apró jelenségeket részletesen elemezni, de ennek háttérében a nyelvészet legnagyobb alapkérdései álltak. Például: hogy mi a nyelvtudás, milyen a nyelvtan architektúrája, miképp értelmezendő a nyelvhasználat, vagy mi a jelentés. És alternatívákat javasolt, radikálisan másfajtaakat, újakat. A diákok ezeket nem egyszerűen rokonszenvesnek tartották, hanem alkalmazandó tudásnak, módszernek. A neurolingvisztika óráimon sok olyan vitapartnerem volt a hallgatók közül, akik a Kálmántól tanult attitűddel teljesen új szempontokat alkalmaztak egy-egy nyelvi adat értelmezésében. Mindezt nemcsak azért szerették, mert mintegy „fityiszt” lehetett mutatni valamilyen súlyos tankönyvnek, hanem azért is, mert Kálmántól azt is megtanulták, hogy „gondolkodj szabadon”, „törd a fejed te is”, „nézd a saját szemeddel a dolgokat, a nyelvészetet is”. A sok szakdolgozót, PhD tanítványt nem pusztán egy-egy téma, hanem az úttörő kutatás szabadsága, kalandja is vonzotta.

Amennyire szeretett bírálni, ugyanúgy lelkesedett a hitelesnek tartott eredményekért és elméletekért is, azok lelkes tisztelője, szószólója volt mindenhol.

Sokan mondják, hogy Kálmán nevelte a tehetségeket. De ez csak részben volt igaz. Valójában csodálta, szerette az emberi tehetséget, lenyűgözték a tehetséges emberek, imádott velük dolgozni. Gyakran hallottam tőle, hogy valaki tehetsége az égre kiált, hogy akkor hol lesz állása annak az XY-nak, aki egyedülállóan jó művet írt, és hogy egyszerre szomorú és örömteli, hogy a tanítványok közül hányan találhatnak a magyarországi helyett neves külföldi egyetemen ösztöndíjat vagy állást.

Néha belehallgattam az óráiba. Ezeken – szociolingvisztikai értelemben – nem a saját korosztálya nyelvhasználatát követte, és nem is a tudományos divatot, hanem a diákság magyarját beszélte, magától értetődően használta az új generáció prozódiaját, nyelvi fordulatait. Pont úgy mondta, hogy *helló*, ahogy a diákoktól is hangzott. A szemináriumai valójában egy-egy közösség létrehozását jelentették, aminek a tagjait hasonló dolgok komolyan érdeklik, ezért vannak jelen. Körbeültek a 208. szobában egy hosszú asztalt, és beszélgettek, vitatkoztak. Amikor arra jártam, Kálmán mindig ennél a közösségi asztalnál üldögélt, akkor is, ha nem volt éppen órája, egy laptopon írt. Talán azért is, mert így lehetett egy légterben Gárdai Kingával, talán azért, mert ezt a közösségi helyet érezte

sajátjának. Nyilván volt valahol egy íróasztala, ma sem tudom, melyik lehetett, mert a közösségi asztalnál üldögélt.

6. Hogy miért foglalkozott ennyi mindennel? Számára ez a sokféle feladat azért volt természetes, mert mélyen érdekelték az emberek és a nyelv közti kapcsolatok minden szempontból. Az emberi elme és a nyelv szerkezete közti viszonyok ugyanúgy, mint a nyelv használata során újratermelő társadalmi viszonyok, egyenlőtlenségek, hátrányok vagy éppen szabadságok.

Makacs lázadó volt. Nem pusztán elvek vagy értékek védelmében (azért is), de főként emberszeretetből, a félrevezetettek, a manipuláltak, az információhiány miatt hátrányos helyzetűek védelmében, az előítéletek, dogmák miatt szenvedők védelmében.

Gyanakvással tekintett bármely „főnökére”, valahogy úgy láthatta, hogy a főnöki hatalom és az emberi önazonosság olykor nem esik egybe. Néha az volt az érzésem, hogy ennek háttérében volt egyfajta fenyegetettségérzés, önnön szabadságának a féltése, és ebből is adódott a hatalomból származó tekintélyek iránti ellenszenve.

Viszont mindig mély, testvéries barátságossággal vett részt a közösségekben, a kurzusok közösségeitől kezdve a Fonó Táborokon át a bulikig.

Énekelni is szépen tudott. Ritka, jeles alkalmakkor egy kicsit spanyolul, néha angolul. 2010-ben, amikor az Elméleti Nyelvészeti Tanszék 20 éves volt, készítettünk egy videót *We Are the Linguists* címmel, a híres dal nyomán. Egy diák feltette azt a Youtube-ra, majd 141 ezren nézték meg mostanáig a világ négy tájáról. Ő kezdte el a dalt, szép bariton hangján énekelte: „*There comes a time / When we heed a certain call / When linguists must come together as one [...] We are the world / We are the linguists / We are the ones who make a brighter day / By making theories [...]*”

Nehéz erre könnyek nélkül visszagondolni. Pótolhatatlan veszteség ért minket, a „Tanszéket”, a magyar és a nemzetközi nyelvtudományt.

Hivatkozások

- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor (1989), A magyar segédigék rendszere. In: Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17. Tanulmányok a magyar mondattan köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 49–103.
- Kálmán, László (2018), Neo-Lockean semantics. In: Bartos, Huba – den Dikken, Marcel – Bánréti, Zoltán – Váradi, Tamás (eds), *Boundaries crossed, at the interfaces of morphosyntax, phonology, pragmatics and semantics*. Springer, Cham. 213–226.

BÁNRETI ZOLTÁN

Infinitívuszi szerkezetek a magyarban: adatvezérelt megközelítés¹

Kalivoda Ágnes¹, Prószéky Gábor^{1,2}

¹ HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

² Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Információs Technológiai és Bionikai Kar

This paper describes Hungarian infinitive constructions using a data-driven approach. It aims to study these constructions along formal-distributional features, utilizing authentic corpus data and frequency counts. Our findings derive from an open-source dataset extracted from a 776.9-million-word treebank of Hungarian. The resource contains more than 9 million instances of infinitive constructions, annotated for a wide range of linguistic features and metadata. We discuss the following topics: inflected infinitives, verb clusters consisting of multiple infinitives, auxiliary-like lexical items, separable preverbs, the attested word orders of infinitives, finite verbs and their respective preverbs, and finally, detailed distributions of preverbs in infinitive constructions. Our study reveals some trends which would have remained unseen without a quantitative approach.

Keywords: infinitive construction, data-driven approach, corpus analysis, formal-distributional features, preverb, word order, Hungarian grammar

Kulcsszavak: infinitívuszi szerkezet, adatvezérelt megközelítés, korpuszelemzés, formai és disztribúciós jegyek, igekötő, szórend, magyar nyelvtan

1. Bevezetés

Tanulmányunkban a magyar nyelv infinitívuszi szerkezeteivel foglalkozunk, ezeknek a korpuszalapú leírására törekszünk. Vizsgálatunk tárgyát képezik az (1) példában felsorolt, és az ezekhez hasonló esetek. Az infinitívuszt és az igekötőjét vastagon szedéssel, a segédigeszerű elemet és ennek az igekötőjét aláhúzással jelöljük.

¹ Szeretnénk köszönetet mondani a két névtelen bírálónak a cikkünk gondos átolvasásáért és a sok hasznos javaslatért. Kalivoda Ágnes kutatása az 142317 számú OTKA PD projekt keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a PD 22 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

- (1) a. *sikerült megoldani a feladatot*
 b. *el akarom végre mondani*
 c. *képtelen volt rájönni*
 d. *el sem hajlandó indulni*
 e. *így felejtette aztán el bevinni*
 f. *a leveleket alá szokás írni*
 g. *el kell kezdeni úszni tanulni*

A hagyományos nyelvtanokban az infinitívusz főnévi igenévként ismert, mi azonban – Antal (1977: 22) és Kálmán C. et al. (1989) érvelésével egyetértve – nem tartjuk szerencsésnek ezt az elnevezést. Ha valamit főnévi igenévként hívnánk, az inkább az *-ás/-és* képzős alak lenne. Az 'infinitívusz' elnevezés arra utal, hogy az általunk vizsgált, *-ni* toldalékos alakok időjel nélküliek.

A 'segédige' szintén egy sokat vitatott fogalom a magyar nyelvelméletekben. A szakirodalom nem egységes abban a kérdésben, hogy indokolt-e segédigei kategóriát feltételezni a magyarban, és ha igen, akkor milyen szempontok mentén különíthetők el ennek a csoportnak a tagjai az egyéb igéktől. A szempontok között rendszerint felmerül az, hogy ezek az igék defektívek, azaz hiányosak. Ez a hiányosság lehet hangtani természetű (hangsúlytalanságra törekvés), alaktani (hiányos paradigma), mondattani (viszonylag kötött szórend) és szemantikai is (hiányos vonatkeret). Ezek a jegyek jellemzően kölcsönös összefüggésben állnak egymással. A magyar segédigék kérdésével foglalkozó szakirodalom alapos áttekintését adja Kenesei (2001) és Laczkó (2014). Kálmán C. et al. (1989) formai és disztribúciós szempontok mentén határozza meg a segédigék csoportját, az ő megközelítésükben nemcsak igék, hanem bizonyos névszók is bekerülnek ebbe a kategóriába. A mi tanulmányunknak nem célja, hogy a 'segédige' terminus körüli vitában állást foglaljon. 'Segédigeszerű elem' néven hivatkozunk minden olyan igére, igenévre és névszóra, amelynek van infinitívuszi dependense az általunk használt korpusz függőségi elemzésében.

A kutatásunk adatvezérelt, megfigyeléseink mögött egy több mint 9 millió infinitívuszi szerkezetet tartalmazó, korpuszból kinyert adattábla áll. A célunk az, hogy a vizsgált konstrukciók főbb formai és disztribúciós tulajdonságait a valós nyelvhasználat példáival és részletes gyakorisági adatokkal mutassuk be.

Elsőként a kutatás módszertani hátterét ismertetjük, majd sorra vesszük az infinitívuszi szerkezetek alkotóelemeit: magát az infinitívuszt, a hozzá kapcsolódó segédigeszerű elemeket, valamint az igekötőket, amelyek egyaránt kapcsolódhatnak az infinitívushoz és a finit igéhez is. Végül össze-

foglaljuk a legfőbb eredményeinket, és felvázoljuk a kutatás folytatásának néhány lehetséges irányát.

2. Adatok és módszerek

A kutatás során adatvezérelt, kvantitatív fókuszú megközelítést alkalmaztunk, amely a Magyar Nemzeti Szövegtár (Oravecz et al. 2014) vizsgálatából indul ki. Elsőként bemutatjuk a felhasznált korpuszt, majd az adatgyűjtési folyamat főbb lépéseit. Végül ismertetjük a munkánk első, gyakorlati eredményét: egy nyílt hozzáférésű adattáblát, amely több mint 9 millió infinitívuszi szerkezetet tartalmaz.

2.1. A felhasznált korpusz

A Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (Oravecz et al. 2014) egy 1,04 milliárd szavas korpusz, amely a 20. század végének és a 21. század elejének magyar nyelvhasználatát reprezentálja. A kutatásunkban ennek egy új – megjelenés előtt álló – változatát használtuk fel, az MNSz2-UD korpuszt (Kalivoda et al. 2023). Ez a verzió számos korpusztisztítási lépésen esett át, amelyek közül a legfontosabbak a paragrafus-szintű duplumszűrés, a nem magyar nyelvű bekezdések automatikus azonosítása és törlése, valamint az 500 tokennél hosszabb mondatok kiszűrése. Az utóbbiak jellemzően nem valódi mondatok, hanem kódrészletek, vagy hibásan feldolgozott weboldalak. Ezáltal a szöveg minősége jobb, de a korpusz mérete kisebb az MNSz2-höz képest (776,9 millió szövegszó).

Az MNSz2-UD kapcsán fontos még kiemelni, hogy új elemzési szintekkel gazdagodott: az emMorph (Novák et al. 2016) által létrehozott, részletes morfológiai elemzéssel, valamint függőségi elemzéssel, amely a Universal Dependencies formalizmusát követi (de Marneffe et al. 2021). Ez utóbbi különösen fontos volt a jelen kutatás számára, mivel az infinitívushoz és a finit igéhez is tartozhatnak elvált igeötők, amelyek a függőségi relációk segítségével könnyen a megfelelő ígétőhöz kapcsolhatók. Ez az annotációs szint a legnagyobb segítség akkor is, amikor azt kell megállapítani, hogy az adott infinitívusz melyik finit igéhez, igenévhez vagy névszóhoz tartozik a mondatban. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az automatikus függőségi elemzés minősége eléggé változó.

Az MNSz2-UD korpusz elemzése a Stanzával (Qi et al. 2020) készült, amelynek a magyar tanítóanyaga a mindössze 1,2 millió szavas Szeged Dependency Treebank (Vincze et al. 2010). Elsősorban a kicsi tanítóanyag lehet az oka annak, hogy a Stanza a gyakori függőségi relációkat jól azonosítja (ilyen például az ígétől csak egy-két szóra eltávolodott ige-

kötő), ritkább jelenségek esetében azonban több hibát találunk. Ezek a hibák különösen az igekötős infinitívuszi szerkezetek szórendi mintáinál tűnnek elő (ld. az 5.2. fejezetet). Bár a tanulmányban közölt gyakorisági értékek hibás találatokat is magukban foglalnak – ami ekkora szöveg-mennyiség automatikus feldolgozása során elkerülhetetlen –, a bemutatott jelenségek nagyságrendje, egymáshoz viszonyított arányai megbízhatók.

2.2. Az adatgyűjtés folyamata

A korpuszból lekérdeztünk minden olyan mondatot, amely legalább egy infinitívuszt tartalmaz. Ezután kinyertük az egyes infinitívuszok összes olyan morfológiai és szintaktikai jellemzőjét, amelyet nélkülözhetetlenek tartottunk egy formai-disztribúciós leírás szempontjából. Ezek a következők: szám- és személyjelölés; lemma, tehát az inflexiós toldalékok nélküli szóalak; igekötő; vonzatok és bővítmények; az infinitívusszal együtt álló, segédigeszerű elem. Ami az igekötőket illeti, a prefixumként megjelenőket a részletes morfológiai elemzés segítségével tudtuk azonosítani, az elváltakat pedig a függőségi elemzés *compound:preverb* relációja alapján találtuk meg. Meghatároztuk azt is, hogy az elvált igekötő milyen távol áll az infinitívuszi ige-től, tokenszámban mérve. A vonzatokat és bővítményeket úgy állapítottuk meg, hogy az infinitívusz dependenseit kerestük, ezek lemmáját és esetragját nyertük ki. A névutókat is esetragként kezeltük. A segédigeszerű elemet pedig egy ellentétes irányú kereséssel lehetett megtalálni: azt vizsgálva, hogy minek a dependense maga az infinitívusz. Itt további, körültekintő adatfeldolgozásra volt szükség a létige különböző megvalósulásai esetében. Például a *fürödni voltam* szó-sorban a *van* lemma az, amit keresünk, de a *képes voltam*-ban a *képes*, ahogyan a *képes lettem volna* esetében is. A (2) példában összefoglalva láthatók az eddig bemutatott jellemzők, azokkal a változónevekkel, amelyeket később az adattáblában is használunk.

(2) *nekem is **oda kellett volna mennem** nyolcra*

→ inf_form:	mennem
→ inf_lemma:	oda+megy
→ inf_prev:	oda
→ inf_prevpos:	-3
→ inf_stem:	megy
→ inf_persnum:	1Sg
→ fin_lemma:	kell

- argframe_cases: Dat Sub
- argframe_long: én[Dat] nyolc[Sub]

A segédigeszerű elemnek hasonló jellemzőit hasonló módszerrel nyertük ki, mint amelyeket az infinitívusz esetében bemutatunk: szám- és személyjelölés; lemma; igekötő; valamint szófaj. Ez utóbbi az infinitívuszok vizsgálatakor nem volt érdekes, mert csak ige lehet, a segédigeszerű elemek azonban lehetnek igenevek és névszók is. A vonzatkeretet nem vizsgáltuk. A (3) példa illusztrálja a segédigeszerű elemek jellemzőit.

(3) *meg sem próbáltuk galériánkba feltenni*

- fin_form: próbáltuk
- fin_lemma: meg+próbál
- fin_prev: meg
- fin_prevpos: -2
- fin_stem: próbál
- fin_wordclass: VERB
- fin_persnum: 1PI

Az eddig tárgyalt jellemzők ismeretében meg lehetett határozni az infinitívusz, a segédigeszerű elem és ezek igekötőinek sorrendjét is. A felsoroltak közül csak az infinitívusz az, amely minden korpusztalálalatban szerepel, minden más opcionális. A lehetséges sorrendek száma 41, de – ahogy később látni fogjuk – a korpuszban ennél lényegesen kevesebb szórendi variáció fordul elő. A (4) példa azt az esetet szemlélteti, amikor a finit igeének és az infinitívusznak is van igekötője.

(4) *próbálja meg mindenki kihozni magából a maximumot*

- order: fin pv PV INF

Az adatgyűjtés során megőriztük az infinitívuszi szerkezet mondatszintű kontextusát is, valamint a dokumentumszintű metaadatokat: a publikálás évét, a stílusregisztert és a fájlnévet. Ezeket mutatja be az (5) példa.

- (5) *Hátha csak be akarok férközni a bizalmába.*
- doc_year: 2004
 - doc_style: literature
 - doc_id: 1.lit_hu_dia_Hubay_Miklos-Az_en_koromban.vert
 - left_context: Hátha csak
 - kwic: be akarok férközni
 - right_context: a bizalmába.

2.3. Az elkészült adattábla

Az adatgyűjtési folyamat eredményeként egy olyan adattáblát kaptunk, amely az infinitívuszi szerkezetek összes, MNSz2-UD korpuszban szereplő előfordulását tartalmazza. Ez összesen több mint 9 millió találatot jelent. Az adattábla formátuma TSV (tab separated values): egy egyszerű táblázat, amelyben az első sor a fejléc, a további sorok az egyes korpuszbeli előfordulásoknak felelnek meg, az oszlopok pedig a vizsgált jellemzőknek. Az adatbázis nyílt hozzáférésű, a <https://zenodo.org/record/8417366> linken érhető el.

3. Infinitívusz

Az adattábla segítségével vizsgálható nyelvi jelenségek bemutatását az infinitívusszal kezdjük. Elsőként egy morfológiai témával foglalkozunk, az infinitívusz ragozhatóságával, a ragozatlan, valamint a különféle szám- és személyragos alakok gyakoriságával. Ezután egy mondattani témára, az infinitívuszok halmozására térünk át.

3.1. Ragozott infinitívusz

A magyar infinitívusz egyik sajátossága az, hogy szám- és személyragot is felvehet. Ekkor a vele együtt álló segédigeszerű elem személytelen, csak az idő- vagy módjel jelenik meg rajta (vö. *lát-ni akar-om* ↔ *lát-n-om kell*). Ez a jelenség egyedi a finnugor nyelvcsaládon belül, de tágabb perspektívában nem számít ritkaságnak. Megtalálható például több újlatin nyelvben – köztük a portugál az, amelyben a legjobban dokumentált –, valamint a walesiben is (Jansegers 2021). A magyar ragozott infinitívusz legrészletesebb jellemzését Tóth (2000) adja.

1. táblázat: A ragozatlan és a ragozott infinitívuszok tokengyakorisága.

Személy	Szám	Rag	Gyakoriság
–	–	-ni	7 486 728
3	egyes	-nia/-nie	495 834
3	többes	-niuk/-niük	195 486
1	egyes	-nom/-nem/-nöm	184 675
1	többes	-nunk/-nünk	168 142
2	egyes	-nod/-ned/-nöd	37 740
2	többes	-notok/-netek/-nötök	4 017

Az 1. táblázat a különféle infinitívuszi végződések gyakorisági eloszlását mutatja. Látható, hogy a ragozatlan alak hétszer olyan gyakori, mint a szám- és személyragos alakok együttvéve. A ragozott alakok viszonylatában legmagasabb a harmadik, legritkább a második személy tokengyakorisága, ezeken belül pedig rendre az egyes számú alakok fordulnak elő többször.

3.2. Infinitívuszok halmozása

Az eddigi példánk többségében egy segédigeszerű elem és egy infinitívusz alkotta az igei komplexumot. Most egy olyan jelenség felé fordítjuk a figyelmünket, amellyel gyakran találkozni a szakirodalomban – ld. például az É. Kiss – Riemsdijk (2004) kötet számos tanulmányát –, ez az infinitívuszok halmozása egy igei komplexumon belül. A jelenséget a (6) példái szemléltetik.

- (6) a. *Nem tudunk enni adni a családjainknak.*
 b. *Szeretném elvinni úszni tanítani.*

Elméleti szempontból hatalmas konglomerátumok hozhatók létre az infinitívuszok halmozásával, de a korpuszadatok tanúsága szerint egyáltalán nem szokás háromnál több infinitívuszt használni egy tagmondatban. Az ezzel kapcsolatos adataink összefoglalását a 2. táblázat tartalmazza.

Amint látjuk, már két infinitívusz együttes használata sem túl gyakori (a közel 9 millió esetből mindössze 53,5 ezerben adathozható). Ezek között találunk néhány olyat, amely két infinitívusz szoros, kollokáció-szerű kapcsolata. Ezekben a két elem sorrendje is meglehetősen kötött, pl. *veszni hagyni, élni hagyni, köpni-nyelni*. Ezen kívül jellemző még az, hogy az egyik infinitívusz egyfajta célt fejez ki, a másik pedig a célhoz való eljutást, pl. *dolgozni menni, enni adni, leülni tárgyalni*.

Három infinitívusz együttes megjelenése (összesen 65 esetben) meglehetősen ritka. A lánc első eleme alig mutat változatosságot: a *tudni, kezdeni, próbálni, lenni* (mint névszóhoz tartozó kopula) alakok bukkannak fel itt. Feltételezhető, hogy a beszélők inkább az alárendelt mellékmondatok, kötőmódú alakok és egyéb alternatív kifejezőmódok használatát választják az infinitívuszok halmozása helyett.

2. táblázat: A halmozott infinitívuszok tokengyakorisága. A 'Szórend' oszlopban az INF_r személyragos infinitívuszt jelöl.

Halmozás	Szórend	Gyakoriság	Összesen
2	INF – INF	51 341	53 443
	INF _r – INF	1 425	
	INF – INF _r	561	
	INF _r – INF _r	116	
3	INF – INF – INF	59	65
	INF _r – INF – INF	6	

Végül érdemes kitérnünk arra a kérdésre, hogy a halmozott infinitívuszi szerkezetekben milyen eloszlást mutatnak a személyragozott (INF_r) és a személyrag nélküli (INF) alakok. A 2. táblázatban látható, hogy a személyrag leggyakrabban a lánc első elemén jelenik meg, ld. a (7a) és (7d) példákat. Ugyanakkor az sem kivételes eset, hogy az utolsó infinitívusz a személyragozott, ld. (7b), és ritkábban az is előfordul, hogy több személyragos infinitívusz áll egymás mellett, ld. (7c).

- (7) a. *Sikerült útszöknöm aludni végre kisszobánkba.*
 b. *Nem ártana megtanulni olvasnod.*
 c. *Önnek kell tudnia alkalmazkodnia.*
 d. *Nem kell fáradoznom elmenni szavazni.*

Az utolsóként említett esetben minden személyrag azonos, és szembetűnő, hogy az adatok 93,2%-a beszélt nyelvi szöveg leiratából származik: rádiós beszélgetésből vagy parlamenti felszólalás jegyzőkönyvéből.

4. Infinitívusszal álló segédigeszerű elemek

A nyelvi jelenségek vizsgálatát az infinitívusz mellett megjelenő, segédigeszerű elemekkel folytatjuk. Ahogy említettük, ezek szófajilag sokféle lehetnek: finit igék, igenevek, valamint névszók, amelyek kopulával együtt alkotnak összetett szerkezetet. Először arra teszünk kísérletet, hogy Kálmán C. et al. (1989) mintájára két szempont mentén, igetövűség és személyragozhatóság szerint csoportosítsuk az adattábla leggyakoribb segédigeszerű szavait. Azt találjuk, hogy a választott jellemzők alapján nem mindegyik lexikai elem sorolható be tisztán egy-egy kategóriába. A fejezet második felében ezeket a – Kálmán (2015) szóhasználatát követve – „fél-igéket és alig-igéket” mutatjuk be.

4.1. Igetövűség és személyragozottság

A segédigeszerű elemeket elsőként aszerint csoportosítjuk, hogy igei vagy névszói tövűek-e. Igei tövűek a finit igék és a különféle igenevek, ld. a (8) példasort. Az adattáblában a *tessék* és *tessen* megszilárdult alakokat is ide soroltuk, mivel mindkettő a *tetszik* igére vezethető vissza.

- (8) a. *meg szeretném nézni*
 b. *mukkanni sem merve*
 c. *az úszni vágyók*

Névszói tövűek a melléknevek és főnevek, amelyek szintén gyakran állnak infinitívusszal – ld. (9) példasor –, és némelyikük az igei tövű elemekhez nagyon hasonló eloszlást mutat. Kálmán C. et al. (1989: 59) összetett igeként hivatkozik ezekre, abból a megfontolásból, hogy a szerkezet része a kopula is, amely a kijelentő mód jelen idő harmadik személy kivételével megjelenik a névszói főtag mellett. Az általunk vizsgált korpuszban a segédigeszerű elemek 11,2%-a névszói, 88,8%-a igei tövű.

- (9) a. *az ilyet előre meg szokás beszélni*
 b. *belegondolni is szörnyűség*
 c. *képtelen volnék végigcsinálni*

A másik csoportosítási mód a segédigeszerű elemeknek azon a jellemzőjén alapul, hogy személyragozhatók-e vagy sem. Ez a tulajdonság független a tőtípustól. Az igék általában személyragozhatók, de van néhány olyan is, amely – legalábbis az infinitívuszi vonzata mellett – csak egyes szám harmadik személyű alakban fordul elő, ld. (10) példa. Idő- és módjelet ezek is felvehetnek, a mellettük álló infinitívusz pedig személyragozható.

- (10) a. *megéri megkóstolni*
 b. *megéri megkóstolnom*
 c. **megérem megkóstolni*

Névszói tő esetében a személyrag a kopulán jelenhet meg, a számot pedig a kopula és a névszó egyaránt jelöli, ld. (11) példa.

- (11) a. *hajlandók voltak belátni*
 b. **hajlandó voltak belátni*

Az igetövűség és a személyragozottság kapcsolatát Kálmán C. et al. (1989: 59) egy 2x2-es mátrixban jeleníti meg. Ezt a mátrixot megkíséreltük reprodukálni úgy, hogy az adattáblánkban legalább 5000 tokengyakorisággal rendelkező elemeknek megvizsgáltuk ezt a két jegyét. Az eredmény az 1. ábrán látható.

Míg Kálmán C. et al. (1989) minden vizsgált szót egyértelműen be tudott sorolni valamelyik kategóriába intuitív alapon, a korpuszadatok enélkül árnyaltabb képet mutatnak. Az 1. ábrán látható, hogy a *sikerül* infinitívusz mellett jellemzően személytelen az ige, a beszélők egy része mégis ragozza, a *kötelező* pedig szintén inkább személytelen, de előfordul személyragos kopulával is. Legérdekesebbek a *kell*, *muszáj* és *szabad*, amelyeknek nemcsak a személyragozhatósága, hanem az igei és névszói használata is ingadozó. Ezekkel foglalkozunk a következő fejezetben.

		Személyragozott?					
		igen		nem			
Igetövű?	igen	<i>akar</i>	<i>bír</i>	<i>elfelejt</i>	<i>elkezd</i>	<i>árt</i>	
		<i>elmege</i>	<i>enged</i>	<i>fog</i>	<i>hagy</i>	<i>illik</i>	
		<i>jár</i>	<i>jön</i>	<i>igyekszik</i>	<i>készül</i>	<i>megér</i>	
		<i>kezd</i>	<i>kíván</i>	<i>lát</i>	<i>látszik</i>	<i>sikerül</i>	
		<i>megy</i>	<i>mer</i>	<i>megpróbál</i>	<i>mond</i>		
		<i>próbál</i>	<i>segít</i>	<i>megtanul</i>	<i>szokott</i>		
		<i>tud</i>	<i>szeret</i>	<i>szeretne</i>	<i>tervez</i>		
		<i>tetszik</i>	<i>van</i>	<i>szándékozik</i>	<i>vél</i>	<i>kell</i>	
						<i>muszáj</i>	
						<i>szabad</i>	
	nem	<i>hajlandó</i>	<i>hivatott</i>			<i>célszerű</i>	<i>értelmes</i>
		<i>jó</i>	<i>kénytelen</i>			<i>fontos</i>	<i>könnyű</i>
		<i>képes</i>	<i>képtelen</i>			<i>lehetetlen</i>	<i>nehéz</i>
		<i>kész</i>	<i>köteles</i>			<i>szükséges</i>	<i>tilos</i>
						<i>kötelező</i>	

1. ábra: A leggyakoribb segédigeszerű elemek csoportosítása aszerint, hogy igitövűek, illetve személyragozottak-e. Öt lexikai elem körül szaggatott vonalat használtunk, ami azt jelenti, hogy az elem ingadozó viselkedést mutat.

4.2. Féligék és alig-igék

A *kell* alapvetően igitövű, de a korpuszban több olyan használata is előfordul, amelyben inkább a névszókra hasonlít. Ekkor mindig *kellesz* alakban áll, amely nem egyes szám második személyű alak, hanem a *kell* + *lesz* összevonásából keletkezett, ld. a (12) példasort. A *kellesz* használata nyelvjárási jelenség, és az északkeleti régióban jellemző. Részletes leírását, valamint a kapcsolódó szakirodalmak alapos áttekintését adja Virovec (2022). A szerző arra a következtetésre jut, hogy a szerkezet használatának gyakoriságára és elfogadhatóságára számos tényező lehet hatással: például az evidencia típusa, a beszélő bizonyossága, a beszélő elkötelezettsége, a megnyilatkozás szándékolt és érzékelt udvariassága, ld. Virovec (2022: 22).

- (12) a. *Megnyugtattak: Nem kellesz **fizetnem!***
 b. *Persze **bizonyítania** kellesz, amire biztosan meg is lesz a lehetősége.*
 c. *De akárkinek a bőrébe kellesz **bújnod** legközelebb, [...]*
 d. ***El** kellesz **engednie** így vagy úgy...*
 e. *Asszem **meg** kellesz **emelnem** a percdíjat.*

A korpuszadatok azt mutatják, hogy a *kell* a személyragozhatóság tekintetében is ingadozást mutat. Bár az esetek döntő többségében személytelen, adatolható személyragos alakjai is, ld. a (13) példait. É. Kiss (2009: 214) azt írja, hogy az *el köllök menni* csak Magyarország északnyugati részén fordul elő. Bár az MNSz2 használja a régiót mint metaadatot, ez nem nyelvjárási területet jelöl, így ilyen kérdések vizsgálatára nem használható.

- (13) a. *Holnap **be** kellek **menni** a kórházba.*
 b. *Még **el** kellünk **menni** a postára.*

A *szabad* szintén a névszók és igék közötti szürke zónában helyezkedik el. Kenesei (2001: 26) azt írja róla, hogy az újabb, igeként való használatában megfigyelhető alakok a *szabadott*, *szabadna* és *szabadjon*. Függetlenül attól, hogy az alany milyen számú és személyű, a *szabad* ragozott alakjaiban a harmadik személy az állandó, ld. (14a-b). Névszói használatkor nagyon ritkán előfordul, hogy számban egyezik az alannyal, azaz többes számú alakja is lehet, ld. (14c).

- (14) a. *Szabadna **tudnom** a nevüket?*
 b. *Nem szabadott volna **kinyitnia**.*
 c. *A dolgozók szabadok **elhagyni** a céget.*

A *muszáj* igei használatáról röviden említést tesz *A magyar nyelv értelmező kéziszótára* (Bárczi – Országh [főszerk.] 1959), ahol 'ritka' és 'népies' címkével látják el a szócikkírók. A korpuszadatok között a *muszájna* és *muszájjon* alakokra találunk példát a szépirodalmi regiszteren belül, ld. (15a-b). Névszói használata esetén a *muszáj* személytelen a köznyelvben – pl. *nekem muszáj megnézni* –, de a szépirodalmi és beszélt nyelvi regiszterekben akad néhány példa a *muszáj*-jal álló kopula személyragozására, ld. (15c-d). Ingadozás figyelhető meg abban is, hogy a *muszáj* számban egyezik-e a kopulával vagy sem.

- (15) a. *Nem muszájna hagyni.*
 b. *És hogy azután szülni muszájjon?*
 c. *Így muszáj voltunk váltogatni a futást a gyaloglással.*
 d. *Muszájok vagyunk megmutatni, hogy [...]*

Kálmán (2015) nemcsak leírni, de magyarázni is igyekszik a *kell*, *szabad* és *muszáj* esetében megfigyelhető szófaji és morfológiai ingadozásokat. A *kell*-t „féligenek” tekinti amiatt, hogy hiányos a paradigmája, és valamilyen elvont viszonyra utal, nem pedig dinamikus eseményre. Jelentésében közel áll hozzá a *muszáj* és a *szükséges* is, amelyek rendszerint kopulával együtt alkotnak finit igés szerkezetet. Kálmán szerint a *muszáj lesz*, *szükséges lesz* mintájára alakulhatott ki a *kell lesz*, majd az összevont *kellesz*. Említi még a *muszájna*, *szabadjon*, *szabadott* alakokat is, amelyek épp ellentétes irányban változnak, a névszói használatuk mellett az igei is megjelenik.

Arra a kérdésre, hogy hogyan alakultak ki ezek az alakok, Kálmán a következő választ adja: „Jelen időben a személytelen igei állítmány és a névszóval alkotott (pl. *muszáj*, *szabad*) egyformán jelöletlenek, nem jelöli önálló nyelvi jel az egyes szám harmadik személyt – éppen ez ad módot arra, hogy legalább néha ugyanabba a kategóriába soroljuk a kétféle szót. Múlt idejű alakjuk a személytelen igéknek is van (*kellett*, *lehetett*), viszont jövő idejű alakjuk a magyar igéknek általában nincs. Míg a *muszáj* és a *szabad* esetében a jövő idő kifejezésére rendszeres nyelvi eszköz áll rendelkezésre (*muszáj lesz*, *szabad lesz*), az igetővek esetében nincs a jövő idő kifejezésének rendszeres nyelvi eszköze. Ezért különösen vonzó lehetőség „féligenekként” kezelni, vagyis ideiglenesen névszótnak tekinteni őket, mert így meg lehet alkotni a kifejezetten jövő idejű *kellesz*, *lehet lesz* alakokat.”

Felmerül az a kérdés is, hogy miért éppen ez a három szó mutat ingadozást. Kálmán szerint a válasz a gyakoriságukban keresendő, és az általunk vizsgált korpuszadatok is erre utalnak. A *kell* a leggyakoribb személytelen ige, a *szabad* és a *muszáj* pedig a leggyakoribb, személytelen igés kifejezésben előforduló névszó, tehát azonos mondatkörnyezetekben fordulnak elő. Emellett szemantikailag is hasonló, nagyon általános modalitásokat kifejező szavak, ez pedig szorosan összefügg a kiugró gyakoriságukkal.

5. Igekötők és szórendi minták

A magyar nyelvben az igekötőzés a komplex predikátumok alkotásának az egyik, ha nem a leggyakoribb módja. Az igekötő elválhat az igétől,

amelyhez lexikailag tartozik. Ez egy 'finit ige + infinitívusz' szerkezet esetében azt jelenti, hogy akár két elvált igeikötővel, és ebből következően sokféle, összesen 41 lehetséges szórenddel számolhatunk.

Először bemutatjuk az igeikötő és az igező három alapvető szórendjét, ezután rátérünk azoknak a szórendi variációknak az ismertetésére, amelyek az infinitívuszi szerkezetekre jellemzők. Végül azt vizsgáljuk, hogy milyen távol kerülhet az igeikötő az infinitívusztól attól függően, hogy van-e beférkőző lexikai elem a szerkezetben, és ha van, akkor milyen szófajú.

5.1. A három alapvető szórend

A magyar nyelv igeikötői háromféle szórendi helyzetben állhatnak az ige-tőhöz viszonyítva. Leggyakrabban közvetlenül az ige előtt, prefixumként jelennek meg. Erre az elrendezésre egyenes szórendként utalunk a továbbiakban, ld. (16a) példa. Megszakított szórendnek nevezzük azt az esetet, amikor az igeikötő az ige előtt áll, de egy vagy több szó elválasztja egymástól a kettőt, ld. (16b). A harmadik lehetőség a fordított szórend, ekkor az igeikötő az ige után helyezkedik el, ld. (16c). Az igeikötős szerkezetek szórendi mintázatait részletesen tárgyalja számos tanulmány, többek között J. Soltész (1959), Ackerman – LeSourd (1997), É. Kiss (2021) és Kalivoda (2021).

(16)	a. <i>kimegyek</i>	<i>kimenni</i>
	b. <i>ki sem megyek</i>	<i>ki sem menni</i>
	c. <i>nem megyek ki</i>	<i>nem menni ki</i>

Ahogy a példasorban látható, a finit ige és az infinitívuszok esetében egyaránt lehetséges mindhárom szórend, de ezek arányai jelentősen eltérnek. A 3. táblázatban Kalivoda (2021: 157) MNSz2 korpuszon végzett vizsgálatának egy részletét emeljük ki, amely ezeket a százalékos arányokat mutatja.

Mindkét szerkezet típusban az a leggyakoribb jelenség, hogy az igeikötő nem válik el az ige-től. Míg megszakított szórend ritkán fordul elő a finit igei szerkezetben, az infinitívuszoknál ez meglehetősen általános. A fordított szórend esetében viszont ennek épp az ellenkezője látható: a finit igeiket a korpuszpéldák közel 40%-ában követi az igeikötő, de az infinitívuszokra nézve ez a szórend elenyészően ritka.

3. táblázat: Az igekötők három szórendi helyének aránya a finit igei és az infinitívuszi szerkezetek esetében, Kalivoda (2021: 157) alapján.

Szórend (%)	Finít ige	Infinitívusz
egyenes	58,79	78,10
megszakított	1,63	21,72
fordított	39,58	0,18

5.2. Az igekötős infinitívuszi szerkezetek szórendi mintái

A mondat típusa az egyik legfontosabb tényező, amely az igekötő és az igei sorrendjét befolyásolja. A tárgyalás szempontjából megkülönböztethető két fő mondatfajta, a semleges és a nem-semleges mondat megkülönböztetése.

Alberti (2006: 37–38) három nyelvészeti terület irányából közelíti meg a semleges mondat fogalmát. Szemantikai szempontból a semleges mondat „jelentése pusztán a lexikai jelentéstényezőkből áll össze, nincsen szerkezeti többletjelentés, vagy óvatosabban fogalmazva a szerkezetből adódó többletjelentés minimális”. Hangtanilag semleges intonáció jellemzi, vagyis a mondatban a tartalmas szavak az alapértelmezett kezdőszótagi hangsúlyukat viselik, a grammatikai funkciószavak hangsúlytalanok. Pragmatikai szempontból a semleges mondatban bizonyos szavak előfeltevést hordozó elemek, de a szórendi és intonációs sajátosságok nem hoznak további előfeltevéseket. A nem-semleges mondatban ezzel szemben a hangsúly eloszlása nem egyenletes, és speciális jelentéstöbbletet hordoz, amely szerkezetileg is megjelenhet (Alberti 2006: 54).

Az infinitívuszi szerkezetben a segédigeszerű elemeknek is meghatározó szerepe van a szórend alakulásában. Ezeknek inherens lexikai tulajdonsága az, hogy a mondatban hangsúlyos helyzetbe törekednek-e, vagy jellemzően inkább kerülnek azt. Hangsúlykérő igeik például az *imád* és az *utál* (vö. *imádom utazni*, *utálok befizetni a csekkeket*), hangsúlykerülő pl. a *látszik (megoldódni látszott)*, beférkőző, egyúttal hangsúlykerülő pl. az *akar* és a *fog (el akar jönni, meg fogja oldani)*. Az egyes ige típusok részletes leírását és ismérveit adja Komlósy (1989), majd részben erre a munkára építve Kálmán C. et al. (1989) és Demszky (2021).

4. táblázat: Az infinitívuszi szerkezetek szórendi variációi. A jelöléseink: **f_{in}** = segédigeszerű elem, **p_v** = a **f_{in}** igekötője, **inf** = infinitívusz, **p_v** = az **inf** igekötője. Nem vettük fel külön sorként az olyan megszakított szórendet, ahol az igekötő és az ige között csak klitikumszerű szavak állnak, valamint azt az esetet, amikor az igekötő prefixumként jelenik meg. Ezeket (p_v)-vel jelöltük.

Szórend	Gyakoriság	Kontextusok
f_{in} (p_v) inf	4 294 622	(1) semleges mondat hangsúlykérő f_{in} -nel, pl. <i>imádom össze-rakni</i> (2) nem-semleges mondat, ahol az inf nem fókusz vagy topik, és a f_{in} igekötő nélküli, pl. <i>nem tudott önállóan megélni</i>
p_v f_{in} inf	1 944 966	semleges mondat beférkőző f_{in} -nel, pl. <i>el szeretném mondani</i>
(p_v) inf (p_v) f_{in}	689 528	(1) semleges mondat hangsúlykerülő f_{in} -nel, pl. <i>megoldódni látszott</i> (2) nem-semleges mondat, ahol az inf fókusz vagy topik, pl. <i>megvenni senki nem fogja, már felállni is megtanult</i>
(p_v) inf	434 465	(1) elliptált f_{in} , pl. <i>ezt egyelőre nem [...] tudni</i> (2) eleve nincs f_{in} , pl. <i>lenni vagy nem lenni</i> (3) visszakérdés az inf -re, pl. – <i>Muszáj lesz átszámolni. – Átszámolni?</i>
f_{in} p_v (p_v) inf	49 027	nem-semleges mondat igekötős f_{in} -nel, pl. <i>ezt próbáljuk meg le is fordítani</i>
inf p_v	2 169	ld. (p_v) inf , de nem-semleges mondatban, pl. <i>Gyümölcséről ismerni meg a fát</i> .
(p_v) inf f_{in} p_v	1 145	(1) igekötős f_{in} , inf -fel a fókuszban, pl. <i>Legalább esni tanulj meg!</i> (2) az inf topik, az igekötős f_{in} előtt fókusz áll, pl. <i>Lemosni is csak közösen moshatjuk le magunkról.</i>
(p_v) f_{in} inf p_v	433	az inf -nek saját fókusza van, pl. <i>igyekszik pontosan adni át az üzenetet</i>
inf f_{in} p_v	94	progresszív, azaz éppen zajló esemény, pl. <i>söpörni kezdtem le magamról a morzsákat</i>

A 4. táblázat összefoglalja a korpuszban található infinitívuszi szerkezeteknek azokat a szórendi mintáit, amelyek legalább ötször előfordultak,² kiegészítve a legjellemzőbb kontextusok felsorolásával. Amint látjuk, egy szórendi minta több kontextusnak is megfelelhet, a ténylegesen előforduló szórendek száma azonban nem közelíti meg azt a nagyságrendet, ami elvileg lehetséges lenne.

5.3. Az igekötő és az igető távolsága infinitívuszi szerkezetekben

Végül egy olyan kérdésre keressük a választ, amelyet csak kvantitatív alapon lehet vizsgálni: milyen távol kerülhet az igekötő az infinitívusztól, amelyhez lexikailag tartozik? Az eltávolodást elsősorban a különféle beférkőző, segédigeszerű elemek okozzák, és jelentősen különböző eloszlási mintákat találunk attól függően, hogy ezek az elemek milyen szófajúak. Ez olvasható ki a 5. táblázatból.

5. táblázat: Az infinitívushoz tartozó igekötők tokengyakorisága és pozícióinak számszerű jellemzői aszerint, hogy van-e beférkőző segédigeszerű elem a szerkezetben, és ha van, milyen szófajú.

beférkőző elem	gyakoriság	pozíciók adatai			
		átlag	szórás	minimum	maximum
–	2 526 235	0,00	0,09	-3	2
finit ige	958 969	-2,15	0,46	-11	2
névszó	4 564	-2,02	0,14	-4	-2
határozói igenév	178	-2,00	0,10	-3	-2
névszó + kopula	18	-4,00	1,08	-7	-3

² Ahogy a 2.1 fejezetben jeleztük, a korpusz függőségi elemzése a ritkább nyelvi jelenségek esetében sokszor hibás volt. Ezért úgy döntöttünk, hogy az 1000 előfordulás alatti mintákat átnézzük és szelektáljuk. A legtöbb, 1000-nél ritkább példával rendelkező mintáról kiderült, hogy hibás, ezeket a táblázatban nem tüntettük fel. Emellett sok szöveghibára is fény derült. Tipikusak voltak az olyan tévesztések, hogy az infinitívusz igekötőjét a finit igével írta egybe a mondat szerzője (pl. *elpróbált menni az el próbált menni* helyett). Ezek javítása túl összetett és időigényes lett volna, ezért nem kezeltük őket, a gyakorisági adatokat némileg torzíthatják.

A leggyakoribb, több mint 2,5 millió példával adathozható szerkezet típus az, amelyikben nem férkőzik be segédigeszerű elem az infinitívusz és a hozzá tartozó igekötő közé. Ekkor az igekötő szinte mindig prefixált. Nagyon ritkán fordul elő megszakított szórend, amelyben csak néhány klitikumszerű elem (*nem, sem, se, is*) áll az igekötő és az ítéto között. A hátravetett igekötős esetek még ennél is ritkábbak: akkor fordulnak elő, ha az infinitívusz tagadott vagy saját fókusza van, segédigeszerű elem pedig jellemzően nem jelenik meg a tagmondatban. A (17) példásor illusztrál minden pozíciót.

- (17) a. *Jobb lett volna **meg sem is születnie**.*
 b. *Ezért szeretnének a vételárból valamennyit **vissza is kapni**.*
 c. *Nem kell mindent feltétel nélkül **elhinni!***
 d. *Nem **látni be** egyik ablakon sem, nem látni semmit.*
 e. *Nem **venni rajta észre**, hogy műfordítás.*

A beférkőző finit ige adatait – közel egymillió előfordulást – vizsgálva az igekötőknek egészen más eloszlása figyelhető meg. A leggyakoribb a -2 pozíció, tehát az az eset, amikor csak a finit ige férkőzik be az igekötő és az infinitívusz közé. Megszakított szórend esetén az igekötő messzire eltávolodhat az infinitívusztól, de mindig közel marad a finit igehez, az ahhoz tartozó igemódosítói pozíciót foglalja el. Közte és a finit ige között csak klitikumszerű szavak állnak (*is, se, sem, ne, nem*). Ezt a jelenséget már többen leírták, és igyekeztek magyarázattal szolgálni rá: legelőször Kálmán C. et al. (1989), akik rámutatnak, hogy bár az igemódosító az infinitívusszal alkot szóközi egységet, szórendi és prozódiai szempontból szorosabban kapcsolódik a segédigeszerű elemhez. A korpuszvizsgálatunk alátámasztja ezt a megfigyelést, és kiegészíti azzal, hogy ha az 'igekötő + finit ige' egység elhangzott, az infinitívuszt akár az összes bővítmény is megelőzheti a további mondatrészben – mivel a magyarban a finit ige követő tartományban a szórend kötetlen (É. Kiss 2007). Hátravetett szórend esetén az igekötő mozgástere jóval korlátozottabb, legfeljebb két szónyi távolságra kerül az infinitívusztól. Segédigeszerű elem ekkor is be tud férkőzni a szerkezetbe, de ez szinte kizárólag a *kezd* igeire jellemző. Ez a szórend mindig nem-semleges mondat típusban, azon belül pedig progresszív mondatokban jelenik meg, tehát amelyek éppen zajló eseményt jelölnek. A korpuszban adathozható igekötő-pozíciókat a (18) példa szemlélteti.

- (18) a. *Így annál jobban **be lehet** ezt a vezetés nélkül maradt tömeget később egy viláállamba **kényszeríteni**...*
 b. [...] ***el tudnánk** magunknak a saját szánk íze szerinti tökéletes édességet **készíteni**.*
 c. [...] ***fel kell** tudniuk az olívaolajtermelésre szánt támogatás egy részét **használni** [...]*
 d. [...], *természetesen **hozzá lehet** majd az ön ügyrendi indítványához is **szólni**.*
 e. [...], *ha **össze lehetne** őket többé-kevésbé objektív módon is **mérni**, [...]*
 f. ***Át kellett** ezt a régi épületet **építeni**.*
 g. *Hát **fel lehet** ezt józan ésszel **fogni**?*
 h. [...], *és **elő kéne** már otthon **fizetnem**, [...]*
 i. *Allandóan **meg kell** önöket **szakítanom**.*
 j. ***Tönkre akarja tenni** a bútoraimat?*
 k. ***Tépni kezdi össze** a nagy énekeskönyvet.*

Szembetűnő, hogy a beférkőző finit igék közel egymillió előfordulásával szemben a beférkőző névszókra alig több mint 4500 példát lehetett találni. Ezen a gyakoriságon mindössze néhány névszótípus osztozik, amelyek a következők: *szokás, képes(ek), szükséges, hajlandó(ak), kénytelen(ek), muszáj, érdemes, célszerű*. Hátravetett szórend ebben a szerkezetben nem fordul elő. Az infinitívusztól elvált igekötő minden esetben a névszó elé kerül, legfeljebb klitikumszerű szócskák állnak közöttük, ld. a (19) példásort.

- (19) a. *Akkor **fel sem érdemes** többet **jönni**.*
 b. *Másutt a fordító nevét **ki sem szokás írni**.*
 c. *Ha valaki **el képes jutni** ebbe az állapotba, [...]*

Elenyészően kevés (18 darab) példát találtunk arra, hogy a beférkőző névszó mellett a kopula is megjelenik. A *se* vagy *sem* szócskák szinte minden esetben feltűnnek a névszó vagy a kopula előtt, ld. a (20) példáit. A szerkezet minden előfordulása beszélt nyelvi szövegek leiratából vagy szépirodalmi szövegből származik.

- (20) a. [...], *hogy **meg sem szabad lett volna** az egészet **próbálni**.*
 b. ***El sem szabad lett volna** idáig **jutni**!*
 c. [...] ***meg sem szabad lett volna próbálnunk**.*
 d. *Még **meg se volt időm kínálni** az úrfi!*
 e. *Érzelemmentesen is **el vagy képes olvasni** a jelentést.*

Végül előfordul olyan eset is (összesen 178 tagmondatban), hogy a beférkőző segédigeszerű elem határozói igenév, ld. a (21) példait.

- (21) a. [...], **meg sem akarva hallani** azt.
 b. [...], **rá próbálva ruházni a felelősséget** [...]

Megfigyelhetjük, hogy ekkor az igekötő a határozói igenév előtti pozíciót foglalja el, de az infinitívusztól összességében nem kerül olyan messze, mint finit igék beférkőzésekor. Ilyen szempontból a határozói igenév a névszókkal mutat párhuzamot, és további hasonlóság az is, hogy ezek egyike sem időjeles.

6. Összefoglalás

Az MNSz2-UD korpuszból létrehoztunk egy olyan, nyílt hozzáférésű adattáblát, amely több mint 9 millió infinitívuszi szerkezetet tartalmaz. Ez alapján bemutattuk a vizsgált konstrukciók főbb formai és disztribúciós tulajdonságait.

Az infinitívusz kapcsán először azzal foglalkoztunk, hogy milyen gyakoriak a ragozatlan, valamint a különféle szám- és személyragos alakok. Ezután áttértünk a több infinitívuszt tartalmazó igei komplexumokra. Kimutattuk, hogy nem szokás háromnál több infinitívuszt használni egy tagmondaton belül.

A következő nagyobb témánk a segédigeszerű elemek voltak. Kísérletet tettünk arra, hogy a leggyakoribbakat Kálmán C. et al. (1989) mintájára két szempont mentén csoportosítsuk, igetövűség és személyragozhatóság szerint. Bizonyos elemeket nem lehetett egyértelműen kategorizálni a korpuszadatok alapján. A *kell*, *muszáj* és *szabad* esetében azt találtuk, hogy nemcsak a személyragozhatóságuk, hanem az igei és névszói használatuk is ingadozó.

Végül az igekötős infinitívuszi szerkezetek szórendi mintáit vizsgáltuk. Elvileg 41 szórendi variáció lehetséges, de ennek csak törtresze adathozható. Foglalkoztunk azzal is, hogy milyen távol kerülhet az igekötő az infinitívusztól. Ehhez a méréshez a beférkőző elemek négy típusát különítettük el: a finit igét, a névszót önmagában vagy kopulával együtt, valamint a határozói igenevet. Lényegesen eltérő eloszlási mintákat találtunk attól függően, hogy ezek az elemek megjelennek-e, és ha igen, milyen szófajúak.

A munkánk során létrehozott adattáblát hasznosítani lehet további, akár gépi tanulási módszereket alkalmazó kutatásokban is. Ez a tanulmány formai és disztribúciós jellemzőket vizsgált, de az adattáblában az infinitívusok vonzataival és bővítményeivel kapcsolatos információk is elér-

hetők. Érdekes lehetne akár mondattani, akár jelentéstani szempontból alaposabban megvizsgálni ezeket. Egy másik érdekes téma a segédige-szerű elemek vizsgálata. Ebben a cikkben végig így hivatkoztunk rájuk, de tovább lehet árnyalni a képet. Egy publikálás előtt álló tanulmányunk-ban (Kalivoda – Prószéky 2023) olyan kísérletet mutatunk be, amely for-mai és disztribúciós jegyek alapján, klaszterelemzés segítségével rajzolja ki ezeknek a lexikai elemeknek négy csoportját, amelyből kettő fedi le a segédigék Kálmán C. et al. (1989) szerinti osztályát. Az adattábla termé-szetesen úgy is használható, hogy kisebb mintákat veszünk belőle. Ez az egyes nyelvi jelenségek célzott, kvalitatív elemzésére nyújt lehetőséget.

Irodalom

- Ackerman, Farrell – LeSourd, Philip (1997), Toward a lexical representation of phrasal predicates. In: Alsina, Alex – Bresnan, Joan – Sells, Peter (eds), *Complex predicates*. CSLI Publications, Stanford. 67–106.
- Alberti Gábor (2006), *A magyar mondattan elmélete és gyakorlata generatív megközelítésben III. A háttérelmélet*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Antal László (1977), *Egy új magyar nyelvtan felé*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) (1959), *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- de Marneffe, Marie-Catherine – Manning, Christopher D. – Nivre, Joakim – Zeman, Daniel (2021), Universal dependencies. *Computational Linguistics* 47/2: 255–308. https://doi.org/10.1162/coli_a_00402
- Demszky, Dorottya (2021), The role of verb semantics in Hungarian Verb–object order. *Proceedings of the Linguistic Society of America* 6/1: 54–68. <https://doi.org/10.3765/plsa.v6i1.4941>
- Jansegers, Marlies (2021), *Inflected infinitives*. Oxford Bibliographies Online, Linguistics. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199772810-0216>
- Kalivoda Ágnes (2021), *Igekötös szerkezetek a magyarban*. PPKE BTK, Budapest. Doktori (PhD) értekezés.
- Kalivoda, Ágnes – Malouf, Robert – Ackerman, Farrell – Sass, Bálint (2023), *Building a dependency treebank from the Hungarian Gigaword Corpus*. Kézirat.
- Kalivoda, Ágnes – Prószéky, Gábor (2023), *Hungarian auxiliaries revisited*. *Acta Linguistica Academica* 70/4. Megjelenés alatt.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasy Ádám – Prószéky Gábor (1989), *A magyar segédigék rendszere*. In: Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk), *Altalános Nyelvészeti Tanulmányok 17. Tanulmányok a magyar mondattan köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 49–103.
- Kálmán László (2015), *Féligék és alig-igék*. *Nyelv és Tudomány*, tudományos ismeretterjesztő portál. <https://m.nyest.hu/hirek/felikek-es-alig-igek> [letöltés: 2023. június 15.]

- Kenesei, István (2001), Criteria for auxiliaries in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Argument structure in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–106.
- É. Kiss Katalin (2007), Az ige utáni szabad szórend magyarázata. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 124–152.
- É. Kiss Katalin (2009), *Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni*. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk), *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK, Piliscsaba. 213–227.
- É. Kiss, Katalin (2021), Predicative PPs. In: É. Kiss, Katalin – Hegedűs, Veronika (eds), *Syntax of Hungarian: postpositions and postpositional phrases*. Amsterdam University Press, Amsterdam. 251–284.
- É. Kiss, Katalin – Riemsdijk, Henk (eds) (2004), *Verb clusters: A study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Komlósy András (1989), Fókuszban az igék. In: Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17. Tanulmányok a magyar mondattan köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171–182.
- Laczkó, Tibor (2014), On verbs, auxiliaries and Hungarian sentence structure in LFG. *Argumentum* 10: 421–438.
- Novák, Attila – Siklósi, Borbála – Oravecz, Csaba (2016), A new integrated open-source morphological analyzer for Hungarian. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Goggi, Sara – Grobelnik, Marko – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Mazo, Hélène – Moreno, Asunción – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds), *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016)*. European Language Resources Association (ELRA), Portorož, Slovenia. 1315–1322.
- Oravecz, Csaba – Váradí, Tamás – Sass, Bálint (2014), The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asunción – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds), *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*. European Language Resources Association (ELRA), Reykjavik, Iceland. 1719–1723.
- Qi, Peng – Zhang, Yuhao – Zhang, Yuhui – Bolton, Jason – Manning, Christopher D. (2020), Stanza: A Python natural language processing toolkit for many human languages. In: Celikyilmaz, Asli – Wen, Tsung-Hsien (eds), *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the ACL: System Demonstrations (ACL 58)*. ACL, online. 101–108.
- J. Soltész Katalin (1959), *Az ősi magyar igekötők: meg, el, ki, be, fel, le*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth, Ildikó (2000), *Inflected infinitives in Hungarian*. TILDIL Dissertations Series, Tilburg.

-
- Vincze, Veronika – Szauter, Dóra – Almási, Attila – Móra, György – Alexin, Zoltán – Csirik, János (2010), Hungarian Dependency Treebank. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios – Rosner, Mike – Tapias, Daniel (eds), Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2010). European Language Resources Association (ELRA), Valletta, Malta. 1855–1862.
- Virovec Viktória (2022), Mi is az a *kellesz*? Egy empirikus kutatás eredményei. Argumentum 18: 236–259. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2022/13>

Kálmán László Frege-felfogása¹

Kornai András

HUN-REN Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet

In Gottlob Frege's system of ideas, not only the principle of compositionality but also that of contextuality is of prime importance. In this paper, we attempt to reconstruct the late László Kálmán's interpretation of how Frege reconciled these two principles.

Keywords: Frege, László Kálmán, compositionality, contextuality

Kulcsszavak: Frege, Kálmán László, kompozicionalitás, kontextualitás

1. Bevezetés

Kálmán László utolsó (posztumusz) munkájában Frege jelentésfelfogását helyezi új, a megszokottnál jóval inkább pszichológiai, az ő elnevezésével *metalingvisztikus* keretbe (Kálmán 2022). A vektoros szemantika (bővebben ld. Kornai 2019, 2023) egyfajta formalizálást kínál Kálmán Frege-értelmezéséhez, mely két, a modern szemantikából hiányzó fogalmat is használ: az *asszociációt* és az *interakciót*.

Frege, akit szokás a modern szemantika megalapozójának tekinteni, határozott anti-pszichologista felfogást képviselt a logika (ma azt mondanánk, az egész matematika) megalapozásának tekintetében (Pléh 2013). A vele nagyjából egy időben alkotó Wundt, akit szokás a modern pszichológia megalapozójának tekinteni, máshogy gondolkodott erről, mint arról Wundt (1883; négy kiadásban 1880 és 1921 közt) tanúskodik. Az alapkérdés a tanulás folyamatával kapcsolatos: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás, a predikáció vagy annak alanya/tárgya/predikátuma.

Kálmán (2013a) lényegében Platónhoz megy vissza, és egyfajta asszociációs megközelítés mellett érvel, melyet máshol is használ (pl. az asszociációs tanulás tárgyalásában, ld. Kálmán 2013b). Ez ugyan nem a wundti appercepció felfogás, hanem egy korábbi, elemi asszociáció-fogalom, de nem lehet kétséges, hogy az asszociációs folyamat a megértés problémájában is döntő szerepet játszik. Wundt koncepcióját mai szemmel az ún. felügyelt tanulással (supervised learning) rokoníthatjuk, szem-

¹ Köszönettel tartozunk Pléh Csabának a cikk egy korábbi változatára tett kritikai megjegyzéseiért, és a bírálónak az értő bírálatért, melynek alapján a cikket számos helyen volt érdemes módosítani. Sajnos Kálmán László már nem szólhatott hozzá, de a szerző mégis elsősorban neki tartozik hálával.

ben az azt megelőző statisztikai jellegű asszociációfogalommal, mely a felügyeletlen tanulsnak (unsupervised learning) feleltethető meg.

A gyakoriság szerepét az asszociáció kialakulásában már Arisztotelész is hangsúlyozza: „Annak, hogy ugyanazon helyről elindulva némelykor emlékszik, máskor meg nem, az az oka, hogy ugyanazon kezdőpontból többfelé tud mozdulni: például a C-től B-be vagy D-be. Ha sokáig tart a mozgása, akkor a megszokottabb helyre mozdul: a megszokás ugyanis egy bizonyos természet. Ezért azokra a dolgokra, amelyekre gyakran gondolunk, gyorsan visszaemlékezünk. Ahogyan ugyanis természettől fogva következik ez a dolog a másik után, úgy következik aktualitása szerint is. A gyakori ismétlés természetet hoz létre.”²

Külön kiemeljük, mert Kálmán is sok helyen hangsúlyozza, hogy az asszociáción alapuló elmélet **típusmentes**, a predikátumok és alanyaik/célpontjaik ugyanahhoz a típushoz tartoznak (Erdélyi-Szabó et al. 2008). Ez a típusmentesség (melynek tételezésében Kálmán és a szerző együttműködésük kezdetétől fogva egyetértett, ld. Kornai 1986) élesen elkülöníti ezt a szemantikafelfogást nemcsak az erősen típusos Montague-nyelvtantól, hanem a technikailag (az igei aritás lazább felfogásával) némileg típusmentesebb Davidson (1967) követőitől is. Bár a programnyelvek szemantikájában a típusmentes megközelítés már a hetvenes években elfogadottá vált (Scott – Strachey 1971), a természetes nyelvek vizsgálatában csak most kezdi visszanyerni a központi szerepet, éppen a vektoros szemantika elterjedésével, hiszen ebben mindennek egyaránt vektort (vagy politópot, ld. Kornai 2023) feleltetünk meg, legyen az névszó vagy ige.

Ez új megvilágításba helyezi a fregei kontextualitás-elvet is, melynek fontossága Frege gondolkodásában összemérhető a jóval gyakrabban emlegetett kompozicionalitás-elvvel (Janssen 2001, 2012). Frege a szavakat eleve többjelentésűnek látja, és a kontextualitás elve nála ugyanazt a szerepet tölti be, mint később Montague-nál a dizambiguációs leképezés: egy szó jelentéséről csupán a kontextus ismeretében lehet beszélni. Lássuk ezt először egy angol példán, a *record* szónál. A lexikográfiai hagyomány nem egyöntetű abban, hogy először szófaj szerint választja-e el a különböző jelentéseket, és a finomabb megkülönböztetéseket csak szófajokon belül teszi meg, vagy éppen fordítva, először a jelentéseket választja el, és a szófajok kerülnek lentebb a különféle jelentéseket összefoglaló fában.

Tisztán lexikográfiai szempontból a döntés csak azon múlik, hogy melyik megoldás vezet rövidebb (tömörebb) szócikkhez, de a gyakor-

² Arisztotelész (2016), *Lélefilozófiai írások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
https://mersz.hu/hivatkozas/m33li_s5-2_p6/#m33li_s5-2_p6

latban fontos szerepe van annak is, hogy melyik megoldás illeszkedik jobban a szótáríró által adottnak vett morfológiai, szintaktikai, és szemantikai háttérelmélethez. Különösen jól látszik ez a *record* szónál, melynél (sokezer más angol ige/főnév duplummal együtt) az igei *record_v* 'feljegyezni' és a főnévi *record_n* 'feljegyzés' csupán szemantikai alapon nem különíthető el. Az angolban még a morfológia sem ad támpontot, hiszen a két azonos szóalak közti null-deriváció bármelyik irányban elképzelhető, mint ahogy az is, hogy mindkettőt egy közös töről vezetjük le (a magyarban is ez tűnik a leginkább kielégítő megoldásnak).

A típusmentes elemzést támasztja alá a melléknévi *record_a* 'rekord' jelentés, melyről a *Webster's third new international dictionary* ezt írja, „of, relating to, or consisting of something (as a performance, occurrence, condition) that goes beyond or is extraordinary among others of its kind”, tehát feljegyzésre méltó, indokolja a feljegyzést. A melléknévi státuszra utal nemcsak a szótári besorolás, és a *record heat* jellegű példák, hanem a szemantikailag üres *of, relating to, or consisting of* fordulat is, mely az angol szótárírási gyakorlatban csupán annak jelzésére szolgál, hogy a szó melléknévi pozícióban van.

A kontextualitás elvét frappánsan illusztrálják azok az esetek is, ahol a kontextus túl rövid: a *Smith broke the record* kifejezésben még nem tudjuk megmondani, hogy a *record₁* (pl. sport-rekord) vagy a *record₂* 'hanglemez' jelentésről van-e szó. Segítene, ha tudnánk, hogy a *break* ebben a kifejezésben 'eltör' vagy 'megdönt' értelemben szerepelt-e, és persze egy titkosított adatbázis-rekordnál a 'feltör' jelentés lenne indokolt. A megoldáshoz, legalábbis preferenciális szinten, az alany is hozzá tud járulni: ha Smith-ről tudjuk, hogy híres távfutó, akkor gyorsasági rekordra, ha tudjuk, hogy híresen ügyetlen, akkor inkább hanglemezre, ha pedig tudjuk, hogy nagyszerű hekker, akkor adatbázis-rekordra fogunk gondolni.

Mindez már a legegyszerűbb alany-állítmány-tárgy szerkezetekben is felveti a tyúk vagy tojás problémáját: honnan tudjuk, hogy a *Smith_{a1, a2, ... broke_{b1, b2, ... the record_{c1, c2, ...}}}* kifejezésben a megfejtést az *a, b* vagy *c* index rögzítésével kell kezdeni? Véleményünk szerint Kálmán Frege-rekonstrukciójának az a kulcseleme, hogy **mindegyikkel egyszerűre**, ezekkel párhuzamosan dolgozunk. Ezt Kálmán (2018: 215) is világosan megfogalmazza: „[...] a kompozicionalitás elvét oly módon kell revideálni, hogy abból ne következzen az intepretáció lentről felfelé haladó jellege.”³

³ „[...] the principle of compositionality must be revised in such a way that it should not entail the bottom-up character of interpretation.”

2. Asszociáció

Ha távolról nézzük, akkor a szavak halmazára nem mint egy (ábécébe szedett) listára, hanem mint egy rendezetlen (random access) halmazra gondolunk. Ez nemcsak halmaz, hanem hálózat (gráf) is, melynek vannak a halmazból kimutató élei: pl. a *gyertya* szó felidézi a jellegzetes gyertyailatot és a prototipikus gyertya vizuális képét is (Rosch 1975). Vannak továbbá más szavakhoz, vagy rögzített szókapcsolatokhoz mutató élei is, pl. a *gyertya* szóról nem nehéz a *viasz* vagy a *mécses* szavakra, vagy akár a *körmére ég a gyertya* vagy a *tartja a gyertyát valamihez* frázisokra asszociálni.

Az asszociációk iránya, erőssége és jellege a pszichológia sokat kutatót fejezete már jóval Wundt és Hartley előtt is. Már Arisztotelész is megkülönbözteti a hasonlósági asszociációt (pl. a gyertya és a mécses közt), a közelségi asszociációt (pl. a gyertya és a fény közt) és az ellentét-asszociációt (pl. a fény és a sötétség közt). A továbbiakban nem foglalkozunk sem az asszociáció erősségével, sem annak irányával azon túlmenően, hogy olyan irányított gráfot tételezünk az egyes conceptumok közt, melyben az éleken az erősség fel van tüntetve. A kétirányú asszociáció gyakori, sőt tipikus, de ezt nem irányítatlan kapcsolatokkal, hanem A-ból B-be és B-ből A-ba mutató élek egyidejű tételezésével modelláljuk (az asszociáció **jellegét** majd a 3. szakaszban, a gráfélek színezésével fogalmazzuk meg). A továbbiak szempontjából közömbös, hogy a kapcsolat erősségét folytonos vagy diszkrét, előjeles vagy csupán pozitív értékeket felvevő mennyiségekkel definiáljuk. (Az irodalomban mindegyikre bőséggel találunk példát, de e cikk kereteit még a filozófiailag jelentős különbségek tárgyalása (Mandelbaum 2022) is szétfeszítené.)

Ha közelebbről nézzük ezt az asszociációs gráfot, akkor az egyes csomópontok már nem szavak, hanem szó- és frázis-jelentések halmazai lesznek, melyeket az azonos hangalak vagy véletlenszerűen (homonímia) vagy rendszerszerűen (poliszémia) köt össze. A fentebb már használatba vett első indexek, legyenek azok szófaj-alapúak vagy csupán számok, ezeket a homonim/poliszém jelentéseket különítik el egymástól. A definíció része tehát, hogy a hangalakoktól közvetlen (erős) asszociációs élek vezetnek az egyes jelentésekhez, legyen a hangalak kimerítő vagy csak részleges. Kornai (2023) a *femin* példát hozza, mely egy asszociatív memóriai hívás, olyan, amire a *feminine*, *femininity*, *feminist*, *feminism* és talán az *ef-feminate* is válasz.

A beszéd felismerés által beindított fonológiai memória-hívás (melynek sok köze van a Kálmán és munkatársai által máshol sokszor tárgyalt analógiás fonológia- és morfológia-mechanizmushoz) részletei most közön-

bösek számunkra, elégedjünk meg annyival, hogy a *Smith broke the record* hangalak a hallgatóban egyszerre aktiválja a *Smith*_{a1, a2, ...}, a *broke*_{b1, b2, ...}, és a *record*_{c1, c2, ...} jelentéscsomópontok mindegyikét. Innentől a szemantikai interpretáció az aktivációterjedés (spreading activation) kezében van (Quillian 1968), és ezt tekintjük a nyelvészetileg látható (grammatikalitási) és a rejtett (előfeszítéses pszicholingvisztikai kísérletekkel detektálható) hatások magyarázó mechanizmusának egyaránt.

Itt azt kell látni, hogy egyes jelentések, pl. *break* 'feltör' asszociatív kapcsolódnak másokhoz, pl. *code*, melyek további kapcsolatokkal is bírnak, esetünkben *hacker*; melyről, ha így tudjuk, *Smith*₃ is asszociálható. Ezzel szemben a *break* 'megdönt' a *record*_a jelentéshez kapcsolódik, amihez a *long-distance runner* konceptumon keresztül *Smith*₁-hez, a magányos hosszútávfutóhoz jutunk.

Az asszociatív pályákon át ható aktivációterjedéssel mint működési elvvel nemcsak a szabályos (szintaktikailag jólformált) mondatokhoz tudunk jelentést rendelni, hanem gyakran a hiányos, sőt grammatikailag helytelen megnyilatkozásokhoz is: Nemeskey et al. (2013) ezt a *Felsőgödön kérek ilyen nyugdíjas* példán mutatja be.

De mi történik, ha Smithről semmit nem tudunk, se azt, hogy híres távfutó, se azt, hogy híres kódfejtő, de még azt sem, hogy legendásan ügyetlen? A bayesi statisztikai gondolkodás szerint indokolt a feltevés, hogy a *record* egyes jelentéseihez valószínűségi súlyokat rendeljünk. Ha valahonnan tudjuk (a példa hipotetikus, nincsenek erre konkrét adataink), hogy a *record* leggyakrabban a 'hanglemez' jelentésben fordul elő, akkor egyben azt is tudjuk, hogy törekeny dologról lévén szó, ez leggyakrabban az 'eltör' értelemben vett *break* tárgyaként fog előfordulni. Nem is nagyon értjük, hogy mit kellene jelentsen egy hanglemez feltörése vagy megdöntése, automatikusan a szelekciós restrikciónak megfelelő olvasatot választjuk.

Természetesen így önmagában abból, hogy eltört egy hanglemezt, még nem vonjuk le a következtetést, hogy Smith (nagyon) ügyetlen, lehet, hogy dühös volt, és azért csapkodott, lehet, hogy konkrétan ez a zene váltott ki benne erős ellenérzéseket, sok minden lehetséges (Kornai 2018). De ha nincsenek specifikusabb háttérinformációink, akkor a megértést nem a Smithről tudottak vezérlik, hanem a gyakori sémák, és megfordul a következtetés iránya: a *Smith broke the record* mondat alapján azt gondoljuk, hogy Smith (valamennyire) ügyetlen, vagy remegett a keze, vagy be volt rúgva, vagy dühösködött stb.

3. Interakció

Kálmán Frege-felfogásában az interakció alapja a résztvevők információs állapota. Az egyszerűség kedvéért két résztvevőre szorítkozunk, egyszer egyikük lesz a beszélő és másikuk a hallgató, máskor fordítva (dialógus). Egy ember információs állapotát egy adott pillanatban kétféle módon is jellemezhetjük, propozíciókkal, ami közel áll Frege gondolkodásához, vagy lehetséges világokkal, ami az inkvizitív szemantika alapgondolata (Ciardelli et al. 2019; Szécsényi 2013). Itt természetesen Fregét és Kálmánt követjük, méghozzá egy fontos technikai okból: **nem követeljük meg, hogy az információs állapotot jellemző propozíciók halmaza konzisztens legyen**, és emiatt előfordulhat az is, hogy egyszerűen nem létezik a propozícióhalmazt modelláló lehetséges világ.

A filozófiai logikában ez mint a hiperintenzionalitás problémája ismeretes: hiába nincs, és nem is lehet körnégyszögesítő szerkesztés körzövelvonallal, és hiába nincs, és nem is lehet, szögharmadoló szerkesztése sem, e két feladat nem ugyanaz: az intenziók (jelöletek) minden lehetséges világban fennálló azonosságából nem következik a jelentések azonossága. Az inkonzisztens információs állapotok megértésében talán segít, ha egy matematikusra gondolunk, aki egy hosszú indirekt bizonyításban épp félúton van: **már** levont bizonyos következtetéseket, de **még** nem látja az ellentmondást. Ellentétben a matematikussal, a hétköznapi ember hosszú távon meg tud maradni ebben a felemás állapotban, elsősorban azért, mert rendszere belső logikájának egyáltalán nem része az *ex falso quodlibet* elve.

Az információs állapotot jellemző predikátumhalmazt tehát meg sem próbáljuk deduktíve lezárni, hanem csak rövid következtetési láncokat engedünk meg. A kiinduló állapot a beszélő és a hallgató tartós tudása, amit a lexikai (asszociációs) gráf egy színezett változatával ragadunk meg. Mindössze három színre lesz szükségünk: ezek a 0 avagy ISA; az 1 vagy SUBJ; és a 2 avagy OBJ színek (a rendszer részletesebb leírását ld. Kornai 2019).

Azt a fajta háttértudást, hogy a kódot feltörjük, a rekordot megdöntjük, és a hanglemezt eltörjük (nem pedig: a kódot megdöntjük stb.) az igei jelentések és a tárgyaik közti egyszerű asszociációkkal ragadjuk meg: pl. a *megdönt* és a *rekord* közé felvett OBJ éllel. Hasonlóan a *hekker* és a *feltör* között SUBJ él tételezhető. Egy kicsit érdekesebb, de a szelekciós restriktívok tárgyalásában nem hoz újat a *hanglemez* és az *eltör* kapcsolata sem, melyet a *hanglemez* és a *tárgy*, *törékeny* csomópontok közé húzott ISA élek és *tárgy*-tól a *törés*-ig húzható SUBJ élek együtt definiálnak. Tulajdonképpen mindegy is, hogy a *törékeny* jellemzőt felvesszük-e a *hanglemez* definíciójába (a *törés*, *törík*, *törékeny* stb. közti szoros asszociatív

kapcsolat nem lehet kétséges), hiszen eltörni általában tárgyak szoktak, és a terjedő aktiváció alkalmazásához elég a *hanglemez* $\xrightarrow{0}$ tárgy $\xrightarrow{2}$ tör lánc is. Konceptuálisan persze fontos, hogy az eltörő tárgy a törés tárgya, nem pedig alanya, tehát az út a *hanglemez*-től a *tör*-ig irányítatlan, de mint fentebb már írtuk, az asszociáció tipikusan irányítatlan élek mentén terjed.

Mind az egyedi beszélő lexikai tudását, mind a kollektíve tételezhető lexikai tudást, a lexikont ilyen gazdag asszociációs hálókkaal modelláljuk. Nincs szó arról, hogy bármely két beszélőnek pontosan ugyanolyan lenne a lexikonja, de mégis van egy olyan alaphálózat, melynek meglétét a beszélők kölcsönösen feltételezik egymásról. Mindenki tudja, hogy az oroslán bátor, a patkány pedig mocskos állat, és ezért egész mást jelent, ha valakit oroslánhoz, mint ha patkányhoz hasonlítunk. Itt és a továbbiakban Kálmán (2022: 33)-t idézzük: „Frege jelentés-konceptiója messze túlmutat az explicit javaslatain, mert a magyarázatai arra utalnak, hogy a jelentések szoros kapcsolatban állnak a beszélőnek a hallgató reakcióira vonatkozó szándékaival. A jelentések eszközök a hallgató figyelmének, emlékezetének és asszociációinak az irányítására.”⁴

Kálmán felfogása szerint tehát Frege olyan nyelvhasználatot tételez, ahol a beszélők ismerik és **aktívan használják** a nyelvileg közös alaphálózatot: nem is kell azt mondaniuk, hogy *Kovács aljas*, mert tudják, hogy ezt a képzetet a hallgató fejében már a *Kovács egy patkány* mondat, sőt már az *az a patkány Kovács* főnévi szerkezet is kiváltja. „Úgy képzelem, hogy Frege mindenképpen teljesen tisztában kellett legyen azzal, hogy a hallgatók fejében a megnyilatkozások feldolgozása közben érdekes mentális folyamatok játszódnak le. Hasonlóképpen, minden megnyilatkozást érdekes mentális folyamatok előznek meg: a beszélők céljaiknak megfelelő kifejezéseket igyekeznek választani annak függvényében, hogy mit tételeznek fel a hallgatóikról. Ugyanakkor Frege feltette, hogy a jelentés fogalma jól tárgyalható anélkül is, hogy ezeket a folyamatokat figyelembe vennénk. Én most azt gondolom, hogy ezzel Frege ellentmond saját jelentésfelfogásának, mely szerint a jelentések „prezentációs módok”, hiszen egy szándékolt referens a hallgatónak való prezentációja definíció szerint interperszonális aktus. Ennek következményeképpen Frege jelentéskonceptiója valójában nem annyira leírás, mint utasítás, amit a nyelv beszélői a hallga-

⁴ „Frege’s concept of sense (...) goes far beyond his explicit proposals, because his explanations suggest that senses are intimately related to the speaker’s intentions concerning the reaction of the audience (...) [S]enses embody tools of guiding the addressees’ attention, recollection and associations.”

tóknak adnak abból a célból, hogy irányítsák a figyelmüket, emlékezetüket, asszociációikat stb.” (Kálmán 2022: 34).⁵

Ezeket az utasításokat természetesen nem szó szerint kell érteni, ’a beszélő felszólítja a hallgatót, hogy az *oroszlán*-ról jusson eszébe a *bátorság*’. De nem sokkal kevesebbéről van szó: a beszélő tudván tudja, hogy a hallgatónak az oroszlánról a bátorság, a patkányról pedig az aljasság, mocskok fog eszébe jutni, nem pedig fordítva, és nem feltétlenül tudatosan, de kihasználja ezt a mechanizmust pontosan úgy, ahogy a múlt idő *-tt* jelének kitételénél tudja, hogy erről a morfémáról a hallgatónak az fog eszébe jutni, hogy az esemény a múltban játszódik. „Azzal zárom ezt a szakaszt, hogy amennyiben Fregével együtt, a jelentéseket »prezentációs módoknak« tekintjük, akkor el kell ismernünk, hogy ezek magukban foglalják a potenciális beszélő által a potenciális hallgatóknak adott utasításokat, melyek a hallgatók figyelmét, emlékezetét és asszociációit a beszélő szándékai szerint irányítják. (...) Hogy ezek az utasítások hogyan kerülnek kiválasztásra, és hogy a hallgatóság hogyan hajtja végre őket, ezek nemdeterminisztikus és nem is teljesen megbízható folyamatok, és bizonyosan túlmennek a szemantika határain. A szemantika feladata csupán a jelentések tanulmányozása. De a jelentések, akár jelentésposztulátumokkal, akár valamely más eszközzel ragadjuk meg őket, nem fejeznek ki közvetlen vagy közvetett viszonyt a jelek és jelöletük közt” (Kálmán 2022: 35).⁶

⁵ „As I imagine, Frege must have been fully aware of the fact that interesting mental processes take place in the audience’s mind while processing an utterance. Similarly, interesting mental processes precede each act of uttering something, in which speakers try to choose expressions depending on what they assume about the audience and what their purposes are. However, he seems to have considered that the concept of senses can be treated in a meaningful way without taking those processes into account. Now I believe this contradicts his own view of senses as „modes of presentation”, because presenting an intended referent to an audience is, by definition, an interpersonal act. As a consequence, Frege’s concept of senses is, in actual fact, less similar to a description than to an instruction that the speakers of a language give to their audience in order to guide their attention, recall, associations etc.”

⁶ I conclude this section by stating that if we are to consider senses, with Frege, to be „modes of presentation”, then we also have to admit that they embody instructions by a potential speaker to potential addressees, guiding the latter’s attention, recollection and associations towards ideas in accordance with the speaker’s intentions. (...) How these instructions are chosen and how the audience carries them out are non-deterministic and somewhat unreliable processes, and they certainly lie beyond the limits of semantics. It is senses them-

A fentiek hűen tükrözik Kálmán felfogását, ideértve az utolsó mondatot is, melyben a szerző nem ért teljesen egyet sem vele, sem Fregevel. Véleményünk szerint a szemantikának igenis kulcsfeladata az egyes jelentések közti **lexikalizált** asszociatív kapcsolatok vizsgálata, és annyiban teljesen Kálmánnak adunk igazat, hogy egy ilyen, éppen az interperszonális aktusok megértéséhez elengedhetetlen dolgot nem lehet a „pragmatikai szemétkosár”-ba dobni. Az most közömbös, hogy a jelentésfogalomba ezeket beleértjük-e (a szerző úgy gondolja, hogy lexikalizált esetben feltétlenül, hisz épp a lexikalizáció teszi lehetővé, hogy a beszélő mint közös háttér tudást használja ezt a hallgató irányítására, Kálmán mintha kevésbé lenne határozott állásponton), mert a célunk nem az egyes tudományterületek precíz elhatárolása, ami sokszor nem is lehetséges, hanem annak kiemelése, hogy Kálmán meglátott valami olyat Fregeben, a „nemdeterminisztikus és nem is teljesen megbízható folyamatok” kommunikációs használatát, ami a kanonikus logicista Frege-felfogásból eddig hiányzott.

4. Értékelés

Kálmán Frege-felfogását két szempontból is értékelhetjük. Ezek közül az első a filológiai: mennyire maradt Kálmán hű Frege gondolataihoz, mennyire tárta fel ezeknek egy eleddig kevésbé ismert, vagy kevésbé hangsúlyozott rétegét? A szerző, aki (Kálmánnal ellentétben) nem olvasta Fregét eredetiben, nem alkalmas ennek a kérdésnek az eldöntésére. Azt azonban nála avatottabb szakértők (elsősorban Pléh 2013, ill. Pléh – Gurova 2013) nyomán bátran állíthatjuk, hogy Kálmán nézőpontja újszerű, hiszen Fregeről a kognitív tudományban mint a logicizmus atyjáról, az anti-asszociativista irány megteremtőjéről szoktak beszélni, még hozzá a modern konnexionizmus-vita mindkét oldalán. Sőt, a kanonikus felfogás már jóval e vita előtt megjelenik a filozófiában: „Amikor Frege polemizál a pszichologizmussal, akkor azt szeretné elhárítani, hogy a jelentés elméletébe olyan fogalmak hatoljanak be, amelyek a mentális folyamatokkal, mentális képekkel és hasonlókkal kapcsolatosak (...)” (Dummett 1981: 240).⁷

selves that semantics must study. But senses, whether they are captured by meaning postulates or some other mechanism, do not express direct or indirect relations between signs and referents.

⁷ „When Frege engages in a polemic against psychologism, what he is concerned to repudiate is the invasion of the theory of meaning by notions concerned with mental processes, mental images, and the like (...)”

A második (de nem másodlagos!) értékelési szempont a filozófiai: mi az igazság? Kálmánnak annyiban biztosan igaza van, hogy Frege gondolkodásától nem idegen annak a figyelembevétel, hogy a beszélő végül is miről akar beszélni: „Ha a szavakat a szokásos módon használjuk, akkor a szavak jelölete az, amiről beszélünk” (Frege 2000: 121).⁸ A beszélő tehát Frege szerint is a jelöletet célozza meg, és úgy választja meg szavait, hogy azok jelentése a hallgató fejében a megfelelő jelöllettel bíró jelentést aktiválja.

Amiben Kálmán (és a szerző) egyértelműen eltérnek Fregétől, az a típusmentesség kérdése. A *Fogalom és tárgy*-ban ezt írja: „A fogalom – ahogy én ezt a szót értem – predikatív.⁹ Ezzel szemben egy tárgynevet, egy tulajdonnevet nem lehet grammatikai predikátumként használni” (Frege 1980: 137). Frege tehát határozottan elkülönít két grammatikai kategóriát, a verbálisat és a nominálisat. Ezzel az állásponttal ugyan vitába száll Kálmán (2013a) és Kornai (2010) is, de világos, hogy Frege ezt így gondolta, nála típusmentességről szó sincs.

Az igazság azonban az, hogy a típusosság könnyen megragadható egy típusmentes elméletben, mint amilyen a hálózati alapú tudásreprezentáció (Quillian 1967): ehhez csak az kell, hogy felvegyük (Frege példáinál maradván) a *zöld* ISA *predicate* és a *Nagy Sándor* ISA *person* hálózati kapcsolatokat, melyekre ezer egyéb okból is szükségünk van. Fordítva ez egyáltalán nem ilyen egyszerű: a típusosság szisztematikus végigviteléhez ugyanis a lexikonban rengeteg elemet duplikálnunk kell (fentebb a *record* kapcsán már utaltunk erre), ami ellentmond minden tudomány, hangsúlyosan ideértve a nyelvészetet is, tömörségi elvének. Ugyanilyen fontos módszertani kifogás az is, hogy az egyes nyelvek, melyek többségükben megteszik a nominális és verbális elemek közti megkülönböztetést (bővebben ld. Kornai 2019: 6.3), ezt egymástól nagyon eltérő módon teszik meg. Emiatt a szemantikai szintű szófaj-megkülönböztetés (melyet már Bloomfield 1933: 16.2 is határozottan elvet) lehetetlenné tenné a nyelvek közti tartalommegőrző fordítást is.

Frege a szófajok közti megkülönböztetést a szemantikába utalta, és ezzel nem tért el jelentősen a kortárs nyelvtudománynak attól a vonalától, mely a szófajoknak önálló jelentést tulajdonított – innen származnak a magyar iskolás nyelvtanokban máig fellelhető áldefiníciók: ’az ige cselekvést, létezést, történést jelent; a főnév személyt, tárgyat vagy fogalmat

⁸ „Wenn man in der gewöhnlichen Weise Worte gebraucht, so ist das, wovon man sprechen will, deren Bedeutung” (Frege 1892: 28).

⁹ Ti. egy grammatikai predikátum jelölete [lábjegyzet az eredetiben].

jelent', stb. De jó tudni, hogy az ellenkező nézet, amely a szófajok közti megkülönböztetést a szintaxisba utalja, már akkor is széles körben ismert volt, pl. Müller (1864: 142) így ír: „Egyes nyelvekben, különösen a kínai-ban, egy predikatív fő önmagában használható mint főnév, mint ige, mint melléknév, vagy mint határozó. A kínai *ta* minden formai változás nélkül jelenti azt hogy 'nagy', 'nagyság', vagy 'nagynek lenni'. Ha szubsztantív elem előtt áll, akkor melléknévi jelentése van: a *ta jin* azt jelenti, 'nagy ember'. Ha szubsztantív elem után áll, akkor predikátum, vagy ahogy mondanánk, ige: a *jin ta* (vagy *jin ta ye*) azt jelenti, az 'ember nagy'.¹⁰ Ebben a cikkben természetesen nem célunk igazságot tenni a két álláspont közt. De az lát-ható, hogy a típusmentes Kálmán-féle felfogás még a kétségkívül típusos Frege értelmezésében is képes egy újabb réteget kibontani.

Irodalom

- Bloch, David (2007), Aristotle on memory and recollection: text, translation, interpretation, and reception in Western scholasticism. Brill, Leiden.
- Bloomfield, Leonard (1933), Language. George Allen & Unwin, London.
- Ciardelli, Ivano – Groenendijk, Jeroen – Roelofsen, Floris (2019), Inquisitive semantics. Oxford University Press, Oxford.
- Davidson, Donald (1967), The logical form of action sentences. In: Rescher, Nicholas (ed.), The logic of decision and action. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh. 81–95.
- Dummett, Michael (1981), Frege: philosophy of language. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Erdélyi-Szabó, Miklós – Kálmán, László – Kurucz, Agi (2008), Towards a natural language semantics without functors and operands. Journal of Logic, Language and Information 17/1: 1–17.
- Frege, Gottlob (1892), On sense and reference. In: Martinich, Aloysius P. (2000) (ed.), The philosophy of language. Oxford University Press, New York – Oxford. 199–211.

¹⁰ „In some languages, and particularly in Chinese, a predicative root may by itself be used as a noun, or a verb, or an adjective or adverb. Thus the Chinese sound *ta* means, without any change of form, great, greatness, and to be great. If *ta* stands before a substantive, it has the meaning of an adjective. Thus *ta jin* means a great man. If *ta* stands after a substantive, it is a predicate, or, as we should say, a verb. Thus *jin ta* (or *jin ta ye*) would mean the man is great.

- Frege, Gottlob (1980), Fogalom és tárgy. In: Ruzsa Imre (szerk.), Máté András (ford.), Logika, szemantika, matematika. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 135–155.
- Frege, Gottlob (2000), Jelentés és jelölet. In: Máté András (ford., szerk.), Logikai vizsgálódások. Osiris, Budapest. 118–147.
- Janssen, Theo M. V. (2012), Compositionality: its historic context. In: Hinzen, Wolfram – Machery, Edouard – Werning, Markus (eds), *The Oxford handbook of compositionality*. Oxford University Press, Oxford. 19–46.
- Janssen, Theo M.V. (2001), Frege, contextuality and compositionality. *Journal of Logic, Language and Information* 10/1: 115–136.
- Kálmán, László (2013a), Újra Platón, újra predikáció. In: Zvolenszky Zsófia – Molnár Attila – Mekis Péter – Markovich Réka – Jellinek Sára – Gömöri Márton – Bitai Tamás (szerk.), *Nehogy érvgyűlölők legyünk*. Tanulmánykötet Máté András 60. születésnapjára. L'Harmattan, Budapest. 15–26.
- Kálmán László (2013b), Analógiás tanulás asszociatív memóriamoddell. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.), *Nyelvtechnológiai kutatások. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 26. Akadémiai Kiadó, Budapest. 121–134.
- Kálmán, László (2018), Neo-Lockean semantics. In: Bartos, Huba – den Dikken, Marcel – Bánréti, Zoltán – Váradi, Tamás (eds), *Boundaries crossed, at the interfaces of morphosyntax, phonology, pragmatics and semantics*. Springer, Cham. 213–226.
- Kálmán, László (2022), The cognitive gap in modern semantics. In: Gervain, Judit – Csibra, Gergely – Kovács, Kristóf (eds), *A life in cognition: Studies in cognitive science in honor of Csaba Pléh*. Springer, Cham. 29–39.
- Kornai, András (1986), Logical types and linguistic types. In: Ruzsa, Imre (ed.), *Tertium non datur: studies in logic and methodology*. ELTE, Budapest. 241–255.
- Kornai, András (2010), The treatment of ordinary quantification in English proper. *Hungarian Review of Philosophy* 54/4: 150–162.
- Kornai, András (2018), Truth or dare. In: Condoravdi, Cleo – Holloway King, Tracy (eds), *Tokens of meaning: Papers in honor of Lauri Karttunen*. CSLI Publications, Stanford, CA. 511–524.
- Kornai, András (2019), *Semantics*. Springer Verlag, Cham.
- Kornai, András (2023), *Vector semantics*. Springer Verlag Singapore, Singapore.
- Mandelbaum, Eric (2022), Associationist theories of thought. In: Zalta, Edward N. – Nodelman, Uri (eds), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- Müller, Max (1864), *Lectures on the science of language*. Longman, London.
- Nemeskey, Dávid – Recki, Gábor – Makrai, Márton – Zséder, Attila – Kornai, András (2013), Spreading activation in language understanding. In: *Proceedings of the 9th International Conference on Computer Science and Information Technologies*. National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Yerevan. 140–143.

-
- Pléh Csaba (2013), Frege visszajön a kognitív tudomány hátsó ajtaján. In: Zvolenszky Zsófia – Molnár Attila – Mekis Péter – Markovich Réka – Jellinek Sára – Gömöri Márton – Bitai Tamás (szerk.), *Nehogy érvgyűlölők legyünk*. Tanulmánykötet Máté András 60. születésnapjára. L'Harmattan, Budapest. 35–43.
- Pléh, Csaba – Gurova, Lilia (2013), Existing and would-be accounts of the history of cognitive science: An introduction. In: Pléh, Csaba – Gurova, Lilia – Ropolyi, László (eds), *New perspectives on the history of cognitive science*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1–34.
- Quillian, M. Ross (1967), Semantic memory. In: Minsky, Marvin L. (ed.), *Semantic information processing*. MIT Press, Cambridge. 227–270.
- Quillian, M. Ross (1968), Word concepts: A theory and simulation of some basic semantic capabilities. *Behavioral Science* 12: 410–430.
- Rosch, Eleanor (1975), Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology* 104/3: 192–233.
- Scott, Dana – Christopher Strachey (1971), *Toward a mathematical semantics for computer languages*. Oxford University Computing Laboratory, Programming Research Group, Oxford.
- Szécsényi Tibor (2013), A lehetőségalmazok meghatározása az inkvizitív szemantikában. In: Tanács Attila – Vincze Veronika (szerk.), *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia: MSZNY 2013*. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, Szeged. 205–212.
- Wundt, Wilhelm (1883), *Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntnis und der Methoden Wissenschaftlicher Forschung*. Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart.

Az *azért* demonstratívum pragmatikalizálódott használati konstrukciós megközelítésben II.¹

Dömötör Éva

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

This paper presents analyses of three discourse-marker uses of the demonstrative *azért* ('because of that/for that') in a constructional approach. In one of the constructions under examination, *azért* usually enters into collocation with the particle *na* [(*Na azért!*)], and is used as a reply to the discourse partner's previous utterance or act, which is in compliance with the speaker's expectations. In the next one, the form [*nem azért de*], standing usually in a sentence initial position, has a face-saving function. Finally, the one-word answer *azért* as a reply to a *wh*-question with *miért* 'why' ([A: *Miért...?* B: *Azért.*]) is not a congruous answer, but serves as an indication of the speaker's intention to avoid answering. Each of these functions is associated with definable formal features, and can be characterized by their wider structural environment, hence the units targeted by the analyses are sentence constructions. The paper also proposes that the [*Na azért!*] and the [*nem azért de*] constructions developed from complex or compound-complex sentence constructions with main clauses including the first-person singular form of the verb *mond* 'say' (*mondom*) on the one hand, and with causal or final subordinate clauses on the other. The causal/final clauses can be accounted for by the original meaning of the adverbial demonstrative *azért* referring to reason or purpose, from which the DM functions have been pragmatized. The description of these discourse pragmatic functions completes the functional spectrum of *azért* presented in a previous study (Dömötör 2022).

Keywords: demonstrative, discourse marker, sentence type, sentence construction, reduced structure

Kulcsszavak: demonstratívum, diskurzusjelölő, mondatfajta, mondatkonstrukció, redukált szerkezet

1. Bevezetés

Az utóbbi években a demonstratívumok (a mutató névmások és mutató határozószók) nemzetközi kutatásában egyre nagyobb teret nyert azoknak a funkcióknak a feltérképezése, amelyeket bizonyos demonstratívum-

¹ Jelen tanulmány a *Demonstratívumok pragmatikai és pragmatikalizálódott használati konstrukciós megközelítésben. Az azért konstrukciói* című írás kiegészítése (ld. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 231–255).

Nyelvtudományi Közlemények 119: 261–273.

DOI: 10.15776/NyK.2023.119.11

mok diskurzusjelölővé (DJ) válásuk eredményeképpen töltenek be (ld. Naess – Margetts – Treis 2020). A tanulmány ezekhez a vizsgálatokhoz úgy szeretne csatlakozni, hogy a diskurzusjelölő-használatok leírásához a konstrukciós nyelvtan elemzési lehetőségeit javasolja. Tárgya az *azért* demonstratívumforma néhány olyan jellemző, de eddig még tudtommal a szakirodalomban nem tárgyalt használata, amelyek az ok- vagy célhatározói funkciótól jelentősen eltávolodtak, helyette viszont a megnyilatkozóknak a különböző diskurzustényezőkhöz (különösen a saját vagy a beszélőpartner megnyilatkozásához) való speciális viszonyulását fejezik ki. A vizsgált funkciókhoz jól definiálható formai kritériumok tartoznak, ezért beszélhetünk konstrukciókról. Nézzük például az alábbiakat:

(1) – *Ugye örültök a harci indulónak?! – Ö-rü-lünk Gumó! Ö-rü-lünk Gumó! – Na, azért – és elégedetten megcsörgette a Légyölő-rendet.* (MTSz.)²

(2) A: *Gaston, szeretsz?* B: *Szeretlek.* A: *Na, azért.* (Nszt.)³

Az (1)-ben és a (2)-ben az *azért* a *na* partikulával együtt az okozatisághoz már nem igazán köthető sajátos diskurzuspragmatikai jelentést fejez ki: az *A* szereplő (némi fenyegetést is közvetítő) válasza a *B* olyan reakciójára, amely megfelel *A* elvárásának; többé-kevésbé azzal egyenértékű, mintha azt mondaná: *Helyes*. A konstrukcióhoz sajátos, a határozói használatoktól eltérő prozódiai minta is tartozik. A *na* partikula megjelenése állandósultnak tűnik, ugyanakkor, mint látni fogjuk, el is hagyható, vagy „kicserélhető” más partikulára. A második vizsgált típust a (3) és a (4) példázza:

(3) [...] *ha tudsz, jelentkezz. Nem azért, de alig hallani felőled.* (ADT)⁴

(4) *Nem azért de én ezt előre tudtam.*

Itt az *azért* a *nem* és a *de* nyelvi elemek között, velük együtt már frazéma-szerűen szolgál szintén sajátos diskurzusfunkciót: a gazdamondatban megfogalmazott kijelentés „erősségét” enyhíti, arcvédő (face-saving) szerepe van, a Goffman-féle arc(ulat) fogalom (face) szerint értve (Goffman 1955).

Végül szintén jól elhatárolható minden más használatától az az egy-szavas *azért* válasz, amelyhez akkor folyamodik valaki, ha egy hozzá in-

² MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár

³ Nszt. = A magyar nyelv nagyszótára

⁴ ADT = Arcanum Digitális Tudománytár

tézett, *miért* kérdőszavas kérdésre nem tud, vagy nem akar válaszolni. Funkciója a hasonló kontextusban használt *csak*-kal azonos.

(5) A: *Miért ide parkoltál?* B: *Azért.*

Az új, diskurzuspragmatikai funkciók miatt szinte kínálja magát az ilyen előfordulások diskurzusjelölőként való értelmezése. A diskurzusjelölő kategóriába tartozó elemek elsősorban funkcionális osztályt alkotnak, nagyon változatos formai tulajdonságokkal.⁵ Vizsgálatom első felismerése azonban az volt, hogy az egyes használatokat (a DJ használatokat a nem DJ-ktől, illetve az egyes DJ használatokat egymástól is) a funkcionális és formai jellemzőik együttesen különítik el. Mivel tehát a szemantikai-pragmatikai, valamint a szerkezeti és prozódiai tulajdonságok együttállása határoz meg egy-egy DJ funkciót, leírásukra a konstrukciós megközelítést javaslom, abból kiindulva, hogy nem a diskurzusjelölővé vált demonstratívum jelentése önmagában a meghatározandó, hanem az a szintaktikai és pragmatikai környezet, amely az adott használatot elkülöníti a többitől.

Az (1)–(2) és a (3)–(4) típusú konstrukciók megfigyelésem szerint a *mondom* igével együtt alkotott predikátumszerkezetből konstrukcionálizálódtak: [(*Na*) *azért mondom*(, *mert* [...])], illetve [*Nem azért mondom* (, *mert* [...]), *de* [...]]. A 3. és a 4. részben bemutatam a kialakulásukra vonatkozó feltételezésemet is.

A vizsgálat célja e három konstrukció leírása és beillesztése az *azért* multifunkcionalitásának ábrázolásába (Dömötör 2022). Kvantitatív jellemzőik, illetve kialakulásuk pontos detektálása további vizsgálatokat igényel. A dolgozat, illetve egyáltalán a törekvés a demonstratívumok konstrukciós keretben történő leírására egyben tisztelgés is Kálmán László emléke előtt.

A tanulmány felépítése a következő. A 2. rész ismerteti a vizsgálat elméleti háttérét, különös tekintettel a mondatfajta mint nyelvtani kategória konstrukciós szemléletbeli értelmezésére (2.1.). Röviden kitér a vizsgálat közvetlen előzményére (2.2.), és bemutatja a jelen vizsgálatban feldolgozott adatok származási helyét (2.3.). A 3., 4. és 5. rész tartalmazza a vizsgált konstrukciók részletes jellemzését, a 6. rész összefoglalja a vizsgálat eredményeit.

⁵ A diskurzusjelölő kategóriát, illetve a kategóriába tartozás feltételeit Dömötör (2022: 234–236) részletesen ismerteti.

2. A vizsgálat elméleti háttere és előzménye

2.1. Konstrukció, mondatkonstrukció, mondatfajta

Az elemzés elméleti háttere a konstrukciós nyelvtanszemlélet,⁶ amely szerint minden konvencionalizálódott forma–funkció társulás konstrukció, mérettől függetlenül. A méret konstrukciós megközelítésben az összetettségnek felel meg; összetett konstrukciónak számít, ha egy kifejezés az adott nyelvallapotban világosan elkülöníthető, jelentéssel rendelkező részekre tagolódik, függetlenül attól, hogy a konstrukció jelentése a részeken a jelentéseiből adódik össze (azaz kompozicionális), vagy nem. Ebbe a konstrukcióértelmezésbe természetesen illeszkednek a mondat szintű konstrukciók mint tipikus összetett konstrukciók, amelyek legismertebb példái a hagyományos mondatfajták. Figyelemre méltó, hogy a mondatfajta (*sentence type*) klasszikusnak számító, Sadock – Zwicky (1985)-ből ismert definíciója mennyire összhangban van a konstrukciós megközelítés konstrukció fogalmával: eszerint egy mondatfajta meghatározott szerkezet és konvencionális kommunikációs funkció társulása, együttjárása („a coincidence of grammatical structure and conventional conversation use”, Sadock – Zwicky 1985: 155). Sadock – Zwicky (1985) rendszerezésében a fő mondatfajták a kijelentő (*declarative*), a kérdő (*interrogative*) és a felszólító (*imperative*). Rendszerük azonban ennél valójában sokkal bővebb, mert egyrészt ezeknek különféle alfajaik vannak, másrészt léteznek másodlagos mondattípusok (*minor sentence types*) is (pl. az *exclamative*-nek nevezett, felkiáltó mondattípus). Ezeken kívül vannak még a jellegzetes hiányos vagy tagolatlan mondatok: a kérdésekre adott rövid válaszok, illetve a megszólítások (az ún. vokatívuszok), köszönésformulák stb. Mivel mindezek leírhatók úgy, hogy meghatározott formai tulajdonságcsoporthoz jár együtt meghatározott funkcionális tulajdonságcsoporthoz, nem látszik éles határ a fő mondattípusok és a másodlagos mondattípusok között – az egyes típusok akár formailag, akár funkcionálisan érintkezhetnek egymással a szerzők szerint is, sőt, a nem teljes mondatban adott válaszok és a tagolatlan mondatok is forma–funkció párokként leírható konstrukciók. Így egy kitérített mondatfajta-konceptióhoz jutunk el: ha egy formai struktúra szisztematikusan együtt jár egy nyelvhasználati funkcióval, és önálló megnyilatkozás lehet, az mon-

⁶ Összefoglaló cíllal bemutatja pl. Hoffmann – Trousdale 2013, magyarul elsőként: Kálmán 2001.

datkonstrukció.⁷ Ekként értékelve a fenti példákat, egyértelműen mondatkonstrukció a [(*Na*) *azért!*] és a *Miért*-tel kezdődő kérdésre adott [*Azért.*] válasz. A [*nem azért de*] konstrukciót pedig egy többszörösen összetett mondatból redukálódott konstrukciónak tartom, amely ma már – szervesen módon, vagyis nem grammatikai mondatrészként – beépül annak a mondatnak a szerkezetébe, amelynek kimondása arcfenyegető.

2.2. Az *azért* konstrukciói

A dolgozat közvetlen előzménye az *azért* multifunkcionalitását konstrukciós szemléletben bemutató vizsgálat, amely az *azért* eredeti deiktikus jelentéseitől különféle diskurzuspragmatikai használatok leírásáig jutott el (Dömötör 2022). Ezeket az alábbi példák (6–13) szemléltetik, az ok- vagy célhatározói használatától kezdve (6)–(8), a következtető viszonyt (9), a megengedést (10), a szubjektívizálódott ellentétet (11)–(12) kifejező konstrukciókon át az „ellenkezés-dac” konstrukciójáig, a [(*csak*) *azért is/se(m)*]-ig (13). A példák Dömötör (2022)-ből származnak (241–250).

(6) *Azért/ezért jöttem.*

(7) *Én magával akarok beszélni. Azért vagyok itt.*

(8) *Engem azért cikiztek, mert sokat olvasok és jól tanulok, Virágot meg azért, mert emós.*

(9) *Ezt üzenni az Úr: elhagyatatok, azért hát én is Sisák kezére adlak beneteket.*

(10) *Ez tök rendes gesztus volt tőle, de azért persze nem fogadtam el.*

(11) *A végén még engem is ottfognak. – Azt azért nem hinném.*

(12) *Hát a Csilla szerint terrorizálja a Zsófit! Lelkileg, mert megverni azért eddig még nem verte meg...*

(13) *Tudtam, hogy nem fog odahívni, hogy segítek, de én úgyis oda fogok menni, és segíteni fogok azért is.*

A (6)–(13) példákkal szemléltetett konstrukciókat a tanulmány úgy mutatta be, hogy azok a pragmatikalizáció különböző fázisaiban vannak. A pragmatikalizálódottság mértéke egyenes arányban van a diskurzusjelölő

⁷ A magyarra vonatkozóan mondatfajtákat konstrukciókként tárgyalt és elemez Imrényi – Kugler 2017 is. A vizsgálatomban szereplő konstrukciók nem szerepelnek benne.

jelleg erősségével. Látni fogjuk, hogy a jelen dolgozatban tárgyalásra kerülő konstrukciók a pragmatikalizációs folyamatban előrehaladottak, elsődlegesen expresszív jelentésűek.

Az *azért* forma (*Na azért!*) használatát ((1)–(2)) egy korábbi vizsgálat (Dömötör 2012) is azonosította már, jelen dolgozat 3. része az ottani felismerésekre támaszkodik.

2.3. Adatok

A három elemzett konstrukciót korpuszadatokkal illusztrálom. Az adatok egy része a *Magyar Történeti Szövegtárból* (továbbiakban: MTSz.) származik, amely *A magyar nyelv nagyszótára*-nak (továbbiakban: Nszt.) elsődleges szövegbázisa. Mivel speciális és nem nagy példánygyakoriságú konstrukciókról van szó, az adatkeresést kiterjesztettem a Nszt. kiegészítő korpuszára (az innen származó adatokat is Nszt. jelöléssel jelzem) és a Nszt. számára szintén – bár korlátozottabban – forrásul szolgáló *Arcanum Digitális Tudománytár* (továbbiakban: ADT) forrásaira. A jelöletlen forrású példamondatok konstruált példák.

3. A [(*Na azért!*)] konstrukció

3.1. A [(*Na azért!*)] konstrukció funkcionális és formai jellemzői

Olyan beszédhelyzetekben, amelyben a beszélő egy meghatározott viselkedést vár el, sőt, provokál ki a hallgatóból, és ez teljesül is, a *Na azért!* / *Azért!* / *No azért!* megnyilatkozással nyugtázza elégedettségét, illetve hagyja jóvá beszédpartnere válaszát, viselkedését:

- (14) *Nem jössz többet nyolc előtt. Megígéred? – Meg. – Nem nyomod a rohadt csengőt, bazdmeg. Megvárod, amíg kinyitják. Megígéred? – Meg. – Biztos? [Rémült bólogatás.] – Na azért.* (ADT)
- (15) KÉMÉNYSEPRŐ *A lényeket... A lényeket, Gomulka bácsi... GOMULKA Ha beleszól, nem mondom. KÉMÉNYSEPRŐ Nem szólok bele. GOMULKA Kérjél bocsánatot! KÉMÉNYSEPRŐ Bocsánatot kérek. GOMULKA Na, azért. Figyelsz? KÉMÉNYSEPRŐ Figyelek.* (ADT)

A *na* partikula megjelenése a konstrukcióban tipikusnak tűnik, de nem kötelező:

- (17) *A káplár – már indulóban – visszaszólt. – Alszol, hé? Mindjárt felébresztelek! – Igenis, nem alszom. – Azért!* (Nszt.; Dömötör 2012: 11 alapján)

Elvértve ugyan, de a *na* helyett előfordulhat a *no* vagy a *hát* az *azért* előtt:

- (18) Katalin (nevetve): *Csak aztán vigyázz kis lányom, bele ne szeress valahogy ebbe a mérnökbe [...]* Aranka: *Én beleszeretni? – hahaha!* Katalin: **No azért!** *Nem ilyen földhasogató számára neveltünk.* (MTSz.; Dömötör 2012: 11 alapján)
- (19) EZREDES [...] *Megértette?* ÖRMESTER *Igenis, Ezredes úr!* EZREDES **Hát azért.** (MTSz.; Dömötör 2012: 11 alapján)
- (20) *Pedig még akarok mutatni neked valamit..., csak úgy tátani fogod tőle a szádat... Elhiszed? No azért... Eddig sose csaptalak be, nem mondhatod...* (ADT)

3.2. Előzmény: [(Na) azért mondom(!)]

A *(Na) azért(!)* formai variánsa a *(Na) azért mondom(!)*, feltételezésem szerint ebből a szerkezetből redukálódott a *(Na) azért(!)* konstrukció.

- (21) – *Engelsszel meri összehasonlítani ezt a burzsoá tejcárdát! Kövesse meg Engelst azonnal, míg el nem veszem a türelmemet! [...]* – *Elnézést kérek Engels emlékéért.* – **Azért mondom.** *Egyszóval el akarja venni azt a nőt?* (MTSz.)
- (22) *Eközben az intézkedők egyike hallani véli, hogy valaki hangjelzéssel fejezi ki tiltakozását a történések ellen – pedig mindvégig síri csend honolt –, mire egyikük ellenállást nem tűrő hangon elordítja magát: „Ki szólít? Mi?! Senki? Na azért mondom!”* (Nszt.)
- (23) – *Mentek le arról a fáról, azt a mindenségit! – kiáltott le valahova, mert ködpárás tekintetével úgy látta, mintha az öreg patikusné szilvafáját gyerekek lepték volna el. Pedig hol voltak még az iskolagyerekek, sőt még a szeptember is messze volt, amikor a hajnali kék ködökkel és savanykás illatával beérik édesre a szilva. Szavaira aztán csend is lett, annak jeléül, hogy szétszéledtek a szilvatolvajok.*

– *Na, azért mondom!* – morogta megelegedve, hogy ő ilyen erélyesen tud rendet teremteni. (ADT)⁸

A mai nyelvhasználatban egymás mellett él a „teljes” és a „hiányos” forma is, de pragmatikailag az állítmányt tartalmazó formaváltozat is hiányos, mivel az *azért* referense nem azonosítható. A továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy a konstrukció forrás szerkezete egy olyan okhatározói összetett mondat, amelyben a mellékmondat expliciten tartalmazza azt az indokot, amely miatt a megnyilatkozó elégedett a beszédpartner válaszával, és ez tekinthető az *azért* referenciájának. Nézzük először a (24)-et:

(24) – *Hát mi a szándékod ezzel a gyermekkel, te Zsófi? Béresnek adod vagy kocsisnak? – Annak nem adom, felelt az anyja; ha már apja mesterember volt, legyen ő is az, úgy gondolom. – Hisz éppen azért mondom, szolt a kovács, magamnak is ez a szándéka!* (MTSz.; Dömötör 2012: 11 alapján)

A (24)-ben az *azért* grammatikai mondatrész, amit bizonyít, hogy az *éppen* partikulával van kiemelve. Pragmaszemantikai szempontból demonstratívum, endoforikus utalást valósít meg, referense a *magamnak is ez a szándéka* tagmondat. Bár nem okhatározói alárendelés, be lehet illeszteni a *mert* kötőszót, és akkor „szabályos” okhatározói összetett mondatot kapnánk, amelyben az *azért* grammatikai utalószó lenne.

(24a) [...] *éppen azért mondom, mert magamnak is ez a szándéka*

A beszélő ezzel az utólagos kiegészítéssel explicitté teszi, hogy azonos véleményen van a megszólított szereplővel, ezért indirekt módon helyesli annak választát. A következő példában pedig „szabályos” összetett okhatározói mondatot látunk: a *mert* kötőszóval kezdődő tagmondat beágyazódik a főmondatba, amelyben az *azért* okhatározó értékű utalószó:

⁸ A (23) egyben azt az esetet is illusztrálja, amikor a [(Na) *azért (mondom)!*!] konstrukcióval nem egy verbális megnyilvánulásra reagál a beszélő, hanem valamilyen egyéb olyan beszédhelyzetre, amit szeretett volna, hogy bekövetkezzen: a (23)-ban például arra, hogy szétszéledtek a szilvatolvajok. Hasonlóképpen, a (14)-ben és vélhetően a (20)-ban is a beszédpartner valamilyen nonverbális gesztusát (pl. bólogatás) értékeli helyénvalónak, azaz szándékával összhangban levőnek a megnyilatkozó.

- (25) *Aigiszthosz: Hol vannak a zenészek, Paraszitosz? Paraszitosz: Hát, épp itt vannak, uram, pont, ahogy akarva volt. Aigiszthosz: Na, azért mondom, mert szeretem, ha megvan azonnal, amit mondok, [...]*
(ADT)

Ugyanakkor az alárendelt mondat annak okát adja meg, hogy miért elégedett a beszédpartner válaszával: mivel ő maga azt kérte, hogy legyenek itt a zenészek, ezért a *Hol vannak a zenészek?* kérdésre a(z egyetlen) helyes válasz az, hogy *itt vannak*.

Feltehetőleg a (24)–(25) és hasonló esetekből alakult ki a helyeslést kifejező rövid *Na azért!* forma, úgy, hogy a helyeslő jóváhagyás implikaturája rögzült az ilyen használatú *azért* jelentésében, ezért a magyarázatul szolgáló kiegészítés, amely grammatikailag az *azért* referense lenne, elmaradhatott.

Azt, hogy a konstrukció eredete a szabályos okhatározói vagy célhatározói szerkezet, a következő példa is igazolja. A (26)-ban látszik, hogy a beszélők az *azért*-ot még a redukált, állítmány (*mondom*) nélküli változatban is ki tudják egészíteni *mert*-tel kezdődő mellékmondatokkal.

- (26) – *Jó napot kívánok! Legyenek szívesek a jegyeket és bérleteket bemutatásra előkészíteni! – hangzott fel a jól ismert felszólítás. Az utasok többsége szó nélkül tett eleget a kérdésnek. Egy idősebb bácsi azonban, aki szemmel láthatóan elmúlt 65 éves, odaszólt a mellette ellépő ellenőrnek: – Mutassak valamit? Nem? Na azért, mert van jobb dolgom is! – mondta, majd fennhangon közölte, hogy elmúlt 81 éves, hagyják őt békén.* (ADT)

A mellékmondat azonban nem a „főmondat” (ami amúgy is hiányos) kapcsolható össze, hanem éppen a konstrukciónak a fentebb leírt pragmatikai jelentésével: a *mert*-tel kezdődő okhatározói tagmondatokkal alkotott összetett mondatot nagyjából így lehet rekonstruálni: [?]*Azért mondtam ezt: „Mutassak valamit?”*, mert azt a választ vártam, hogy nem, mert van jobb dolgom is, mint igazolványt stb. bemutatni.[?]

4. A [*nem azért de*] arcvédő konstrukció

4.1. A [*nem azért de*] konstrukció funkcionális és formai jellemzői

A konstrukció egy teljes, összetett mondatból redukált szerkezet, amely a megnyilatkozó a pragmatikai udvariasság megőrzése érdekében használ. Az ilyen megnyilatkozások a *nem azért de* kifejezés nélkül arcfenygetőek: a *nem azért de* enyhíti, szelídíti az öndicsőítést (4), (27)–(29),

csökkenti a másik személyre gyakorolt nyomást (3), tompítja a negatív vélemény sértő hatását (30)–(31):

(27) *Tudod, mennyien voltunk a csepeli Ifi Parkban az elején? Húszan. A Szakáll, a Bolond Sanyika, a Margó, a Cérna, az Ildi, a nőm, én. **Nem azért, de** ha mi nem lettünk volna, a Beatrice nem lett volna sehol.* (ADT)

(28) ***Nem azért, de** én egészen profi vagyok.* (ADT)

(29) *Kisebb dolgokkal kezdtem, aztán jött az ebédlőasztal. Huszonöt órát melóztam rajta, de megérte: a lába... **Nem azért, de** fantasztikus lett!* (ADT)

(30) ***Nem azért’, de** magának itt ment el az esze, vagy már bolond volt, amikor ide indult?* (ADT)

(31) *Nem tetszik nekem ez a nyakkendő. Nem illik hozzád. **Nem azért, de** nem illik hozzád...* (ADT)

Mondatkezdő pozícióban a leggyakoribb, de mondatközi helyzetben is előfordul (29, 32), ami a diskurzusjelölővé válás útján való nagy fokú előrehaladottság jelez.

(32) *Úgyis rengeteg negatív kritikát fogok kapni, de én mindig csak azzal foglalkozom, akinek tetszik az, amit csinálok. Most a többi, **nem azért, de** hol érdekeljen?* (ADT)

4.2. Előzmények: [*Nem azért mondom, de ...*] és [*Nem azért mondom, hogy/mert [...], de ...*]

A *nem azért de* kifejezés kifejtett formaváltozata a *mondom* igével alkotott mondat szerkezet (33)–(34), amely a példák tanúsága szerint eredetileg egy ok- vagy célhatározói összetett alárendelő mondat főmondata volt (34).

(33) ***Nem azért mondom, de** nekem is gyanús volt a dolog.* (ADT)

(34) ***Nem azért mondom, de** időnként küldhetnél legalább egy levelet.* (Nsz.)

(35) ***Nem azért mondom, hogy fényezem magam, de** szerintem akkoriban épp én muzsikáltam a legjobban, legalábbis a pályán mindig odatettem magam, mentem minden labdára.* (ADT)

A (35) típusú többszörösen összetett mondatban ismerhetjük fel a *nem azért de* konstrukció forrásszerkezetét. A célhatározói mellékmondat expliciten megjelöli az arcvédezés szándékát: a beszélő nem akarja magát rossz színben feltüntetni azzal, hogy dicséri magát. Ez a beszélői szándék olyan gyakori a *nem azért mondom, hogy/ mert ...* formájú összetett mondatokban, hogy a főmondat már önmagában is (*nem azért mondom*) képes kifejezni, beépült a szerkezet jelentésébe. A következő lépés a *mondom* elmaradása: a [(Na) azért!] konstrukcióhoz hasonlóan az implikatúra rögzülésével indokolom a redukált, állítmány nélküli [*nem azért de*] forma kialakulását.

5. A *Miért?* kérdésre válaszoló *Azért*

Szintén felfogható mondatkonstrukcióként az a használata az *azért*-nek, amikor a beszédpartner *Miért* [...]? kérdőszavas kérdésére a megnyilatkozó kitérő válaszként ennyit mond: *Azért*. A demonstratívumnak nem azonosítható referenciája sem a megelőző szöveggörnyezetben (pont erre kérdez rá a *Miért*-tel kezdődő kérdő mondat), sem a következőkben, hiszen nem követi okhatározói vagy célhatározói mellékmondat, hanem egyszerűen csak önmagában van sajátos attitűdjelölő funkciója. Például:

(36) – *Nem tesztitek el mindjárt azt a sakkot?! – Miért? – Azért.* (ADT)

Ebben a kontextusban az *azért* szinonimája a *csak* hasonló funkciójának, a megnyilatkozó azt akarja kifejezni, hogy nem akar a kérdésre kongruens választ adni. Mivel ez a jelentés csak egy megelőző *miért*-es kérdéssel együtt működik, amely default esetben a beszédpartnertől származik, mondatkonstrukció helyett talán még helyesebb diskurzuskonstrukciónak tekinteni a megnyilatkozaspárt.

A *hát* partikula széles körű diskurzusjelölő használata miatt nem meglepő, hogy ebben a konstrukcióban is megjelenhet, bár intuíción szerinti a *Hát + azért* nem teljesen egyenértékű a szimpla *Azért* válasszal. A *hát* valamelyest enyhíti a válaszadás visszautasítását. A (37) példában az írásjelezés, vagyis a három pont a két elem között azt jelzi, hogy a két elem nem forrt össze igazán egy egységgé, együttes előfordulásuk leginkább a *hát* multifunkcionalitásával, széles körű használatával magyarázható. A (38) példában a folytatásból is világosan látszik, hogy a beszédpartner kerülni szeretné a válaszadást.

- (37) *ROBI: Szeretek veled sakkozni. Apa: Igen? ROBI: Igen. Legalább nem kell tanulni. APA: Nem szeretsz tanulni? ROBI: Nem. Csak sakkozni. APA: Tanulni is kell. ROBI: Miért kell? Apa: Hát... azért. Robi: Aha. (ADT)*
- (38) – *Miért, nem? – Nem. – De miért nem? – Hát azért. – Mert? – Mit mert? (ADT)*

A konstrukció formai változata az egy fokkal bővebb, de ugyanúgy explicit referencia nélküli használat. A (39) és (40) példák eleje még mintha „rendes” indoklásnak ígérkezne egy *azért* utalószós főmondatral indítva, azonban a *mert* után nem következik valódi mellékmondat:

(39) **Miért** nincs 3 kilós kenyér? **Azért, mert – CSAK.** (ADT)

(40) „A családod tudja, hogy itt vagy?” „Nem.” „És a lányod?” „Ő sem.” „**Miért nem?**” „**Azért, mert nem.**” (ADT)

A diskurzusjelölő jelleget erősíti, hogy a *csak*-kal együttesen is előfordul ebben a jelentésben (39).⁹

6. Összegzés

A tanulmányban három olyan konstrukcióval foglalkoztam, amely az *azért* demonstratívumformából keletkezett pragmatikalizációs folyamat eredményeként, sajátos, de jól definiálható diskurzusfunkciók kialakulásával. Konstrukciós keretben írtam le őket, vagyis funkcionális és formai tulajdonságegyüttesek meghatározására tettem kísérletet. Leírásukkal szándékom szerint teljessé vált az *azért* multifunkcionalitásának vizsgálata. A [(Na) *azért*(!)] és a [*nem azért de*] konstrukciók keletkezését redukcióval indokoltam. A [(Na) *azért*] mondatkonstrukcióval a megnyilatkozó a beszédpartner megnyilvánulását vagy esetleg a beszédhelyzetnek valamely a beszélő szándékával, elvárásával összhangban történő fejleményét helyeslően, de felette hatalmi pozíciót éreztetve hagyja jóvá. A [*nem azért de*] kifejezésnek arcvédő szerepe van, az indoklaskérő kérdésre adott egyszavas [*Azért.*] válasz funkciójaként a válaszelkerülést jelöltem meg.

További kutatási cél más demonstratívumformák deiktikus és nem deiktikus, vagyis pragmatikalizálódott használatainak hasonlóan teljességre törekvő leírása, valamint egy-egy adott formán belül a kvantitatív jellem-

⁹ Tulajdonképpen a (39) interpretálható úgy is, hogy az *azért, mert* kombinálódik a *csak*-kal, és úgy is, hogy két külön megnyilatkozás.

zők vizsgálata, ezen belül a jelentések egymáshoz viszonyított arányának, a formai változatok arányának stb. meghatározása.

Irodalom

- Dér, Csilla Ilona (2010), On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57/1: 3–28.
- Dömötör Éva (2012), Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen. In: Parapatics Andrea (főszerk.), *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE BTK, Budapest. 1–13. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8094>
- Dömötör Éva (2022), Demonstratívumok pragmatikai és pragmatikalizálódott használati konstrukciós megközelítésben. *Az azért konstrukciói. Nyelvtudományi Közlemények* 118: 231–255.
- Goffman, Erving (1955), On face-work. An analysis of ritual elements in social interaction. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes* 18/3: 213–231.
- Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds) (2013), *The Oxford handbook of Construction Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Kálmán László (2001), *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Imrényi András – Kugler Nóra (2017), *Mondattan*. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor, *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 661–895.
- Næss, Åshild – Margetts, Anna – Treis, Yvonne (eds) (2020), *Demonstratives in discourse*. Language Science Press, Berlin. 1–20
- Sadock, Jerrold M. – Zwicky, Arnold M. (1985), *Speech acts distinctions in syntax*. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description* I. Clause structure. Cambridge University Press, Cambridge. 155–196.

A beszélő nézőpontjai és kötőszavai. A többszörös kötőszók¹

Bánréti Zoltán

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

We argue that the so-called paired Hungarian coordinating conjunctions are actually multiple conjunctions, as they can be repeated without grammatical constraints to coordinate more than two elements. We analyse the syntactic and semantic features of the multiple *vagy...*, *vagy...*, *vagy* ('either... or... or...'), multiple *mind...*, *mind...*, *mind...* ('each of... and... and...') and *akár...*, *akár...*, *akár...*, ('whether... or... or...') constructions. These function as operators from a position immediately preceding the conjuncts on the left side. They can also carry the main stress of the sentence. On the right side of the conjuncts, the multiple *... is*, *... is*, *... is* ('...as well as ... as well as ...') construction can be realized as a set of clitics, and its negative variant is the *...sem*, *...sem*, *...sem* ('neither... nor... nor...') construction (the latter can occur on both the left and right sides of the conjuncts, with different meanings). The particle *sem* is also realized as a clitic when it is on the right side of the conjuncts, but in the left-side position, it can optionally carry main stress.

We describe how the multiple conjunctions can indicate the speaker's perspective concerning the relationships between the alternatives described in the coordinated clauses or the members of event sequences or the members of lists of characters.

Keywords: coordination, multiple conjunctions, speaker's perspective

Kulcsszavak: mellérendelés, többszörös kötőszók, a beszélő nézőpontja

¹ A cikk témaválasztásával Kálmán László emléke előtt szeretnénk tisztelni. Kálmán nagyon sokféle eltérő nyelvészeti területen dolgozott, a szintaxison, szemantikán, fonológián keresztül a nyelvművelésig és az anyanyelvi nevelésig. Ami ezekben mindennekfelett érdekelte, az a nyelvet használó ember és a nyelv szerkezete közti viszonyok voltak, az, hogy a nyelvhasználat során milyen kölcsönhatások vannak az emberi elme és a nyelvtan között

Köszönettel tartozom Gyuris Beátának, Hegedüs Veronikának, Kenesei Istvánnak és Siptár Péternek, valamint a kézirat két névtelen lektorának a példamondatok grammatikusságának megítéléséhez fűzött finomító, továbbgondolást kiváltó megjegyzéseikért. Ugyanakkor a grammatikusság megítélései alapvetően a szerző anyanyelvi intuícióján alapulnak, és a szerző felelősségét képezik.

1. A probléma és a kutatási célok

1.1. Egy mellérendelő szerkezet tartalmazhat egyszeres kötőszót (monoszindetikus típust) vagy párt alkotó, kettős/páros kötőszót (biszindetikus típust), és számos nyelv megengedi a kettőnél többször megismételt mellérendelő kötőszót (többszörös/sokszoros kötőszótípust (Dik 1968: 26–44), Haspelmath 2007: 11–25).

Javaslatunk szerint a magyarban nincsenek szoros értelemben vett páros (biszindetikus) kötőszók.² Azok a kötőszavak, amelyek a szakirodalom szerint más nyelvekben páros (biszindetikus) típusúak, a magyarban valóban többszörös kötőszók. Csak speciális eset, amikor ezek a kötőszavak éppen két tagot kapcsolnak össze, de ettől még nem lesznek párosak, mert további ismétlésük révén három, négy, öt stb. tagot ugyanúgy tudnak koordinálni, és a tagok száma nyelvtani szabály által nem korlátozott.

1.2. A többszörös kötőszó egyik osztálya az egyszeres (monoszindetikus) kötőszó többszörözött változata, ilyen a *vagy... vagy... vagy...*. Egy másik osztályt képeznek többszörös kötőszóként azok a szavak, melyek kvantorkifejezések összetevői, és tipikusan a mellérendelt tagokat közvetlenül balról előzve ismétlődnek: a *mind... mind...*, *mind...*; az *akár...*, *akár...*, *akár...*. Amikor ezek kvantorkifejezések összetevői: *mind-en-ki*, *mind-en-hol*, akkor a [*mind+kollektív szuffixum*³ + *névmás*] sémát követik, az *akár* pedig az [*akár+névmás*] sémát: *akár-ki*, *akár-mi*, *akár-hol*, *akár-mikor* stb. A többszörös *is...*, *is...*, *is...* a mellérendelt tagot közvetlenül jobbról követve, kliticzálódva ismétlődhet, ennek negatív változata a *sem...*,

² A következőkben lényegileg továbbfejleszttem és kibővíttem a Bánréti (2022)-ben vázolt leírásomat a magyar többszörös kötőszókról.

³ Az *-en/-an* kollektív szuffixumot illetően a kézirat egyik lektora jogosan hívta fel a figyelmemet arra, hogy Dékány – Csirmaz (2018: 1091–1135) hivatkozott elemzése szerint a kvantorokhoz, illetve a számnevekhez társuló *-en/-an* kollektív szuffixum nemcsak emberek alkotta csoportra/részcsoporthoz vonatkozik (mint például a *négy-en*, *legtöbb-en*, *néhány-an*, vagy a *mind* morfémát is tartalmazó kvantoroknál: *mind-en-ki*), hanem olyan kvantoroknak is összetevője, melyek helyek, időpontok, módozatok vagy eszközök stb. releváns csoportjaira utalnak (például: *mind-en-honnan*, *mind-en-kor*; *mind-en-ütt*, *mind-en-áron*, *mind-en-képp*, *mind-en-honnan*, *mind-en-estül* stb.) Az *-en/-an* ilyen esetekben nélkülözhetetlen összetevő, vesd össze a nem grammatikus: *?/*mindki*, *??/mindhonnan*, *?/*mindkor?*, */*mindáron*, *?/*mindestül*, *?mindképp*, *??/mindhová* kifejezésekkel. A nem megszámlálható tagból álló mennyiségek, például anyagnevek esetében a mennyiség összességére utal: *Mind-en aranyat*

sem..., *sem...* (utóbbi a koordinált tagokat balról előzheti és jobbról követheti, eltérő jelentéssel).

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy a mellérendelt tagokat balról előző többszörös kötőszavak opcionálisan hordozhatják a szerkezet főhangsúlyát, elvéve azt a fókuszról. A mellérendelt tagokat jobbról követők, mint az *is*, mindig kliticizáltak, a *sem is*, ha jobbszélen van, de a *sem* a balról előző pozícióban opcionálisan hordozhat főhangsúlyt.

Lényeges feltétel, hogy a mellérendelés szerkezetileg párhuzamos tagokból álljon. Látni fogjuk, hogy a parallel szerkezetek révén olyan alternatívákat, illetve olyan eseménysorokat lehet leírni, ahol ezek tagjaira egyenként megjelölhető a beszélő nézőpontja, felfogása. Bemutatjuk, hogy a többszörös kötőszók operátorként működve a mellérendelésben leírt alternatíváknak a következmény szempontjából vett relevanciáját, számosságát, elvárhatóságát, lehetőségességét (modalitását) megjelölve, a beszélőnek a leírt tényállásokra vonatkozó felfogását, nézőpontját fejezik ki. Illusztráljuk azt is, hogy a szinguláris, centrális pozíciójú (mellérendelt tagok közötti) kötőszók ilyenfajta funkciókat nem látnak el.

Először olyan példákat mutatunk be, melyekben a kötőszó csak kétszer ismétlődik, páros természetűnek látszik, majd további példákkal, melyekben a kötőszó háromszor-négyszer stb. ismétlődik, igazoljuk, hogy valójában többszörös kötőszókról van szó.

2. A vagy..., vagy...

2.1. Ha a mellérendelés egyetlen *vagy* kötőszót tartalmaz, akkor a koordinált szintaktikai szerkezettől és a hangsúlymintázattól függ, hogy inkluzív diszjunkció vagy az exkluzív diszjunkció olvasat érhető-e el.⁴ Az (1)-ben két topikösszetevő (*Ádám, Éva*) és két igei szerkezet (VP) van. A szerkezet nem tartalmaz fókuszt.

kibányásztak (Bende-Farkas 2014). Nem meglepő módon a kvantor utolsó, névmási összetevője helyett tartalmas főnév is lehet: *mind-en ember*, *mind-en dolog*, *mind-en helyről*, *mind-en időpontban*, *mind-en helyen*, *mind-en eszközzel*, *mind-en módon*, *mind-en tartozékával/részével együtt* stb. Az egyes szintaktikai funkciókkal, a számnevekkel alkotott szerkezetekkel, a *mind* egyéb funkcióival kapcsolatos témákban Dékány – Csirmaz (2018) említett művéhez kalauzoljuk az olvasót.

⁴ Végig az *exkluzív* és *inkluzív* terminusokat használjuk az általunk megadott funkciókhoz, mivel a *kizáró*, illetve a *megengedő* terminusokat sokféleképpen és gyakran homályosan használják a magyar nyelvű szakirodalomban.

(1) *Ádám szavalt, vagy (pedig) Éva énekelt.* ('Mindkét eset lehetséges.')

Az (1) olyan diszjunkciót mutat, miszerint a beszélő úgy véli, hogy a leírt tényállások az alternatívák, az egyik alternatíva teljesül, hogy melyikük, az homályos, lehet, hogy mindkét alternatíva. Az olvasat inkluzív jellegű. A *vagy* után opcionálisan használható a nem-megengedő, konjuntív *pedig*. Ebben a szerkezetben a *vagy + pedig* konstrukció jelentése parafrázálható a *vagy+továbbá* konstrukcióval, melyet a *vagy* funkciója dominál. Lényeges, hogy csak a *vagy* kötelező, a *pedig* nem kötelező, kifejezetten opcionális.

Az alábbi (2)-ben az *Ádám, Éva* fókuszösszetevők, amiket NAGYBETŰVEL jelölünk, az általuk hordozott főhangsúlyt a " jel jelöli. A (2) jelentése szerint a beszélő úgy véli, hogy csak az egyik tagmondatban leírt esemény áll fenn, mindkettő biztosan nem, de nem tudja, hogy közülük melyik. Az olvasat exkluzív jellegű. A főhangsúlyos és egymással kontrasztba állított fókuszok döntik el az interpretációt, minthogy a magyar fókusz fő funkciója az 'azonosítással történő kizárás' (Kenesei 2006).

(2) "ÁDÁM szavalt, vagy "ÉVA énekelt. ('Nem tudom, melyik, de csak az egyik alternatíva, nem mindkettő.')

2.2. A szinguláris és centrális pozíciójú *vagy* kötőszó nem nyomatékosítható. A *vagy...*, *vagy...* tagjai nem centrális pozíciójúak, hanem balról közvetlenül megelőzik az általuk koordinált szerkezeti tartományokat. A *vagy...*, *vagy...* lehet nyomatékos is, de a rákövetkező főösszetevő is lehet nyomatékos. Az interpretáció típusa attól függ, hogy a tagmondat főhangsúlyát a többszörös kötőszó, vagy pedig a fókuszösszetevők hordozzák-e. A (3)-ban a fókuszösszetevők (*Ádám, Éva*) viselik a tagmondatok főhangsúlyát, a *vagy* kötőszón nincs elsődleges nyomaték:

(3) *Vagy "ÁDÁM szavalt, vagy pedig "ÉVA énekelt.* ('Lehet, hogy mindkettő.')

A (3) inkluzív diszjunkciót tartalmaz, a beszélő úgy véli, hogy csak az egyik leírt alternatíva teljesül, de nem tudja, melyikük, és lehet az is, hogy mindkettő. Az inkluzív értelmezésben a kötelező *vagy* mellett grammatikus az opcionális *pedig* a második, koordinált tag előtt.

Más interpretációhoz jutunk, ha a többszörös *vagy* „elvonja” a főhangsúlyt a fókuszról. Így a (4)-ben a *vagy...*, *vagy...* kötőszók erős nyomatékot kapnak, és ők hordozzák a főhangsúlyokat. A főhangsúlyos kötőszavakat **félkövér NAGYBETŰKKEL** jelöljük:

- (4) **VAGY** ÁDÁM szavalt, **VAGY** (*pedig) ÉVA énekelt. ('Csak az egyik; kizárt, hogy mindkettő.')

A (4) exkluzív diszjunkciót mutat, a beszélő úgy véli, hogy csakis az egyik tagmondatban leírt tényállás áll fenn, de nem tudja, hogy melyik, és nem lehet, hogy mindkettő. A megkérdezett anyanyelvi beszélők többsége a *pedig* kötőszót nem tartja grammatikusnak ebben a szerkezetben, ha a *vagy...*, *vagy...* kötőszók hordozzák a főhangsúlyokat.

A *pedig* funkciójáról megjegyzendő, hogy szemben a tagmondatok közötti, centrális pozíciójú **megengedő** jelentésű *pedig*-gel (lásd ezt az alábbi (5)-ben), a konjunktív *pedig* kötelezően jobbról csatolt a nem-első tagmondat topikjához, az operátorok tartománya előtt, ezt mutatja a (6)-os mondat; nem helyezhető át a predikatív szerkezetbe (7). Ahol a szinguláris *vagy* kötőszót a *pedig*-gel kombináljuk, a *vagy+pedig* jelentése 'vagy+továbbá' lesz. Ebben a *vagy* meghatározó szerepét mutatja, hogy a *vagy+pedig* szintaktikai pozíciója kötelezően a tagmondatok közötti, centrális pozíció (8); és nem a második, stb. tagmondat topikja utáni (9), ill. nem a második tagmondat predikatív szerkezete utáni pozíció (10).

- (5) Péter a "TÉVÉT nézte, pedig János a "RÁDIÓT hallgatta. (Parafrazis: 'Annak ellenére, hogy János a rádiót hallgatta, Péter a tévét nézte.)
- (6) Péter a "TÉVÉT nézte, János pedig a "RÁDIÓT hallgatta.
- (7) Péter a "TÉVÉT nézte, János a "RÁDIÓT *pedig hallgatta.
- (8) Péter a "TÉVÉT nézte, vagy pedig János a "RÁDIÓT hallgatta.
- (9) Péter a "TÉVÉT nézte, János *vagy pedig a "RÁDIÓT hallgatta.
- (10) Péter a "TÉVÉT nézte, János a "RÁDIÓT *vagy pedig hallgatta.

A *pedig* opcionális jelenléte szimptomatikus. A (3) és a (4) mondatok közötti különbségek azt mutatják, hogy a *vagy pedig* konstrukció akkor grammatikus, ha a *vagy* nem nyomatékos a tagmondatközi pozícióban. Ez jelölhet inkluzív diszjunkciót. Ha a *vagy...*, *vagy...* kötőszók a főhangsúlyokat hordozzák, akkor a *vagy+pedig* konstrukció nem grammatikus, csakis a *vagy... vagy...* használható. Ez jelölhet exkluzív diszjunkciót.

(11) Sémákban összefoglalva:

(i) Inkluzív diszjunkció:

vagy + XP főfokuszhangsúlyos szava [...], *vagy* (*pedig*) + YP főfokuszhangsúlyos szava [...]

Interpretáció: 'az egyik alternatíva teljesül, de nem tudjuk, melyik, lehet az is, hogy mindkettő'.

(ii) Exkluzív diszjunkció:

főfokuszhangsúlyos **VAGY** + XP nem-nyomatékos szava [...], főfokuszhangsúlyos **VAGY** + YP nem-nyomatékos szava [...]

Interpretáció: 'csakis az egyik tagmondatban leírt tényállás áll fenn, de nem tudjuk, melyikben, kizárt, hogy mindkettő'.

A fenti (i) és (ii) egyaránt tartalmaz fókusz összetevőket. Az (i)-ben a fókuszban van a tagmondat főfokuszhangsúlya, de az (ii)-ben a *vagy...*, *vagy...* hordozzák a főfokuszhangsúlyokat, és a fókusz összetevőkről lekerülnek a nyomatékok.

2.3. A szavak, kifejezések lexikai jelentése hatással van a diszjunkció interpretációjára. Ahol ellentétes jelentésű kifejezések vannak mellérendelve, ott preferált az exkluzív diszjunkció interpretáció:

(12) Robi "**VAGY** SOK PÉNZT" veszett el, "**VAGY** KEVESET. ('Csak az egyik alternatíva áll fenn, kizárt, hogy mindkettő.')

(13) A számítás eredménye "**VAGY** igaz, "**VAGY** hamis. ('Csak az egyik alternatíva áll fenn, kizárt, hogy mindkettő.')

3. A sokszoros *vagy...*, *vagy...*, *vagy...*

3.1. A (3)–(4) és a (12)–(13) mondatokban az is látható, hogy a többszörös *vagy* kötőszók pozíciója eltér a szinguláris *vagy* pozíciójától. Az utóbbi, amint azt az (1) és a (2) példa mutatja, centrális pozíció, a két mellérendelt tag között helyezkedik el. A (3)–(4) és a (12)–(13)-ban a többszörös *vagy* bal oldalról közvetlenül előzi a koordinált tagokat, és operátor funkciót tölt be, az interpretációra vonatkozó „műveleti utasításként”. Vessük össze az alábbi (14a), (14b) és (14c) mondatokat. A (14a)-ban homályos marad az időpont-alternatívák közötti viszony, egyszerűen csak fel vannak sorolva az alternatívák. Viszont a (14b)-ben és (14c)-ben a *vagy* közvetlenül balról előzi a koordinált főneveket (időpontokat), és ez változtat a mondat jelentésén: a (14b)-ben az exkluzív diszjunkció, a

(14c)-ben pedig az inkluzív diszjunkció viszonyaiban állnak az alternatívák.

(14) a. Ma vagy holnap vagy holnapután lesz a megbeszélés. ('Pusztán felsoroljuk az alternatívákat, még nem tudjuk, melyik napon.')

b. "**VAGY** ma, "**VAGY** holnap, "**VAGY** holnapután lesz a megbeszélés. ('A három közül kizárólag az egyik időpontban, de nem jelentjük ki, hogy melyik az.')

c. Vagy "MA, vagy "HOLNAP, vagy "HOLNAPUTÁN lesz a megbeszélés. ('Az egyik napon megtartjuk, de még nem tudjuk, melyiken.')

A (14a)-ban a kötőszó centrális pozíciókban a koordinált tagok között ismétlődik: [XP vagy YP vagy ZP]. Ekkor a kötőszó-ismétlődés nem nyelvtani feltétel, az [XP vagy YP] szerkezetben a *vagy* egyszeri előfordulása grammatikus, amint az (1) és (2) is mutatta. A (14b) és (14c) esetében az ismétlődő kötőszók balról közvetlenül megelőzik a koordinált tagot: [*vagy*+XP, *vagy*+YP, *vagy*+ZP]]. Szabolcsi (2018) a [kötőszó+XP] sorrendet mutató, általa párosnak tartott kötőszókra bemutatja, hogy kvantor funkciójúak. Bánréti (2022) pedig a többszörös kötőszavak és a hozzájuk társuló nyomatékmintázatok kapcsán mutat rá a kvantor funkcióra. (Ezekre még visszatérünk.) A [kötőszó+XP] konstrukció esetében nyelvtani feltétel a kötőszók ismétlődése.

(15) a. *[Vagy ma, holnap, holnapután] lesz a megbeszélés.

b. [Vagy ma, vagy holnap, vagy holnapután] lesz a megbeszélés.

3.2. Az inkluzív diszjunkció és az exkluzív diszjunkció interpretáció elérhető mind az NP-koordináció, mind pedig az elliptikus tagmondatok mellérendelése esetén. Ezek szerkezeti különbségei – a nyomatékmintázatok eltérései mellett – az alany-ige egyeztetési mintázat különbségeiben is megjelennek.

Farkas – Zec (1995), Bánréti (2007), Farkas – de Swart (2010) és É. Kiss (2012) értelmében, amennyiben a koordinált alanyok személyjegye eltér egymástól, akkor a résztvevő alanyok „legfelső” személyjegyének a plurális értéke jelenik meg az igeen. Két mellérendelt alany esetében például: *te és én = mi*; *ő és én = mi*; *mi és ti = mi*; *mi és ők = mi*; *te és ő*

= *ti*; *te és ő* *k* = *ti*; *ti és ő* *k* = *ti*; *ő és ő* = *ő/ők*.⁵ Néhány példát mutatunk alább. A példáinkban a koordinált főnévi szerkezetek mindig a mondat topik tartományában vannak:

- (16) a. _{TopP} [Te meg én] sétáltunk. / *sétáltam.
 b. _{TopP} [Te meg ő] sétáltatok. / *sétált-0.
 c. _{TopP} [Én meg ő] sétáltunk. / *sétált-0.
 d. _{TopP} [Mi és a gyerekek] sétáltunk. / *sétáltak.
 e. _{TopP} [Ti és a gyerekek] sétáltatok. / *sétáltak.
 f. _{TopP} [A gyerekek és ő] sétáltak. / *sétált.

Vegyük észre, hogy a példák közül a (16a, b, c)-ben a mellérendelt tagok egyes számúak, de az igeen megjelenő végződés plurális. Az alanyige egyeztetésnek ezt a plurálisra váltó mintáját röviden összefoglaló egyeztetésnek nevezzük. Az alábbi (17) és (18) mondatok a topik tartományban található főnévi összetevőkre vonatkozó, összefoglaló egyeztető végződést tartalmaznak az igeen. A topik tartomány és az igei szerkezet között minimális szünet van, amit a # jel jelöl. A félkövér **NAGYBETŰKKEL** a *vagy* -ra eső főhangsúlyokat jelöljük.

⁵ A jegykonfliktust feloldó művelet úgy megy végbe, hogy a kommunikációs helyzetben betöltött szerepeket tükrözve atomi és a csoport elemeket különböztet meg:

<< + beszélő > < + résztvevő > < atomi >>	= én
<< – beszélő > < + résztvevő > < atomi >>	= te
<< – beszélő > < – résztvevő > < atomi >>	= ő
<< + beszélő > < + résztvevő > < csoport >>	= mi
<< – beszélő > < + résztvevő > < csoport >>	= ti
<< – beszélő > < – résztvevő > < csoport >>	= ők

Az 'atomis' elemek koordinációja többes jegyű 'csoport'-ot képez, melyben ha az involvált tagok valamely jegye < + > és < – > értékben is előfordul (és nem kizárólag < – > értékben), akkor mindig az adott jegy < + > értékét tartja meg a csoport. A < +beszélő > individuumból képezte csoport, pl. a *mi* nem több *én*-t jelent, hanem csoportot, amely tartalmazza az *én*-t és további individuumból, ugyanígy a *ti* csoportot jelent, amely tartalmazza a *te*-t és további individuumból, az *ők* pedig olyan csoportot, amely tartalmazza az *ő*-t és további individuumból, melyek **nem** < +beszélő > és **nem** < +résztvevő > jegyűek, ennyiben több *ő*-t. Utóbbira például: *Ő és ők egymásnak kiabáltak*. Ily módon a *MI* [+Beszélő +Résztvevő, Csoport] jegykombináció; a *TI* [+Résztvevő, –Beszélő, Csoport] jegykombináció, illetve *ő+ő=ők*, ahol az *ŐK* [–Résztvevő, –Beszélő, Csoport] kombináció. Ha tehát a csoportban nincs < + > értékkel bíró jegy, akkor pusztán a plurális csoport jegy jelenik meg.

- (17) ^{TopP} [Vagy János, vagy te, vagy én] # túl korán keltünk.
(A beszélő szerint: 'egynél több alternatíva is igaz lehet, nem tudjuk, melyek, de nem mindhárom'; inkluzív diszjunkció.)
- (18) ^{TopP} [VAGY János, VAGY te, VAGY én] # túl korán keltünk.
(A beszélő szerint: 'csakis az egyik alternatíva igaz, nem több, nem tudjuk, melyik'; exkluzív diszjunkció.)

A (17)-ben és (18)-ban tehát a topik tartománybeli főnévi koordináció a beszélőnek az alternatívákra vonatkozó, két, eltérő felfogását jelöli, a (17)-es mondat inkluzív, a (18)-as mondat exkluzív diszjunkciót tartalmaz.

3.3. Elliptikus tagmondatok a többszörös *vagy*-gyal

3.3.1. Párhuzamos szerkezetű tagmondatok koordinációjában különféle összetevők, köztük a tagmondatok fókuszai határolják a tagmondatokban ismétlődő igei szerkezetek ellipszisét.⁶ A magyar fókusz alapvető funkciója az 'azonosítással történő kizárás'. Ennek valósnak kell lennie. Kenesei (2006, 2007) tüzetesen bemutatja, hogy a kontrasztív fókusz révén a beszélő olyan felfogásra kötelezi el magát, miszerint kimerítően azonosítja az entitások egy részhalmazát, amelyre az adott mondatban foglalt állítás igaz, miközben léteznie kell az entitások egy kontrasztív részhalmazának, legyen az személy, dolog, cselekvés, tulajdonság vagy tényállás, amelyre az azonosítás nem vonatkozik. Látni fogjuk, hogy amennyiben egymástól nem függő alternatívákról van szó, akkor a fókuszösszetevő jelenléte önmagában nem dönti el a diszjunkció típusát, hanem lehetőséget ad arra, hogy **válasszunk** az inkluzív és az exkluzív diszjunkció között.⁷ Az elliptikus tagmondatokban az alany–ige személyjegy egyeztetése szigorúan lokális, az igrén az adott tagmondat alanyának személyjegye jelenik meg. Az egyeztetés nem összefoglaló jellegű akkor sem, ha a tagmondatbeli alanyok nyelvtani személye eltérő. A nyílt formájú igei szerkezet vagy

⁶ Bánréti (2007: 162–167) valamint Bánréti (2022: 120–226) részletes leírást ad a magyarban ellipszist határolni tudó összetevőkről, ilyenek például a fókusz mellett a fókusz „feletti” tagadószó (tagadott fókusz), az *is/sem*, az univerzális kvantor, a pozitív és negatív kvantorok, és az ezekhez társuló prozódiai feltételek. Ennek részletezésétől most eltekintünk.

⁷ A kézirat egyik anonim lektora hívta fel a figyelmemet Spectort (2014) cikkére. A tanulmány amellel érvel, hogy a francia *soit... soit* ('vagy...vagy') exkluzív és egyben kimerítő interpretációt kaphat bizonyos kontextusokban, szemben a *ou* ('vagy') esetével, melynek nincs ilyen vonása. Másképpen viszo-

a balszéli tagmondatban van, mint a (19a)-ban, ekkor előreható az ellipszis, vagy pedig a jobbszéli tagban van, mint a (19b)-ben, ekkor hátraható az ellipszis.⁸ A főhangsúlyok mindig a tagmondatok nagybetűvel jelölt fókuszaira esnek, az ellipszis alá eső tartományokat dőlt betű és áthúzás jelöli:

- (19) a. FókuszP [Vagy JÁNOS] kelt-0 fel túl korán, FókuszP [vagy TE] [*keltél fel túl korán*], FókuszP [vagy ÉN] [*keltem fel túl korán*].
 b. FókuszP [Vagy JÁNOS] [*kelt-fel-0 túl korán*], FókuszP [vagy TE] [*kel-tél fel túl korán*], FókuszP [vagy ÉN] **keltem** fel túl korán.

Ha az ellipsziseket nem jelezzük külön, akkor a (19) mondatai ezt a formát mutatják:

- (20) a. FókuszP [Vagy JÁNOS] kelt-0 fel túl korán, FókuszP [vagy TE], FókuszP [vagy ÉN].
 b. FókuszP [Vagy JÁNOS], FókuszP [vagy TE], FókuszP [vagy ÉN] **keltem** fel túl korán.

nyulnak a tagadáshoz és egyes implikációkhoz. A *soit... soit* interpretálható a tagmondathatárokon keresztüli, „távoli” tagadás hatókörében egyes skaláris következményrelációkkal társulva úgy, hogy az exkluzív diszjunkcióhoz társul a kimerítő olvasat. A tagmondatbeli tagadás hatókörébe kerülés ezt önmagában nem engedélyezi. Mindezt a magyarban is látjuk:

- i) *Nem hívtam meg vacsorára VAGY anyut, VAGY aput.
 ii) Soha nem vittem el moziba Marit anélkül, hogy ne kért volna engedélyt VAGY anyutól, VAGY aputól. (Csak az egyiküktől és senki mástól).
 iii) Csakis akkor vittem el moziba Marit, ha erre engedélyt kapott VAGY anyutól, VAGY aputól. (Csak az egyiküktől és senki mástól).

Spector (2014) úgy látja, hogy a komplex diszjunkció gyakran kiváltja a kimerítő értelmezést, az „exhaustivity” operátor hatókörében, illetve olyan pozíciókból, ahol bizonyos előfeltevéseket tud kiváltani. A komplex diszjunkciók sok nyelvben így viselkednek, ami valószínűsíti, hogy ez a tulajdonságuk nem véletlen. Spector (2014) szerint, mivel ezek a szerkezetek alternatívákat prezentálnak, ezért eleve fókuszáltak bizonyos értelemben, akár tükröződik ez a prozódiajukban, akár nem. Ha feltételezzük, hogy alternatívákat nem hívunk elő pusztán leírásként, anélkül, hogy ez ne jelentene szemantikai „többletet”, akkor ezek a konstrukciók preferáltak a kimerítő olvasat operátor hatókörében való előfordulásra. De mindez természetesen további kutatásokat kíván.

⁸ A nyílt formájú tartományból az elliptikus tartományhoz menő engedélyezés irányja szerint lehet az ellipszis előreható irányú (19a) és lehet hátraható irányú (19b), vö. Bartos (2000a, 2000b, 2001), Lipták (2013).

Ha van egy nyílt formájú kérdés, vagy pusztán kontextusként adott kérdés, akkor a (19), illetve a (20) mondatok a beszélő nézőpontját az alábbi kérdésre adott **válaszaként** jelölik:

(21) Ki az, aki túl korán kelt fel?

A nem-nyomatékos *vagy* és a főhangsúlyos fókuszok ekkor a beszélő azon felfogását jelölik, miszerint három releváns alternatíva közül az egyik igaz, de lehet, hogy több is, nem tudja, melyik.

Az összefoglaló egyeztetés nem grammatikus sem az előreható, sem a hátraható ellipszis mellett:

(22) a. FókuszP [Vagy JÁNOS] kelt-0 fel / *keltünk fel/ túl korán, FókuszP [vagy TE], FókuszP [vagy ÉN].

b. FókuszP [Vagy JÁNOS], FókuszP [vagy TE], FókuszP [vagy ÉN] keltem fel / *keltünk fel/ túl korán.

3.3.2. Amikor az elliptikus tagmondatok főhangsúlyai a *vagy* kötőszókra esnek (a fókusz nyomatékát leveszi a kötőszó), akkor az elliptikus tagmondatokban ismét szigorúan lokális alany–ige egyeztetést találunk, ezt nyílt formában mutatják a balszéli tagmondat, illetve a jobbszéli tagmondat igéi:

(23) a. FókuszP [VAGY JÁNOS] kelt-0 fel túl korán], FókuszP [VAGY TE] *keltél fel túl korán*], FókuszP [VAGY ÉN] *keltem fel túl korán*].

b. FókuszP [VAGY JÁNOS] *kelt-0 fel túl korán*], FókuszP [VAGY TE] *keltél fel túl korán*], FókuszP [VAGY ÉN] keltem fel túl korán.

Ha az ellipsziseket nem jelezzük külön, akkor a (23) mondatai ezt a formát mutatják:

(24) a. FókuszP [VAGY JÁNOS] kelt-0 fel túl korán], FókuszP [VAGY TE], FókuszP [VAGY ÉN].

b. FókuszP [VAGY JÁNOS], FókuszP [VAGY TE], FókuszP [VAGY ÉN] keltem fel túl korán.

Ha van egy nyílt formájú állítás vagy kontextusként adódó állítás, akkor a (23), illetve a (24) mondatok a beszélő azon felfogását jelölik, ami **elveti** az alábbi állításbeli konjunkciót, elveti azt, hogy 'mindhárman':

(25) János, te és én túl korán keltünk fel. ('Mindhárman.')

A (23)-ban és a (24)-ben a főnyomatékú **vagy** a „levett” nyomatékú fókuszok mellett a beszélő azon felfogását jelöli, miszerint a három alternatíva közül csakis az egyik igaz, nem tudja, melyik, de a többit kizárja. Így a (23)–(24) exkluzív diszjunkció, mert az alternatívákra vonatkozóan azonosít és kizár, míg a (19) és a (20) inkluzív diszjunkció, amennyiben az alternatívákra vonatkozóan azonosít, de nem zár ki alternatívát.

3.4. A főhangsúlyt hordozni tudó igék és a többszörös vagy nyomatékosítása eseteiben is megtaláljuk a kétféle diszjunkciót.

A (26a)-ban és (27a)-ban az igék hordozzák a főhangsúlyokat (" -lel és nagybetűvel jelölve), a többi összetevő nyomatéka hozzájuk képest redukált. Viszont a (26b)-ben és a (27b)-ben a sokszoros *vagy* kapja a főhangsúlyt, nem a fókuszok. A (26a) és a (27a) inkluzív diszjunkciót, a (26b) és (27b) exkluzív diszjunkciót tesznek lehetővé. Ezek jelölik a beszélőnek az alternatívákra vonatkozó felfogását, nézőpontját:

- (26) a. Ádám vagy "TÁNCOLT, vagy "TORNÁZOTT, vagy pedig "ÉNEKELT az este folyamán. ('Felváltva tette ezeket.')
- b. Most Ádám **VAGY** táncol, **VAGY** tornázik, **VAGY** énekel. ('Csak az egyiket csinálja a három közül.')
- (27) a. Kati vagy "MOZIBAN van, vagy "SZÍNHÁZBAN, vagy pedig "KONCERTEN. ('Az egyik helyen, nem tudom pontosan, melyiken, de nem hiszem, hogy máshol lenne.')
- b. Kati **VAGY** moziban van, **VAGY** színházban, **VAGY** (*pedig) koncerten. ('Csakis az egyik helyen, nem tudom, melyiken, nincs több lehetőség, nincs köztes eset.')

A (11)-beli sémák tehát átalakíthatók a (28) sémáivá:

- (28) (i) Inkluzív diszjunkció:
vagy + XP fókuszhangsúlyos szava [...], *vagy* + YP fókuszhangsúlyos szava [...], *vagy* + ZP fókuszhangsúlyos szava [...], *vagy* (*pedig*) + WP fókuszhangsúlyos szava [...],
 Interpretáció: 'Az egyik, de lehet mindhárom/lehet mind a négy... stb.'
- (ii) Exkluzív diszjunkció:
 főhangsúlyos **VAGY** + XP nem-nyomatékos szava [...], főhangsúlyos **VAGY** + YP nem-nyomatékos szava [...], főhangsúlyos **VAGY**

+ ZP nem-nyomatékos szava [...], főhangsúlyos **VAGY** + WP nem-nyomatékos szava [...] stb.

Interpretáció: 'Csak az egyik, nem mindhárom/nem mind a négy'

3.5. A fenti (26) mutatja az idő/hely kontextus fontos szerepét. Az interpretáció lehet inkluzív diszjunkció, ha egy adott időintervallum bizonyos időpontjain csak az első tagmondatban referált tényállás áll fenn, míg ennek az időintervallumnak más időpontjában csak a második tagmondatban referált tényállás áll fenn, továbbá ezen időintervallum ismét más időpontjaiban csak a harmadik tagmondatban referált tényállás áll fenn, azaz az első, második és harmadik tagmondatok referálta tényállások válthatják egymást, alternálhatnak, ezen túlmenően az időintervallumban lehetnek olyan időpontok, amikor mind a három tagmondat érvényes (de ez nem lehet a teljes időintervallum), és lehetnek az időintervallumban olyan időpontok, amikor egyik sem áll fenn. Vagyis a váltakozás lehet ismétlődően periodikus, fluktuáló. Az alábbi (29) idői kontextusa támogatja az inkluzív diszjunkciót, míg (30) idői kontextusa az exkluzív diszjunkciót:

(29) Mari az estélyen vagy a "PEZSGÖBŐL ivott, vagy a "BORT kóstolta, vagy a "VENDÉGEKHEZ beszélt. ('Az estély során akár újra és újra megtette ezeket a dolgokat.')

(30) Mari ebben pillanatban **VAGY** a pezsgőből iszik, **VAGY** a bort kóstolja, **VAGY** a vendégekhez beszél. ('Csak az egyik alternatíva, nem mindhárom.')

A főhangsúlyos *vagy*-ot tipikusan a többszörös koordinációban használják:

(31) [**VAGY** a hőmérsékletet, **VAGY** a nyomást, **VAGY** az energiafelhasználást, **VAGY** a teljesítményt] méri a készülék. ('Csak az egyiket méri, de nem tudjuk, melyiket.')

4. Hibrid szerkezetek

4.1. Hibrid szerkezeteknek azokat nevezzük, melyekben a **nem-első** mellérendelt tag nyílt formája a *vagy*-ot követő *nem* tagadószóval zárul, utána VP-ellipszis következik. A konstrukció a beszélő teljes bizonytalansága kifejezéseként interpretálható.

(32) Jánost **VAGY** érdekli a munka, **VAGY** nem [érdekli a munka].

De az ellipsis nem kötelező, a *nem* tagadószó megelőzheti a nyílt formájú VP-t is:

(33) Jánost **VAGY** érdekli a munka, **VAGY** nem érdekli a munka.

A *nem* tagadószó nem kerülhet a fókusz alatti/mögötti pozícióba, amint azt a (34b) mutatja.

(34) a. **VAGY** János hívta fel Marit, **VAGY** nem [János hívta fel Marit].
b. **VAGY** János hívta fel Marit, **VAGY** / *Ádám nem / [hívta fel Marit].

A (35a)-beli *igen*, ami pozitív kontextusba illeszkedő ellipszist indukál, már csak kérdéses elfogadhatóságú a *vagy*..., *vagy*... kötőszós mondatkoordinációban, illetve VP-koordinációban:

(35) a. Jánost "**nem** érdekli a munka, de Pétert "**igen**.
b. **VAGY** Jánost nem érdekli a munka, **VAGY** Pétert ??igen.
c. Jánost **VAGY** nem érdekli a munka, **VAGY** ?igen.

A (32)–(35)-ben közös, hogy az összetett mondatok egyazon tényállás-magot tartalmaznak, annak tagadott és állított verziójában, ezek maguk az alternatívák, amik kompatibilisek a *vagy* funkciójával. Az *igen* csak önálló mondatok képezte szövegben, monológban vagy dialógusban fér össze az alternatív beszélői felfogások/attitűdök jelölésével:

(36) X: Biztos, hogy Jánost nem érdekli a munka... Vagy talán igen? Mégis?

4.2. A szituációhoz kötött ellipszisek formulaként használhatók, az alábbi (37a)-ban és (37b)-ben nyomatékos a *vagy*, a (37c)-ben és (37d)-ben a kötőszók nem nyomatékosak, viszont az *igen* és *nem*, illetve a pozitív és negatív kvantorok nyomatékosak. Az alább hozzájuk fűzött interpretációk illusztrációk, jelzik a formulák sűrített, komplex konnotációját. Közös bennük, hogy az alternatívák a beszélői, illetve a hallgatói felfogásokra, attitűdökre vonatkoznak.

(37) a. **VAGY** ki, **VAGY** be!
Interpretáció: 'Döntsél gyorsan! Kimész vagy bejössz'.
b. **VAGY** igen, **VAGY** nem!
Interpretáció: 'Döntsél, válaszolj egyenesen'.
c. Vagy "**IGEN**, vagy "**NEM**.
Interpretáció: 'Hát..., ki tudja...? Bizonytalan vagyok'.

d. Vagy "MINDENT, vagy "SEMMIT!
Interpretáció: 'A mindennél kevesebbet elutasítom'.

5. A páros és többszörös *mind...*, *mind...*, *mind...*

5.1. A *mind* kvantorkifejezések összetevője, például: *mind-en-ki*, *mind-en-hol* stb. A konstrukció a *mind*+kollektív szuffixum+névmás sémát követi.

A páros *mind...*, *mind...* a koordinált tagokat balról közvetlenül előzi, a preverbális helyzetben a mondat kvantor tartományában. Itt is kétféle grammatikus hangsúlymintázat látható. Az egyikben a *mind*-et közvetlenül követő összetevő kapja a főhangsúlyt, ekkor a *mind...* redukált nyomatékú. Az igei rész előtt rövid szünet van, #-tel jelölve, amit egy másodlagos nyomaték követ. Ezt mutatja a (38) séma.

(38) Mind "XP, mind "YP...

Ilyen az alábbi (39) és a (40):

(39) Mind KATI, mind MARI # "szaladni kezdett. ('Egyaránt, ugyanazt tették.')

A páros (és mint látni fogjuk, a többszörös) *mind*-del bevezetett tartomány az ige mögé helyezhető, ezt mutatja a (40):

(40) A hegyi túra nehéz volt # mind "felfelé, mind "lefelé. ('Egyaránt, mindkét irányban.')

A (41) séma viszont olyan konstrukciót mutat be, amely szerint a *mind...*, *mind...* pár tagjai viselik a főhangsúlyokat, és a szerkezet az **elvárással szembeniséget** tartalmazó értelmezést tételez fel.

(41) **MIND** XP, **MIND** YP...

Az alábbi (42)-ben a konstrukció az igei szerkezet előtti tartományban, a (43)-ban pedig az ige utáni tartományban van:

(42) **MIND** Kati, **MIND** Mari # "szaladni kezdett. ('Nem csak az egyikük kezdett szaladni.')

(43) A hegyi túra nehéz volt # **MIND** fölfelé, **MIND** lefelé. ('Nem csak az egyik irányban volt nehéz.')

A (42) és a (43) jelentése tehát magában foglalja az 'elvárással szemben' értelmezést. A (42) jelentésének összetevője, hogy ellentmond annak az elvárásnak, miszerint 'csak egyikük kezdett szaladni', a (43) jelentésének pe-

dig összetevője, hogy ellentmond annak az elvárásnak, miszerint 'a túra csak az egyik irányban volt nehéz'.

5.2. Hasonló jelentésbeli különbség található a többszörös *mind...*, *mind...*, *mind...*-et tartalmazó szerkezetekben, a nyomatékmintázattól függően. Hasonlítsuk össze (44a)-t, amiben nem-nyomatékos *mind*-ek vannak, és a (44b)-t, benne a főnyomatékot hordozó *mind*-ek. A (44b) jelentése ellentmond annak az elvárásnak, hogy 'a háromból csak kettő tette', vagy 'a háromból csak egyik tette'.

(44) a. Mind KATI, mind MARI, mind ÉVI # "szaladni kezdett. ('Felsorolás: hárman ugyanazt tették.')

b. **MIND** Kati, **MIND** Mari, **MIND** Évi # szaladni kezdett. ('Nem csak az egyikük, nem csak kettő a háromból.')

Vegyük észre, hogy a *vagy...*, *vagy...*, *vagy...* exkluzív diszjunkció az alábbi (45)-ben szintén tartalmazza az 'elvárással szemben' értelmezést, de a fentiek fordítottját, mivel ellentmond annak az elvárásnak, hogy 'mindhárom' és azt implikálja, hogy 'csakis az egyik, nem mindhárom':

(45) **VAGY** Kati, **VAGY** Mari, **VAGY** Évi kezdett szaladni. ('Csak az egyikük, nem mindhárom.')

A nem-nyomatékos *mind* megengedi az utolsó, záró, koordinált tag előtt a konjunktív *pedig* kötőszót, viszont a nyomatékos *mind* után a konjunktív *pedig* kérdéses elfogadhatóságú:

(46) a. Mind KATI, mind MARI, mind pedig ÉVI # "szaladni kezdett. ('Hárman ugyanazt tették. Felsorolás.')

b. **MIND** Kati, **MIND** Mari, **MIND** /??pedig/ Évi # szaladni kezdett. ('Nem csak az egyikük, nem csak kettő a háromból.')

Az alany-ige egyeztetés mintázatainál az összefoglaló jellegű, illetve a szigorúan lokális egyeztetések megjelenései mutatják, hogy a többszörös *mind* az NP-koordinációban (47a) és a tagmondatok ellipszisében is működik (47b), utóbbiban az ellipsis hátraható jellegű, mert a nyílt formájú tartomány (aláhúzással jelölve) a jobbszélről visszafelé engedélyezi a VP-nek az ellipsziséét:

- (47) a. [Mind \acute{O} , mind TE, mind $\acute{E}N$] # "korán kelünk. / *kelek.
 b. Mind \acute{O} [~~korán~~-kel], mind TE [~~korán~~-kelsz] mind $\acute{E}N$ # "korán kelek. / *kelünk.
 c. **MIND** \acute{O} [~~korán~~-kel], **MIND** TE [~~korán~~-kelsz], **MIND** $\acute{E}N$ # "korán kelek. / *kelünk.

A *mind+XP* konstrukció a tagmondatok kvantor tartományában marad, ahonnét határolható egy VP ellipszis (lásd a 7. lábjegyzetet); a *mind+XP* nem léphet át a fókusz pozícióba:

- (48) ?*Mind \acute{O} [~~kel fel~~-korán], mind TE [~~kelsz fel~~-korán], mind $\acute{E}N$ kelek fel korán.

6. A páros/többszörös *is...*, *is...*, *is...* illetve *sem...*, *sem...*, *sem...*

6.1. A páros/többszörös *is...*, *is...*, *is...* tagjai nyomatékos mellérendelt összetevőket jobbról, közvetlenül követnek. Maguk az *is* tagok kliticizáltak. A szerkezet eseménysorokat jelöl, nem alternatívákat.

Az *is*-hez kapcsolódó egyeztetési mintázat erősen hasonlít az NP-koordinációkbeli, konjunktív *és* melletti egyeztetéshez (utóbbira: Bánréti (2022: 12–20). A preverbális egyes számú alanyok egyes számú és többes számú végződéseket is kiválthatnak az igén. Az igei szerkezet előtt minimális szünet van, amit a # jelöl:

- (49) "Kati is, "Mari is # szaladni kezdett / szaladni kezdtek.

- (50) "Kati is, "Mari is, (és) "Ádám is # szaladni kezdett / szaladni kezdtek.

A nem-első mellérendelt tag előtt pusztán opcionális az *és*. Funkciója olyan, mint a többszörös, nem-nyomatékos *vagy*, illetve a többszörös, nem-nyomatékos *mind* utolsó tagja előtti *pedig* funkciója: megjelölik az utolsó/záró konstituenst a mellérendelésben.

A posztverbális tartományban mellérendelt főnévi szerkezetek mellett csakis az egyes számú egyeztetés a grammatikus:

- (51) Szaladni kezdett / *kezdtek / # "Kati is, "Mari is (és) "Ádám is.

6.2. Az *is* melletti NP-mellérendelések esetében az alany–ige egyeztetés az eltérő személyjegyű, preverbális alanyok jegybéli konfliktusának „feloldását” az involvált „legfelső” jegyértéknek a többes számú változatát mutató igei végződés adja, ahogyan az *és* mellett is történik, az egyeztetés

összefoglaló jellegű. Az ige előtti tartományban ezt az (52a) mutatja, az (52b)-ben pedig az ige mögötti tartománybeli NP-kre az összefoglaló személyjegy-egyeztetést egy rejtett, összefoglaló névmás közvetíti, É. Kiss (2012) alapján:

- (52) a. "Kati is, "Mari is (és) "én is # szaladni kezd**tünk**.
 b. Szaladni kezd**tünk** # "Kati is, "Mari is (és) "én is.

Az (52b)-ben az igei végződés többes szám első személye egy, a koordinált NP szerkezetre előreutaló, diskurzusreferens személyjegyet hordozó, rejtett, összefoglaló névmással van egyeztetve, amit az NP-koordináció köt É. Kiss (2012) érvelése szerint. Ezt támasztja alá az (52c) agrammatikussága:

- c. *Szaladni kezd**tünk** # "Kati is, "Mari is (és) "ő is.

Az XP+*is*..., YP+*is*... szerkezet pozíciója ismét a fókusz megelőző operátor tartományon belül van, erre utal, hogy fókusz konstituens következhet utána:

- (53) Kati is, "Mari is és "én is _{FókuszP}[a "NAGYMAMÁT] hívtuk fel.

Az egyeztetési mintázat ezúttal is jelöli, hogy NP-mellérendelésről vagy az igei szerkezet ismétlődésén és opcionális ellipszisén alapuló szerkezetekről van-e szó. (Amint Bánréti (2007: 162–167), valamint Bánréti (2022: 120–226) leírja, a magyarban ellipszist határolni tudó összetevők a fókuszon és a tagadott fókuszon kívül: az *is/sem*, az univerzális kvantor, pozitív, illetve negatív kvantorok, és az ezekhez társuló prozódiai feltételek.) Az NP-mellérendelésben a többszörös *is* megengedi az összefoglaló egyeztetést: (54a), míg az igei szerkezetek tagmondatonkénti ismétlései lokális egyeztetéseket kívánnak (54b), opcionálisan VP-ellipszisekkel (54c–d):

- (54) a. [Ő is, te is, (és) én is] korán kel**ünk**. / korán *kelek.
 b. "Ő is korán kel, "te is korán kelsz, (és) "én is korán kelek. / *kel**ünk**.
 c. "Ő is [~~korán kel~~], "te is [~~korán kelsz~~], (és) "én is korán kelek. / *kel**ünk**.
 d. "Ő is korán kel, "te is korán kelsz, és "én is [~~korán kelek~~].

Az elliptikus tagmondatok mellett az utolsó koordinált tag előtti *és* már nem opcionális, hanem nyelvtani feltétel. Az *és* hiányában a VP ellipszis kérdéses elfogadhatóságot eredményez, lásd az (54e)-ben, viszont a nem-elliptikus, nyílt forma az *és* nélkül is grammatikus, lásd az (54f)-et:

- e. "Ő is korán kel, "te is korán kelsz, ??én is [~~korán kelek~~].

f. "Ő is korán kel, "te is korán kelsz, "én is korán kelek.

A többszörös *is* összekapcsolhat teljes mondatokat, azt jelölve, hogy a tagmondatokban jelölt tényállások egyaránt ugyanazon tematikus kontextus alkotórészei, az utóbbi (55)-ben aláhúzva:

(55) Szörnyű nap volt, csupa rossz dolog történt: a kutya is megharapott, a macska is megszökött, a papagáj is elrepült.

6.3. A tagadás formái: az *is* tagadásbeli megfelelője a *sem*, a fogadó NP-k /DP-k nyomatékosak, ekkor az *és* opcionálisan használható, vö. a (56)-ban:

(56) "Kati sem, "Mari sem (és) "Ádám sem kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni.

Amint Surányi (2006) megmutatta, az (56)-beli szerkezet az ige előtti tartományban nem szigorú negatív kontrollt tartalmaz, ami kizárja a *nem* tagadószó grammatikus jelenlétét:

(57) "Kati sem, "Mari sem (és) "Ádám sem (*nem) kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni.

Az alábbi (58)-ban a "*sem* negatív operátor megelőzi az NP/DP-t, és ekkor az operátor nyomatékosat kaphat (hasonlóan a *vagy* és a *mind* ezen pozícióihoz). A szerkezet szigorú negatív kontrollt tartalmaz az ige előtti tartományban, ami megköveteli a *nem* tagadószó jelenlétét. Az *és* helyett a ["*sem* + XP] tagjai között a konjunktív *pedig* jelenhet meg: ["*sem pedig* XP (szemben a nem-szigorú negatív kontrollal). Amikor a *sem* negatív operátor megelőzi az XP-t, akkor a lexikális XP-k, például az NP-k opcionálisan nyomatékosak lehetnek és „elvehetik” a nyomatékokat a *sem*, *nem* operátorokról. A *sem* negatív operátorok nyomatékosak az (58a)-ban, viszont a lexikális NP-k nyomatékosak a (58b)-ben. (A főhangsúlyokat a nagybetűkkel jelöljük.)

(58) a. **SEM** Kati, **SEM** Mari, (*és) **SEM** (pedig) Ádám **NEM** kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni.

b. Sem KATI, sem MARI, (*és) sem (pedig) ÁDÁM nem kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni.

Az ige utáni tartományban mindkét szerkezet szigorú negatív kontrollt mutat, ami megköveteli a *nem* használatát. A *sem* a releváns XP-k jobb oldalán kliticizálódik:

(59) NEM kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni KATI sem, MARI sem (és) ÁDÁM sem.

Viszont a releváns XP-eket balról közvetlenül előző *sem* operátorok nyomatékosak, ekkor az *és* nem grammatikus az utolsó tag előtt:

(60) NEM kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni SEM Kati, SEM Mari, (*és) SEM (pedig) Ádám.

Ahogy az ige előtti tartományban (vö. (58b)), úgy az ige utáni tartományban is a lexikális XP-k, például az NP-k opcionálisan „elvehetik” a nyomatékot az őket balról előző *sem...*, *sem...*, *sem...* operátorról, ezt mutatja a (61):

(61) "Nem kezdett el szaladni / kezdtek el szaladni sem KATI, sem MARI, sem (pedig) ÁDÁM.

7. A páros és a többszörös *akár*

7.1. Az *akár* olyan kvantor szavak összetevője lehet, melyeket az *akár* és egy névmási összetevő épít fel: az *akár-ki*, *akár-mi*, *akár-hol*, *akár-mikor*.

Létezik szinguláris *akár*. Ennek szemantikája sajátos, mivel nem kötőszóként, hanem összetett modális kifejezések⁹ alkotórészeként funkcionál. Az összetett modális kifejezés egy *-hat/-het* végződésű állítmányból és az *akár*-ból áll. A jelölt modalitás lehet episztemikus (a beszélő tudása, ismeretei alapján lehetséges) a (62)-ben:

(62) Mária akár a pezsgőt is ihatja most. (‘Nem ez a legvalószínűbb, de nem kizárt.’)

Deontikus modalitás (a társadalmi/erkölcsi konvenciók alapján vett lehetőség), a beszélőtől a hallgatónak adott engedély a (63)-ban:

(63) Akár a dolgozatodat is olvashatod egész nap. (‘Szabad, nem zárom ki.’)

⁹ A modalitásról szóló irodalomban az episztemikus modalitást a lehetőségek olyan típusára vonatkoztatják, amik a világra vonatkozó ismereteink, a természeti törvények és más rendelkezésre álló bizonyítékok alapján lehetségesek, szükség-szerűek. Itt a plauzibilitásnak és a sztereotipikusságnak is van szerepe. (Objektív episztemikus modalitásnak tekintik, ha az bizonyított világismereteken, természeti törvényeken alapul, szubjektív episztemikus modalitásnak, ha az

Engedély a beszélő érdekei szempontjából közömbösnek tartott eseményre a (64)-ben:

(64) Tőlem akár az összes pezsgőt megihatja Mari. ('Nem valószínű, hogy az összeset megissza, de nem is zárom ki.')

Az (62–64)-ben az *akár* és a *-hat/-het* végződésű állítmány alkotta konstrukciók jelentésében közös, hogy a mondatok olyan lehetőségeket írnak le, melyek a beszélő ismerete/tudása alapján, vagy morális, társadalmi konvenciók alapján, vagy a beszélői érdekek alapján tekintett elvárásrendszerekben a **legkevésbé elvárt** lehetőségek közé tartoznak.

7.2. A páros *akár... akár...* szerkezetének sémája a következő:

(65) *Akár* tagmondat1, *akár* tagmondat2 ... következménymondat

A klasszikus magyar leíró nyelvtanok egy része a páros *akár*-t alárendelő kötőszónak tekinti (Klemm 1942, Tompa (szerk.) 1961, Temesi – Rónai 1982), viszont Simonyi (1881) mellérendelő kötőszóként elemezte. A továbbiakban az *akár* XP..., *akár* YP..., konstrukciót úgy tekintjük, hogy az egy következmény jelentésű főmondatnak a lehetséges alternatív feltételeit írja le alárendelt tagmondatokban. Az alternatív feltételek tartománykorlátokat szolgáltatnak a következményt tartalmazó mondat rejtett vagy nyílt modális operátorának (Rawlins 2013, Szabolcsi 2019). Pusztán az *akár...*, *akár...* páros önmagában nem képez grammatikus mondatot, ezt mutatja a (66)-os és (67)-es példa:

(66) *Akár az énekesnő énekelt, akár a zongorista játszott szólót.

egyén világnézetén, kívánságain, szubjektív tapasztalatain alapul.) A deontikus modalitás arra vonatkozik, hogy mi lehetséges, szükségszerű, megengedhető vagy kötelező a társadalmi jogszabályok, vagy morális elvek alapján. A buletikusnak, néha boulomaikusnak nevezett modalitás arra vonatkozik, hogy az egyén vágyai, óhajai alapján mi lehetséges vagy szükségszerű. A cirkumstanciális modalitás, néha dinamikusnak nevezett modalitás arra vonatkozik, hogy mi lehetséges vagy szükségszerű egy adott körülményhalmaz mellett.

Nyilván itt van egyfajta taxonómiai „túlbőség”. Számunkra az objektív és szubjektív episztemikus modalitás, ill. a deontikus modalitás közti különbségtétel a releváns. Az episztemikus modalitásnak ismeretelméleti bázisa van, a deontikus modalitásnak pedig van egy cirkumstanciális bázisa (mely körülmények között „helyes” valami), és egy jogi, valamint morális elveken alapuló forrása (von Fintel 2006: 2, Kiefer 2007).

(67) Akár az énekesnő énekelt, akár a zongorista játszott szólót, a közönség lelkesen tapsolt.

7.3. A többszörös *akár...*, *akár...*, *akár...* sémája a következő:

(68) *Akár* tagmondat1, *akár* tagmondat2, *akár* tagmondat3, *akár* tagmondat4... Mondat5.

(69) Akár a dobos játszott, akár az énekesnő énekelt, akár a zongorista szólózott, akár a gitáros táncolt, a közönség mindig lelkesen tapsolt.

A többszörös *akár* lokális alany–ige egyeztetéssel jár együtt, amikor feltételes tagmondatokban fordul elő. A (70a, b, c) mondatok mutatják, hogy az *akár* pozíciója a fókusz közvetlenül balról előző, kvantorokat fogadó tartományban van, a nyílt formájú és az elliptikus tagmondatokban egyaránt.

(70) a. Akár Ő kel korán, akár TE kelsz korán, akár ÉN kelek / *kelünk/ korán, a kutyák ugatnak.

b. Akár Ő [*kel-korán*], akár TE [*kelsz-korán*], akár ÉN kelek / *?kelünk/ korán, a kutyák ugatnak.

c. Akár Ő kel korán, akár TE kelsz korán, akár ÉN [*kelek-korán*], a kutyák ugatnak.

A többszörös *akár* bizonyos nyomatékot mindig kap. Egyes – később részletezendő – esetekben átveszi a főhangsúlyt a fókuszokról. A többszörös *akár* pozíciója két megfigyeléssel jellemezhető: tipikusan a predikátum tartományt balról közvetlenül megelőző pozícióban van, beleértve a fókusz is tartalmazó predikátum tartományt, és a fókusz (amennyiben van) közvetlenül követi az *akár*-t.

A (71)-ben a többszörös *akár* hordozza a főhangsúlyokat, nem pedig a fókuszok, ezt ismét nagybetűvel és félkövérrel jelöljük. Az egymással szomszédos, párhuzamos szerkezetek megengedik a visszautaló ellipszist (71a), illetve az előreható ellipszist (71b), a nyílt forma általi ellipszis-engedélyezés iránya szerint. Az alárendelt tagmondatbeli *pro* névmás előreutal a főmondatbeli postcedensére (példánkban: *Mari*).

(71) a. **AKÁR** vonattal [*utazott-pro_j*], **AKÁR** autóval [*utazott-pro_j*], **AKÁR** repülővel utazott *pro_j*, tény, hogy Mari_j "hazaért.
Interpretáció: 'Mindegy, hogy vajon vonattal, vagy autóval, vagy repülővel utazott, Mari hazaért'.

- b. **AKÁR** vonattal utazott pro_j , **AKÁR** autóval [*utazott-pro_j*], **AKÁR** repülővel [*utazott-pro_j*], tény, hogy Mari_j "hazaért.
Interpretáció: 'Mindegy, hogy vajon vonattal, vagy autóval, vagy repülővel utazott, Mari hazaért'.

Az *akár*-t követő fókuszterületben a tagadó operátor is határozhatja az ellipszist: (72).

- (72) Akár a "KÉZIRATON dolgozott pro_j , akár "NEM [*a-kéziraton-dolgozott-pro_j*], Kati_j mindig fejlesztette a nyelvtudását.
Értelmezés: 'Mindegy, hogy vajon a kéziraton dolgozott, vagy nem, Kati mindig fejlesztette nyelvtudását'.

A páros/többszörös *akár* első tagját **megelőző** összetevők értelmezhetők a következmény mondat részeként. Így olyan zárójeles szerkezetekhez jutunk, ahol a következmény mondat topik tartományába vannak beillesztve a következmény alternatív feltételei:

- (73) Évát és Marit – akár pezsgőt ittak, akár zenét hallgattak – Kati megszidta.
(74) Marival – akár gépelt, akár zenét hallgatott – Éva tudott beszélgetni.

Zárójeles szerkezet nélküli változatok:

- (75) Akár pezsgőt ittak, akár zenét hallgattak, Kati megszidta Évát és Máriát.
(76) Akár gépelt Mari, akár zenét hallgatott, Éva tudott beszélgetni vele.

7.4. Az *akár...*, *akár...*, *akár...* konstrukciók eltérő típusú interpretációkat tesznek elérhetővé. Ilyenek: (i) 'az alternatív feltételek irrelevanciája', 'a beszélő nem veszi figyelembe ezeket', (ii) 'az alternatívák közti különbségek közömbösek a következmény szempontjából'; vagy (iii) 'többszöri esemény minden előfordulásakor'.

7.4.1. 'Az alternatív feltételek irrelevanciája', 'a beszélő nem veszi figyelembe' olvasatot az alábbi két dialógus példázza. Az Y válaszaiban a páros/többszörös *akár* a főhangsúlyokat hordozza, elvéve azokat a jobbra levő fókuszokról:

- (77) X: A koncert csodálatos volt, az énekesnő szépen énekelt, csinos volt és jól táncolt.
Y: **AKÁR** szépen énekelt, **AKÁR** csinos volt, **AKÁR** jól táncolt, te most öltözzél föl melegen, mert hideg van.

(78) X: A koncert csodálatos volt, az énekesnő szépen énekelt.

Y: **AKÁR** szépen énekelt, **AKÁR** nem, figyelj, mert jön a buszunk.

Fontos megjegyezni, hogy amikor Y megismétli X mondatait, akkor nem kötelezi el magát az X mondataiban közölt események tényyszerősége mellett, hanem elméleti lehetőségeknek tekinti. Vagyis ilyen olvasat esetében a többes *akár* konstrukció és az *akár p*, *akár nem p* konstrukció olyan, tisztán elméleti lehetőségeket közvetít, amelyek a következmény mondat szempontjából irrelevánsnak tekint a beszélő. Az alábbi sémák illusztrálják ezt (M = minimális tagmondat).

- (79) a. Irreleváns: akár M1, akár M2, akár M3, de releváns, hogy M4.
 b. Irreleváns: akár M1, akár nem-M1, de releváns, hogy M2.

7.4.2. 'Az alternatívák közti különbségek közömbösek a következmény szempontjából' olvasatot az alábbi (80)–(81) példák mutatják. Ezekben az *akár...*, *akár* tagmondatok párhuzamos szerkezetűek, kontrasztív fókuszokat tartalmaznak, melyek inkluzív alternatívákat hoznak létre. A fókuszokra főhangsúlyok esnek, az *akár...* nyomatékai másodlagosak. A (80)–(81) szerencsés használata a beszélő azon nézetét hordozza, hogy az alternatívák **közti** különbségek közömbösek a következmény szempontjából. (Az alternatívák maguk relevánsak.) A kontrasztív fókusz összetevők: *az énekesnő*, *a zongorista*, *a gitáros*. Az alábbi (80) tehát azt jelenti, hogy a beszélő nézőpontja szerint az *akár*-tagmondat1, az *akár*-tagmondat2 és az *akár*-tagmondat3 váltakozásának időtartományában a következmény mondat4-ben leírt tényállás egyaránt fennállt, függetlenül a tagmondat1, tagmondat2, tagmondat3 közötti különbségektől:

- (80) Akár az ÉNEKESNŐ énekelt el egy dalt, akár a ZONGORISTA játszott el egy szólót, akár a GITÁROS mondott egy viccet, a közönség mindig lelkesen tapsolt.

A (80) szerencsés használatával a beszélő kifejezheti azon nézetét, miszerint a következmény mondat4 által jelölt tényállás nem pusztán fennáll, hanem ismétlődik, az *akár*-tagmondat1, az *akár*-tagmondat2 és az *akár*-tagmondat3 közti különbségektől függetlenül, és abban a lehetséges idői tartományban ismétlődik, melyekben az *akár*-tagmondat1, *akár*-tagmondat2 és az *akár*-tagmondat3 jelölte események történnek. Ebben a konstrukcióban a *mindig* idői kvantor számára releváns időpontok: az *akár*-tagmondat1-2-3 jelölte eseményekhez tartozó időindexek és helyindexek.

Az alábbi (81)-ben a *mindhárom* kvantor kifejezés a következmény mondat4-ből visszautal az *akár1...*, *akár2...*, *akár3...* tagmondatokkal jelölt alternatívákra:

(81) Akár a SZINTAXISRÓL beszélt pro_j , akár a "PRAGMATIKÁRÓL [~~*beszélt-pro_j*~~], akár a MORFOLOGIÁRÓL [~~*beszélt-pro_j*~~], Kati_j mindhárom esetben új ötleteket mondott.

A (81) számára is elérhető olyan interpretáció, miszerint a következmény mondat4 jelölte tényállás ismétlődően/váltakozóan fennáll azokban az idői tartományokban, amiket az *akár*-tagmondat1, *akár*-tagmondat2, *akár*-tagmondat3 jelölte események idői indexei képeznek, függetlenül az *akár*-tagmondat 1–2–3 jelölte alternatívák közötti különbségektől. Ez egyfajta fluktuációt jelenthet, Dayal (2009) értelmében. A fluktuáció¹⁰ a ténybelinek értelmezett (nem pusztán elméletileg lehetséges) alternatívák mellett tételezhető fel, amiket az *akár*-tagmondatok1–2–3 jelölnek, tartománykorlátokat szolgáltatva a következmény mondat modális operátorának.

7.4.3. A harmadik típus fő vonása: 'többszöri esemény minden előfordulásakor' értelmezés. Ez nem tartalmazza sem az 'irrelevancia' értelmezést, sem pedig az 'alternatívák közti különbségek közömbösek' értelmezést. Valamely esemény habituális karaktere, szokásossága fejezhető ki ebben az interpretációban:

(82) Akár KATI sétált arra, akár MARI [~~*sétált-arra*~~], megzizzent a bokor. ('Mindkét esetben, újra meg újra.')

(83) Akár KÖD volt, akár SZÉL süvített, akár DAGÁLY volt, a kertipadok vizesek lettek.

Természetesen példáink lehetséges interpretációkat mutatnak, feltételezve a szerkezetek pragmatikailag szerencsés használatát. Más interpretációk is elérhetőek az időjelölők, a modalitás operátorok és az eseményszerkezetek kölcsönhatásaitól függően.

¹⁰ A Dayal (2009) és (2013) bevezette Fluktuáció Feltétel kimondja, hogy nem létezik olyan egyetlen X individuumhalmaz, amely **minden** elérhető (w a) világban individuumhalmazt alkot a főnévi és igei tulajdonságok (P, Q) metszetében az adott világban. Vagyis az individuumok halmazának a főnévi és az igei tulajdonságok metszetében **változnia kell** a modális világokon keresztül (Dayal 2009: 5 kk.).

8. Összefoglalás, konklúziók

8.1. A többszörös kötőszók olyan operátorok, amikkel a beszélő az alternatív eseménysorok tagjaihoz az alternatívák relevanciája, kizárhatósága, szárossága, elvárhatósága, lehetőségessége, habitualitása tekintetében követett felfogását, nézőpontját rendeli hozzá.

A vizsgált kötőszavak két alapvető osztályt alkotnak. Az egyik osztályt az XP-t balról közvetlenül előző kötőszók adják: [kötőszó+XP], ezek a *vagy*, *mind*, *akár*. A másik osztályt pedig az XP-hez kötelezően, illetve opcionálisan jobbról csatolt kötőszók képezik: [XP-kötőszó], ezek az *is*, és opcionálisan a *sem*.

A többszörös kötőszavak koordinatív szerkezeteket alkotva, NP koordinációkban és párhuzamos szerkezetű tagmondatok mellérendeléseiben is részt vesznek. Diagnosztikus, hogy az NP koordináció mellett az alanyige személyjegy-egyeztetés összefoglaló jellegű (az alanyok nyelvtani személyjegyei közül a legfelső, plurális értéke jelenik meg az ígén). Amennyiben tagmondatokat koordinálnak, akkor szigorúan lokális az egyeztetés, a tagmondat alanyának nyelvtani személyjegyével egyezik az igei végződés.

8.2. A közvetlenül balról csatolt többszörös *vagy*, *mind*, *akár* nyomatékosíthatók, és operátor funkciót látnak el, az interpretációra vonatkozó „műveleti utasításokként”. Ennek maga a beszélő a forrása, aki a [kötőszó+XP] konstrukció egyik tagját erősen nyomatékosítva lehetőséget teremt magának arra, hogy releváns eseménysorokat, alternatívákat viszonyítson egymáshoz. Ily módon a beszélgetőpartnerek közös ismereteit változtathatja vagy egészítheti ki. Ezért (is) fontos az idői és térbeli kontextus, valamint a beszélgetőpartnerek közös ismereteiből adódó kontextus, feltételezve, hogy a mondatok használata szerencsés az adott kontextus mellett. A pozitív kötőszavaknak nincsenek negatív párjai, negatív kontextusban a [kötőszó+tagadósó+XP] konstrukció jelenik meg.

Ha a tagmondatbeli főhangsúlyok a többszörös kötőszókra esnek, akkor a beszélő „szigorú” felfogását/nézőpontját jelölik a tagmondatokban leírt eseményekre vonatkozóan. Ilyenek a *vagy*-gyal képzett ’exkluzív diszjunkció’, a *mind*-del képzett ’az elvárásokkal szembeniség’, és az *akár* hordozta ’az alternatív feltételek irrelevanciája, nem vesszük figyelembe’ értelmezések.

Amikor a többszörös kötőszók nem nyomatékosak, és a [kötőszó+XP] konstrukcióból az XP, vagy egy kívülálló, további YP hordozzák a főhangsúlyt, ott a szerkezet a beszélő „kevésbé szigorú” felfogását hordozza a tagmondatok jelölte eseményekre vonatkozóan, ilyen a *vagy* mellett

az 'inkluzív diszjunkció', a *mind* esetében a 'nincs elvárás', és az *akár* mellett 'az alternatívák közti különbségek közömbösek a következmény szempontjából' olvasat.

8.3. A jobbról csatolt kötőszók ([XP-kötőszó]) – egy esetet kivéve – kliticizáltak. Kötelezően jobbról csatolt az *is*, és opcionálisan jobboldali a negatív *sem*. A többszörös kötőszók negatív formái a pozitív kontextusban használt kötőszókhoz kapcsolódnak, lásd: *sem* versus *is*.

A kliticizált, többszörös *is* jobbról közvetlenül követi a mellérendelt tagokat, a nem-első, mellérendelt tag **előtt** grammatikus az *és*. Szövegnyelvtani keretekben a többszörös *is* eltérő jelentésű tagmondatokat egyazon tematikus kontextus összetevőiként jelöl meg.

Az *is* tagadásbeli formája a *sem*. Az ige előtti tartományban, nem szigorú negatív kontroll esetén, a jobbról csatolt *sem* a koordinált XP-k jobb szélén kliticizálódik, a nem-első mellérendelt tag előtt grammatikus a konjunktív *és*; továbbá nem jelenhet meg a *nem* tagadó operátor.

Ha az [XP-*sem*] konstrukciók az ige utáni tartományban vannak, akkor az ige előtt kötelezően megjelenik a *nem*, miközben a *sem* továbbra is kliticizált.

Amennyiben a *sem* balról előzi a mellérendelt XP-eket ([*sem*+XP]), akkor opcionálisan főhangsúly eshet rá, ez a szerkezet szigorú negatív kontrollt tartalmaz, ami kötelezően megkívánja a *nem* tagadó operátor ige előtti megjelenését. A *sem* és a nem-első mellérendelt XP közti pozícióban grammatikus a konjunktív *pedig*. Amikor a *sem* negatív operátorként megelőzi az XP-t, akkor a lexikális XP-k/NP-k opcionálisan hangsúlyosak lehetnek, elvéve a nyomatékokat a *sem*-ről.

8.4. A többszörös kötőszavak mindegyikére igaz, hogy valamilyen formában szingulárisan is léteznek, vagy centrális pozíciójú kötőszóként, vagy kvantorkifejezés összetevőjeként, vagy pedig modális kifejezőként. Bemutattuk, hogy a párosnak tartott magyar kötőszók valójában speciális al-esetei a többszörös kötőszavaknak. A magyarban a többszörös kötőszók által koordinált tagok mennyiségére a nyelvtan nem szab korlátokat. A beszélői nézőpontok/felfogások széles tartományokat ölelnek fel, például az egyes alternatívákat kizáró kontraszttól egészen az alternatíváknak a következmény tekintetében vett irrelevanciájáig, vagy éppen az események szokásosságától egészen az elvárásoknak ellentmondó voltaig. Ezeknek a szemantikai-pragmatikai státusza, valamint a többszörös kötőszók funkcióinak és a prozódia kapcsolatainak mechanizmusa további kutatásokat igényelnek.

Irodalom

- Bánréti Zoltán (2007), *A mellérendelés és az ellipsis nyelvtana a magyarban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bánréti Zoltán (2020), Disszociációk a magyar mellérendelő főnévi szerkezetek egyeztetési mintázataiban. In: Kenesei István – Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 32*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 33–54.
- Bánréti, Zoltán (2022), Coordinate conjunctions. In: Bánréti, Zoltán (ed.), *Syntax of Hungarian. Coordination and ellipsis. Comprehensive Grammar Resources 4*. University Press, Amsterdam, 1–30.
- Bartos, Huba (2000a), VP-ellipsis and verbal inflection in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 47: 3–23.
- Bartos, Huba (2000b), Coordinate ellipsis as a phonological non-insertion. In: Bartos, Huba (ed.), *Papers on the mental lexicon*. Research Institute for Linguistics, Budapest. 41–67.
- Bartos, Huba (2001), Sound-form non-insertion and the direction of ellipsis. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 3–24.
- Bende-Farkas, Ágnes (2014), From A-quantification to D-quantification: Universal quantifiers in the sentence and in the Noun Phrase. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford University Press, Oxford. 83–121.
- Dayal, Veneeta (2009), Variation in English free choice items. In: Mohanty, R. – Menon, M. (eds), *Universals and variation: Proceedings of GLOW in Asia VII. The English and Foreign Languages Press, Hyderabad*. 198–223.
- Dayal, Veneta (2013), A viability constraint on alternatives for free choice. In: Fălăuş, A. (ed.), *Alternatives in semantics*. Palgrave Macmillan, London. 88–122.
- Dékány, Éva – Csirmaz, Anikó (2018), Numerals and quantifiers. In: Alberti, Gábor – Laczkó, Tibor (eds), *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases. Comprehensive Grammar Resources 2*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1091–1135.
- Dik, Simon C. (1968), *Coordination*. North-Holland, Amsterdam.
- Farkas, Donka F. – de Swart Henriette (2010), The semantics and pragmatics of plurals. *Semantics and Pragmatics* 3/6: 1–54.
- Farkas, Donka F. – Zec, Draga (1995), Agreement and pronominal reference. In: Cinque, Guglielmo – Giusti, Giuliana (eds), *Advances in Roumanian linguistics*. John Benjamins, Amsterdam. 83–101.
- von Fintel, Kai (2006), Modality and Language. In: Borchert, D. (ed.), *Encyclopedia of philosophy*. Macmillan Reference, London. 20–27.
- Haspelmath, Martin (2007), Coordination. In: Shopen, T. (ed.), *Language typology and syntactic description*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–51. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619434.001>

- Kenesei, István (2006), Focus as identification. In: Molnár, Valéria – Winkler, Susanne (eds), *The architecture of focus*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 137–168.
- Kenesei, István (2007), Semiwords and affixoids: the territory between word and affix. *Acta Linguistica Hungarica*, 54/3: 263–293.
- Kiefer Ferenc (2007), *Jelentélemélet*. Második kiadás. Corvina Kiadó, Budapest.
- É. Kiss, Katalin (2012), Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 30: 1027–1060. <https://doi.org/10.1007/s11049-012-9178-0>
- Klemm Antal (1942), *Magyar történeti mondattan II. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 6*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Lipták, Anikó (2013), The syntax of positive polarity in Hungarian: evidence from ellipsis. *Lingua* 128: 72–94.
- Rawlins, Kyle (2013), (Un)conditionals. *Natural Language Semantics* 21: 111–178. <https://doi.org/10.1007/s11050-012-9087-0>
- Simonyi Zsigmond (1881–1883), *A magyar kötőszók I–III*. MTA, Budapest.
- Spector, Benjamin (2014), Global positive polarity items and obligatory exhaustivity. *Semantics and Pragmatics* 7: 1–61. <http://dx.doi.org/10.3765/sp.7.11>
- Surányi, Balázs (2006), Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116: 272–313. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2004.08.007>
- Szabolcsi, Anna (2018), Two types of quantifier particles: Quantifier-phrase internal vs. heads on the clausal spine. *Glossa* 3/1: 69.
- Szabolcsi, Anna (2019), Unconditionals and free choice unified. Blake, Katherine – Davis, Forrest – Lamp, Kaelyn – Rhyne, Joseph (eds), *Proceedings of the 29th Semantics and Linguistic Theory Conference*, held at the University of California, Los Angeles May 17–19, 2019. 320–340.
- Temesi Mihály – Rónai Béla (1982), *A leíró magyar nyelvtan alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompa József (szerk.) (1961), *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Függő esetű névmások és igekötős igék a déli centrális cigány dialektusokban

Lovas Anna

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

The analysis of new data recorded by the author and previously collected material shows that there is a tendency in South Central Romani dialects to place oblique pronouns between the verbal particle and the lexical verb in neutral sentences. This is unexpected, given that Romani is traditionally said to have VO word order.

Despite the surface similarities this phenomenon shares with the modal / auxiliary + particle verb constructions, according to our analysis, their structures are different from each other.

However, the fronting of oblique pronouns seems to be in line with the behaviour of the infinitival particle *te*, which also appears in a position enclosed by the verbal particle and the lexical verb.

Although it was language contact that induced the appearance of verbal particles in Romani, the verbal particle – oblique pronoun – lexical verb word order is ungrammatical in all the languages South Central Romani has come into contact with. This indicates that the phenomenon is a language-internal process, in which the structure of this construction is aligned with other, morphologically or syntactically similar constructions, namely the infinitival one.

Keywords: South Central Romani, oblique pronouns, particle verbs

Kulcsszavak: déli centrális cigány, függő esetű névmások, igekötős igék

1. Bevezetés

E tanulmány azt a déli centrális cigány dialektusokban megfigyelhető jelenséget járja körül, hogy az igekötős igét és függő esetű névmást tartalmazó semleges mondatokban a névmás beékelődik az igekötő és az ige közé. A kutatás kiindulási alapját az OTKA pályázatok¹ keretében rögzített romungró adatok szolgáltatták.

A romungró a déli centrális cigány változatok egyike. A déli centrális cigány két alcsoportra osztható, a *vendre* (délnyugat-magyarországi, burgenlandi és muravidéki) és a *nem-vendre*. Utóbbinak a közkeletű meg-

¹ K-111961, *Variáció a romani morfológiában (különös tekintettel a Magyarországon beszélt változatokra)*, vezető kutató: Kálmán László; K-125596, *A Magyarországon beszélt romani nyelvváltozatok dokumentálása és az alaktani ingadozások leírása*, vezető kutató: Kálmán László.

nevezése a romungró (Elšík – Beníšek 2020: 402–403); gyakorlati és történeti megfontolásból a jelen tanulmányban a „romungró” terminust fogjuk használni. A rögzített adatok feldolgozása során figyeltünk fel az igekötős igéből és névmási tárgyból összetevődő konstrukció szórendi mintázatára: igekötő – prO – ige. Ez a mintázat nem illeszkedik sem a romani hagyományos VO, sem a tárgyként nem névmási frázist tartalmazó igekötősige-szerkezetek igekötő – ige – tárgy szórendjéhez, sem pedig a romungróra kontaktushatást gyakorló magyar szórendhez. Az elemzést kiterjesztettük korábban rögzített romungró, illetve vend dialektusban született adatokra is; ezek tanúsága alapján az igekötő és az ige közé nemcsak a névmási tárgyak ékelődnek be, hanem általában a függő esetű névmások. A tárgy- és függő esetű névmások helyzete párhuzamba állítható az infinitiváló *te* partikuláéval, mely ugyanúgy az igekötő és a lexikai ige közé kerül.

A romani forrásanyag áttekintését követően a tanulmány elméleti háttereként röviden szólunk a hagyományos romani szórendről, valamint az igekötők megjelenéséről a romaniban. Az ezutáni szakaszban ismertetjük részletesen a beékelődő névmások jelenségét: először az általunk rögzített interjúkra koncentrálunk, a szakasz második részét a többi vend és nem-vend forrásanyagunk szenteljük. Az ötödik pont egyéb olyan igekötős igés konstrukciókat jár körbe, melyek a felszínen hasonlítanak a beékelődő névmást tartalmazó szerkezetekhez annyiban, hogy ezekben is az egymástól elváló igekötő és ige között egyéb elemek jelennek meg. A látszólagos hasonlóság dacára a segédigét és modális elemet tartalmazó szerkezetek nem, az infinitiváló partikulát tartalmazóak viszont igenis rokonok az igekötős ige + ragozott névmás konstrukcióval; ennek fényében a hatodik részben az infinitívuszi szerkezetet vizsgáljuk. A tanulmány zárásaként az infinitívuszi és a ragozott névmásos szerkezet közötti analógiás viszonyt elemezzük, és kitérünk a névmások klitizálódásának kérdésére is, megnevezve azt, milyen klitikumszerű tulajdonságaik vannak.

Azon példamondatok, melyeknél nincs külön feltüntetve a forrás, az általunk készített interjúkból származnak.

2. A feldolgozott romani adatok áttekintése

Kutatásunk az OTKA program keretében zajlott. 18 romungró anyanyelvű beszélővel készítettünk interjút kérdőíves formában. A 18 interjúból 16 Magyarország északi részén készült (egy Pest megye északi területén, 15 Nógrád megyében), míg a maradék kettő az ország keleti

határán és Tolna megyében. A romani beszélőknek 500 előre megírt magyar mondatot olvastunk fel, ezeket kellett cigányra fordítaniuk. Például:

56. Hogy van az apósod?

268. Azokkal az ollókkal semmit nem lehet elválni, mert nem élesek.

500. (utolsó) kérdés: Lakatokkal zárta le a ládákat.

A válaszokat hangfelvételen rögzítettük; a felvételeket az ELAN számítógépes programban² dolgoztuk fel: a szegmentálást követően a mondatokat fonetikusán és ortografikusán átírtuk, továbbá megadtuk a magyar és az angol fordításukat is. A glosszázás folyamatban van.

Annak érdekében, hogy teljesebb képet kapjunk az igekötős igék és a névmási tárgyak viszonyáról, az általunk készített felvételeken kívül korábban rögzített romungró és vend adatokat is bevontunk a kutatásba. A romungró esetében ez Vekerdi (1985) cigány népmeséit, a *Linguistic Atlas of Central Romani*, LACR (Elšík – Beníšek – Bodnárová 2023) számára Nógrád megyében készült három romungró felvételt, Bodnárová (2013) romungró és Oláh (2022) elbeszéléseit, továbbá az RMS nyelvi adatbázist (*Romani Morpho-Syntax Database*) jelenti. Az RMS adatbázisában egyetlen magyarországi romungró kérdőív érhető el (HU-009); a többi romungró anyag Szlovákiából (SK-027, SK-052, SK-059) származik. A vend esetében három általunk készített interjú (Somogy, Baranya, Veszprém megye), Vekerdi (1985) két változatban lejegyzett vend népmeséje (61. és 61/a. szöveg), valamint Bodnárová (2013) három vend története állt a rendelkezésünkre. Külön kategóriát képvisel a Baranya megyei Versenden beszélt romani, mely átmenetet képez a vend és a nem-vend között (Bodnárová 2013: 14). A versendi szövegek mind Bodnárová (2013)-ból származnak. A kutatásba bevont szövegforrásokat az 1. táblázat foglalja össze.

² A hang- és mozgóképfelvételek annotálására szolgáló ELAN a következő címen érhető el: <https://archive.mpi.nl/tla/elan>. A programot fejlesztő intézet a Max Planck Institute for Psycholinguistics, The Language Archive, Nijmegen, The Netherlands. Ld. továbbá Sloetjes – Wittenburg 2008.

1. táblázat: A kutatásban feldolgozott forrásszövegek összesítője

Forrásszöveg jelzete	Szövegszám	Rögzítés helyszíne (megye / kerület)
<i>romungró</i>		
saját felvételek	[18 darab]	Nógrád: 15 db, Hajdú-Bihar: 1 db, Pest: 1 db, Tolna: 1 db
RMS	HU-009	Nógrád
	SK-027, SK-052, SK-059	Besztercebányai: 2 db, Nyitrai: 1 db
Vekerdi 1985	39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47–53, 54, 55, 56, 57, 58,	Nógrád: 16 db Pilis: 5 db
LACR	[3 darab]	Nógrád: 3 db
Oláh 2022	—	
Bodnárová 2013	[5 darab]	Nógrád: 3 db, Pest: 2 db
<i>vend</i>		
Vekerdi 1985	61, 61/a	Somogy: 2 db
saját felvételek	[3 darab]	Baranya: 1 db, Somogy: 1 db, Veszprém: 1 db
Bodnárová 2013	[3 darab]	Somogy: 1 db, Zala: 2 db
<i>versendi</i>		
Bodnárová 2013	[29 darab]	Baranya: 29 db

Az interjú- és forrásadatok további bemutatása és elemzése előtt érdemes röviden szólni a romani hagyományos szórendjéről, valamint a cigány igekötős igékről, mert e két témának az elemzés számára kulcsfontosságú vonatkozásai vannak.

3. A romani szórendről és az igekötős igékről néhány mondatban

3.1. Szórend a romaniban

A romaniban a „hagyományosnak” tartott szórend a VO, tehát a tárgy posztverbális pozícióban van (Matras 2002: 167, 171–172).³ Ez igaz a névmási tárgyakra is; mi több, a névmási tárgy helyzete olyannyira szilárd, hogy a legtöbb esetben a VO szórendet megbolygató kontaktushatásnak is ellenáll.

A VprO szórend preferálásán nem változtatott a görög kontaktushatás sem: amikor a cigányság a 10. század környékén megérkezett Kis-Ázsiába és Európába, a Bizánci Birodalom hivatalos nyelve, a görög nagyon erős befolyással volt nyelvükre. Ez nemcsak görög szavak kölcsönzésében nyilvánult meg, hanem a romaniba egyrészt görög eredetű nyelvi elemek kerültek (képzők, határozott névelő), másrészt szórendjére általában jellemző volt a görög szórend követése (Matras 2002: 111). A görögben a névmási tárgy preverbális pozícióban van – a görög befolyás mértékének tükrében nem lett volna meglepő, ha a cigány ebben is igazodik a göröghöz, ez azonban nem így volt, a korai romaniban a névmási tárgy megmaradt posztverbális helyén (Matras 2002: 111).

A Balkánon beszélt cigány nyelvváltozatok a későbbiekben is megőrizték a névmási tárgy igét követő helyét (Boretzky 1996b: 97–98; Matras 2002: 173). A VprO szórend alól a nyugati szláv területeken beszélt dialektusok a kivételek: ezekben a névmási tárgy a szláv kontaktus hatására megjelenhet az ige előtt is (Matras 2002: 168, 206; Matras – Adamou 2020: 343). A következő példák a névmási tárgy hagyományos (1), illetve szláv kontaktushatásra megváltozott helyzetét (2) illusztrálják:

- (1) magyarországi romungró
šajnin-djom **le** *taj* *di-njom* **le**
 megsajnál-1SG.PRF ő.ACC és ad-1SG.PRF ő.ACC
māro
 kenyér
 'Megsajnáltam, és adtam neki kenyeret.'

³ Megjegyzendő azonban, hogy a prákrit proto-romani nem SVO, hanem SOV szórendű volt, ld. Bubenik 1995: 14.

(2) polska roma

juj les čume-da andre poličko
 ő.NOM ő.ACC csókol-3SG.PRS PREP arc

'Arcon csókolja.' (RMS PL-018)

A német kontaktushatásnak kitett, a déli centrális változat vend ágába tartozó burgenlandi romaniban Wogg – Halwachs (1998: 59–64) felmérései alapján az OV mindent összevetve gyakoribb a VO szórendnél;⁴ a névmási tárgy azonban az esetek többségében posztverbális pozícióban van. A VprO szórend a nem-vend ágon, azaz a romungróban is megőrződött: noha határozószavak után, hangsúlyos pozícióban, valamint kérdőszó vagy vonatkozó névmás után jellemző a névmási tárgyak preverbális pozícióba kerülése, a semleges mondatokban a VprO szórend domináns: a saját romungró felvételeinkből, Vekerdi (1985) meséiből, továbbá a LACR és az RMS számára készült interjúkból 462 mondatpéldányt megvizsgálva a VprO sorrend 423 esetben fordult elő, ez 92%-os arány. Ez a szám a semleges szórendű, igekötős igét nem tartalmazó mondatokat foglalja magában: a nem semleges szórendű mondatokat azért nem számítottuk bele, mert egy mondatrész vagy elem hangsúlyozása befolyásolja a szórendet; az igekötős igéket pedig azért nem, mert – amint arról a következő, 4. részben szó lesz – esetükben szintén felborul a VprO szórend.⁵ Mielőtt részletesebben is foglalkoznánk ezzel, szeretnénk néhány bekezdés erejéig kitérni a romani igekötős igékre.

3.2. Igekötős igék a romaniban

A cigányság nyelvében Európába érkezésük előtt nem voltak igekötők, ezek megjelenése a kontaktushatás számlájára írható (Bodnárová – Wiedner 2020: 314). Az igekötők mindenekelőtt olyan dialektusokban jelentek meg, amelyek gazdag igekötő-, vagy azzal „rokon” igemódosító-rendszert tartalmazó nyelvvel kerültek kontaktusviszonyba. Ilyen például az ausztriai szintő (német hatás), az ausztriai lovári, a magyarországi szintő és a vend (német és magyar hatás; Schrammel 2005: 100; Bodnárová – Wiedner 2015: 197), a romungró és az északi oláh cigány (magyar hatás; Bod-

⁴ A VO versus OV szórend attól is függ, rejtett-e az alany a mondatban vagy sem.

⁵ A vonatkozó alárendelő, illetve a névmási tárgyon kívül határozószót is tartalmazó mondatok esetében azt találtuk, hogy az alárendelés, illetve a határozószavak jelenléte úgy befolyásolja a szórendet, hogy a névmási tárgy preverbális helyre mozog. A jelenség tanulmányozása meghaladja e tanulmány kereteit, ezért az ilyen típusú mondatok szintén nem kerültek bele az elemzésbe.

nárová – Wiedner 2020: 318), valamint a bolgár cigány (igei prefixumok szláv–bolgár hatásra; Schrammel 2002).

A jelen pontban vizsgált elemeket igeekötőknek tekinti a szakirodalom; ekként hivatkozik rájuk többek között Elšík et al. (1999: 372 kk), Matras (2002: 158–159), Elšík (2007: 269, 270, 279), Bodnárová – Wiedner (2020) a romungró, valamint Wogg – Halwachs (1998: 18), Matras (2002: 158–159), Bodnárová (2015), Bodnárová – Wiedner (2015) és Schrammel (2005) a vend kapcsán. A szakirodalom hagyománya mellett ezen elemek igeekötőként való elemzése mellett alakítani és funkcióbeli megfontolások szólnak, illetve az, hogy szintaktikailag úgy viselkednek, mint a magyar igeekötők;⁶ vö. a következő magyar és (romungró) romani mondatok szórendjét:

- (3) semleges mondat, egyenes szórend: igeekötő – ige szórend

āri gē-jom ole papinj-enca uppo rīto
ki megy-1SG.PRF DET liba-PL.INSTR PREP rét

’**Kimentem** a libákkal a rétre.’

- (4) felszólító mód: ige – igeekötő szórend

dža-Ø āri athar
megy-IMP ki innen

’**Menj ki** innen!’

- (5) fókusz: ige – igeekötő szórend

phuse-ha učhar-djom ānde o padlōvo
szalma-INSTR takar-1SG.PRF be DET padló

’Szalmával **takartam be** a padlót.’

- (6) tagadás: ige – igeekötő szórend

mozdulin-el de astān na uštj-el uppe
megmozdul-3SG.PRS de aztán NEG kel-3SG.PRS fel

’Megmozdul, de aztán **nem kel fel**.’

A cigány igeekötők alakilag lehetnek szó szerinti átvételek a forrásnyelvből (romungró: *sīt* < magyar *szét*) vagy tükörfordítással létrehozott, a helyhatározók grammatikalizálódásával járó elemek, úgymint *ānde* ’be’ az *and(r)e* ’bent’ adverbiumból (Bodnárová – Wiedner 2015: 199). Ami a

⁶ A magyar igeekötökhöz ld. pl. É. Kiss 2008, különösen az 51–52. oldal a szórenddel kapcsolatban.

funkciójukat illeti – kontaktusnyelvbeli megfelelőikhez hasonlóan, ottani jelentésüket megőrizve⁷ –, rendszerint akcióminőséget vagy irányultságot fejeznek ki (Matras 2002: 158; Schrammel 2005: 99; a magyarországi vendhez: Bodnárová – Wiedner 2015: 203).

Eredetileg a romaniban csak néhány ige inherensen direkcionális – például: *ušťjel* 'felkel, feláll', *bešel* 'ül, leül' –, a mozgás vagy cselekvés irányát így legtöbbször az ige után álló helyhatározóval fejezik ki. Ezek rendszerint alkalmi összetételek, csupán egy-két lexikalizálódott, idiomatikus V + helyhatározó összetétel akad (Schrammel 2005: 102). A helyhatározók hagyományosan posztverbális pozícióban állnak a romaniban (Boretzky 1996b: 109). Igekötővé válásuk azt is jelentette, hogy egyes dialektusokban preverbális helyre kerültek (ahogy azt Kiefer (2010: 159) említi a lovári kapcsán: *žal āndre* > *āndre žal*; hasonlóképpen a romungróban *džal ande* > *ānde džal* 'bemegy').

Az igekötők megjelenése előtt a romaniban nem volt olyan grammatikai elem vagy művelet, amely szisztematikusan reprezentálta volna az ige akcióminőségét (Schrammel 2005: 102). Az igekötő–ige összetételek az eredeti igétől akcióminőségben, sőt, olykor valenciában is különböznek (7–8):

- (7) ausztriai szintó
xáčel (tr/intr) 'éget vmit; ég' : *teli xáčel* 'leéget, leég' (Schrammel 2005: 110)
- (8) nógrádi romungró
thabol (intr) 'ég' : *tēle thabol* 'leég'

A némettel kölcsönhatásban lévő romani változatok esetében a cigány nyelvi struktúrák változását Schrammel (2005: 99) konvergenciaként – „a nyelvi struktúráknak a kontaktusnyelvvvel mutatott nagyobb fokú hasonlóság irányába történő szinkronizációjaként” – írja le. Az ausztriai szintó kapcsán Schrammel (2005: 105) azt figyelte meg, hogy egyrészt az igemódosító–ige elválás szempontjából a németet tükrözi (azaz amelyik módosító elválhat a németben az igétől, az a szintóban is ugyanígy viselkedik, függetlenül kölcsönzött vagy tükörfordított mivoltától). Másrészt az

⁷ Schrammel (2005: 108) az általa vizsgált ausztriai szintó és lovári, valamint burgenlandi romani esetében azt találta, hogy a romani igekötők jelentése azonos a német igekötőkével. A romungró adatok hasonló képet mutatnak.

igekötő és az ige sorrendje nagymértékben másolja a németet.⁸ A burgenlandi romanit illetően Schrammel (2005: 106) a további korpuszelemzés szükségessége mellett azt a megállapítást kockáztatja meg, hogy a burgenlandi romani „nem másolja jelentős mértékben a kontaktusnyelv szintaktikai mintázatát”, ahol a kontaktusnyelv alatt a német értendő.

A romungróban és a magyarországi vendben az igekötős igés mondatok szórendje leggyakrabban a kontaktusnyelvét, vagyis a magyarét követi.⁹ Semleges kijelentő és kérdő mondatban az igekötő általában megelőzi az igét, összehasonlító szerkezetekben pedig követi. Felszólító (Elšík et al. 1999: 373–374), valamint tagadó és fókuszos mondatokban az ugyancsak a magyarnak megfelelő ige – igekötő minta található; és mind a vend, mind a romungró a magyarhoz hasonlít az igekötős ige mellett segédigét és modális elemet tartalmazó mondatok szórendjében (bővebben ld. 5. pont).

A fentebb tárgyalt romani VO szórenddel összefüggésben megjegyzendő, hogy az igekötős igét tartalmazó¹⁰ mondatokban (semlegesekben és felszólítóokban egyaránt) a magyar is a VO rendet követi; ezért az igekötős igék átvétele e tekintetben vagy egyáltalán nem gyakorolható hatást a cigány mondatok szórendjére, vagy ha gyakorolt, akkor ezt éppen a VO rendet erősítően kellett tennie.

Ezen pont összefoglalásaként az állapítható meg, hogy egyrészt a romani őrizni látszik a VO szórendet, másrészt még ha kontaktushatásra elmozdulás is történik a hagyományos szórendtől, a pronominális tárgyak hajlamosak ellenállni ennek a hatásnak és megmaradni az ige mögött. Az igekötős igék bekerülése a centrális nyelvjárásokba természetesen szintaktikai, szórendi változásokkal is együtt járt; de éppen a romungró esetében azt lehetne várni, hogy az ezen változások alapjául szolgáló minta (a

⁸ Az ausztriai szintóban előfordulhat, hogy a szórend nem a német mintázatot követi, hanem megmarad a hagyományos V + helyhatározó felépítés. Schrammel (2005) ebben annak jelét látja, hogy ezekben az esetekben a helyhatározót nem igemódosítóként, hanem továbbra is adverbiumként elemzik; ilyenformán a szórend az igemódosítóvá válás indikátora lehet.

⁹ Általában a déli centrális cigányhoz ld. Bodnárová – Wiedner 2020: 323; a vendhez: Bodnárová 2015: 273–274 és Bodnárová – Wiedner 2015: 201–202. Ugyanitt Bodnárová és Wiedner (2015: 202) azt is megemlíti, hogy a magyarországi vend változatokból a „német szintaktikai minta teljesen kiveszett,” mert a német főmondatokban az ige a második, míg az igekötő mondatvégi pozícióba kerül. A burgenlandi romanihoz: Schrammel 2005: 106.

¹⁰ Nem igekötős igék esetében a tárgy határozottsága összefügg a szórenddel: *könyvet olvasok vs. elolvasom a könyvet*, de **könyvet elolvasom*.

magyar VO szórend) nem a hagyományos VO szórend ellenében, hanem azt erősítően hat.

4. Amiről az adatok tanúskodnak: a ragozott névmások beékelése

A kutatócsoportunk rögzítette interjúk elemzése során olyan tendencia körvonalazódott, hogy a romungróban a névmási tárgy helye semleges mondatokban az igekötő és az ige között van. Bodnárová – Wiedner (2020: 323) általában a déli centrális cigánnyal – melybe a vend és burgenlandi romani mellett a romungró is beletartozik – kapcsolatban érintőlegesen megemlíti a névmási tárgy e viselkedését: „a tárgyesetben álló névmások az igekötő és az ige közötti pozícióban vannak, míg a magyarban az igekötős ige után állnak.” Wogg – Halwachs (1998: 62) expliciten felhívják erre a figyelmet a burgenlandi romani kapcsán. Bodnárová (2015: 273–274) és Bodnárová – Wiedner (2015: 202) a magyarországi vendet illetően tesznek erről említést, habár az általuk hozott példa nem tárgyesetű névmást, hanem részes esetűt szerepeltet. A romungróra vonatkozólag Boretzky (1996b: 110) tesz zárójeles észrevételt az igekötő és az ige szórendjének vizsgálata során; példája Vekerdi (1985: 270)-ből származik: „*uppe le čhidinja* ’felhajította’ jelentésben (bár a romaniban egy további, közbeékelte névmási tárggyal áll az, amit a magyarban nem kötelező kitenni, mert az igealak utal rá) [...]”

Ez a kettő (Bodnárová – Wiedner 2020, Boretzky 1996b) az összes általunk ismert szakirodalmi említése annak, hogy az igekötő – névmási tárgy – ige szórend a romungróban is megtalálható. Fontos felhívni a figyelmet egyrészt arra, hogy Bodnárová – Wiedner (2020) csak közvetetten, nem kifejezetten a romungróról, hanem általában a déli centrális romani változatokról beszél; másrészt pedig arra, hogy Boretzky (1996b) csak az E/3 névmási tárgyról ejt szót, az egyéb számban-személyben és esetben lévőkről nem (ezeket a névmásokat az E/1 és E/2 névmási tárgy kivételével a magyarban is kötelező kitenni, nem lehet elhagyni őket; vö. Boretzky (1996b) imént idézett megjegyzése arról, hogy a magyarban erre utal az igealak).

Mielőtt részletekbe bocsátkoznánk az igekötős ige + ragozott névmás konstrukciót illetően, előljáróban érdemes leszögezni, hogy nem névmási tárgyak semleges szórendű mondatokban nem kerülhetnek be az igekötő és az ige közé sem a romungróban, sem a magyarban, sem pedig – a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága alapján – más déli centrális cigány dialektusokban:

(9) **āri* *o* *vuder* *phara-djom*
 ki DET ajtó nyit-1SG.PRF
 vö.

(10) *āri* *phara-djom* *o* *vuder*
 ki nyit-1SG.PRF DET ajtó
 'Kinyitottam az ajtót.'

Az általunk készített interjúk során összesen 35 igekötős igét és névmási tárgyat is tartalmazó, semleges szórendű mondat hangzott el. Ebből 31 esetben (89%) volt a szórend igekötő – névmási tárgy – ige:

(11) *āri* ***le*** *sabadītin-dja* *andar* *i* *börtönja*
 ki ő.3SG.ACC szabadít-3SG.PRF PREP DET börtön
 'Kiszabadították a börtönből.'

(12) *tēle* ***le*** *alkudin-dja* *taj* *tjin-dja*
 le ő.ACC alkud-3SG.PRF és megvesz-3SG.PRF
le *ōčōn*
 ő.ACC olcsón
 'Lealkudta, és megvette olcsón.'

(13) *igērin-djom* *le* *de* *tēle* ***le*** *tagadin-djom*
 megígér-1SG.PRF ő.ACC de le ő.ACC tagad-1SG.PRF
 'Megígértem, de letagadtam.'

(14) *adjig* *āri* ***le*** *asal-ahi* *mēg* *na*
 addig ki ő.ACC nevet.3SG-IPFV amíg NEG
čhala-dja *le*
 üt-3SG.PRF ő.ACC
 'Addig nevetett rajta, amíg meg nem ütötte.'

(15) *bīzin-djom* *ande* *leste* *de* *ande* ***man***
 megbízik-1SG.PRF PREP ő.LOC de be én.ACC
čhin-dja
 csap-3SG.PRF
 'Megbízta benne, de becsapott engem.'

A 35 mondatból kettőben a névmási tárgy valójában E/1,¹¹ illetve E/3 visszaható névmás volt, ez ékelődött be az igekötő és az ige közé:

- (16) *dunjha-ha* *ānde* ***man*** *učhar-av* *mer* *nā*
 dunyha-INSTR be én.REFLtakar-1SG.PRS mert nincs
man *paplano*
 én.ACC paplan

’Dunyhával takarózom, mert nincsen paplanom.’

- (17) *fes* *āri* ***pes*** *čhiv-el* *andar* *i*
 mindig ki ő.REFL szökik-3SG.PRS PREP DET
robija kan *astar-el* *le*
 börtön amikor elfog-3SG.PRS ő.ACC

’Mindig kiszökik a börtönből, amikor elfogják.’

Ezek a mondatok alátámasztják Bodnárová – Wiedner (2020) fentebb idézett állítását a névmási tárgyak beékelődéséről az igekötős igék belsejébe a centrális nyelvváltozatokban. A képet árnyalja az, hogy a 35 mondatból négy esetben (11%, 3 beszélőnél) fordult elő az igekötő – igekötős ige – névmási tárgy sorrend. Ebből a négy esetből kettő ugyanattól a beszélőtől, egy vanyarci (Nógrád megye) lakostól származik. A LACR számára Vanyarcon készült interjú hat igekötős ige + névmási tárgy konstrukciót tartalmazott; a névmási tárgy ezek mindegyikében (100%) posztverbális helyen volt, nem pedig az igekötő és az ige között. Az, hogy egyedül Vanyarcon nem fordult elő névmási beékelődést tartalmazó adat, arra enged következtetni, hogy az igekötő – névmási tárgy – ige az általános minta; egyúttal felveti azt a kérdést is, hogy a „hagyományos” igekötő – ige – névmási tárgy szórendhez való szigorú ragaszkodás vanyarci lokális jelenség-e. Ennek eldöntéséhez további adatgyűjtésre van szükség.

A Vekerdi (1985) gyűjtötte, szintén romungró dialektusban elmondott cigány népmesékben a névmási tárgy beékelése az igekötő és az ige közé hasonló, noha nem annyira erős tendenciát mutat, mint az általunk rögzített interjúkban. A mesékben előforduló 92 releváns mondat közül 69 (75%) követte az igekötő – névmási tárgy – ige, 23 (25%) pedig a hagyományos VO szórend fényében várt igekötő – ige – névmási tárgy sorrendet. Ezen a 92 mondaton felül további 29 olyan volt, mely tartalmazott igekötős ígét és tárgyesetű névmást, de ige – névmás – igekötő sorrendben (18). Az

¹¹ Az E/1 személyű visszaható névmás alakilag egybeesik az E/1 függő esetű névmással.

ilyen típusú szórend feltételezésünk szerint az elbeszélői stílussal áll összefüggésben; ennek megerősítése további kutatást igényel.

- (18) *Adaleha cidi-nje le āri.*
 ezzel kihúz-3PL.PRF ő.ACC ki
 'Ezzel kihúzták őt.' (Vekerdi 1985: 276)

Ugyanekkor az igekötős igét és egyéb, függő esetben álló névmást tartalmazó mondatok követik az igekötős ige + tárgyesetű névmás konstrukció szórendi mintázatát, vagyis a függő esetű névmások is bekerülnek az igekötő és az ige közé, és ebben – Vekerdi (1985) népmeséiben legalábbis – némileg egységesebb képet mutatnak a tárgyesetű névmást tartalmazóknál. A Vekerdi (1985)-féle anyagban 41 példányból 36 esetben (88%) került be a függő esetű névmás az igekötő és az ige közé. Vekerdi (1985) adatainak statisztikáját a 2. táblázat összegzi.

2. táblázat: Személyes névmások beékelése Vekerdi (1985) romungró népmeséiben

	Összes mondatpéldány	Az összes mondatpéldányból		
		VO szórend	beékelődő névmás	beékelés aránya
Igekötős ige + nm.-i tárgy	92	23	69	75,0%
Igekötős ige + függő nm.	41	5	36	87,8%
Összesen:	133	28	105	78,9%

A saját romungró felvételeinkben előfordultak ugyan függő esetű névmást tartalmazó mondatok, függő esetű névmást és igekötős igét tartalmazók azonban nem. Mindazonáltal a függő esetű névmások beékelésével találkozhatunk Bodnárová (2013) – hat mondatpéldányból négy esetben (67%) – és Oláh (2022) elbeszéléseiben ((19–23) példamondatok).

- (19) *akanik uppe tu-ha sālin-av*
 most fel te-INSTR száll-1SG.PRS
 'most felszállok veled' (Vekerdi 1985: 292)

- (20) *āri lenca vāgtatin-dja*
 ki ők.INSTR vāgtat-3SG.PRF
 'kivágtatott velük' (Vekerdi 1985: 298)
- (21) *āri lestar kedn-ahi o lumbalmi*
 ki ő.ABL vesz.3PL-IPFV DET léggömb
 'kivették belőle a léggömböt' (Oláh 2022: 25)
- (22) *tēle leske mak-ja dū bari čham*
 le ő.DAT ken-3SG.PRF két nagy pofon
 'lekevert neki két nagy pofont' (Oláh 2022: 53)
- (23) *atji phuv upre lende čhid-en*
 annyi föld rá ők.LOC szór-3PL.PRS
 'annyi földet szórnak rájuk' (Bodnárová 2013: 95)

A forrásanyagban kevés olyan mondat van, mely két ragozott névmást is tartalmaz. Ebben az esetben a két névmás közül az egyik bekerül az igekötő és az ige közé, a másik az ige mögötti „kanonikus” helyén marad. Ez a rendelkezésünkre álló néhány mondat nem elegendő ahhoz, hogy meg lehessen ítélni: van-e tendencia arra, a ragozott névmások közül melyik mozog be az igekötős ige belsejébe.

A forrásanyagokban két olyan példával találkoztunk (24, 25), melyben két névmás szerepelt, és mindkettő beékelődött az igekötő és az ige közé.¹² Az ilyen típusú mondatok megítéléséhez (idiolektusra jellemző-e vagy sem, a beszélők milyen arányban találják agrammatikusnak stb.) további tesztekre és adatgyűjtésre van szükség.

- (24) *Os valasar tēle la uppal mandar čhin-djom*¹³
 de valahogy le ő.ACC.F PREP én.ABL szed-1SG.PRF
 'De valahogy leszedtem őt magamról.' (Bodnárová 2013: 119)

¹² Nem a feldolgozott forrásanyagban, hanem Bodnárová (2015: 222) vendről szóló disszertációjában fordul elő még egy példamondat két beékelődő névmással (ott a 110-es példa):

meg le mange pariker-dja
 meg ő.ACC én.DAT köszön-3SG.PRF
 'Megköszönte nekem (azt).'

¹³ A magyarban a *róla* a személyes névmás ragozott alakja is lehet – az *uppal mandar* magyar mintára névmásként értelmeződött, ezért jelenhetett meg az igekötős ige belsejében.

- (25) *po vīgo sa kethāne la tuke*
 PREP vég minden össze ő.ACC.F te.DAT
danderkerl-a
 harapdál-3SG.FUT

'a végén az egészet összeharapdálja neked' (Oláh 2022: 117)

A számunkra elérhető adatokban nem fordul elő az igekötős igék és a névmások összes szám–személy–eset kombinációja; az alábbi 3. táblázat azt szemlélteti, hogy az általunk feldolgozott forrásanyagban milyen névmási esetek jelentek meg az igekötő és az ige között.

3. táblázat: Személyes névmások az igekötős igék belsejében (saját felvételeink, Vekerdí (1985), Bodnárová (2013) és Oláh (2022) adatai alapján)

	Személy, egyes szám			
	1	2	3	
			M	F
Acc.	✓	✓	✓	✓
Dat.	✓	✓	✓	✓
Abl.	✓		✓	
Loc.	✓			✓
Instr.		✓		
	Személy, többes szám			
	1	2	3	
Acc.	✓	✓	✓	
Dat.			✓	
Abl.				
Loc.			✓	
Instr.		✓	✓	

Feltételezésünk szerint nincsen megkötés arra vonatkozóan, hogy milyen számban, személyben és esetben álló személyes névmások kerülhetnek be az igekötő és az ige közé; azaz a 3. táblázatban megfigyelhető hiányok nem az agrammatikusságra, hanem pusztán a nyelvi adat hiányára utalnak. Ennek alátámasztása mindazonáltal további kutatást, adatgyűjtést igényel.

A 4. táblázat az általunk rögzített felvételek, a LACR számára készített interjúk, Vekerdi (1985) meséi, valamint Bodnárová (2013) összesített adatait tartalmazza a romungróra vonatkozólag.

4. táblázat: Személyes névmások beékelése a romungróban – a saját felvételeink, a LACR-felvételek, Vekerdi (1985) és Bodnárová (2013) romungró anyagainak összesített adatai

	Összes mondatpéldány	Az összes mondatpéldányból		
		VO szórend	beékelődő nm.	beékelés aránya
Igekötős ige + névmási tárgy	146	33	113	77,3%
Igekötős ige + függő névmás	47	6	41	87,2%
Összesen:	193	39	154	79,8%

Az igekötős ige + ragozott névmás konstrukcióhoz köthető, hogy jóval szórványosabban ugyan, mint a ragozott névmások, de – amint az a Vekerdi (1985)-től származó adatokból kitűnik – az igekötő és az ige között határozói elemek is előfordulnak (26), akár a névmási tárggyal együtt is (27).

- (26) *āri avka thinjuv-av*
 ki úgy fārad-1SG.PRS
 'Úgy kifáradok.' (Vekerdi 1985: 300)

- (27) *de me akkor iš āri tut athar mentin-a¹⁴*
 de én akkor is ki te.ACC ADV ment-1SG.PRS
 'De én akkor is kimentelek téged innen.' (Vekardi 1985: 276)

Mielőtt rátérnénk az igekötős igék és névmások konstrukciójának összehasonlító elemzésére, fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a névmás beékelődése az igekötő és az ige közé nem kizárólag a romungró sajátossága, hanem tetten érhető a burgenlandi romaniban (Wogg – Halwachs 1998: 62) és a vendben is (Bodnárová 2015: 274). Kutatócsoportunk összesen három vend beszélővel készített interjút; a három interjúban az igekötős ige + névmás konstrukciónak öt példánya fordult elő, s ezek mindegyike az igekötő – névmás – ige sorrendben szerepelt. Ezek közül az egyik függő esetű névmást tartalmazó mondat volt:

- (28) *bāntin-dja amen ta amen pal leske*
 bánt-3SG.PRF mi.ACC és mi.NOM vissza ő.DAT
čhin-djam
 üt-1PL.PRF
 'Bántott minket, és mi visszaütöttünk neki.'

Vekardi (1985) két vend népmeséjében nemcsak, hogy megfigyelhető a névmások beékelődése, hanem e két mese alapján úgy tűnik, a vend egységesebb e tekintetben a romungrónál. A 36 igekötős igét és tárgyestű névmást tartalmazó semleges szórendű¹⁵ mondatból 32-ben (89%) ékelődött be a névmás, négyben (11%) pedig nem; de ebben a négy mondatban sem a várható igekötős ige – névmás a sorrend, hanem a névmás áll az első helyen, névmás – igekötő – ige sorrendet eredményezve (29).

¹⁴ Az 'innen' jelentésű *athar* és a névmások között elképzelhető kapcsolat. A magyar *innen*-t Kugler – Laczkó (2000: 167) a határozószói mutató névmások közé sorolja. Az *innen* kategorizálására vannak más alternatívák, de az Kugler – Laczkó megoldásából is látszik, hogy az *innen* (közelebbi vagy távolabbi) rokona a névmásoknak. Ezért nem vethető el, hogy – a (39–40) mondatban lévő *uppe*-hoz hasonlóan – a magyar *innen* mintájára a beszélő névmásként értelmezte az *athar*-t, ezért került be az igekötős ige belsejébe. Az *avka* viszont nem nagyon hozható összefüggésbe a névmásokkal; beékelődésének miertjére az *avka* általános viselkedésének analízise adhat választ.

¹⁵ Amint korábban is utaltunk rá, a fókusz, a topik és a felszólító mód is befolyásolja a szórendet, ezért ezeket a mondatokat nem vettük bele az elemzésbe.

Nem kizárt, hogy a cigány adatközlő valamilyen oknál fogva hangsúlyozni szeretne volna a névmást, és ezért mozgatta az ige elé.¹⁶

- (29) *mer t' õv daral-ahi, ham mēg le*
 mert is ő fél.3SG-IPFV de még ő.ACC
tēl muk-le
 le ereszt-3PL.PRF

'mert ő is félt, de mégis leeresztették' (Vekkerdi 1985: 373)

Az igekötős ige + függő esetű névmás kombináció öt mondatpéldányban fordult elő a vend mesékben; ezekből négy volt igekötő – névmás – ige szórendű.

Vekkerdi (1985) vend népmeséinek összesített adatait az 5. táblázat ilusztrálja (az „OV szórend” oszlop felirata azt a tényt tükrözi, hogy a semleges szórendű, de nem névmásbeékelést alkalmazó mondatok szórendje ragozott névmás – igekötős ige).

5. táblázat: Személyes névmások beékelése Vekkerdi (1985) vend népmeséiben

	Összes mondatpéldány	Az összes mondatpéldányból		
		OV szórend	beékelődő névmás	beékelés aránya
Igekötős ige + névmási tárgy	36	4	32	88,8%
Igekötős ige + függő névmás	5	1	4	80,0%
Összesen:	41	5	36	87,8%

A Bodnárová-gyűjtemény (2013) vend anyagában egyetlen igekötős ige + névmási tárgy konstrukció fordul elő, még hozzá beékelődő formában.

¹⁶ Vekkerdi (1985) két vend meséje nem szabad elbeszélésből született, hanem az adatrögzítő magyar nyelven felolvasta a szöveget, amelyet a vend beszélők ezután lefordítottak. A magyar forrásszöveg semleges szórendű volt („mert ő is félt, de csak leeresztették”; 277. oldal).

A vend–nem-vend dialektusok közötti átmenetet képviselő versendi szövegek sokkal gazdagabbak ebben a tekintetben: 59 mondatban fordult elő igeikötős ige ragozott névmással együtt, ebből 53-ban (89,8%) az igeikötő – névmás – ige sorrendben. A versendi adatokat a 6. táblázat részletezi.

6. táblázat: Személyes névmások beékelése Bodnárová (2013) versendi elbeszéléseiben

	Összes mondatpéldány	Az összes mondatpéldányból		
		VO szórend	beékelődő névmás	beékelés aránya
Igeikötős ige + nm.-i tárgy	52	5	47	90,4%
Igeikötős ige + függő nm.	7	1	6	85,7%
Összesen:	59	6	53	89,8%

5. Romani igeikötős igék egyéb konstrukciókban

A jelen pont megalapozásaként egy mondatban összefoglaljuk az eddigieket: a burgenlandi romaniban, a magyarországi romungróban és vendben is a ragozott névmások – legyenek akár tárgyesetben, akár függő esetben – hajlamosak bekerülni az igeikötő és az ige közé. Ez két szempontból is váratlan. Az első, hogy a bevezetőben írtaknak megfelelően a romani hagyományosan VO szórendű; és ez különösen így van a névmási tárgyak esetében (VprO). Emlékeztetőül: az általunk feldolgozott romungró forrásanyagok amellet tanúskodnak, hogy a romungróban a nem igeikötős igék esetében nagyon erős hajlam van a hagyományos szórend követésére (462 semleges mondatpéldányt vizsgálva a mondatok 92%-ban VprO, és csak 8%-ban prOV szórendűek).¹⁷

A második szempont, amely miatt a ragozott névmások beékelődése váratlan lehet, az, hogy úgy a vend, mind a nem-vend dialektusokban az igeikötős igék kontaktushatásra jelentek meg: a romungróban a magyar, a burgenlandi romaniban és a vendben pedig a német és a magyar nyelv egyaránt forrásul szolgálhatott. Erre tekintettel előbb érdemes megnézni,

¹⁷ Ez az arány a saját romungró felvételeink, Vekerdi (1985) meséi, továbbá a LACR és az RMS számára készült interjúk összesített számait tükrözi.

hogy általában véve az igekötős igét tartalmazó mondatok szórendjében mennyire érvényesül a kontaktushatás.

Az ausztriai szintó ugyan nem déli centrális változat, de közös vonása ezekkel az, hogy nyelvi kölcsönhatás eredményeként megjelentek benne az igekötők, ezért összehasonlítási alapul szolgálhat a déli centrális dialektusok vizsgálatakor. Schrammel (2005: 105) azt figyelte meg az ausztriai szintó kapcsán, hogy az igekötő és az ige sorrendje nagymértékben másolja a németet – a kontaktusnyelvi szórend követésének a jelen tanulmány szempontjából a legfontosabb vonatkozása, hogy az ausztriai szintóban kizárólag az infinitiváló *ti / te* kerülhet az igekötő és az ige közé (a németben ugyanez jellemző a *zu* morfémára). A (30–31) példa ezt mutatja be; a *te* infinitiváló partikuláról bővebben ld. az 6.2. részt.

(30) ausztriai szintó

<i>me</i>	<i>kam-aw</i>	<i>nīt</i>	<i>vri</i>	<i>ti</i>	<i>džal</i>
én	szeret-1SG.PRS	NEG	ki	PTCL	megy.INF

’Nem szeretnék kimenni.’

(31) német

<i>wenn</i>	<i>ihr</i>	<i>euch</i>	<i>nicht</i>	<i>fürchte-t</i>	<i>hinaus zu</i>
ha	ti	REFL	NEG	fél-2PL.PRS	ki PTCL

gehen
megy.INF

’Ha nem féltek kimenni [...]’ (Schrammel 2005: 105)

Úgy tűnik, a szintóval ellentétben a burgenlandi romanira kisebb hatást gyakorolt a német szórendi mintázat. Ez nem csupán abban nyilvánul meg, hogy a burgenlandi romaniban más az igemódosító–ige szórend, mint a németben (Wogg – Halwachs 1998: 18), hanem abban is, hogy az infinitiváló *te* partikulán kívül segédigék (32), modális elemek (33), illetve a névmási tárgy (34) is az igekötő és az ige közé kerülhet (Wogg – Halwachs 1998: 18, 62).

(32) *tel* *ovnahi* *gende*
le AUX.3PL. PRF számol.3PL.PTCP

’Le lettek számolva.’ (Wogg – Halwachs 1998: 18)

(33) *auf* *šaj* *baunin-as*
fél MOD épít-1PL.PRS

’Fel lehet építenünk.’ (Wogg – Halwachs 1998: 18)

- (34) *tel le muk-le*
 le ő. ACC enged-3PL.PRF
 'Leengedték.' (Wogg – Halwachs 1998: 62)

A burgenlandi romani a (32–34) mondatok szórendje tekintetében a romungróra és a magyarországi vendre, ezáltal pedig a magyarra emlékeztet, hiszen a magyar igeekötős igeik szórendje nagyban befolyásolta a romungrót (Bodnárová – Wiedner 2020: 323) és a vendet is (Bodnárová – Wiedner 2015: 201–202).¹⁸

Az igeekötő és az ige között megjelenő elemek fajtájában a romungró nagy hasonlóságot mutat a burgenlandi romanival és – a ragozott névmások beékelését leszámítva – a magyarral. Arra, hogy tárgy- és függő esetű névmások állnak az igeekötő és az ige között a romungróban, a korábbiakban számos példát láttunk; az alábbiakban az egyéb eseteket – segédigék (pl. (35) *kampol* 'kell'), modális elemek (pl. (36) *šaj* 'lehet'), infinitiváló partikula (pl. (37) *te*)¹⁹ – illusztráljuk egy-egy példával. A glosszából is látható, hogy a cigány szórend megegyezik a magyarral. Néhány bekezdéssel lentebb kitérünk erre, de már itt szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy e három eset valójában nem vezethető vissza rokon szerkezetekre, a felszínen mindazonáltal hasonlóknak tűnnek, a magyarra emlékeztető szórend mellett ez is indokolja bemutatásukat.²⁰

- (35) *o pokrōc āri kampol te thovel*
 DET pokróc ki kell.AUX.PRS PTCL mos.INF
mer melale (sic!) hi
 mert koszos COP
 'A pokrócot ki kell mosni, mert koszos.'

¹⁸ Ugyanitt Bodnárová – Wiedner (2015: 202) azt is megjegyzi, hogy a magyarországi vend változatokból a „német szintaktikai minta teljesen kiveszett.”

¹⁹ Schrammel (2005: 105) azt feltételezi, hogy a *te* beékelődése német minta követése, azonban tekintettel arra, hogy ugyanez a jelenség megvan a romungróban, mi ezt nem tartjuk valószínűnek. A *te* és az igeekötős igeik viszonyát a következő fejezet tárgyalja bővebben.

²⁰ Köszönöm Dékány Éva észrevételeit a segédigét tartalmazó mondatok elemzéséhez.

- (36) *adā čak o belšōno falo, adā tēle*
 DEM csak DET belső fal, DEM le
šaj kern-as (sic!)
 MOD csinál-1PL.PRS

‘Ez csak belső fal, ezt le lehet bontanunk.’ (LACR, Mohora)

- (37) *na džan-dja pāle te vakeren*
 NEG tud-3SG.PRF vissza PTCL beszél.INF

‘Nem tudott visszabeszélni.’

A forrásanyagban alig akadt olyan tagmondat, amely igekötős igét, segédigét, infinitiváló partikulát és ragozott névmást is tartalmaz. Az előforduló néhány példa mindenesetre azt mutatja, hogy a segédigét és az infinitiváló partikulát közrefogja az igekötő és az ige, a ragozott névmás pedig az esetek többségében posztverbális pozícióban marad (38–39), noha elmozdulása sem kizárt (40–41):

- (38) *phen-dja lake, hodj akani tēle kampe*
 mond-3SG.PRF neki.F hogy most le kell.AUX.PRS
te paštjaren la
 PTCL fektet.INF ő.ACC.F

‘mondta neki [a lánynak], hogy most le kell fektetnie őt [a macskát]’ (Oláh 2022: 41)

- (39) *prēko kamp-jom te māsinen uppe²¹*
 át kell.AUX-1SG.PRF PTCL mászik.INF rajta

‘Át kellett rajta másznom.’ (LACR, Ecseg; LACR, Mohora)

- (40) *prēko kamp-jom uppe te māsinen*
 át kell.AUX-1SG.PRF rajta PTCL mászik.INF

‘Át kellett rajta másznom.’ (RMS HU-009, romungró)

- (41) *našokā an-na tre da-ke o*
 nemsokára hoz-3PL.FUT te.POSS anya-DAT DET
koporšōvo taj ānde la kampla
 koporsó és be ő.ACC.F kell.AUX.FUT

²¹ A magyarban a *rajta* a személyes névmás ragozott alakja is lehet – a fenti példákban az *uppe* magyar mintára névmásként értelmeződött, ezért jelenhetett meg az igekötős ige belsejében.

te pašjaren

PTCL fektet.INF

’Nemsokára hozzák anyádnak a koporsót, és bele kell őt fektetni.’ (Oláh 2022: 79)

A (35–41) mondatok hiába épülnek fel nagyon hasonló elemekből (igekötős ige infinitívuszi szerkezetben, ragozott névmás, segédige), a hasonló szórend eltérő szerkezetet takar. Az igekötő – segédige / modális ige – ragozott ige / infinitívusz szerkezet a magyarban is előfordul:

(42) Be fogok/akarok/szeretnék/szoktam menni az előadásra.

(43) Be szabad menned.

(44) János be kell, hogy fejezze a munkát. (É. Kiss 2008: 48, az eredetiben 92.a–c)

(45) Át kellett másznom rajta.

Ezekben a mondatokban a szórend az igekötő hosszú mozgatásának (*long-distance movement*) az eredménye, mert az alárendelt mondatból mozog fel a főmondatba (É. Kiss 2008: 46–48).²² Ennek tükrében a (38–41) cigány mondatok között is különbség teendő: a (38–39)-ben a ragozott névmás az eredeti helyén maradt, nem mozgott el; az utolsó, (41)-ben viszont az igekötővel együtt a névmási tárgy is hosszú mozgatáson esett át, és került fel ezáltal a főmondatba. A (40) azért érdekes, mert az *uppe* elmozdult ugyan kanonikus posztverbális helyéről, de a (41)-essel ellentétben nem lépte át a tagmondathatárt, hanem továbbra is az alárendelt mondatban van, vö. a (46) mondattal. A *nāš* nem vált ki igekötőmozgatást, a névmási tárgy mindazonáltal beékelődött az infinitívuszi igekötős ige belsejébe, létrehozva az igekötő – névmási tárgy – infinitíváló partikula – ige szórendet:

(46) *Nāš ār le te bīrin-av*
 nem_tud ki ő.ACC PTCL bír-1SG.PRS
asi dūk hi man!
 olyan fájdalom COP én.OBL

’Nem tudom elviselni, olyan fájdalmam van.’ (Bodnárová 2013: 93)

Ezek a példák nemcsak arra világítanak rá, hogy a segédige + infinitívusz + ragozott névmás konstrukcióban a ragozott névmás pozíciója nem mu-

²² Az a jelenség, hogy az igekötő felmozog a véges ige elé, *particle climbing* néven ismert, vö. É. Kiss – van Riemsdijk 2004: 18–22.

tat egységes képet, hanem arra is, hogy ha el is mozog, akkor sem rögzült, hogy hova: a segédige mögé, de továbbra is az alárendelt mondaton belül maradva (40), vagy a segédige elé, a főmondatba felmozogva (41).

A fentiek fényében a látszólagos hasonlóság dacára két különböző konstrukcióval van tehát dolgunk a cigányban. Az egyik a segédigét / módalis elemet tartalmazó, az igekötőt hosszú mozzgatással előre vivő szerkezet, a másik pedig az igekötős igéből, esetlegesen az ebből képzett infinitívusból, ragozott névmásból vagy egyéb elemből (pl. *avka*, *athar*; vö. (26) és (27)) felépülő struktúra. Előbbiek kívül esnek a dolgozat tárgykörén – a 7.1.4. alfejezet foglalkozik ugyan velük, ám más aspektusból; e helyütt annyit szeretnénk megjegyezni, hogy esetükben igen valószínűnek tartjuk a magyar kontaktushatásra kialakuló szórendet.

Utóbbiaknál viszont a magyar mintának éppen a romaniban észlelt jelenség ellenében kellene hatnia, amennyiben a magyarban semleges mondatokban az igekötő – tárgyesetű / függő esetű névmás, valamint a határozó – ige sorrend agrammatikus; ráadásul éppen a cigány VprO tendenciának megfelelő szórend a grammatikus, ld.

- (47) *Kiszabadítottak titeket a börtönből.*
vö.
**Ki titeket szabadítottak a börtönből.*
- (48) *Elmondom neki a mesét.*
vö.
**El neki mondom a mesét.*
- (49) *Úgy kifáradok.*
vö.
**Ki úgy fáradok.*

A névmások és a határozók tehát a magyarban semleges mondatokban nem kerülhetnek az igekötő és az ige közé, a cigány infinitíváló partikulával rokon magyar elem pedig nincsen, ezért ezek beékelődésével kapcsolatban csaknem teljes bizonyossággal kizárható a kontaktushatás. Az infinitívuszi és a beékelődő ragozott névmási szerkezet hasonlósága miatt célszerűnek látszik alaposabban is körüljárni a főnévi igeneves szerkezetet a következő szakaszban.

6. A *te*-vel képzett infinitívusz

6.1. A *te* mondatbevezetőként

Önmagában a *te* változatos funkciókat lát el a legtöbb romani változatban. Lehet mellékmondatokat bevezető kötőszó (Matras – Tenser 2016: 344), szolgálhat a felszólító mód jelölésére (Vekardi 1981: 34) vagy főnévi igenevet képző partikulaként (Boretzky 1996a: 13), emellett például a romungróban a *te* szónak legalább két jelentése van: 'ha, amikor', valamint 'is'. A rendelkezésre álló nyelvi adatok tükrében valamennyi romani változatban meglévő, szigorú szórendi szabály, hogy mondatbevezetői mivoltában a *te* minden esetben közvetlenül megelőzi a ragozott igét (Matras – Tenser 2016: 367):

(50) *odā kam-ja te d-av le lōve*
 azt szeret-3SG.PRF hogy ad-1SG.PRS ő.ACC pénz
 'Azt szerette volna, **hogy** adjak neki pénzt.' (RMS HU-009, romungró)

(51) *buč-om o profesar-es te*
 megkérdez-1SG.PRF DET tanár-ACC hogy
v-el-a pe bijap
 jön-3SG-FUT PREP esküvő
 'Megkérdeztem a tanárt, **hogy** jön-e az esküvőre.' (RMS RO-022, szintó)

A *te*-vel bevezetett nem faktív, illetve feltételes tagmondatoknak nincsen önálló igazságértéke, így a kontextustól, azaz a főmondat állítmányától függenek. A *te* és az alárendelt ige elválaszthatatlansága ennek a függésnek a strukturális reprezentálása (Matras 2002: 171). Kontaktsnyelvek hatására egyes nyelvváltozatokban előfordul, hogy az ige mondatvégi pozícióba kerül: ez jellemző a szláv régiókban beszélt romani dialektusokra (Adamou – Matras 2020: 201), valamint a németországi szintóra is, de egyes centrális változatokban – kiváltképp a burgenlandi romaniban – is tetten érhető a jelenség. Noha ezekben a dialektusokban előfordulnak izolált kivételek, amikor a *te* és az ige elválík (Matras 2002: 171–172), általánosságban még ebben a környezetben is megmarad a *te* és az ige közötti szoros kapcsolat:

- (52) *man nāne ništ aso tut te*
 1SG.OBL nincs semmi amit te.ACC COMP
d-av
 ad-1SG.PRS
 'Nincs semmim, amit neked adjak.' (Bodnárová 2013: 29, versendi)

Egyes cigány dialektusokban, többek között a romungróban is bizonyos mellékmondatokat két hasonló jelentésű kötőszó vezethet be (Matras 2016: 346). A *te* azonban ilyenkor is megőrzi pozícióját közvetlenül az ige előtt (53); mi több, e helye olyannyira szilárd, hogy a másik kötőszó és a *te* közé egyéb elemek (például az alárendelt mondat alanya) kerülhetnek (54):

- (53) *khēre ā-jom hodj te dikh-av tut*
 haza jön-1SG.PRF COMP COMP lát-1SG.PRS te.ACC
 'Hazajöttem, hogy lássalak.' (RMS HU-009, romungró)

- (54) *vov phen-dja kaj me te bikin-au*
 ő mond-3SG.PRF COMP én COMP elad-1SG.PRS
e tradini [...]
 DET autó
 'Azt mondta, hogy adjam el az autót [...]' (RMS MD-007, laeši kurteja)

A konzervatívabb dialektusokban a *te* és az ige szétválasztására egyedül a tagadószó képes (vö. (55), Boretzky 1996b: 108); bár éppen a romungróban fordul elő az a jelenség, hogy a *te*-vel bevezetett tagadó mondatokban a tagadószót még egy *te* követi, ezzel mintegy megőrizve a *te* és az ige elválaszthatatlanságát (56):

- (55) *so hasnin-es hodj te na izzadin-es*
 mit használ-2SG.PRS COMP COMP NEG izzad-2SG.PRS

- (56) *so hasnin-es hodj te na te*
 mit használ-2SG.PRS COMP COMP NEG COMP
izzadin-es
 izzad-2SG.PRS
 'Mit használsz, hogy ne izzadj?'

Boretzky (1996b: 107–109) megfigyelése szerint a nyelvi kontaktus hatására egyes centrális változatokban a *te* és az ige közé kerülhetnek a tagadáson kívül más elemek is. Példái a lengyel és szlovákiai romani mellett a szintóból és a burgenlandi romaniból származnak; utóbbi vonatkozásában a *te* és az ige szétválását a német szórendi minta befolyásának tulajdonítja. A romungró és a magyarországi vend azonban szigorúan őrizni látszik a *te* és az ige elválaszthatatlanságának szabályát, habár éppen a névmások viselkednek némiképp rendhagyóan. Főnévi frázis az általunk készített 18 romungró és három vend, valamint a LACR számára készült három darab, egyenként mintegy ezer mondatot tartalmazó anyagot nézve mindössze egyetlen esetben került a *te* és az ige közé:

- (57) *sar džan-dj aso butavo te*
 hogy tud-(3SG)PRF ennyire buta PTCL
ātōserelős-ke āri sikhjol?
 autószerelő-DAT ki tanul.INF
 'Hogyan tudott egy ilyen buta kitanulni autószerelőnek?' (LACR, Mohora)

A „névmások némiképp rendhagyó viselkedése” arra utal, hogy a Bodnárová (2013) gyűjtötte versendi, a Vekardi (1985)-féle vend, illetve az Oláh (2022)-féle romungró elbeszélésekben volt példa arra, hogy a *te* és az ige egységét nemcsak a tagadószó, hanem a névmási tárgy is megbontotta:

- (58) *hodj te na man alākh-el*
 COMP COMP NEG én.ACC megtalál-3SG.PRS
i kirājkišassonja
 DET királykisasszony
 'hogy ne találjon meg engem a királykisasszony' (Bodnárová 2013: 25, versendi)
- (59) *kāt te na la čhin-el,*
 olló COMP NEG ő.ACC.F vág-3SG.PRS
suv te na la sil-Ø
 tű COMP NEG ő.ACC.F varr-3SG.PRS
 'olló ne vágja, tű ne varrja' (Vekardi 1985: 375, vend)

- (60) *taj hodj o bēng te na la*
 és COMP DET ördög COMP NEG ő.ACC.F
bāntin-el
 bánt-3SG.PRS

’és hogy az ördög ne bántsa őt’ (Oláh 2022: 85, romungró)

Az (56)-oshoz hasonlóan a *te* megkettőzésére is van példa oly módon, hogy a negációt és a névmási tárgyat két *te* fogja közre, s ezáltal az igét is közvetlenül megelőzi egy *te*:

- (61) *hodj te nāš len te dikh-en*
 COMP COMP NEG.MOD ők.ACC COMP lát-3PL.PRS
o manuša
 DET emberek

’hogy ne láthassák őket az emberek’ (Bodnárová 2013: 73, versendi)

Három fontos kiemelendő van az iménti példák kapcsán: (i) csak tagadó mondatokban fordult elő, hogy a *te* és az ige közé további elem került; (ii) ez a bekerülő elem egyetlen kivételtől eltekintve mindig tárgyesetű névmás volt;²³ (iii) a *te* és az ige elválása közelről sem mutat egységes képet, mert a fenti (58–60) példák ellenében a *te* és az ige szomszédosságát megőrző mondatok is előfordultak (62–63).

- (62) *de kon nān mūlo, odā nāš len*
 de aki NEG halott az NEG.MOD ők.ACC
te dikh-el
 COMP lát-3SG.PRS

’de aki nem halott, az nem láthatja őket’ (Bodnárová 2013: 73, versendi)

- (63) *dureder mā nāš la te*
 tovább már NEG.MOD ő.ACC.F PTCL
rodin-dja
 keres-3SG.PRF

’tovább már nem kereshette őt’ (Bodnárová 2013: 37, versendi)

²³ A kivétel (Bodnárová 2013: 85):

te na ando poklo āčh-ol
 COMP NEG PREP pokol marad-3SG.PRS
 ’hogy ne jusson pokolra / maradjon a pokolban’

Összességében úgy tűnik, a romungróban, a magyarországi vendben és a versendiben is nagyon ritka az, hogy a *te* és az ige között a tagadószón kívül más elem is megjelenjen; s még ha megjelenik is, az esetek túlnyomó többségében akkor is tárgyesetű névmás lesz. A Boretzky (1996b: 107) által idézett, nála (56) és (57) számmal szereplő példamondatokban szintúgy a *te* – tagadószó – névmás – ige szerkezet figyelhető meg. Mindezek arra utalnak, hogy a tagadás elősegíti a névmás bekerülését a *te* és az ige közé. A jelenség vizsgálata meghaladja a tanulmány kereteit, de van relevanciája az igekötős igék és a ragozott névmások viselkedésének vonatkozásában, hiszen rávilágít arra, hogy a névmások nemcsak az igekötős igés konstrukciókban, hanem egyéb szerkezetekben is hajlamosak kivételesen viselkedni.

6.2. Az „új infinitívusz”

A *te*-vel bevezetett tagmondatok képezték az alapját a Boretzky (1996a) nyomán „új infinitívusz” nevezett konstrukciónak. Az új infinitívusz megjelenése azokra a romani változatokra jellemző, amelyek főnévi ige-neves szerkezetekkel operáló nyelvekkel – mint például a magyar, a keleti és nyugati szláv vagy a germán nyelvek – kerültek kapcsolatba (Boretzky 1996a: 7). A Magyarországon beszélt déli centrális cigány változatok közül az új infinitívuszt a romungró esetében magyar, a vend esetében magyar és német mintán alapulónak szokás tartani (Bodnárová – Wiedner 2020: 322).

A romani infinitívusz úgy alakult ki, hogy a *te*-vel bevezetett mondatrészekben a szám–személy egyeztetés neutralizálódott, az ige nem egyezik az alannyal, hanem attól, valamint a főige idejétől függetlenül E/3 vagy T/2/3²⁴ személyben és jelen időben áll. Döntő többségben vannak az E/3 alakot használó dialektusok; az igealakok kiválasztása, úgy tűnik, régióhoz, nem pedig nyelvcsoporthoz köthető (Matras 2002: 161). Példának okáért mind a romungró, mind pedig a vend a déli centrális csoportba tartozik, de a (magyarországi) romungróban (64) a nemvéges ige többes szám harmadik, a vendben (65) egyes szám harmadik személyben áll (Boretzky 1996a: 13, Bodnárová 2015: 216):

²⁴ A többes szám második és harmadik személy ragja jelen időben a cigányban alakilag egybeesik.

(64) romungró

me *šōgoris-tar* *kamp-jom* *lōvo* *te*
 én.POSS sógor-ABL kell-1SG.PRF pénz PTCL

mangen

kér.(3PL).INF

‘A sógoromtól kellett pénzt kérnem.’

(65) vend

külföld kamah-ahi *te* *žal* *būti* *te*
 külföld akar.1PL-IPFV PTCL megy.(3SG).INF munka PTCL

rōdel

keres.(3SG).INF

‘Külföldre akartunk menni munkát keresni.’ (Bodnárová 2015: 217)

E két példamondatból is kitűnik, hogy az infinitívuszi szerkezetben az igék alakilag ugyan azonosak az E/3, illetve T/2/3 véges igékkel, de sem ige-időben, sem számban és személyben nincsenek egyeztetve a főmondat alanyával. Ebből kifolyólag e konstrukciókban a *te* többé nem elemezhető ‘hogy; azért, hogy’ jelentésű mondatbevezetőként, hanem főnévi igenevet képző szócskaként, infinitíváló partikulaként értelmezendő (Boretzky 1996a: 13).

Az infinitívusz és az igekötős igék kapcsolata azért releváns a témánk számára, mert a ragozott névmás beékelődésében az infinitíváló partikulához hasonlít:

(66) *na* *džan-av* *āri* *te* *fěštinen* *o*
 NEG tud-1SG.PRS ki PTCL fest.INF DET

kher; *maj* *āri* *le* *fěštín-la* *mange jēk*
 ház majd ki ő.ACC fest-3SG.FUT nekem DET

gādžo

férfi

‘Nem tudom kifesteni a házat, majd kifesti nekem egy [nem-cigány] férfi.’ (RMS SK-059, romungró)

Bár a forrásanyagban nem sok olyan mondat volt, mely nem tartalmaz az igekötő hosszú mozgatóját kiváltó elemet, ragozott névmást és infinitíváló partikulát viszont igen, az alábbi két példa arra enged következtetni, hogy a *te* és a ragozott névmás egyszerre is bekerülhet az igekötő és az ige közé. A *te* közvetlenül preverbális helyének szilárdságát mutatja, hogy a névmás pozíciója ekkor az igekötő mögött és a partikula előtt lesz:

- (67) *Nāš ār le te bīrin-av*
 nem_tud ki ő.ACC PTCL bír-1SG.PRS
asi dūk hi man!
 olyan fájdalom COP én.OBL
 'Nem tudom elviselni, olyan fájdalmam van.' (Bodnárová 2013: 93; a (46) példamondat ismétlése)
- (68) *buka tēle āčh-ije āri pumen te phuden*
 kicsit le áll-3PL.PRF ki ök.REFL PTCL fúj.INF
 'kicsit leálltak kifújni magukat' (Oláh 2022: 101)

7. Igekeret, klitizálódás, formai hasonlóság és konvergencia

Ennek tükrében azt feltételezzük, hogy az igekötős ige + ragozott névmás konstrukciók az infinitívuszi szerkezettel analóg módon viselkednek: az igekötős igék esetében az igétől elváló igekötő és az ige mintegy keretet képez az ige névmási vonzatai, valamint az infinitíváló partikula számára.

Mindenekelőtt azonban tisztázandó, hogy a centrális cigány változatok kapcsán más értelemben is szokás „keretes szerkezetről” beszélni. A jelenséget Boretzky (1996b: 104) igei komplexumnak (*Verbkomplex*), Matras (2002: 172) pedig megszakított igekeretnek (*split verb frame*) nevezi. Ebben a ragozott segédige, vonzatos vagy mozgást kifejező ige és infinitívuszi vagy participiumi vonzata közrefogják a többi mondatrészt oly módon, hogy az alany kivételével az alárendelt ige bővítményei (tárgy, melléknévi és adpozíciós frázisok stb.) az igekomplexum keretébe tartoznak. E szerkezet kontaktushatásra jelent meg a centrális dialektusokban; előfordulhat a modális elemet tartalmazó mondatokban (69) és infinitívuszos igei komplexumokban egyaránt (70) (Boretzky 1996b: 105).

- (69) *Lola našti andro jilo preliker-dja, hoj [...]*
 Lola NEG.MOD PREP szív elvisel-3SG.PRF hogy
 'Lola nem tudta elviselni a szívében, hogy [...]' (Banga 1993: 52, idézi Boretzky 1996b: 105, szlovákiai romungró)
- (70) *ada berš kezdin-čom andi iškola te džal*
 ez év kezd-1SG.PRF PREP iskola PTCL megy.INF
 'Ebben az évben elkezdtem iskolába járni.' (Wogg – Halwachs 1998: 48, burgenlandi romani)

A megszakított ikekeret annyiban más, mint az igekötős ige + ragozott névmás konstrukció, hogy utóbbiban az ikekeret egyetlen tagmondaton belül valósul meg, míg előbbiben a főmondat és az alárendelt mondat együttese reprezentálja a vázat. Említése mindazonáltal annyiban relevánsnak tűnik az igekötős ige + ragozott névmás konstrukcióhoz kötődően, hogy a megszakított ikekeret esetében ugyanúgy az (alárendelt) ige bővítményei mozognak az ige elé, mint ahogy az igekötős igék esetében az ige vonzata, a ragozott névmás – és szórványos esetekben egyéb elem – teszi ugyanezt. Ez csak akkor lehetséges, ha az igekötő és az ige nem alkot szilárd, megbonthatatlan szintaktikai egységet; az igekötők hosszú mozgatása és – a romungróban, valamint a magyarországi vendben legalábbis – a magyar mintát követő fókuszálás és tagadás éppen azt mutatja, hogy az igekötő szabadabban elválhat az igétől (ellentétben a már emlegetett ausztriai szintóval, melyben kizárólag az infinitíváló partikula képes megbontatni az igekötő és az ige egységét).

Az igekötős ige + ragozott névmás és az infinitívuszi szerkezet sokkal szigorúbb az igei komplexum / megszakított ikekeret értelemben vett ikekeretes szerkezetnél a keretbe mozgatható elemek vonatkozásában: úgy tűnik, nyitott szóosztályba tartozó bővítmények nem, csakis funkciószavak ékelődhetnek be. Ez a kritérium magyarázhatja, hogy a (26) és (27) – lentebb megismételt – mondatok miért grammatikusak, szemben a (9) mondattal (ugyancsak lentebb megismételve).

(26) *āri avka thinjuv-av*
 ki úgy fárad-1SG.PRS
 'Úgy kifáradok.'

(27) *de me akkor iš āri tut athar*
 de én akkor is ki te.ACC ADV
mentin-a
 ment-1SG.PRS
 'De én akkor is kimentelek téged innen.'

(9) **āri o vuder phara-djom*
 ki DET ajtó nyit-1SG.PRF
 'Kinyitottam az ajtót.' (szándékolt jelentés)

A *te* + ige konstrukció – igaz, nem infinitívuszként – már azt megelőzően létezett általában a romaniban, hogy az igekötős igék megjelentek volna az egyes dialektusokban. Ahogy az előző fejezet is tárgyalta, a *te* és az ige nagyon szorosan tapadnak egymáshoz, lényegében elválaszt-

hatalatlan szintaktikai egységet képezve. Az irányultságot vagy akciómínőséget kifejező ige + adverbium szerkezet (az ige kötős ige elődje) ezzel szemben a 3.2. pontban foglaltaknak megfelelően történetileg nem alkotott szintaktikai egységet, csupán alkalmi összetétel volt. Függetlenül attól, hogy a *te* + ige infinitívusszá való alakulása mikor zajlott le a cigányban, az előtt vagy azt követően, hogy az ige + adverbium összetétel ige kötős igévé alakult, a *te* + ige mindenképpen olyan, **már meglévő** egységet képezett, melyet az ige kötőként átértelmezett adverbiumok sem bonthattak meg. Ezért az ige kötő vagy a *te* + ige konstrukció után (71), vagy az elé (72) kerülhet, a kettő közé nem (73):

(71) *mindīg pobister-el te thoven ānde o vudar*
 mindig elfelejt-3SG.PRS PTCL tesz.INF be DET ajtó
 'Mindig elfelejti becsukni az ajtót.' (RMS SK-027, romungró)

(72) *furt pobister-el o vudar ānde te kerel*
 mindig elfelejt-3SG.PRS DET ajtó be PTCL tesz.INF
 'Mindig elfelejti becsukni az ajtót.' (RMS SK-052, romungró)

(73) *[...] *te ānde kerel* [...]

Mind ezek abba az irányba mutatnak, hogy az ige kötő – *te* – ige szerkezet volt az, melyhez az ige kötő – névmás – ige szórend igazodott. Az ausztriai szintóval történő összevetésből származik egy további érv is, mely a feltételezés mellett szól. Az ige kötő – infinitíváló partikula – ige szerkezet ebben a nyelvváltozatban is megtalálható, de a szintóban nem lehetséges egyéb elemek bekerülése az ige kötős ige belsejébe. Ez azt támasztja alá, hogy az ige kötő – *te* – ige az „alapvetőbb” szerkezet, melyen belül a partikula és az ige képezi a szorosabban összetartozó alegységet.²⁵

Az „egyéb elemek” összefoglaló címkével jelzett mondat típusok előfordulása nagyon szórványosnak tűnik. E szórendi mintázat elemzéséhez további adatok szükségesek; ennek hiányában a mintázat eredetét illetően annyit lehet csak megkockáztatni, hogy az infinitívuszi és ragozott névmásos ige kötős ige szerkezetek mintázata terjedt át azokra a konstrukciókra, melyek „egyéb elemek” címkével jelzett frázisokat tartalmaznak.

²⁵ A romani ige kötős ige tartalmazó konstrukciók történeti vizsgálata túlmutat a jelen tanulmány keretein, de azt érdemes megemlíteni, hogy József főherceg cigány levelezésében (a főhercegnek küldött romani anyanyelvű írásokban) többször is előfordul az ige kötő – segédige / modális elem / *te* – (infinitívált) ige szerkezet (pl. Soós 2000: 48, 49, 53, 77); az ige kötős ige belsejébe beékelődő névmásra ellenben nem találni példát.

7.1. Klitizálódás?

A névmások beékelődésével kapcsolatban felmerül a klitizálódás lehetősége. A klitikum nehezen definiálható vagy körülhatárolható fogalom.²⁶ A klitikumként kategorizált elemek bizonyos környezetekben a (funkció)szavakra, más környezetekben pedig a toldalékokra jellemző tulajdonságokat mutatnak (Spencer – Luís 2012: 196, 205). Zwicky klasszikus megközelítésében ezért is az a klitikumság kritériuma, hogy a szóban forgó elemet nem lehet egyértelműen sem az önálló szavak, sem az affixumok közé sorolni (Zwicky 1977: 2–3, Zwicky 1985: 286–287, Anderson 2005: 9–10).²⁷

Annak megvizsgálása előtt, hogy klitizálódás játszódik-e le a beékelődő névmásoknál, röviden szólnunk kell arról, hogy általában mi a helyzet a névmások klitizálódásával a romaniban. Nos, ez nem példa nélküli a cigányban: a legáltalánosabb e tekintetben a harmadik személyű alanyi kliti-

²⁶ Zwicky (1994: xiii) szerint a klitikum tág értelemben „gyűjtőfogalom” (*umbrella term*); Spencer – Luís (2012: 321) pedig arra jut, hogy „[a klitikum] fogalma gyakran hasznos a leírás szempontjából, de a klitikum vagy klitikumság (*clitic hood*) bármilyen univerzális kategóriájának felállítása nehezen alátámasztható”.

²⁷ Zwicky (1977 és 1985) a következőket tartja figyelembe veendőnek annak mérlegelésében, egy elem klitikum-e vagy sem: (i) A szórend szigorúsága: a toldalékok sorrendje kötött, ezzel szemben egy frázison belül a(z önálló) szavak változó rendben követhetik egymást (természetesen a szórend szabadságának mértéke nyelvenként más és más). (ii) Belső vagy külső szandhi általi érintettség: a belső szandhi fonológiai szavakon belüli, míg a külső szandhi fonológiai szavak közötti, nem azokon belüli hangzót változást eredményez. Az egyébként belső szandhiként ismert változást kiváltó elem klitikum, a külső szandhit kiváltó önálló szó. (iii) Kötöttség: a szavak önállóan, egymagukban is előfordulhatnak, míg a toldalékok és a klitikumok kizárólag más elemekkel, azokhoz kapcsolódva jelenhetnek meg. (iv) Érzéketlenség a szabályokra: a szintaktikai szabályok – például az azonosság miatti törlés (*deletion under identity*) – csak a szavakra alkalmazhatók. (v) Hangsúly: a toldalékoknak és a klitikumoknak nincsen önálló hangsúlya, ellentétben a szavakkal.

Ha nem is feltétlenül az itt megfogalmazott formában, de a szandhit leszámítva valamennyi szempont (és annak vonatkozása a romani névmásokra) előkerül a későbbiekben, itt ezért nem részletezzük őket. Ami a szandhit illeti, a beékelődő névmások nem változnak, esetükben nem lép fel szandhi. További kutatásra érdemes téma lehet az igekötők redukciója (pl. *āri legedjam > āl legedjam* ’kivittük’) – ez nem kötődik kifejezetten a beékelődő névmásokhoz, de értékes adalékkal szolgálhat, hogy a beékelődő névmások is kiváltják-e az igekötők redukcióját, és ha igen, melyekét és milyen arányban.

kumok léte a szintó–manuš és a burgenlandi romani dialektusokban (Matras 2002: 101–102). A harmadik személyű függő esetű névmásokat szokás klitikumnak hívni (pl. Boretzky 1996b: 97 kk), Matras (2002: 101) szerint azonban általánosságban nem lehet őket annak tekinteni: „A harmadik személyű függő esetű névmásokat olykor ’klitikumnak’ nevezik. Bár általában hajlamosak az igéhez legközelebb eső pozícióban lenni, legalábbis akkor, amikor direkt tárgyat fejeznek ki, mégis, a birtokos névmásokhoz fűződő paradigmatiszós kapcsolatuk és az, hogy egyes nyelvváltozatokban részt vehetnek a topikalizációban [...], arra a következtetésre vezet minket, hogy elveszük besorolásukat általánosságban a klitikumok közé.”

Mindazonáltal ugyanő felhívja a figyelmet arra, hogy az első és második személyű névmások rövidült alakjainak esetében csakugyan részleges klitizálódás figyelhető meg:

- (74) *man* *si* *ma* *duj* *čhav-e*
 1SG.OBL COP 1SG.CL két fű-PL
 ’Van két fiam.’ (Matras 2002: 101)

A romaniban a névmási direkt tárgyak általánosságban klitizálódhatnak és klitikumként kapcsolódhatnak tranzitív igékhez (Elšík 2020: 159), és ugyanígy klitikumnak tekinthetők az alakilag lerövidült prepozíciós tárgyak a *smek ma* ’előttem’ (hravati cigány) és a *pal ma* ’mögöttem’ (északi szlovák cigány) példákban (Matras 2002: 101, Elšík 2000: 73).

Amint a fentiekből is kitűnik, a névmások klitizálódása nem ismeretlen, sőt, nem is ritka jelenség a cigányban. Ezt szem előtt tartva a Spencer – Luís (2012: 18) által említett, a klitikumok vizsgálatában kiindulópontként vehető négy tipikus tulajdonság mentén elemezzük a beékelődő déli centrális romani névmásokat (nem feledve, hogy e tulajdonságok nem definiálóak, hanem inkább tendenciákat írnak le). A négy jellemző:²⁸

- (a) A klitikumok rendszerint nem kapnak – és nem is kaphatnak – hangsúlyt, nem fókuszálhatóak és nem emelhetőek ki emfatiszós hangsúllyal.
- (b) A klitikumok mindig egy másik, prozódiailag testesebb elemhez tapadnak vagy jobbról (enklitikum), vagy balról (proklitikum).

²⁸ E listát később Spencer – Luís (2012: 37) három további tulajdonsággal egészíti ki: (e) a klitikumok funkcionális kategóriákat fejeznek ki, vagy diskurzus-jelölők. (A romani névmások egyértelműen az előbbieket.) (f) A klitikumok jellemzően szigorúan kötött sorban követik egymást (*clitic clusters*). (A tanulmány 4. szakasza utalt rá, hogy a cigányban is előfordul, amikor nem egy, hanem két ra-

- (c) A klitikumok nem szelektálnak a támaszuk szófájára, azaz csaknem bármilyen szófajú elem mellett előfordulhatnak.
- (d) A klitikumokra gyakran más szintaktikai szabályok vonatkoznak, mint az önálló szavakra. A leggyakrabban hozott példa az eltérő szintaxisra a Wackernagel-típusú klitikumok csoportja, melyek a frázis vagy mondat második helyét foglalják el.

7.1.1. Hangsúly

- (a) A klitikumok rendszerint nem kapnak – és nem is kaphatnak – hangsúlyt, nem fókuszálhatóak és nem emelhetőek ki emfatikus hangsúllyal.

Minthogy a forrásanyag jelentős hányada nem hangfelvétel, hanem lejegyzett szöveg formájában áll csak rendelkezésre, nem lehet kizárni, hogy bizonyos esetekben a beékelődő névmásokra is esik hangsúly. Az általunk készített hangfelvételekről viszont elmondható, hogy az igekötő – névmás – ige szerkezetekben az igekötő hangsúlyos, de sem a névmás, sem az ige első szótagja nem az, illetve az igekötő és a névmás között soha nincs szünet (előfordul ellenben a névmás és az ige között).

Noha a hangfelvételek alapján a nem igekötős igék után álló névmások is jellemzően hangsúlytalanok, általánosságban nem kizárt, hogy a névmások hangsúlyt kapjanak, vagy hogy izoláltan forduljanak elő (például egyszavas válaszként), és kerülhetnek mind topik-, mind fókuszpozícióba:

- (75) *tu dikhi-jal de 'tu MAN na dik-jal*
 te látszik-3SG.PRF de te én.ACC NEG lát-3SG.PRF
 'Te látszottál, de te engem nem láttál.'

Ez azért lényeges, mert ez utóbbi három jellemző idegen a klitikumoktól (vö. Spencer – Luís 2012: 29).

Mindezeket figyelembe véve úgy tetszik, a déli centrális romani jelen nyelvallapotában nem lehet **általában** a névmások klitizálódásáról be-

gozott névmás kerül az igekötős ige belsejébe, de az adatok szükössége miatt nem lehetséges messzemenő következtetéseket levonni.) (g) A névmási klitikumok gyakran az ige argumentumai, de egyes nyelvekben előfordul a duplikálás, amikor a klitikum koreferens egy rendes főnévi frázissal. (E pontot Spencer – Luís a klitikumduplikálásra hegyezi ki, de ez nem jellemző a (déli centrális) romanira.)

szélni, hanem az mondható, hogy egyes helyzetekben a névmások önálló szavakként, másokban viszont klitikumként hajlamosak viselkedni, és formailag nincsen eltérés az önálló szó, illetve a klitikum névmások között. Nem minden romani változatban van nem klitizálódott, teljes és lerövidült klitikumi alakja a névmásoknak, ezért az, hogy a névmások teljes alakjukban ékelődnek be, önmagában nem cáfolat klitizálódásukra, mindazonáltal Friedman (2000: 195–196) éppen emiatt hívja fel a figyelmet arra, hogy a romaniban a nem klitikum és a klitikum névmások között sokszor nincsen különbség.²⁹

A névmások / klitikumok alakjának kérdésköréhez tartozik a ragozási paradigma. A tanulmány 4. szakaszában szereplő 3. táblázat azt dokumentálja, a forrásanyagokban milyen szám–személy–eset kombinációban lévő névmások beékelésére található példa. Felvetettük, hogy a hiányok valószínűleg nem agrammatikusságra utalnak, hanem az adatok szükségéből erednek. Ebből viszont az következik, hogy a déli centrális romani változatokban a beékelődő névmási klitikumok ragozási paradigmával rendelkeznek, és ez a paradigma homológ a nem klitikum névmásokéval. Ez, ha némiképp szokatlan is, de más, klitikumokkal operáló nyelveknél is előfordul (Spencer – Luís 2012: 213–214), ezért ez – a hangsúlyos pozícióba helyezéstől eltérően – nem cáfolja a klitizálódást.³⁰

7.1.2. Kötöttség

- (b) A klitikumok mindig egy másik, prozódiailag testesebb elemhez tapadnak vagy jobbról (enklitikum), vagy balról (proklitikum).

Az igekötős igéknél két jelölt adódik a klitikum „támaszának” (*host*) szerepére: a klitizálódott névmások vagy jobbról tapadnak az igekötőhöz (ebben az esetben enklitikumok), vagy pedig balról az igéhez (ebben az esetben proklitikumok). Három megfontolás szól amellett, hogy az előbbi

²⁹ A klitikumi és nem klitikumi alakok megkülönböztetéséről ld. továbbá Elšik 2000: 72–73.

³⁰ Zwicky (1985: 288) ugyanezt tárgyalja „komplexitás” címke alatt; szerinte a morfológiailag komplex elemek **valószínűleg** inkább önálló szavak, semmint klitikumok. Ugyanezt állapítja meg Spencer – Luís (2012: 322). Ha az inflexió nem zárja is ki a klitikumságot, a képet mindenképpen árnyalja, hogy a cigányban szemantikailag névmásként értelmezhető, komplex prepozíciós frázis is képes bekerülni az igekötő és az ige közé, vö. *tēle la uppal mandar čhind-jom* 'leszedtem őt magamról' (a (24) példamondatból).

forog fenn, azaz az igekötő a támasz, a névmások ehhez kapcsolódnak enklitikumként.

Az első a hangsúly kapcsán már részletezett azon megfigyelés, hogy az igekötős ige + beékelődő névmás összetételben az igekötőre esik hangsúly, és összetételüket nem szakítja meg szünet. Az igekötő ilyenformán prozódiailag testes elem – ha nem ez, hanem az ige volna a névmási klitikum támasza, arra lehetne számítani, hogy az ige (vagy az igekötő mellett az ige is) kap hangsúlyt, és a szünet nem a névmás + ige, hanem az igekötő + névmás közé esik/eshet.

A második, hogy – visszautalva a 7.1. alfejezet bevezetőjére – a romában nem ismeretlenek a névmási klitikumok, de ezek enklitikumok; a legjobb tudomásunk szerint a romanira nem jellemzőek a proklitikumok. Ez elviekben nem zárja ki a déli centrális cigány dialektusok névmásainak proklitizálódását, de ekkor további indoklást igényelne az, miért mozog be a névmás az igekötő és az ige közé és (pro)kliticizálódik ott az igehez, ha egyébként (a VO szórend miatt) a közvetlenül előtte álló igehez is simulhat enklitikumként.

A harmadik megfontolás a névmások igekötőhöz való (en)kliticizálódása mellett az infinitívuszi igekötős ige + ragozott névmás szerkezetek szórendje. A (68)-as (*buka tēle āchije āri pumen te phuden* 'kicsit leálltak kifűjni magukat') mondatbeli ragozott névmás + *te* partikula kombinációra elképzelhető egy olyan analízis, mely az igekötő és az ige közötti mindkét elemet proklitikumként értelmezi. Ekkor a ragozott névmás és az infinitiváló *te* „klitikumfüzért” (*clitic cluster*) alkotna. A klitikumfüzéreken belül tipikusan igen szigorú az elemek rendje, a füzerek maguk inkább toldalékszerűen, semmint szószerűen viselkednek (Spencer – Luís 2012: 47–48, 121–126). E hipotézis keretében a névmás + *te* füzérét megbontanák a segédigék az alábbiakhoz hasonló mondatokban ((76) példa, továbbá a (41) mondat megismételve), azaz egy véges ige szétválasztana egy affixumszerű elemkombinációt, ám ez implauzibilisnek tűnik.

(76) *hodj upre amen džan-el te nevelinel*
 hogy fel mi.ACC tud-3SG.PRS PTCL nevel.INF
mri phuri daj
 én.POSS öreg anya

'hogya fel tud nevelni minket a nagyanyám' (Vekardi 1985: 358)

(41)	<i>našokā</i>	<i>an-na</i>	<i>tre</i>	<i>da-ke</i>	<i>o</i>
	nemsokára	hoz-3PL.FUT	te.POSS	anya-DAT	DET
	<i>koporšovo</i>	<i>taj</i>	<i>ānde</i>	<i>la</i>	<i>kampla</i>
	koporsó	és	be	ő.ACC.F	kell.AUX.FUT
	<i>te</i>	<i>paštjaren</i>			
	PTCL	fektet.INF			

’Nemsokára hozzák anyádnak a koporsót, és bele kell őt fektetni.’ (Oláh 2022: 79)

Az sem járható út, hogy a névmás az infinitiváló partikulához (pro)klitici-zálódik, miközben a *te* maga nem klitikum, s ilyenformán nem klitikumfűzért, hanem proklitikum + támasz összetételt alkotnak. Ezzel az a gond, hogy egyrészt a *te* – maga is hangsúlytalan lévén – nem alkalmas jelölt arra, hogy egy klitikum támasza legyen, másrészt a névmás elválása a *te*-től az igeikötő hosszú mozgatasakor továbbra is megmagyarázatlan. (Az igeikötők hosszú mozgatasára a 7.1.4. pont tér ki röviden.)

Végül a (29) vend példamondat (*ham mēg le tēl mukle* ’mégis leeresztették’) szórendjére a névmás topikalizálása szolgálhat magyarázatul: a tárgyesetű névmás nem klitizálódott és került az igeikötő és az ige közé, hanem nem-klitikum névmásként került topikpozícióba (a fókuszálás, a magyarhoz hasonlóan, az ige – igeikötő sorrenddel járna a cigányban).

7.1.3. (Nem-)szelektálás szófajra

- (c) A klitikumok nem szelektálnak a támaszuk szófajára, azaz csaknem bármilyen szófajú elem mellett előfordulhatnak.

E pontot illetően a romani személyes névmások klitizálódása azért bonyolult, mert – a tanulmány bevezető részében írtaknak megfelelően – a ragozott névmások a semleges szórendű mondatokban jelennek meg az igeikötő és az ige között. A nem semleges szórend (mint a kérdő és a felszólító mód vagy a tagadás) a magyarhoz hasonlóan a cigányban is az igeikötő és az ige szórendjének megcserélésével jár, és ilyenkor a névmások ott maradnak „hagyományos” posztverbális pozíciójukban:

(77)	<i>ko</i>	<i>cid-la</i>	<i>amen</i>	<i>āri</i>	<i>andar</i>	<i>i</i>	<i>baja</i>
	ki	húz-3SG.FUT	mí.ACC	ki	PREP	DET	baj

’Ki fog minket kihúzni a bajból?’

(78)	<i>odā</i>	<i>hi</i>	<i>baja</i>	<i>hodj</i>	<i>andi</i>	<i>iškola</i>	
	az	COP	baj	hogy	PREP	iskola	
	<i>na</i>	<i>uppo</i>	<i>ēleto</i>	<i>kēsītin-en</i>		<i>amen</i>	<i>uppe</i>
	NEG	PREP	élet	készít-3PL.PRS		mi.ACC	fel

’Az a baj, hogy az iskolában nem az életre készítene fel minket.’

Ebből kifolyólag nehéz olyan környezetet találni, amikor a klitizálódás vizsgálata kapcsán releváns névmások nem az igekötő vagy az ige mögött állnak, hanem esetlegesen más szófajú szóhoz kapcsolódnak. Ám még ha szelektálnának is a támasz szófajára a klitizálódó romani névmások, az efféle szelekció nem idegen a névmási klitikumrendszerektől (pl. a legtöbb újlatin nyelvben csak igékhez társulhatnak; Spencer – Luís 2012: 27–28, 30).

7.1.4. Egyedi szintaxis

- (d) A klitikumokra gyakran más szintaktikai szabályok vonatkoznak, mint az önálló szavakra.

Ez a tulajdonság érvényes a déli centrális változatok beékelődő névmásaira: a pozíciójukat más elvek határozzák meg, mint a nem klitikumi névmásokét vagy akár a rendes főnévi frázisokkal kifejezett igei vonzatokét, hiszen maga a beékelés speciális szabálynak látszik.

A szintaxishoz tartozik az a megfigyelés, hogy a funkciószavakhoz hasonlóan és a todalékoktól eltérően a klitikumoknak gyakran tág hatóköre van a koordinált frázisok felett, azaz nem szükséges őket az összetétel második (és azt követő) tagjain megismételni – ez tendencia, nem kőbe vésett szabály, mert szűk hatókörű funkciószavak és tág hatókörű todalékok egyaránt léteznek (Spencer – Luís 2012: 196–197). Az alábbi példák ezért nem érvként szerepelnek a romani névmások klitizálódása mellett vagy ellen, hanem viselkedésüket mutatják be a teljesebb kép érdekében. A forrásokban csak olyan koordinált, igekötős igés frázisok fordulnak elő, melyekben a beékelődő névmás az összes igei szerkezetben szerepel (79–80):

(79)	<i>No</i>	<i>akor</i>	<i>āri</i>	<i>pe</i>	<i>sū-tja,</i>	<i>āri</i>
	no	akkor	ki	ő.REFL	alszik-3SG.PRF	ki
	<i>pe</i>	<i>hā-ja,</i>	<i>āri</i>	<i>pe</i>	<i>pi-a</i>	
	ő.REFL	eszik-3.SG.PRF	ki	ő.REFL	iszik-3SG.PRF	

’No, akkor kialudta, teleette és teleitta magát...’ (Vekardi 1985: 296)

- (80) *Te avka tēle amen dikh-el taj āri*
 is úgy le mi.ACC néz-3SG.PRS és ki
amen as-al.
 mi.ACC nevet-3SG.PRS
 'Úgyis lenéz és kinevet minket.' (Oláh 2022: 79)

További adatgyűjtést igényel annak eldöntése, hogy a beékelődő névmások ellipszise lehetséges-e, vagy hiánya a meglévő forrásokban az agrammatikusságból fakad.

A (12) és (13) mondatokból (lentebb megismételve) kitűnik, hogy a névmás nem hagyható el sem akkor, ha az első tagmondatban lévő, az igekötős ige belsejébe kerülő tárgynak kellene tág hatókörrel rendelkeznie a második tagmondat nem igekötős igéjének tárgya fölött (12), sem pedig fordítva, amikor az első tagmondat nem igekötős igéjének tárgy vonzata tehetné elhagyhatóvá a második tagmondat igekötős igéjének névmási tárgyát (13).

- (12) *tēle le alkudin-dja taj tjin-dja*
 le ő.ACC alkud-3SG.PRF és megvesz-3SG.PRF
le očōn
 ő.ACC olcsón
 'Lealkudta, és megvette olcsón.'
- (13) *igērin-djom le de tēle le*
 megígér-1SG.PRF ő.ACC de le ő.ACC
tagadin-djom
 tagad-1SG.PRF
 'Megígértem, de letagadtam.'

Az igekötők hosszú mozgatójának a tanulmány 5. fejezetében megemlíttett, de ott részletesebben nem elemzett jelenségére is szeretnénk ebben a szakaszban visszatérni. Az ilyen konstrukciók elemzéséhez egyfelől nem áll rendelkezésre elégséges számú példa, másfelől annyiban túlmutat a tanulmány keretein, hogy nem kifejezetten a névmások beékelődéséhez tartozik. A klitizálódás kapcsán mégis szükségesnek tűnik megemlíteni, milyen nehézségeket vehet fel a jelenség.

Az 5. szakaszban szereplő, alább megismételt (39–41) példákat négy további példamondat egészíti ki (a (76) szintén megismételve, valamint (81–83)). Az újabbak a névmás helyzetének megfelelően párban szerepelnek a régebbiekkal; egynek, a (83)-nak nincs párja.

(39) *prēko kamp-jom te māsinen uppe*
 át kell.AUX-1SG.PRF PTCL mászik.INF rajta
 'Át kellett rajta másznom.' (LACR, Ecseg; LACR, Mohora)

(81) *akkor iš utō kamp-os te resel len*
 akkor is utol kell.AUX-1PL.PRS PTCL ér.INF ők.ACC
 'Akkor is utol kell érnünk őket.' (Vekerdi 1985: 302)

A (39) és (81) mondatpárban a névmás a „hagyományos” helyén, az ige mögött maradt. A névmások klitizálódásának szempontjából e mondatok nem tűnnek relevánsnak, amennyiben eleve nem került sor a névmás beékelődésére az igekötős ige belsejébe.

(40) *prēko kamp-jom uppe te māsinen*
 át kell.AUX-1SG.PRF rajta PTCL mászik.INF
 'Át kellett rajta másznom.' (RMS HU-009, romungró)

(82) *āfka upre žan-dja leha te ūrdjal*
 így fel tud-3SG.PRF ő.INSTR PTCL repül.INF
 'Így fel tudott vele repülni.' (Vekerdi 1985: 375, vend)

A (40) és (82) mondatokban az figyelhető meg, hogy a névmás az igekötő és az ige között jelenik meg, s az igekötő hosszú mozgatasakor nem mozog együtt az igekötővel, hanem azon a helyen marad, ahol egy segédigét nem tartalmazó, semleges szórendű mondatban fordulna elő. Itt fennáll annak az eshetősége, hogy ezekben az esetekben nem történik klitizálódás.³¹ Az *uppe* a magyar hatására értelmeződhet névmásként ('rajta'), de alakilag mégsem ragozott személyes névmásról van szó: elképzelhető, hogy a cigány mondat a magyar szórendet követi (vö. 'Át kellett *rajta* másznom.').³² A *leha* esetében szintúgy a magyar minta utánzásáról lehet szó (vö. 'fel tudott *vele* repülni'). A *leha* klitizálódását valószínűtlenné teszi, hogy Vekerdi – aki ugyan nem tüntette fel minden szövegben a hangsúlyokat, de abban, amelyből a példa származik, éppen igen – a *leha*-t hangsúlyosnak jelölte.

³¹ Fontos kiemelni, hogy ezt a típust a forrásanyagban kizárólag a tanulmányban is idézett két mondat reprezentálja.

³² A példa a LACR számára készített interjú(k)ból származik; ezekben magyarul felolvasott mondatokat kellett az interjúalanyoknak cigányra fordítaniuk.

- (41) *našokā an-na tre da-ke o*
 nemsokára hoz-3PL.FUT te.POSS anya-DAT DET
koporšovo taj ānde la kampla
 koporsó és be ő.ACC.F kell.AUX.FUT
te paštjaren
 PTCL fektet.INF

'Nemsokára hozzák anyádnak a koporsót, és bele kell őt fektetni.' (Oláh 2022: 79)

- (76) *hodj upre amen džan-el te nevelinel*
 hogy fel mi.ACC tud-3SG.PRS PTCL nevel.INF
mri phuri daj
 én.POSS öreg anya

'hogy fel tud nevelni minket a nagyanyám' (Vekerci 1985: 358)

A (41) és (76) példák arról tanúskodnak, hogy a névmások képesek az ige-kötővel együtt felmozogni a segédige elé, megtartva az ige-kötő – névmás mintát. A névmások ige-kötőhöz történő kliticizálódásának hipotézise mellett ez azért problematikus, mert a szintaktikai operációk – így a mozgatás is – a szó + affixum kombinációt kezelik egységként, a klitikum és támasza általában nem alkotnak szintaktikai konstituenst (Zwicky 1985: 288–289, Anderson 2005: 34–35). Az ige-kötő és a névmás együtt mozgására kétféle magyarázat kínálkozik – ezek csak javaslatok, melyeknek tesztelése további adatgyűjtést kíván. Az egyik a *clitic climbing*: ekkor az alárendelt mondat igei komplexumához tartozó klitikum a főmondatban jelenik meg (Spencer – Luís 2012: 162–165). Eszerint a (41) és (76) mondatokban nemcsak az ige-kötők esnek át hosszú mozgatáson, hanem a névmás(i klitikum)ok is, de nem egyetlen, hanem két külön folyamatban. A másik opció a klitikumok természetére vezethető vissza: a klitikumok bizonyos környezetekben egészen affixumszerűek lehetnek (Zwicky 1985 és Spencer – Luís 2012 elemzése ezért forog a klitikumok és az affixumok közötti különbségek körül). Ha affixumként viselkednek, akkor várható, hogy ige-kötő támaszokkal együtt mozognak (ez egyben további érv volna amellett, hogy a névmások az ige-kötőhöz kliticizálódnak). Megjegyzendő, hogy a forrásanyagokban

szereplő mondatokban az igekötővel együtt mozgó névmások kivétel nélkül tárgyesetűek voltak.³³

- (83) *mā na birin-av tut pāle te lidžen*
 már NEG bír-1SG.PRS te.ACC vissza PTCL visz.INF
 'Már nem bírlak visszavinni téged.' (Vekerdi 1985: 282)

Végül a (83) mondat alapján a névmás az alárendelt mondaton belül, poszt-verbális helyéről a tagmondat elejére felmozogván meg is előzheti az igekötőt. A (82) példa kapcsán említett mesétől eltérően a (83) mondat szövegében Vekerdi nem jelölte a hangsúlyokat, így nem derül ki, hangsúlyos-e a névmás. Előre mozzatása arra utalhat, hogy topikpozícióban van; ekként pedig nem klitikummal, hanem önálló névmással van dolgunk (hasonlóan a 7.1.2. részben tárgyalt (29) vend példamondathoz).

Az összesítés a 7. táblázatban a négy példatípusnak megfelelő mondatok számáról Oláh (2022) és Vekerdi (1985) elbeszélései, továbbá a LACR-kérdőívek alapján készült (bármiféle tendencia kirajzolásához 22 példa természetesen nem elegendő).

7. táblázat: A személyes névmások helye a segédigés mondatokban
 Oláh (2022), Vekerdi (1985) és a LACR adatai alapján

	Mondatok darabszáma	Mondatok aránya
(39) / (81)-es típus	8	36%
(40) / (82)-es típus	2	9%
(41) / (76)-os típus	9	41%
(83)-as típus	3	14%
Összesen:	22	100%

A klitizálódásról szóló pontot összegezvén: a klitikumok általános-ságban vett, tipikus tulajdonságai közül a hangsúlytalanság, a kötöttség és az egyedi szintaxis a beékelődő romani névmásokra is jellemző. A klitikum támaszának szófajára való (nem-)szelektálás megfigyelését az nehezíti, hogy a *beékelődő* névmások eleve csak igen speciális környe-

³³ Azonban a (81) mondat azt bizonyítja, hogy a tárgyesetű névmások maradhatnak az ige mögött is.

zetben (semleges szórendű igekötős igés konstrukció) jelennek meg; összevetésük nem beékelődő társaikkal pedig külön tanulmányt igényelve. A 7.1. szakaszban többféle szemszögből körüljárt viselkedésük alapján arra lehet következtetni, hogy az igekötős igék belsejébe bekerülő elemek névmási klitikumok.

A névmások klitizálódása még nem a teljes kép – pusztán a klitizálódás nem ad felelet arra, a névmások miért az igekötő és az ige között jelennek meg, miért nem posztverbálisak. A következő alfejezet erre a feleletadásra tesz kísérletet a belső konvergencia fogalmának segítségével. Ezt előrevetítve, valamint visszautalva a 7. fejezet bevezető szakaszaira, a névmások klitizálódása a déli centrális cigányban belső fejlődés, nem pedig kontaktushatás következménye, hiszen a magyarországi vend és nem-vend változatokra legerősebb kontaktushatást kifejtő magyar nyelvre nem jellemző a névmások kliticizálása.³⁴

7.2. Belső konvergencia

Schrammel (2005: 100) amellett érvel, hogy az ausztriai lováriban és szintóban, továbbá a burgenlandi romaniban a német igemódosítók átvétele a némettel való konvergenciát eredményezett, ezen kívül többek között a szintaktikai mintákat is érintő további konvergenciafolyamatokat ösztökélhetett. A konvergencia Matras (1998: 297) értelmezésében „a potenciális strukturális ellentétek feloldását és a két vagy több nyelvben megfigyelhető forma–funkció megfelelési mintázatok kompatibilitásának erősítését” jelenti; azaz a kontaktushatás alatt álló nyelv szerkezetei egyre inkább összhangba kerülnek a kontaktusnyelvével (Schrammel 2005: 99, 108). Ennek egyik példája a Schrammel (2005: 108–109) által az ausztriai lováriban és szintóban, valamint a burgenlandi romaniban megfigyelt „redundáns igekötők” jelensége: az eredeti romani ige hiába inhehensen direkcionális, német mintára mégis kiegészül a direkcionalitást kifejező igekötővel. Ugyanez jellemző a romungróra is.

³⁴ A magyarra jellemző, hogy a klitikumszerűnek tekintett *is*, valamint egyes nyelvváltozatokban az *-e* az igekötős igt tartalmazó konstrukciókban a hangsúlyos igekötőhöz simul (pl. *el is mentek, el-e mentek?*). Ezek azonban specifikus szövegkörnyezetben előforduló mondatok (*el akartak menni, és el is mentek*; az *-e* a kérdő és a *nem tudom, hogy el-e mentek* típusú szerkezetekben jellemző); a romaniban a névmások beékelése viszont nem specifikus szövegkörnyezetben történik.

- (84) ausztriai lovári (Schrammel 2005: 109) alapján
<i>vazdel</i>	’emel’	<i>opre vazdel</i>	’felemel’
<i>uštél</i>	’feláll’	<i>opre uštél</i>	’feláll’
<i>bešel</i>	’ül, leül’	<i>tele bešel</i>	’leül’
- (85) ausztriai szintó (Schrammel 2005: 109) alapján
<i>hadel</i>	’emel’	<i>pre hadel</i>	’felemel’
- (86) burgenlandi romani (Schrammel 2005: 109) alapján
<i>asdel</i>	’emel’	<i>upre asdel</i>	’felemel’
- (87) romungró
<i>vazdel</i>	’emel’	<i>upre vazdel</i>	’felemel’
<i>uštjel</i>	’feláll, felkel’	<i>upre uštjel</i>	’feláll, felkel’
<i>bešel</i>	’ül, leül’	<i>tēle bešel</i>	’leül’

Míg az igekötős igék megjelenését és az igekeretes szerkezetet a romungróban lehet a magyarral való konvergencia megnyilvánulásaként tekinteni, addig a ragozott névmások beékelődése agrammatikus a magyarban, ezért e jelenség nem tulajdonítható a kontaktushatásnak. Ennek megfelelően a fentebbi értelemben vett konvergenciafolyamatként sem lehet értelmezni. Ehelyett célszerűbbnek gondoljuk „belső konvergenciaként” megközelíteni ezt a folyamatot: az igekötős ige + ragozott névmás konstrukció szórendjében egy, a nyelvben már meglévő mintázathoz – nevezetesen az igekötős igéből képzett infinitívuszhoz (*tēle te bešen* ’leülni’) – igazodott.

8. Összegzés

A tanulmány a déli centrális cigányban, annak is mindenekelőtt a Magyarországon beszélt változataiban előforduló névmás-beékelődés jelenségét tekintette át. Habár a szakirodalom utalt már arra a jelenségre, hogy semleges szórendű mondatokban a tárgyesetű névmás bekerülhet az igekötő és az ige közé, sem a beékelődő névmások fajtáját (milyen szám,

milyen személy, milyen eset), sem a jelenség gyakoriságát nem vizsgálták.

Megállapítást nyert, hogy nemcsak a tárgyesetű, hanem bármely függő esetben lévő névmások hajlamosak az igekötő és az ige közé mozogni, és beékelődésük aránya mindhárom vizsgált dialektusban (romungró, magyarországi vend, versendi) 80% körüli.

A tanulmány második része a névmások klitizálódásának lehetőségét vizsgálta, arra fókuszálva, felfedezhető-e párhuzam más igekötős igés konstrukciókkal, és ha igen, melyek ezek a szerkezetek. A névmások bekerülése az igekötős ige belsejébe az infinitíváló *te* partikula viselkedésével mutat hasonlóságot, ezért feltételezhető, hogy az igekötős ige + beékelődő névmás struktúra nem kontaktushatásra, hanem belső konvergencia eredményeként alakult ki a cigányban. Ez kiindulási alapot jelenthet a jelenség további elméleti vizsgálatához, és szempontokat is kínálhat az igekötős igék és az „új infinitívusz” történeti vizsgálatához a romani nyelvben.

Irodalom

- Adamou, Evangelia – Matras, Yaron (2020), Romani syntactic typology. In: Madras – Tenser (eds) (2020): 187–227.
- Anderson, Stephen R. (2005), Aspects of the theory of clitics. Oxford studies in theoretical linguistics. Oxford University Press, New York.
- Banga, Dezider (ed.) (1993), Genibarica. Doplňkové čítanie pre žiakov ZŠ. Goldpress Publishers, Bratislava.
- Bodnárová, Zuzana (2013), Andi paramisi sig džal. Time goes fast in fairytales. Text collection of South Central Romani in Hungary. Grazer Romani Publikationen 03. Universität Graz – treffpunkt sprachen Forschungsbereich Plurilingualismus, Graz.
- Bodnárová, Zuzana (2015), Vend Romani: a grammatical description and sociolinguistic situation of the so-called Vend dialects of Romani. Dissertation. Univerzita Karlova v Praze, Praha.
- Bodnárová, Zuzana – Wiedner, Jakob (2015), A comparative study of verbal particles in varieties of Vend Romani. Romani Studies 25/2: 197–216.
- Bodnárová, Zuzana – Wiedner, Jakob (2020), The impact of Hungarian on Romani. In: Madras – Tenser (eds) (2020): 303–328.
- Boretzky, Norbert (1996a), The “new” infinitive in Romani. Journal of the Gypsy Lore Society ser. 5, 6/1: 1–51.

- Boretzky, Norbert (1996b), Entlehnte Wortstellungssyntax im Romani. In: Boretzky, Norbert – Enninger, Werner – Stolz, Thomas (Hrsg), *Areale, Kontakte, Dialekte. Sprach und ihre Dynamik in mehrsprachigen Situationen*. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum. 95–121.
- Bubenik, Vit (1995), On typological changes and structural borrowing in the history of European Romani. In: Matras, Yaron (ed.), *Romani in contact. The history, structure and sociology of a language. Current Issues in Linguistic Theory* 126. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–24.
- Elšík, Viktor (2000), Dialect variation in Romani personal pronouns. In: Matras, Yaron – Elšík, Viktor (eds), *Grammatical relations in Romani: the Noun Phrase. Current Issues in Linguistic Theory* 211. John Benjamins, Amsterdam. 65–94.
- Elšík, Viktor (2007), Grammatical borrowing in Hungarian Rumungro. In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette (eds), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Mouton de Gruyter, Berlin. 261–282.
- Elšík, Viktor (2020), Romani morphology. In: Madras – Tenser (eds) (2020): 155–186.
- Elšík, Viktor – Hübschmannová, Milena – Šebková, Hana (1999), The Southern Central (ahi-imperfect) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary. In: Halwachs, Dieter W. – Menz, Florenz (Hrsg), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 277–390.
- Elšík, Viktor – Matras, Yaron (2001), RMS database.
romani.humanities.manchester.ac.uk/rms/ [hozzáférés ideje: 2023. január 17.]
- Elšík, Viktor – Beníšek, Michael (2020), Romani dialectology. In: Madras – Tenser (eds) (2020): 389–427.
- Elšík, Viktor – Beníšek, Michael – Bodnárová, Zuzana (2023), *The linguistic atlas of Central Romani*. Charles University, Prague. (Előkészületben)
- Friedman, Victor A. (2000), Proleptic and resumptive object pronouns in Romani: a Balkan noun phrase perspective. In: Matras, Yaron – Elšík, Viktor (eds), *Grammatical relations in Romani: the Noun Phrase. Current Issues in Linguistic Theory* 211. John Benjamins, Amsterdam. 187–204.
- Hutterer Miklós – Mészáros György (1967), *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. Hangtan, szóképzés, alaktan, szótár*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 117. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2010), Areal-typological aspects of word-formation: the case of aktionsart-formation in German, Hungarian, Slavic, Baltic, Romani and Yiddish. In: Rainer, Franz – Dressler, Wolfgang U. – Kastovsky, Dieter – Luschutzky, Hans Christian (eds), *Variation and change in morphology: selected papers from the 13th International morphology meeting, Vienna, February 2008*. John Benjamins, Amsterdam. 129–147.

- É. Kiss, Katalin (2008), The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event structure and the left periphery. Studies on Hungarian. Studies in Natural Language and Linguistic Theory* 68. Springer, Dordrecht. 17–56.
- É. Kiss, Katalin – van Riemsdijk, Henk (2004), Verb clusters: some basic notions. In: É. Kiss, Katalin – van Riemsdijk, Henk (eds), *Verb clusters. A study of Hungarian, German and Dutch. Linguistik Aktuell/Linguistics Today* 69. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–40.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina (2000), A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.* 152–175.
- Matras, Yaron (1998), Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing. *Linguistics* 36/2: 281–331.
- Matras, Yaron (2002), *Romani. A linguistic introduction.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron – Tenser, Anton (2016), Complementizers in Romani. In: Boye, Kasper – Kehayov, Petar (eds), *Complementizer semantics in European languages.* De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 341–376.
- Matras, Yaron – Tenser, Anton (eds) (2020), *The Palgrave handbook of Romani language and linguistics.* Palgrave Macmillan, Cham.
- Matras, Yaron – Adamou, Evangelia (2020), Romani and contact linguistics. In: Madras – Tenser (eds) (2020): 329–352.
- Oláh, Lídia „Suní” (2022), *Kija újal, romano szvito? Romani world, where are you? Grazer Plurilinguale Texte* 02. Grazer Linguistische Monographien, Graz.
- Schrammel, Barbara (2002), *Kerki fadšal o ciro. The borrowing and calquing of verbal prefixes and particles in Romani dialects in contact with Slavic and German.* MA thesis. Karl-Franzens-Universität Graz.
- Schrammel, Barbara (2005), Borrowed verbal particles and prefixes in Romani: a comparative approach. In: Halwachs, Dieter – Schrammel, Barbara – Ambrosch, Gerd (eds), *General and applied Romani linguistics.* Lincom Europa, München. 99–113.
- Sloetjes, Han – Wittenburg, Peter (2008), Annotation by category – ELAN and ISO DCR. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios – Tapias, Daniel (eds), *Proceedings of the 6th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2008).* European Language Resources Association (ELRA).
- Soós István (2000), *József főherceg cigány levelezése. Romológiai Kutatóintézet Közleményei* 3. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd.
- Spencer, Andrew – Luís, Ana R. (2012), *Clitics. An introduction.* Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.

- Vekerdi József (1981), A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból IV. Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs.
- Vekerdi József (1985), Cigány nyelvjárasi népmesék I. Folklor és etnográfia 19. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Wogg, Michael – Halwachs, Dieter W. (1998), Syntax des Roman. Arbeitsbericht 6 des Projekts Kodifizierung und Didaktisierung des Roman. Verein Roma, Oberwart.
- Zwicky, Arnold M. (1977), On clitics. Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- Zwicky, Arnold M. (1985), Clitics and particles. *Language* 61/2: 283–305.
- Zwicky, Arnold M. (1994), What is a Clitic?. In: Nevis, Joel A. – Joseph, Brian D. – Wanner, Dieter – Zwicky, Arnold M. (eds), *Clitics. A comprehensive bibliography 1892–1991*. *Library and Information Sources in Linguistics* 22. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. xii–xx.

A profán mókus, avagy a módszer védelmében

Fejes László

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
ORCID 0000-0002-2756-5189¹

This paper is a reply to some problems raised in Sándor Szilágyi N.'s paper *The holy chipmunk, or, pitfalls of the method* (1999). It points out that the vagueness of results and lack of their verifiability that Szilágyi N. objects to is not a characteristic trait of historical linguistics alone. Rather, it is typical of all historical studies, and indeed of scholarship in general. It is also pointed out that such vagueness is something that historical linguists – as well as researchers in other scholarly fields – are completely aware of. It is argued that the example of the holy chipmunk is rather unrealistic. On the other hand, Szilágyi N. does not level real criticism at the method – indeed, he applies it himself. It is true, however, that his results are at least as vague as the etymologies he impugns. The paper discusses why the example of the holy chipmunk could be effective after all, and finally it proposes a possible solution for the origin of Hungarian *ezmókus* ‘dragon’ that is, of course, also hard to verify.

Keywords: historical linguistics, etymology, methodology

Kulcsszavak: történeti nyelvészet, etimológia, módszertan

1. Bevezetés

Annak idején Kálmán László hívta fel a figyelmemet Szilágyi N. Sándor *A szent mókus, avagy a módszer buktatói* (Szilágyi N. 1999) című írására. Ezt az írást mindketten igen nagyon szerettük, elsősorban szellemessége miatt. Ez a szellemesség a szó mindkét értelmében megnyilvánul. Egyrészt Szilágyi N. meglátásai eredetiek és ötletesek, másrészt – bár alapvetően nem vicces írásműről van szó – humoros is: ez a humor a címben is szereplő példában nyilvánul meg elsősorban.

Szilágyi N. példája arra a tényre épül, hogy a román *zmeu* ‘sárkány’ *ezmó/ëzmó* alakban bekerült a csángóba, és – feltehetően az *ezmó* és a *mókus* kontaminációjának köszönhetően – *ezmókus* alakváltozata is kialakult. Ha viszont a románból a *zmeu*, a csángóból az *ezmó* kiveszett volna, és az *ezmókus* vált volna általánossá, akkor – Szilágyi N. szerint – a ma-

¹ Köszönöm Molnár Cecília Saroltának és a cikk névtelen lektorainak a cikk vég-ső formájának kialakulásához nyújtott segítségüket.

gyar nyelvtörténészek, egészen pontosan a TESz. azt állapítaná meg, hogy a szó az elavult (feltehetően honfoglalás előtti török eredetű) *id, üd, egy* 'egészséges; magasztos, szent' (a *z ~ d* váltakozásra példa a *büz ~ büdös, íz ~ édes, ez ~ ide*) és a *mókus* összetételével keletkezett. Ráadásul mivel a manysi mitológia egy hőse karmos evet képében mászik fel Numi-Tóremhez, a nyelvészek is biztosak lehetnének értelmezésükben, és „minden erről szóló tankönyvben biztos tudásként lenne ott, hogy őseink szent állatként tisztelték a mókust”, és „a jelentésváltozás alapja éppen az volt, hogy egyik hiedelemlény nevét a másikkra vitték át”.

Ilyen szellemes példakkal senki nem vitatkozik szívesen, több okból sem. Egyfelől nem jó érzés más szellemességét elrontani; olyan, mint az ünneprontás, főként, ha az ember maga nem tud annyira szellemes lenni, mint az, akivel vitába száll. Másfelől parabolák esetében az a vád is érheti a kritikust, hogy túl komolyan vette a példát, nem érti a viccet, leragad a lényegtelen részleteknél stb. Mégis azt gondolom, hogy a szent mókus példája van annyira súlyos, hogy komolyan megvizsgáljuk az érvényességét. Kálmán László szellemiségéhez pedig aligha lehet méltóbb bármi, mint egyet nem érteni valamivel vagy valakivel – akár olyannal sem, amit vagy akit egyébként szeretünk.

2. Mi a módszer – és mi vele a baj?

Szilágyi N. írásának alcíme a módszer buktatóira utal, és a szent mókus példázatának célja is e buktatókat leleplezni. De mi lenne ez a módszer? Szilágyi N. az összehasonlító-történeti módszert nevezi meg, melynek úttörőiként Sajnovics Jánost, Gyarmathi Sámuel és Franz Boppot nevezi meg, közülük pedig különösen Gyarmathinak tulajdonít kulcsszerepet a módszertani elvek kidolgozásában. Szilágyi N. jól érezhetően élcelődik azon, hogy a nyelvészek büszkék voltak erre a módszertanra, és szerinte attól való félelmükben hangoztatták, hogy van nekik ilyen, hogy „ezt még mindig nem hiszi el mindenki”. Hozzáteszi, hogy a kísérletezés lehetőségének hiánya kisebbségi érzéssel töltötte el a nyelvészeket, és ezért érezték fontosnak állandóan hangsúlyozni, hogy nekik van módszertanuk. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy az angolban a *science* ma sem vonatkozik a humán tudományokra, csak a természettudományokra.

Szilágyi N. szerint a természettudományok és a(z) összehasonlító-történeti) nyelvtudomány között az a különbség, hogy a természettudós a hipotéziseit nem biztos ismeretként kezeli, hanem kísérleti úton ellenőrzi, esetleg megvárja azt a pillanatot, amikor ellenőrizheti (pl. hogy a napfogyatkozás akkor következik-e be, amikorra várta), és csak akkor tekinti

igazoltnak, ha ily módon ellenőrizte. Ezzel szemben ilyen lehetősége az összehasonlító-történeti nyelvésznek nincs.

Könnyen belátható, hogy ez a szembeállítás ebben a formájában aligha lehet érvényes.

Először is észre kell vennünk: amiről itt szó van, az nem az összehasonlító-történeti nyelvtudomány, hiszen az a nyelvek rokonságát állapítja meg, illetve rokonnak tartott nyelvek adataiból következtet azok történetére – ilyesmiről Szilágyi N.-nél ezen a ponton (még) nem esik szó, és hasonló a szent mókus példázatában sem játszik szerepet (ott csak a nyelvrokonok mitológiája kerül elő). Amiről itt szó van, az a történeti nyelvészet, legalábbis azon válfaja, amely nyelvemlékekkel nem dokumentált korszakokkal foglalkozik. Ráadásul Szilágyi N.-nek valójában nem a történeti nyelvtudomány módszereivel van baja (azokról egy szót sem ejt: a szent mókus példázatában felbukkannak az elemei, mint pl. a hangváltakozásokkal vagy jelentésátvitellel való magyarázat, de Szilágyi N. önmagukban ezek egyikét sem kifogásolja), hanem a tárgyával: egészen pontosan azzal, hogy a múlttal foglalkozik. Ő ugyan azt állítja, hogy a módszer miatt nem lehet kizárni a hibás értelmezést, de ez nem a módszerből következik, hanem abból, hogy a múlttal nem lehet kísérletezni. Ebben azonban a különbség nem a természettudományok és a nyelvtudomány (vagy a humán tudományok), hanem azok egyes ágai között van. A természettudományoknak is van számos területe, pl. a csillagászatnak a világegyetem vagy az égitestek kialakulásával foglalkozó ágai, illetve a geológia vagy a paleontológia, mely ugyanúgy nem tudja kísérleti vagy tapasztalati úton ellenőrizni az eredményeit, ahogyan a történeti nyelvészet sem. Még ha azt meg is tudják figyelni, hogy miként formálódik a szemünk előtt egy-egy bolygó vagy galaxis, hogyan jönnek létre új szigetek vagy változnak egyes fajok egyedei, ezek nem igazolják, hogy más bolygók, galaxisok, szigetek vagy fajok története a múltban valóban úgy zajlott le, ahogy elképzeljük. Azt a történeti nyelvész is meg tudja figyelni, hogy ma miként változik a nyelv, de hogy évszázadokkal ezelőtt pont egy hasonló változás zajlott-e le, azt nem tudja biztosan megmondani. Ebben a tekintetben a természettudományok és a nyelvtudomány között nincs különbség. Az 1. ábrán szereplő mém ugyan a paleontológusokat froclizza, de képletesen a nyelvi rekonstrukcióra is vonatkozatható, éppen azért, mert a két tudományágnak ugyanazzal a bizonytalansággal kell megküzdenie.

1. ábra: Több változatban terjedő mém, pontos forrása ismeretlen

Ráadásul Szilágyi N., miközben azt kifogásolja, hogy a történeti nyelvtudomány módszereivel nem lehet biztos válaszokat kapni, úgy tesz, mintha a kísérleti módszer egyértelmű válaszokat adna. A kísérletezés során is számos hibalehetőség adódik mind a kísérletek megtervezése, mind kivitelezése során – az eredmények értelmezésekor pedig éppen annyi, mint amikor nem kísérleti úton szerzett adatokat értelmezünk. A kísérletezés előnye, hogy ha nincsenek adataink, csinálhatunk magunknak – mivel azonban ezeket mi állítjuk elő, a legnagyobb körültekintés mellett is előfordulhat, hogy az előállított adatok mégsem fogják hitelesen reprezentálni azt a valóságszeletet, amelyre kíváncsiak vagyunk. A gyakorlatban gyakran szembesülünk azzal, hogy egy-egy esetben nem sikerül kísérleti úton igazolni egy helyes hipotézist (mármint olyat, amelyet más kísérletek később helyesnek mutatnak), vagy éppen a kísérleti eredmények helyesnek mutatnak olyan hipotéziseket, amelyeket később további kísérletek cáfolnak. Mindennek tudatában be kell látnunk, hogy a kísérletezést Szilágyi N. alaptalanul fetisizálja, indokolatlanul tekinti a biztos igazság kulcsának.

3. Egy kis vulgárfilozófia a valóság természetéről

Szilágyi N.-nek nemcsak az a problémája, hogy a nyelvtörténész tudása nem biztos, hanem az is, hogy a nyelvtörténész biztosnak tekinti: „A nyelvész azonban az ilyen hipotézisekről már csak szégyenletében sem mert valószínűségi terminusokkal beszélni. Nem azt mondta tehát, hogy *igen nagy annak a valószínűsége*, hogy ez vagy az a szó finnugor vagy honfoglalás előtti török eredetű (hiszen ki fogja azt neki elhinni, hogy amit ő művel, az tudomány, ha semmiről sem tud bizonyosat mondani?), hanem azt, hogy *be van bizonyítva*, hogy az. Pedig nincs *bebizonyítva*” (Szilágyi N. 1999: 347 – kiemelés az eredetiben). Azt most ne firtassuk, honnan szedi Szilágyi N. „a nyelvész” (értsd: a nyelvészek homogén csoportja) lelki állapotára és félelmeire vonatkozó adatokat, összpontosítsunk arra, hogy mennyire jellemzi ez a nyelvészt.

Egyszerű újságolvasóként is tapasztalhatjuk, hogy a természettudomány számtalan állításával is tényként találkozhatunk olyan kérdésekben, mint hogy mikor keletkezett a világegyetem, miért haltak ki a dinoszauruszok, vagy hogy kereszteződött-e a neandervölgyi ember a Homo sapiensszel. Az ilyen biztos eredményekről aztán általában tíz évvel később azt is olvashatjuk, hogy tévesek, és a szakemberek végre megtalálták a helyes választ. Persze ha személyesen keresnénk fel a szakembereket, akkor hamar kiderülne, hogy a sajtóban vagy az ismeretterjesztő szakirodalomban tényként közölt eredményeket ők is csak nagyon valószínűnek tartják, de mivel eredményeiket általuk megbízhatónak tartott módszerekkel nyerték, mást nem gondolhatnak, mint hogy az az igazság. Majd ha új adatok kerülnek elő, akkor megváltoztatják a véleményüket.

A gyakorlat az, ami megköveteli, hogy a nagyon valószínű dolgokat igazságként fogadjuk el (ld. 2. ábra). Jó példa erre az igazságszolgáltatás működése is. Még ha tíz tanú is állítja, hogy saját szemével látta, ahogy a vádlott az áldozat fejébe vágta a baltát, a bíró akkor sem lehet biztos benne, hogy nem beszéltek össze. Hiába teszi fel a részletekre vonatkozó kérdéseit, és kap egybecsengő válaszokat, valami kis esélye mindig van, hogy véletlenül ugyanazt hazudják – valódi bizonyosságot sosem nyerhet. És hiába látja az előre megfontolt szándék bizonyítékát abban, hogy a vádlott vitte magával a baltát a helyszínre, holott semmi szüksége nem volt rá, nem tudhatja biztosan, hogy tényleg nem volt. (Legfeljebb ha előkerül a levél, amelyben az áldozat kérte a vádlottat, hogy adja már kölcsön azt a baltát, lehet próbálkozni perújrafelvétellel.) Mégsem hirdethet a bíró úgy ítéletet, hogy nagyon valószínűnek látja, hogy a vádlott bűnös, ezért elítéli, hanem kénytelen azt mondani, hogy bizonyítottnak

látja. Ha pedig a bíró kimondja az ítéletet, attól kezdve nyilvánosan is gyilkosnak lehet nevezni a vádlottat (függetlenül attól, hogy tényleg ölt-e). Az adott eljárástól függetlenül persze a bíró is beszélhet arról, hogy az ítélkezési rendszer nem tévedhetetlen, és csúszhatnak be hibák, de azért illik ügyelnie arra is, hogy ne keltsen indokolatlan bizalmatlanságot a rendszer egészével szemben – főleg, ha nem tud jobbat javasolni.

Nincs ez másképp a kísérletező természettudományokban (és a kísérletező humán tudományokban) sem. Nem véletlenül beszélünk arról, hogy a kísérletek eredménye szignifikáns-e, azaz nagyon valószínűtlen-e, hogy épp ezeket az eredményeket kapnánk, ha a feltételezésünk nem lenne igaz. A p értéke azt mutatja meg, hogy mekkora az esélye annak, hogy a mérési eredmények csak a véletlennek köszönhetőek. Ha ez az érték alacsony, akkor az eredményt szignifikánsnak szokás elfogadni. Az egyes tudományágak között eltérés van abban, hogy milyen p érték alatt tekintik az eredményt szignifikánsnak, és vannak viták arról, hogy hol érdemes meghúzni ezt a határt. A szignifikáns eredményeket legfeljebb a szó hétköznapi értelmében tekinthetjük bizonyításnak, nem pedig abban az értelemben, hogy az így szerzett tudást bárki is megkérdőjelezhetetlennek tartaná, és ne fogadná el egy későbbi korrekció lehetőségét.

Your chances of being killed by a bunny are low but never zero.

2. ábra: Több változatban terjedő mém, pontos forrása ismeretlen

Végső soron abban sem lehetünk biztosak, hogy amit tapasztalunk, az tényleg van, és nem csak egy kifejezetten számunkra vetített filmet nézünk. Egy Descartes nevű illető célzott ugyan arra, hogy legalább annak azért léteznie kell, aki ezt a filmet nézi, és hajlamosak vagyunk úgy gondolni, hogy ez azért talán tényleg több, mint valószínű (abban már megint ke-

véssé lehetünk biztosak, hogy ez a Descartes a valóságban is létezett és tett ilyen kijelentést, de ha megengedjük, hogy a tapasztalati világunk valamiképpen mégis megfelel a valóságnak, akkor ez azért nagyon valószínű).

A módszer pedig minden bizonnyal nem azért fontos a nyelvészek számára, mert félnek, hogy anélkül nem tekintenék elég tudósnak őket, hanem azért, mert ez teszi lehetővé, hogy a nyelvi adatokat a pusztá benyomásokon túl értékeljék. Innen tudják, hogy a magyar *ház* nem a német *Haus* átvétele, vagy hogy a német *haben* és a latin *habeo* – hiába hangzik hasonlóan és jelent hasonlót – nem azonos eredetű, még akkor sem, ha a német és a latin egyaránt indoeurópai nyelvek. Persze nyilván itt is hozzá kellene tenni, hogy legalábbis nagyon valószínű, hogy így van. De ha egy lelkes amatőr azzal menne Szilágyi N. Sándorhoz, hogy de miért is kellene nekünk a románból átvenni szavakat, nem lehetséges-e inkább, hogy az *ezmó*-t a románok vették át tőlünk, akkor, felteszem, szíve szerint ő is azt mondaná, hogy ez esetben ez ki van zárva, és legfeljebb a következetesség kedvéért fogalmazna úgy, hogy ez igen kevésbé valószínű.

Ha valaki úgy olvassa Szilágyi N. írását, hogy nem ismeri a nyelvtörténeti szakirodalmat, azt gondolhatja, hogy a nyelvtörténészeket szétveti a nagy magabiztosság. Ha azonban valaki a kezébe veszi a szent mokus célkeresztjében álló TESz.-t, akkor kénytelen azzal szembesülni, hogy csak a legritkább esetben találkozik az *ezmókus* apokrif szócikkéhez hasonló állásfoglalással. Az esetek többségében – lásd pl. az alább tárgyalt *egyház*, *olvas*, *üdül*, *üdvöz*, *üdvözöl*, *ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* vagy *tömérdék* szócikkeket, melyekből csak úgy süt a bizonytalanság – a szócikk utal a lehetséges magyarázat kétségességére, vagy két (esetleg több), önmagában meggyőzőnek tűnő, ám egymást kizáró magyarázatot ad; *horribile dictu*, jelzi, hogy nincs elfogadható magyarázata.

4. Sárkány sárkánynak mókusa

Mindennek tudatában érdemes megvizsgálni, mennyire jelez a szent mokus példája komoly veszélyt. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy konstruált példáról van szó, azaz nem egy valós tévedésről. Szilágyi N. azt állítja, hogy valós példát nem adhat – holott biztos elő lehetne kaparni a magyar nyelvtudomány történetéből számos esetet, amikor adathiányból kifolyólag tévesen állapították meg egy szó eredetét, és később újabb adatok fényében bukkantak rá a helyes, vagy legalábbis ma helyesnek elfogadott, nem vitatott megoldásra.

Mint azt Szilágyi N. jelzi, a román *zmeu* és a csángó *ezmó* alak meglehetősen biztossá teszi a szó eredetét. A tévedés akkor következhetne be, ha ezek kivesztek volna – mindezt Szilágyi N. arra építi, hogy szoktak szavak kiveszni. Ez ugyan tény, de szavakat kommunikációs okból szokás kölcsönözni: vagy azért, mert az átvevő nyelvben nincsen (elég pontos) megfelelője (de igény az volna rá), vagy presztízsokból, a szavak konnotációi alapján (mennyivel menőbb egy *meeting*, mint egy *értekezlet!*). Ehhez azonban az szükséges, hogy az átadó nyelvben annak az elemnek bizonyos fontossága, a szélesebb értelemben vett kultúrában (amelybe beleértendő a gazdálkodás, közlekedés stb. is) markáns szerepe legyen. Az ilyen elemek viszont kevésbé vannak kitéve a kikopásnak. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a kölcsönzött elemek az átadó nyelvből nem tűnhetnek el, de az ilyen esetek feltehetően ritkák, és inkább csak nagyon hosszú távon, vagy a szókincs speciális rétegeiben (pl. mesterségek szakszókincsében) lehetnek jellemzőek. Nem véletlen, hogy Szilágyi N. eleve úgy alakítja a történetet, hogy a *zmeu* csak a román nyelvjáráások egy szűk, a csángóval érintkező körében volt meg. A valóság azonban az, hogy a *zmeu* nem csak a románban terjedt el nagy területen, de szláv eredetű, 'sárkány' és/vagy 'kígyó' jelentésben megvan a bolgárban, az oroszban és a beloruszban (*змею*), a macedónban (*змеј*), a horvátban, a szerbben és a szlovénban (*zmaј*) stb. Ha ezeknek csak egy része fennmaradt volna, a szemantikai hasonlóság miatt aligha kerülte volna el az etimológusok figyelmét, és bizonyára azt is kitalálhatták volna, hogy a szó román közvetítéssel kerülhetett a csángóba, még akkor is, ha hasonló szónak a románban nyoma sincs.

De tételezzük fel, hogy a szónak a szlávban sem marad nyoma, és az *ezmó* alak sem marad meg. Szilágyi N. szerint ebben az esetben az *ezmókus ez-* elemét a TESz. az *id, üd, egy* 'egészséges; magasztos, szent' elemmel azonosítaná. Érdeemes megjegyezni, hogy ezzel az előtaggal kapcsolatban a TESz. is ellentmondásos. Az *egyház* szócikkben (TESz. I: 724) ugyan azt írja, hogy az előtag több-kevesebb valószínűséggel összekapcsolható az *üdül, üdvöz, üdvözöl, ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavakkal, ám az *üdül* szócikkben (TESz. III: 1046) az *egyház, ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavakkal való kapcsolatot kevésbé, az *üdvözít* szócikkben (TESz. III: 1047–1048) nem valószínűnek mondja. Hasonlóképpen az *ül* 'ünnepet szentel' szócikkben (TESz. III: 1052) az *üdvözít, üdvözül* és *üdül* szavakkal való kapcsolatát kevésbé valószínűnek, az *ünnep* (TESz. III: 1053) szócikkben nem valószínűnek mondja. Azaz ha a TESz. az *ezmókus ez-* elemét egy 'magasztos, szent' elemhez is kapcsol-

ná, ennek az 'egészséges' elemmel való azonosságát akkor is megkérdőjelezné.

Szilágyi N. szerint a szent mókusba vetett hitet megerősítené az a tény, hogy „a vogul mitológiában például »az ember korabeli világ előtti« öreg fia is karmos evet képében hág fel Numi-Tóremhez tanácsot kérni”. Ez igen merész következtetésnek tűnik, hiszen a magyar népmesékben a főhős az égig érő paszulyon mászik fel az égbe, mégsem következik ebből, hogy a magyarok szent növényként tisztelik a babot. Eleve kérdéses persze, hogy mit is jelent a gyakorlatban az, hogy valami 'szent'. Akármit is, állatok esetében nyilván valamiféle védeltséget élvez: nem, vagy csak bizonyos korlátozásokkal vadászható. Ehhez képest az obi-ugoroknál a mókus a legközönségesebb zsákmányállat. Szakrális jellege annyira nincs, hogy a szakirodalom sehol nem foglalkozik vele kiemelten. Vértés (1990: 173–183) szerint az obi-ugorok körében a medve mellett legfeljebb a jávorszarvas, bizonyos halfajok, illetve a kígyók és békák tekinthetők szent állatnak. A lovat mint az istenek állatát tisztelik, de nem tartják szentnek, és egyes madárfajokra is vonatkoznak tabuk, de szentként nem tisztelik őket. A mókusról csak annyit szól, hogy – a lemming, a róka, a hód, a rénszarvas és a rozsomák mellett – szellemeknek köszönhető (vö. Vértés 1990: 38, 98, 105), de csak a hódról és a cobolyról jegyzi meg, hogy némi tiszteletben részesülne. Ide vonatkozó adalék, hogy a nyenyecben a vakondok neve szó szerint 'szent egér' vagy 'föld szentje', de ettől függetlenül sem tisztelik szentként, bár óvó szerepe is van (Vértés 1990: 181). A manysi mitológia kézikönyvének (Napolskikh – Siikala – Hoppál 2008) mutatójában sem a *chipmunk*, sem a *squirrel* nem szerepel, és a benne szereplő enciklopédiában sincs sem *lēḡən* 'európai/vörös/erdei mókus, evet', sem *kwośər* 'csíkosmókus, burunduk' szócikk. Hasonlóképpen nem szerepelnek mókusok a hanti mitológia kézikönyvében sem (Kulemzin et al. 2000). Ebből a kötetből – pontosabban angol változatából – Csepregi Márta ismertetésében (2007: 68) ugyan hiányol néhány állatot, de a mókus nincs közöttük. A szent mókus feltételezéséhez talán Juha Janhunennek a repülő mókusnak a szibériai sámánizmusban betöltött szerepéről szóló írása áll a legközelebb (Janhunen 1989), ez azonban éppen azt állapítja meg, hogy a repülő mókus szerepe is igen ambivalens, a mókus presztízse pedig Szibéria orosz meghódításának és ennek hatásaképp jelentkező gazdasági értékének lehet köszönhető. Ha tehát egy nyelvtörténésznek eszébe is jutna az *ezmókus*-t 'szent mókus'-ként értelmezni, aligha találhatna ehhez megerősítést az obi-ugor hitvilágról és mitológiáról szóló szakirodalomban.

Szilágyi N. elképzelt nyelvtörténésze úgy gondolná, hogy „egyik hiedelemlény nevét a másikra vitték át”. Ilyen kétségtelenül előfordulhat, de a képzeletbeli nyelvésznek azért csak szöveget üthetne a fejébe, hogy a mókus, bármennyire is szent, mégiscsak egy apró szőrös rágcsáló, míg a sárkány hüllőszerű, és tipikusan hatalmas lény. Más forrásokból (pl. Márton 1972: 279; Márton et al. 1977: 133; Mokány 1997: 77) kiderül ugyan, hogy az *ezmó* ’vitéz, táltos ló’ jelentésben is előfordul, de az utóbbi magyarázható legalább azzal, hogy két nagy állatról van szó, ráadásul a sárkány gyakran tüzet okádik, míg a táltos ló parazsat eszik, valami hasonlóság mégis van közöttük. Bár a magyar nyelvű szakirodalom erre a jelentésére valamiért nem utal, román forrásokból (Macrea 1958: 958; Breban 1980: 679; Vinereanu 2008: 922) világos, hogy a román szó elsődleges jelentése is ’mesebeli gonosz óriás’, de ezen és a ’sárkány’ jelentésen kívül ’hős, vitéz’, ’táltos ló’ és ’papírsárkány’ jelentésben is használatos. Az kevésbé furcsa, hogy a szó az utolsó jelentésében nem került át, vagy legalábbis nincs dokumentálva a magyarban, az viszont furcsa, hogy az elsődleges román jelentés a magyar nyelv román jövevényszavainak szótáraiban nem fordul elő (de vö. ÚMTSz. 2: 241; Márton 1977: 72).

3. ábra: A „magdeburgi unikornis” a Magdeburgi Természettudományi Múzeumban. Virálissá vált kép, az alkotója ismeretlen

5. Vastagok a mókusok elé!

Szilágyi N. cikkének második része a családfa metaforájával foglalkozik. Ennek a résznek számos részletét, sőt a harmadik rész elejét már vizsgál-

tam (Fejes 2014; 2016), ezért most kizárólag a *temérdek* és a *vastag*, illetve az *olvas* etimológiájával kapcsolatos megjegyzéseire térnek ki.

A *temérdek* 'sok, rengeteg' < 'vastag' korábbi megfejtési kísérleteit, nevezetesen a *tämír* 'vas' -*lik* képzős alakjából, illetve a magyar *töm*, *tömör* családjából való eredeztetést egyaránt elveti. Az előbbivel szemben az a kifogása, hogy a feltételezhető 'vasság' jelentéséből aligha fejlődhetett melléknév; az utóbbi ellen az a kifogása, hogy míg a *temérdek* *tömérdek* alakváltozata új keletkezésű, addig a *töm* már régóta következetesen *ö*-vel fordul elő – ezt a problémát egyébként a TESz. (III: 963) is említi. Mindkét meglátással egyet kell értenünk. Szilágyi N. javaslata szerint a szó a török *tämír-däk* ~ *tämír-däg* 'vas-szerű' alakból eredhet. Ez hangtanilag tényleg meggyőző, de szemantikailag nem mondható problémátlan. Ezt ellensúlyozza az a kétségtelenül helytálló megfigyelés, hogy a *vastag* elején is *vas*, a végén is *-tag* áll (a *t* : *d* különbség a zöngésségi hasonlással, az *a* : *e* különbség a magánhangzó-harmóniával magyarázható). Azt pedig az MSzFE is felveti, hogy a *vaskos* és a *vastag* talán a *vas* származéka. Szilágyi N. szerint „pontosan értették, hogy a *tämír-däk*-ben mit jelent a *tämír*, és úgy vették, hogy ha az ennek megfelelő *vas*-hoz ugyanazt a szöveget kapcsolják hozzá (a megfelelő hangtani szabályok szerint), amely amabban is ott van, akkor az is éppen 'vastag'-ot fog jelenteni”.

Kétségkívül érdekes ötlet, de kérdés, mennyiben visz közelebb minket a két szó eredetének megoldásához. A fő probléma nem az, amit Szilágyi N. fesseget, hogy sosem fogjuk megtalálni azt a bizonyos török nyelvet, amelyik így hatott a magyarra. Sokkal inkább az, hogy ha a szóban forgó törökben a *tämír-däk* jelentése még 'vas-szerű' volt, akkor eredetileg a *vastag*-nak is ezt kellett jelentenie – márpedig akkor kérdés, hogy később miért változott hasonlóan a kettő jelentése. Ha pedig a *tämír-däk* jelentése már 'vastag' volt, akkor hogyan azonosították a magyar *vas*-sal? De ha a szónak még meg is volt mindkét jelentése – ahogy ma a magyarban a *magos*-nak az eredeti, 'magokkal rendelkező', illetve 'függőleges irányban kiterjedt' jelentése is megvan –, vajon hogyan kapcsolták össze a beszélők a kettőt? (Ma a hétköznapi magyar beszélők a *magos* két jelentését aligha kapcsolják össze.) Nyilván kis fantáziával fel lehetne vázolni elképzeléseket, miként lesz a 'vasszerű'-ből 'vastag', de igazolni aligha lehetne – Szilágyi N. nem utal más nyelvekből hasonló jelentésváltozásra, és én sem tudok ilyenekről. Ráadásul emellett ott van az a kérdés is, hogy a *vaskos* eredetileg milyen képzés, mi lehetett az

eredeti jelentése, hogyan változott, illetve miért a *temérdek* és a *vastag* jelentéséhez hasonlóan?²

Szilágyi N. másik példája az *olvas*. A TESz. (II: 1078–1079) szerint a finnugor eredetű szónak **lovas* lenne a szabályos alakja, de hangátvetés történt benne, bár ezt fonotaktikailag semmi sem látszik indokolni. A hasonlóan nyilatkozó MSzFE (3: 501–503) szerint bizonyos hasonló alakú és jelentésű török szavak (pl. ócsuvas **ula-* 'olvas') hatására következett be az alakmódosulás – az EWUng. (1061) azonban a metatézist valószínűtlennek tartja. Szilágyi N. feltételezése szerint a magyar szó átke-rülhetett valamelyik török nyelvbe, de mivel ott szó *l*-lel nem kezdődhet,³ protetikusan magánhangzóval létrejött az **uluvaš* alak, amit aztán a magyar visszakölcsönzött, és ebből szabályosan fejlődött *olvas*. Kétségkívül elmés felvetés, ugyanakkor számos kétséget is ébreszt. A 'számol, olvas' jelentésű szavak kölcsönzésére tipikusan jellemző, hogy azokból a nyelvekből kölcsönzik, amelyek beszélőinél a számolás (kereskedelem stb.) vagy éppen az írásbeliség fontosabb szerepet játszik a kultúrában, és azokba a nyelvekbe, amelyek beszélőinél ez a szerep kisebb. Általában azt feltételezzük, hogy a török nyelvű népek írásbeliség szempontjából „magasabb szinten álltak”, ezt támasztja alá, hogy – mint arra Szilágyi N. is utal – a *betű*, *ír*, *szám* szavak is a törökből származnak. Márpedig akkor nem világos, hogy miért kölcsönözte volna a török ezt a szót a magyarból. (Ha már kölcsönözte, akkor elképzelhető, hogy presztízs-okokból kiszorította az eredeti alakot.) Ha pedig azt feltételezzük, hogy olyan szélesebb körű kétnyelvűség volt, amelyben könnyen áramlottak szavak egyik nyelvből a másikba, akkor az a kérdés merül fel, hogy miért érezték szükségét a magánhangzó betoldásának, ha egyszer a magyarban hozzászokhattak az *l* kezdetű szavakhoz? Nem állítom, hogy Szilágyi N. hipotézisét el kell vetnünk, de attól is távol áll, hogy valószínűnek tarthassuk. A fentiek azonban további problémákat is felvetnek.

² A magyar török jövevényszavaival foglalkozó legfrissebb szakirodalom (Róna-Tas – Berta 2: 1236) a *temürlik* alakból kísérli meg levezetni a *temérdek*-et, de ezt az *rl* > *rd* változás valószínűtlensége miatt elveti. Nincs nyoma annak, hogy Szilágyi N. felvetését, miszerint eleve egy *d* elemet tartalmazó képzőből származna a szó, ismerné (a bibliográfiában Szilágyi N. neve egyáltalán nem szerepel). Ugyanakkor a *temürlik* jelentéseként az 'iron (like)' szerepel, ami nem a 'vasság', hanem a 'vas-szerű' megfelelője.

³ Szilágyi N. az *l* mellett az *r*-t említi szó elején tiltott mássalhangzóként, de ezek mellett a nazálisok is tiltottak (Johanson 1998: 31), tehát a tiltás a szonóránssokra vonatkozik.

Az első, hogy Szilágyi N. (1999: 359) azzal kezdi a harmadik részt, hogy a magyar nyelvtörténetben⁴ a finnugor elemek megkülönböztetett figyelemnek örvendenek, a más nyelvekből származó elemek zavaró tényezőkként jelennek meg, mintha „veszélyeztethetnék nyelvünk tiszta finnugorságát és a finnugor nyelvtudomány végső győzelmét”. Ebből már az sem világos, miért gondolja, hogy ez veszélyeztetné a finnugor nyelvtudományt (illetve hogy a finnugor nyelvtudomány miért érezné magát ilyesmitől veszélyeztetve), ha egyszer korábban ő vádolja a rokonságelméletet azzal, hogy nem különbözteti meg a rokonságot a származástól, illetve azt vallja, hogy egy nyelvnek csak egy őse lehet (Szilágyi N. 1999: 356–357). A rokonságelmélet alapvetése, hogy egy nyelv akár mennyi idegen elemet átvehet, attól még nem fog más nyelvcsaládba tartozni – tehát semmi „félnivalója” nincs az idegen elemektől. De még kevésbé világos, hogyan állíthatja ezt, ha pl. az MSzFE (3: 501–503) – éppen egy kifejezetten finnugor szemléletű kiadvány! – olyan esetben is felhívja a figyelmet a lehetséges török hatásra, amikor az igen bizonytalan?

A második, hogy milyen alapon állítja, hogy a magyarban a török elemek „túl jelentősek ahhoz, hogy könnyűszerrel túltehesük rajta magunkat” (Szilágyi N. 1999: 359)? Már az is kérdéses, mit jelent az, hogy túl tesszük magunkat egy-egy nyelvi hatáson – mindenesetre olyasmit sugall, hogy a magyar nyelvtörténészek kevés figyelmet fordítanak a török hatásra, vagy egyenesen megpróbálják azt letagadni. Ehhez képest ezt néhány párhuzammal próbálja alátámasztani, hoz egy szerkezeti hasonlóságot a kirgizzel és kettőt a a dobrudzsai tatárral, két közmondást (az egyik vándorelem, a másiknak talán tényleg csak a csuvasban mutatható ki megfelelője), és a fent ismertetett két, igen bizonytalan etimológiát. Mindezt elenyésző ahhoz képest, amit a török nyelveknek a magyarra gyakorolt hatásának mértékéről tudunk, és aligha befolyásolja az összképet.

A harmadik, hogy ha a szent mókus kitalált példájánál rámutat arra, mennyire nem lehet megbízni a történeti nyelvtudomány módszereiben, akkor miért várja, hogy az ő etimológiai ötleteit komolyan vegyűk? Ami a szent mókust illeti, ha tényleg feltételezzük, hogy azok az adatok állnak rendelkezésre, amelyeket Szilágyi N. megad (tehát nincs román adat,

⁴ Érdemes felfigyelni a fókusz eltolódására: eddig a pontig a történeti nyelvészetről és a családfaelméletről általában esett szó: ugyan magyar példákon keresztül, de maguk a példák általános érvényűek. Itt hirtelen fordulattal a magyar nyelvtörténet kerül célkeresztbe, de nem derül ki, mi az, amit a magyar nyelvtörténészek másképp csinálnak, mint mások. Legfeljebb a román nyelv-

meg mondjuk szláv sem; nincs meg az *ezmó* forma; az obi-ugor hitvilágban viszont valóban szent a mókus), akkor az etimológia kifejezetten meggyőzőnek tűnik, még ha mai tudásunkkal ezt másképp is látjuk. A *te-mérdek* és az *olvas* eredetére vonatkozó feltevései viszont bármennyire elmések és szakszerűek, ahhoz nem elég meggyőzőek, hogy ebben az esetben egyértelműen török hatásról beszélhessünk. Elég furcsa az, hogy a cikk elején bizalmatlanságot kelt a módszerben, majd a módszert alkalmazva tényként kezel olyan dolgokat, melyeket a módszer is legfeljebb lehetségesnek mutat.

A negyedik egy bonyolultabb szemléleti kérdés. Azt kérdezi, hogy – megengedve, hogy az ő etimológiai javaslatai helyesek – milyen eredetű szó akkor az *olvas*, illetve a *vastag*? A történeti nyelvtudomány ezekre egyértelmű választ ad. Lehet, hogy Szilágyi N. nem elégedett ezekkel a válaszokkal, és az is elképzelhető lenne, hogy a történeti nyelvtudomány másképp viszonyuljon ezekhez a kérdésekhez, de a válaszok meglehetősen egyértelműek.

Ha azt feltételezzük, hogy az *olvas*-t a magyar a törökből kölcsönözte vissza, akkor ez a magyarban egyértelműen török jövevényszónak minősül. Hasonlóképpen az erdélyi *nyám* 'rokon, rokonság' szót román jövevényszónak mondja a TESz. (II: 1034–1035), pedig az a román *neam* 'nemzettség, rokonság, rokon' átvétele, az viszont a magyar *nem* 'nemzettség' átvétele. A történeti nyelvtudománynak ugyanis az a gyakorlata, hogy olyan eredetűnek tekinti a szót, amilyen nyelvből az bekerült a célnyelvbe, függetlenül attól, hogy oda milyen nyelvből került. Nyilván ez a kritikus szemlélő számára nagyon egyoldalú megközelítésnek, szinte csőlátásnak tűnhet, de két jó oka is van. Az egyik, hogy így tarthatjuk számon, hogy milyen nyelvek között volt közvetlen érintkezés (ez nem feltétlenül jelent népek közötti érintkezést is, gondoljunk a magyar nyelv latin jövevényszavaira). A másik, hogy ellenkező esetben már egy-egy szó eredete is borzasztóan összetett lehetne, minél messzebbre tudjuk visszavezetni, annál inkább. És ez nemcsak azért jelentene problémát, mert nem tudnánk összesíteni az eredményeket (pláne, ha több szinten is lehetséges többféle magyarázat), hanem azért is, mert egyes szavak eredetét messzire, másokét csak a közvetlen forrásig lehetne visszavezetni,

vészeti hagyománytól való eltérésre van utalás, de ebből nem derül ki, hogy tényleg a magyarok csinálják rosszabbul, mint mások, vagy a románok jobban – esetleg hogy ezek a szemléletek hogyan jelennek meg, ha nem is a világ nyelvészeti hagyományaiban, de legalább a régióban.

és az összkép inkább azt mutatná, hogy milyen szavak eredetét tudjuk messzire visszavezetni, mint azt, hogy valóban hol vannak a szókincsünk gyökerei. E gyökereket azonban aligha érdemes firtatni, hiszen nyilván olyan nyelvekben, nyelvállapotokban vannak, melyekről ma semmit sem tudunk.

Érthetetlen továbbá, hogy ha ez valóban probléma Szilágyi N. számára, akkor ez a gondolatmenetében miért csak itt merül fel. Ha ugyanis ezzel a szemlélettel nem ért egyet, akkor már az *ezmó* esetében is rá kellene kérdeznie, hogy miért kell ezt román jövevényszónak tekinteni. Ha ugyanis a szlávból került a románba, akkor román is, meg szláv is – és ha a magyar úgy átalakította, hogy protetikusan magánhangzót tett elé (ahogy feltételezése szerint a török is az **uluvaš*-ban), meg még a diftongust is hosszú magánhangzóvá alakította át, akkor bizony magyar eredetű is. Legálábbis az ő érvelése ezt az elemzést kívánná.

A *vastag* esete annyiban bonyolultabb, hogy a Szilágyi N. által feltételezett folyamat ritka, bár nem példa nélküli. Olyan szavak tartoznak ide, mint az *elemista*, *egyetemista*, *forgalmista*, *gyárista*, *irodista*, *zongorista*; *dorgatórium*, *pipatórium*, *szilvórium*; *sétafikál*, *urizál*; *elméletice*, *gyakorlatice*, *lényegice*, *telefonice*; *iskolaundorítisz* stb. (a példák forrása: Nádasdy 2007; Grétsy 2010). Ezekben az a közös, hogy a toldalék jövevényelem, miközben a *tő* hol eredeti magyar, hol jövevényszó (de a *tövet* és a *toldalékot* nem együtt kölcsönözte a magyar). A *tő* eredetétől függetlenül mindegyik esetben belső magyar szóalkotásról kell beszélünk. A gyakorlatban ezek a szerkezetek semmiben nem különböznek attól a jóval gyakoribb esettől, mint amikor magyar képzőt teszünk idegen *tő*höz (*szőrföl*, *külság*), vagy amikor idegen elemekből alkotunk összetett szavakat: a *tengerpart* esetében sem tesszük fel a kérdést, hogy akkor ez most török vagy olasz szó, és nem tartjuk török és olasz eredetűnek egyszerre, hanem magyar szónak tartjuk, mert a magyar nyelvben jött létre – más kérdés, hogy egy török és egy olasz jövevényelemből. Persze mondhatjuk azt, hogy ez a szemlélet is csőlátásról tanúskodik, ugyanakkor a gyakorlat ezt indokolja: gondoljunk bele, milyen eredetűként kellene számon tartanunk pl. a *kávébab* szót, melynek előtagja a magyarba az oszmán-törökből került, oda az arabból (oda meg talán egy omói nép- és nyelvnevből alakult földrajzi névből), utótagja pedig szláv jövevényszó, melynek eredetét az indoeurópai alapnyelvig lehet visszavezetni. Az összetétel ugyan a magyarban jött létre, de persze idegen mintára (valószínűleg a német *Kaffeebohne* mintájára, de azt is megelőzhette az angol *coffee bean*, és ki tudja, meddig lehetne még visszavezetni). Ha a szavak eredetében mindezekkel egyszerre szeretnénk elszámol-

ni, az ugyanúgy kaotikus képhez vezetne, ahogy a családfa és a „gyöke-
rek” egyesítése, amit Szilágyi N. (1999: 359) is kénytelen elvetni.

Ugyanakkor nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy a mai gyakorlat sem teljesen következetes. Ha ugyanis mindig az utolsó lépést tartjuk döntőnek és a származást meghatározónak, akkor ez miért nem vonatkozik a jelentésváltozásokra is? Ha ugyanis a *part* az olaszból került a magyarba, de időközben jelentősen megváltozott a jelentése (ami eredetileg ’kikötő’ volt), akkor miért nem minősül már magyar szónak? Vagy ha az *egér* számítógépes perifériára utaló jelentése angol hatásra alakult ki, akkor ebben a jelentésben miért nem minősül angol jövevényszónak? Vagy ha a szó formája alakul át a felismerhetetlenségig, akkor miért tartjuk még mindig jövevénynek? Pláne, ha mind az alakja, mind a jelentése teljesen megváltozik? Persze azt, hogy a szó korábbi előzménye egy másik magyar szó, amelynek az előzménye idegen, ettől még számon tarthatnánk, a gyakorlat azonban nem ez.

6. Miért ijedünk meg egy mókustól?

Szilágyi N. írásában megkérdőjelezi a történeti nyelvtudomány megbízhatóságát, implicit módon talán még tudomány mivoltát is. Az első részben amellet érvel, hogy adathiány esetén a történeti nyelvészet nagyokat tévedhet, mert eredményeit nem tudja ellenőrizni. A második részben azt kifogásolja, hogy a történeti nyelvtudomány a nyelvek viszonyait az egyoldalú családfamodellben vizsgálja – ennek egy alternatíváját is megpróbálja felállítani, de maga is arra a következtetésre jut, hogy az elképzeléseinek megfelelő modell valójában használhatatlan. A harmadik részben azt kifogásolja, hogy a nem rokon nyelvek hatásait a magyar nyelvtörténet kevéssé veszi figyelembe: példái azonban egyfelől semmilyen módszertani újdonságot nem tartalmaznak, másfelől viszont – minden erényük ellenére – messze nem bizonyítják, hogy az adott esetekben idegen hatással kell számolnunk.

Hiába tehát az érdekes egyéni meglátások és az elmés ötletek, hiába rendíti meg első olvasásra saját tudásunkba vetett bizalmunkat ez az írás, az érvek alapos végiggondolása után arra kell jutnunk, hogy a módszer, ha nem is tökéletes (sosem gondoltuk annak), alapjaiban véve vállalható – főképp, hogy hatékony megújítására semmiféle komoly javaslatot nem kapunk. Egyvalami azonban valószínűleg továbbra is nyugtalanítani fog bennünket: a szent mókus példája.

Mert hiába láttuk be, hogy olyan könnyen azért mégsem állhat elő az a tévedés, melyet Szilágyi N. feltételez, és hogy ha az ötlet fel is merülne, a nyelvtörténészek aligha hinnének benne olyan mélyen, mint ő sugallja: azt

azért be kell látnunk, hogy adathiányból kifolyólag mégiscsak előfordulhatnak hasonló melléfogások. Nem is az a megrázó, hogy Szilágyi N. szerint akár több tucatnyi ilyen hibás etimológia lehet a TESz.-ben: tekintve, hogy a szócikkek száma jóval meghaladja a tízezret, valószínűleg bárki ennél jóval magasabbra tippelné a tévesen meghatározott szóeredetek számát egy ekkora kiadványban. A szent mókus példája maga a megrázó: hiába érvel később Szilágyi N. amellett, hogy a *temérdek* vagy a *vastag* etimológiája is rossz lehet, ez nem érint minket ennyire mélyen. És nem véletlen, hogy Szilágyi N. a nyelvtörténet során korrigált szómagyarázatok egyikét sem érezte annyira meggyőző példának, mint ezt a kitaláltat; ahogy az sem, hogy a sok példa közül éppen ez lett a címadó. Ez ugyanis az elevenünkbe vág, mert őseink hitéről szól. Ez a kérdés pedig mindenkit érdekel, vagy azért, mert túl nagy jelentőséget tulajdonít az ilyen kérdéseknek, vagy éppen mert az zavarja, hogy mások milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak neki.

Akik szerint történelmünk, illetve amit arról gondolunk, alapvetően meghatározhatja azt, hogy kik vagyunk, felháborodhatnak azon, hogy a történeti nyelvtudomány a maga semmire sem jó módszereivel (illetve, tudjuk, „módszereivel”) akár azt is elhitethetné velünk, hogy őseink egy nyomorult kis rágcsgáló előtt – amelyik, mint azt a közismert vicc is mondja, csak abban különbözik a patkánytól, hogy jobb a piárja – hajbókoltak. Ennek az ármánynak meg nyilván az a célja, hogy a magyarok önérzetét megtörje, őket kisémmizze, a föld felszínéről is eltörölje. Akik viszont viszolyognak a múlt iránti túlzott rajongástól, attól ijedhetnek meg, hogy a múltmániások rákapnának a szent mókusra, vissza akarnák hozni a kultuszát, az autók hátulján pedig megjelenéne a testükkel a mai határokat kirajzoló mókusok, melyek köréjük kerített bozontos farka a Trianon előtti határokat mutatná. A szent mókus víziója nem azért riasztó, mert azt mutatja, hogy a tudomány tévedhet, hanem azért, mert egy ilyen tévedés a jelenünket és a jövőnket is átrajzolhatja.

4. ábra: A mi *ur*-unk

(Forrás: Molodcova, M. A.: *Bukvar*. Sziktiivkar, 1934.)

Valójában ezeket a víziókat is árnyalnunk kell. Mert mai felháborodásunkat az is okozza, hogy ki hallott már akkora hülyeséget, hogy az emberek a mókusokat istenítenék. Ha azonban lennének hiteles néprajzi adataink a mókuskultuszról, akkor sokkal kevésbé tartanánk furcsának. Ha pedig ráadásul éppen nyelvrokonainknál lenne nyoma (vagy olyan népeknél, akikkel nyilvánvalóan érintkeztünk), akkor egyáltalán nem lenne furá feltételezés, ha úgy vélnénk, hogy az *ezmókus* annak a jele, hogy valaha a magyaroknál is megvolt. Így nem érdekelne minket jobban, mint a *temérdek* vagy a *vastag* eredete.

6. Cherchez la femme?

Az *ezmókus* adat nem tűnik túl közismertnek. Internetes kereséssel Szilágyi N. cikkén kívül néhány arra visszautaló helyen sikerült fellelni, illetve Mokány (1997) cikkében fordul elő. Szilágyi N. nem jelöli adata forrását, Mokány *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* c. kötetre (Márton et al. 1977) hivatkozik, igaz, csak Márton – Péntek 1977-ként. Ez a kötet egyértelműen kijelenti, hogy „Az *ezmókus* az *ezmó* és a *mókus* kontaminációjával keletkezett” (Márton et al. 1977: 133). Ezzel kapcsolatban már Szilágyi N. (1999: 348) is kifejezi fenntartásait, de azt mondja, „de jobbat nem tudunk, tehát elfogadjuk ezt is, mert azért elég hihető-

nek látszik”, bár berzenkedik, hogy „az sem elég világos, hogy egy olyan rettenetes személyt, mint az ezmó, hogyan lehet egyáltalán kapcsolatba hozni egy olyan kedves állattal, mint a mókus”.

A magyarázat azért is furcsa, mert a szóvegyülés vagy egy új, a vegyült szavakétől különböző jelentést hoz létre (*citrom + narancs* → *cit-rancs* 'grapefruit', *cső + orr* → *csőr*; *csatorna + alagút* → *csalagút*, *smoke + fog* → *smog* stb.), vagy eleve két rokon értelmű szó között megy végbe, és egy harmadik, szintén rokon jelentésű alakot eredményez (*kiabál + ordít* → *ordibál*, *rémít + ijeszt* → *rémiszt*, *zavar + kerget* → *zargat* stb.). Nagyon szokatlan, hogy két, egymástól erősen különböző jelentésű szó kontaminációjával olyan szó keletkezzen, amelynek jelentése tökéletesen megegyezik az egyik alkotóelemével, míg a másikhoz nem lesz semmi köze. Mindez arra késztet minket, hogy más eredetmagyarázatok lehetőségét is megvizsgáljuk.

Mint fentebb említettük, Szilágyi N. leragad a román 'sárkány' jelentésnél, bár a román forrásokból (Macrea 1958: 958; Breban 1980: 679; Vinereanu 2008: 922) kiderül, hogy a román szó elsődleges jelentése is 'mesebeli gonosz óriás'. Ennek az óriásnak van egy nőnemű párja is. A magyar adatok között erre csak a Mokány (1997: 77) által idézett *ężnyóné* 'mesebeli óriás anyja, felesége'⁵ (ÚMTSz. 2: 241) alak utal, a romániai magyar nyelvváltozatok szótáraiban (Márton 1972: 279–280; Márton et al. 1977: 133) ilyen alakra nincs utalás (talán csak azért, mert a román jövevényszavakra szorítkoznak, ez pedig már román kölesönszóval alkotott összetétel vagy képzés). Ennek megvan a román megfelelője, a *zmeoaică* (Macrea 1958: 958; Breban 1980: 679), amelyről a magyar szakirodalom egyáltalán nem emlékezik meg, holott könnyen lehet az *ezmókus* kulcsa.

Elképzeltető, hogy a *zmeoaică* bekerült a csángóba *ezmójka* vagy *ezmóka* alakban, és ennek alapján jött létre az *ezmókus*. A TESz. a *mókus* címszavában (TESz. II: 945) utal egy Balassinál előforduló, bizonytalan jelentésű, de a 'mókus' jelentéssel is jól összeegyeztethető *móka* alakra, illetve felhívja a figyelmet a *cica* ~ *cicus*, *kutya* ~ *kutyus* típusú alakpárokra: ezekben a tövet hangutánzóknak vagy állathívogatóknak, míg az *-a-t* és az *-us-t* is kicsinyítő képzőnek mondja. Ha ezek az alakpárok – vagy hasonlóak – előfordulnak vagy előfordultak a csángóban, akkor könnyen lehet, hogy az *ezmókus* ezek mintájára jött létre. (Persze a *mókus* hatását

⁵ Filológiai érdekesség, hogy míg Mokánynál a 'mesebeli óriás anyja, felesége' jelentés van megadva, az általa forrásként idézett ÚMTSz.-ben csupán 'mesebeli óriás felesége' szerepel.

ekkor sem lehetne tagadni, és ez a hatás is közel állna a kontaminációhoz, de csak kísérőjelenséggként játszana szerepet a folyamatban.) Ugyanakkor tény, hogy *ezmóka* vagy hasonló alak a csángóból nincs dokumentálva: ha lenne, az kétségtávol megerősítené feltételezésünket. (Megjegyzendő, hogy Márton (1972: 279–280) egy *ezmóg* alakot is hoz – Márton et al. 1977-ben ez nem szerepel, és egy másik, a korábbi kiadványban szereplő alakváltozat is hiányzik⁶ –, ami szintén levezethető a *zmeoaičă* átvételéből és „visszahímműsítéséből”, bár kétségtelenül lehet más magyarázata is, például a többes szám jelének alkalmi zöngésülése és a tő részeként való azonosítása.) De ha a *zmeoaičă* átvételének semmi jele sincs, akkor sem kell azonban feltétlenül elvetni a *zmeoaičă* hatásának lehetőségét.

Az általános kétnyelvűségnek köszönhetően ugyanis a csángók alkothatták az *ezmókus*-t a *zmeoaičă* mintájára úgy is, hogy azt nem vették át. Ennek pontos menetét természetesen lehetetlen rekonstruálni, de megpróbálok bemutatni egy olyan forgatókönyvet, amelyben valami hasonló megtörténhet. Valaki hazatér egy útról, és a közösségben elmeséli azt a mesét, amit román környezetben hallott. Valahogy így: *Megy haza az ezmo, otthon már várja a felesége, az ezmóka*. A közönség kuncog, hiszen világos számára, hogy az *ezmóka* nem magyar szó, csak játékos alkotás, a román *zmeoaičă* (és persze az *ezmó*) mintájára. Lehet, hogy a mesélő eleve viccnek szánta ezt a torzítást, de lehet, hogy csak a román szöveg csengett a fülében, és nem találta a megfelelő magyar szót (talán bevett megfelelője nincs is). A siker mindenesetre arra bátorítja, hogy újabb nyelvi játékokkal próbálkozzon: *Alighogy megterít, belép az ezmókus*. Ez aztán hatalmas sikert arat, és az esetre a jelenlevők később is visszautalgatnak úgy, hogy az *ezmó* helyett *ezmókus*-t mondanak. A sikernek persze része, hogy az alak egybecseng a *mókus*-sal, és nyilván humoros, hogy egy nagy, erős, akár gonosz szereplő neve egy kis aranyos állatéra emlékeztessen. (Feltételezhető, hogy a *mókus* ’pasas’ jelentése, mely a TESz. (II: 945) szerint csak a 20. század elejétől dokumentált, a csángóban nincs meg, de ha mégis, az csak izgalmasabbá teszi a játékot.) Az *ezmóka* esetében ilyesmiről nincs szó, azt senki sem emlegeti. Az *ezmókus* fokozatosan, kezdetben egy kis körben az *ezmó* szinonimájává válik,

⁶ Ezzel magyarázható az a furcsaság is, hogy Mokány (1997: 77) azt írja: „ide tartozik még – szerintem – a népmesében előforduló *ěžnyó* ’félelmetes, erős mesebeli óriás’ (Gajcsána – Dunántúl: ÚMTSz. 2: 241) adat is” – ő ugyanis csak Márton et al. 1977-et nézi, miközben Márton (1972: 279) az *ěžnyó* alakot is egyértelműen ide vonja, igaz, éppen az ’óriás’ jelentést nem adja meg.

és hogy miért is mondják így, fokozatosan feledésbe merül: azok is használják, akik nem ismerik a történetét.

Természetesen ez a lehetőség semmivel nem biztosabb, mint az, hogy a *vastag* a *temérdek* mintájára keletkezett, vagy hogy az *olvas*-ban a viszsza-olvasás miatt van látszólagos metatézis. Nem is az a célom, hogy új megfejtést adjak az *ezmókus* eredetére. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy míg Szilágyi N. az *ezmókus* egy viszonylag megnyugtató magyarázatát igyekszik szembeállítani egy elképzelt téves megoldással, az általa ajánlott magyarázat is számos kérdést vet fel. (Ezzel persze végső soron saját magával támasztja alá azt az állítását, hogy a nyelvészek nagyon tudnak hinni az egyébként kellőképpen nem igazolt magyarázatokban is.)

Végezetül még egy problémára szeretném felhívni a figyelmet. Szilágyi N. Sándor nem jelzi, hogy honnan tud az *ezmókus* létéről: maga is találkozott vele, vagy csak a szakirodalomból értesült róla, és ez esetben hol. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy az adat Márton et al. (1977: 133) szótárára megy vissza. Érdekes módon azonban, bár elvben ugyanarra az adatbázisra támaszkodik, Márton (1972: 279) az *ezmó* mellett nem említi *ezmókus*-t, van benne viszont (ugyanebben a jelentésben) *ezmóhús*. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a két adat ugyanaz: mindkettő FI rövidítés⁷ mellett jelenik meg, és Márton 1972-ben emellett a Gajdárt jelentő 34-es szám (vö. Márton 1972: 174) szerepel, míg Márton et al. 1977-ben a székelyes csángóra utaló „szcs” (vö. Márton et al. 1977: 31) rövidítés. Mivel pedig Gajdár székelyes csángó település (vö. Márton 1966: 36), joggal feltételezhetjük, hogy ugyanarról az adatról van szó. Ez azt is implikálja, hogy a szó valószínűleg igen szűk körben, talán csak egyetlen településen, sőt, ott is csak a beszélők szűk köre számára ismert (ami különös fénytörésbe helyezi azt a spekulációt, hogy csak ez az alak marad meg, és eredetének minden nyoma eltűnik).

Márpedig ha a két adat ugyanaz, akkor az egyik változat minden bizonnyal sajtóhibából ered. Valószínűbb lehetőség, hogy a korábbi adat a hibás, és a későbbiben javították: emellett szól az is, hogy az *ezmóhús* ’mesebeli sárkány, vitéz, táltosló [sic]’ magyarázata talán még az *ezmó*-

⁷ Ennek feloldása „Az RSZK Akadémiája Etnográfiai és Folklor Intézete Kolozsvári Osztályának helyszíni hangfelvétel gyűjteménye, illetőleg a helyszínen lejegyzett szövegei” (Márton 1972: 169), illetve „Az RSZK Akadémiája Etnográfiai és Folklor Intézete Kolozsvári Osztályának helyszíni hangfelvételgyűjteményéből, illetőleg a helyszínen lejegyzett szövegeiből” (Márton et al. 1977: 33).

kus-énál is problémásabb lenne. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a korábbi adat a helyes, és később csúszott be hiba. A kérdést legfeljebb a forrás ellenőrzése, illetve további terepmunka tudná tisztázni. Mindenesetre maga a példa azt mutatja, hogy a nyomtatott szövegekben nem szabad megbízunk, és akár egy sajtóhiba is félreviheti a kutatást. Óvakodjunk azonban arra a következtetésre jutni, hogy a nyomtatás teljesen alkalmatlan nyelvi adatok továbbítására, vagy hogy a szedők felelőtlen, link alakok, akiket csak szakmai gögjük tart vissza annak elismerésétől, hogy valójában semmit sem ér a munkájuk.

Irodalom

- Breban, Vasile (1980), *Dicționar al limbii române contemporane*. Editura științifică și enciclopedică, București.
- Csepregi Márta (2007), *Napolskikh, Vladimir – Siikala, Anna-Leena – Hoppál Mihály* (eds), *Khanty Mythology*. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 264–271.
- Fejes László (2014), *Családfamodell*. In: Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor – Szuncova Ekaterina (szerk), *Kozmács értelmező szótár: Írások a hatvan esztendő Kozmács István tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 29–55.
- Fejes László (2016), *Dől a fa? Magyar Nyelvjárások* 54: 95–120.
- Grétsy László (2010), *Telefonice*. *Szabad Föld*, október 29.
<https://szabadfold.hu/hobbi/telefonice-235415/>
- Janhunen, Juha (1989), *On the role of the flying squirrel in Siberian shamanism*. In: Hoppál, Mihály – von Sadvoszky, Otto J. (eds), *Shamanism: past and present* 1. Fullerton, Budapest – Los Angeles. 184–190.
- Johanson, Lars (1998), *The structure of Turkic*. In: Johanson, Lars – Csató, Éva (eds), *The Turkic languages*. Routledge, London. 30–66.
- Kulemzin et al. [Кулемзин, В. М. – Лукина, Н. В. – Молданов, Тимофей – Молданова, Татьяна] (ред.) (2000), *Энциклопедия уральских мифологий. Том III. Мифология хантов*. Издательство Томского Университета, Томск.
- Macrea, Dimitrie (1958), *Dicționarul limbii române moderne*. Editura Academiei Republicii Populare Române, București.
- Márton Gyula (1966), *A jelentő mód jelen idejű tárgyas személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban*. *Magyar Nyelvjárások* 12: 35–45.
- Márton Gyula (1972), *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Márton Gyula – Péntek János – Vöő István (1977), *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

-
- MSzFE 1967–1978 = Lakó György (főszerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mokány Sándor (1997), Szódarabok. Néprajz és Nyelvtudomány 38: 77–88.
- Napolskikh, Vladimir – Siikala, Anna-Leena – Hoppál, Mihály (eds) (2008), Mansi mythology. Encyclopaedia of Uralic mythologies 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám (2007), Kitaláció. Modern Talking 105. Magyar Narancs, június 21.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Szilágyi N. Sándor (1999), A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.), Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Táton, Budapest. 345–365. <https://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/mokus.pdf>
- TESz 1967–1984 = Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTSz 1979–2010 = B. Lőrinczy Éva (főszerk.), Új magyar tájszótár I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vértes Edit (1990), Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vinoreanu, Mihai (2008), Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică. Alcor Edimpex, București.

Szemle, ismertetések

Tálos Endre
(1949–2023)

1. Kép¹

Tálosnak – mert mindig csak vezetéknevén emlegettem – számomra a sokoldalúság és a rendkívüli képességek, a nonkonformizmus, valamint a jó-hiszeműség voltak a legmeghatározóbb tulajdonságai. Ezekkel kapcsolatban elsősre az alábbi emlékek tolnak föl bennem.

Azt hallottam tőle, hogy gyerekkorában eleinte kinológus szeretett volna lenni, bele is ásta magát a kutyák tipológiájába. Még felnőttként is képes volt fejből sorolni fajtánként a különböző jellemzőket (pl. marmagasság). Aztán az írásrendszerek kezdtek érdekelni, először talán mint formavilágok – elvégre a híres Kisképző (a Képzőművészeti Gimnázium) növendéke volt. Az írásrendszerek tanulmányozásával jutott el aztán a nyelvekig, a másodlagos jelrendszerek iránti érdeklődést követte az elsődlegesek iránti. De semmiképp nem véletlen, hogy a nyelvi rendszerből mindvégig a hangok szintje és a fonológia foglalkoztatta igazán – az a terület, ahova az írás elvezette. Azt hiszem, a zene iránti érdeklődés ébredt föl benne a legkésőbb. Mint felnőttkori élményét mesélte, hogy Brahms mekkora felfedezés volt számára. Idős fejjel pedig (amikor én már nem tartottam vele a kapcsolatot) zeneszerzéssel is megpróbálkozott, és Weber Kristóf szerint „értékes szín-foltja lett a zenei közép kultúrájának”.

Akik vele egy időben jártak a pesti bölcsészkarra, azok számára mindennapos, ismerős, meghitt látványt jelenthetett, ahogy a nyelvész Hukaya Sitosival, a történész Acs Lászlóval és másokkal ücsörgött sokszor órákig a kis félemeleti büfé sarkában cigarettázva és népvándorlásokról, nyelvtipológiáról, a lehető legkülönbözőbb nyelvekről és kultúrákról diskurálva. A szomszéd asztaloknál ülők fülelni kezdtek, és sokan a jegyzetolvasást vagy más napi penzumukat félbehagyva inkább ezeket a sziporkázó vitákat hallgatták, amíg csak indulniuk nem kellett az órára. Tálos, ha elemében volt, lebilincselően tudott mesélni, akár fonológiai kérdések kapcsán is, és közönsége mindig szájtátva hallgatta. Szeverényi Sándor mesélte pár éve, hogy egy konferenciáról jövet a vonaton lassan az egész vagon elcsendesedett, amikor Tálos a kollégáinak mesélt, és az utasok, mint valami szín-

¹ A visszaemlékezés első részének Kubinyi Kata a szerzője.

házban, feléjük fordulva Pestig hallgatták a különc professzor bravúros stílusban előadott történeteit.

Akik pedig diákkorukban ugyanazokon a kurzusokon ültek, mint ő, egyik ámulatból a másikba estek tájékozottsága, olvasottsága, a legkülönbélebb nyelvekben való jártassága, gyönyörűséges cédulái (azok szakszerűsége, szisztematikussága, elképesztő mennyisége) és a belőlük összeálló lenyűgöző privát adatbázisa láttán. Úgy tűnt, nincs olyan hang, hangtani változás, hangtani alternáció, amelynek a világ nyelveiben való összes eddig ismert előfordulását (és az ismeretanyag forrását, a vele kapcsolatos szakirodalmat) ne tudná. Olyan nyelvekkel példálózott, amelyekről mi még csak nem is hallottunk. Amiről mi csak terveztük, hogy itt az egyetemen majd apránként elsajátítjuk, azon ő rég túl volt már az egyetemre való beiratkozásakor is. Tálos felkészültsége, tudásbeli fölénye egyszerre volt számunkra nyomasztó és inspiráló.

Magyarázatot érdemlő kérdés, hogy miért lett ciganológus, ha egyszer finnugrisztikát tanult. Azt mondta: terepmunkát akart végezni, és a cigányok idehaza karnyújtásra voltak, szemben a szovjetunióbeli uráli nyelvű népekkel, akikhez nem volt hozzáférése. Nevetségesnek tartotta volna nem kihasználni ezt a lehetőséget. De nyilván motiválta a szolidaritás is a társadalom szélén levőkkel. Ő maga is kívül állt az establishmenten, viszolygott az elvtelen alkuk rendszerétől. A viszolygás valójában enyhe kifejezés: rühellte a társadalmi intézményeket, konvenciókat, az alá-fölérendeltségi viszonyokat, és mintha nem fért volna a fejébe, hogy mindezek legtöbbször nem a logika, a ráció, a nyílt lapokkal játszás, a kölcsönös megbecsülés és a közjóra törekvés, hanem gyarló érdekek, hátsó szándékok és/vagy ostoba hagyományok alapján szerveződnek. Őszinte, már-már gyermeki csodálkozással mesélte újra meg újra, hogy innen is, onnan is kirúgták, munkáját nem fizették ki, felmondtak neki, nem alkalmazták, levelére nem válaszoltak, jelentkezését elutasították. Ő volt a hazai nyelvtudomány mostohagyermeké, ideig-óráig megtűrtje, aztán állandó munkanélkülje. És mi, akiknek e kudarcokról beszámolt, nemigen tudtunk mit mondani. Az elsők egyike volt, ha éppenséggel nem az egyetlen, aki az MTA kötelékéből a 80-as évek végi nagy „racionalizálás” jegyében – tehát még a rendszerváltás előtt – az utcára került. Okot, indoklást nyilván ehhez is könnyű volt találni, hiszen egyenességével és deviáns viselkedésével nagy támadási felületeket hagyott a körülötte és a felette állóknak, és valósággal kiprovokálta a pofonokat.

Azon kevesek egyike volt a hazai tudós berkekben (ha nem az egyetlen), akik a nemek közötti egyenlőség jegyében felvették saját nevük elé a feleségük nevének kezdőbetűjét: a 80-as években sokáig P. Tálos Endre

néven publikált. Apró, de jellemző gesztus (és egyben fricska) volt ez a részéről.

Diákkoromban megdöbbenett, hogy Tólos minden tudásbeli fölénye ellenére sem viselkedett fölényesen senkivel, sőt: mintha mindenkiről feltételezte volna, hogy egy szinten áll vele, hogy a másik ugyanolyan mohó érdeklődéssel és céltudatossággal haladt előre a megismerésben, amióta csak az eszét tudja, mint ő. Egy jellemző párbeszéd-séma (nem idézet, de számos alkalommal lejajlott hasonló, a legkülönbözőbb alkalmi beszéd-partnerekkel):

Tólos: Mi is a másik szakod?

Mezei hallgató: Orosz.

Tólos: Ja, igen. Akkor biztos meg tudod mondani: tényleg igaz, hogy az északoroszban van olyan nyelvjárás, amelyikben ...?

A mezei hallgató ilyenkor kénytelen volt bevallani, hogy nem, nem tudja megmondani, és mélységesen elszégyellte magát, mert az orosz szakosság az ő fogalmai szerint nem járt magától értetődő módon együtt az orosz nyelvjárások ismeretével, sőt még az orosz köznyelv mélyreható ismeretével sem; igazából még azt sem nagyon tudta, hogy léteznek északorosz nyelvjárások, és hogy miben térnek el a nem északoroszoktól, azt meg végképp nem, hogy milyen elszigetelt jelenségek találhatók meg egyikükben-másikukban. Tólos arcára pedig ilyenkor őszinte csalódottság ült ki, meg őszinte értetlenség, hitetlenkedés. Mintha azt mondaná: Hogy lehet ezt nem tudnia egy orosz szakosnak? De hát mi a nyavalyát tud akkor egyáltalán?

2. ... Szöveg ...²

Voltaire-nek tulajdonítják a mondást, hogy „L’etymologie est une science dans laquelle les consonnes ne jouent presque aucun rôle et les voyelles absolument aucun”, azaz „Az etimológia egy olyan tudomány, amelyben a mássalhangzók nem játszanak szinte semmilyen szerepet, a magánhangzók pedig abszolút semmilyen se”. Wolfgang Steinitz (1905–1967) Svédországban 1944-ben kiadott *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* c. korszakos művének ezt a mondást választotta mottójául. A mondás – akár Voltaire-től (1694–1778) származik, akár más a forrása – nyilván az összehasonlító nyelvészet „módszerének” fölfedezése előtti kort idézi, noha egy „elsőnek” mondható mutatóvagy belőle, Sajnovics János *Demonst-*

² A megemlékezés második része Simoncsics Péter munkája.

ratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse c. munkája Voltaire halála előtt 9 évvel, 1769-ben Koppenhágában már megjelent.

Steinitz munkájának kézirata, ill. Hajdú Péter szerint már kész könyvének nyomdai dúcai³ kalandos módon kerültek a szerzővel együtt 1939–40-ben Svédországba. A finnugor nyelvészetre a szintén breslauer születésű (ma Wrocław Lengyelországban) Ernst Lewy professzor (1881–1966) hívta föl a figyelmét. Később, a 30-as évek elején Wolfgang Steinitz németországi ösztöndíjjal az Eötvös Collegiumban folytatta finnugor tanulmányait. Hitler hatalomra jutása után 1933-ban Steinitz mint német kommunista és zsidó menekült a Szovjetunióba, s kapott ott menedéket. Értékes terepnyelvészeti munkát végzett az osztjások között Szibériában, míg nem az 1939-es ún. Molotov–Ribbentrop egyezményben foglaltak miatt, hogy ti. a Szovjetunióban menedéket kapott német kommunistákat és zsidókat kiadják a Harmadik Birodalomnak, ismét menekülni kényszerült. Az akkor még szabad (de a fentnevezett egyezményben már veszélyeztetett) Észtországban Paul Ariste (1905–1990) nyelvészprofesszor nyújtott a kétszeresen elárult menekültnek menedéket. A szovjetek 1940-es nyári inváziója előtt, szinte az utolsó pillanatban sikerült Wolfgang Steinitznek Svédországba menekülnie, ahol a Királyi Magyar Intézet akkori igazgatója, egykor maga is az Eötvös Collegium növendéke, Lotz János (1913–1973), a stockholmi egyetem nyelvész magántanára segített elvisselni az emigrációs létet Steinitznek és egy orosz, szintén többszörös menekült szlavista nyelvésznek, Roman Jakobsonnak (1896–1982) azzal, hogy rendszeres nyelvészeti szemináriumot rendezett számukra. Steinitz 1944-ben kiadott könyvének mottója ironikus kontrasztot képez munkája halálos komolyságával, meg az életveszélyes kor kiszámíthatatlan fordulataival, amikor az emberi együttérzés és a kollegiális szolidaritás mellett olyan „semmit sem jelentő” szalmaszál, mint a finnugor magánhangzók története, jelenthették számára a túlélést.

Tálos Endre nyelvészetének tengelyében is a finnugor, ill. az uráli magánhangzók története áll. A finnugor, ill. uráli mássalhangzók története ugyanis, jóllehet az sem problémamentes, sokkal átláthatóbb képet mutat, azaz a belőle kivehető szabályok a magánhangzókéhoz képest inkább

³ Elfelejtettem a könyvnyomtatásnak ezt a ma már nem használatos szakkifejezését, és miután Hajdú Pétert (1923–2002), akitől ezt a történetet hallottam, már nem kérdezhettem meg, egykori tanítványomhoz, Tösér Évához fordultam segítségért, akit mint egy nyomdai cég vezető titkárnőjét szakmabélinek tartottam. Neki köszönhetem, hogy újra rátaláltam ennek az egykor használatos nyomdai készségnek nevére.

prediktívek és produktívak, s ezért kevésbé jelentenek kihívást a kutatóknak. Már jóval Tólos Endre előtt, úgyszólván a XIX. század végétől kezdve többen foglalkoztak a finnugor, ill. uráli magánhangzók történetének kérdésével. E ponton Wolfgang Steinitz mellett csak egy másik korszakos finnugor nyelvész, a finn Erkki Itkonen (1913–1992) nevét említem meg mint a (tankönyvi) finnugor magánhangzó-történet másik oszlopát. Sok kutató nevét említetlenül hagyva a magyar nyelvészek közül Décsy Gyula (1924–2008) és Honti László (1943–) neve forog még az újabb irodalomban. A feladat nagyságát mutatja, hogy a legföljebb 8-10 *-gal jelölt proto-magánhangzóra visszavezethető etimológia száma Honti monográfiájában 829,⁴ pedig az csak az uráli törzsfá egyik ágát, az obi-ugor nodust tárgyalja. Ekkora vagy még ennél is nagyobb korpuszt áttekinteni emberfeletti feladat, amire csak kevés nyelvész mer vállalkozni – és ezek többsége is csak hosszú évtizedek szorgalmas (gyűjtő)munkája után. Legtöbbünk legföljebb néhány finnugor vagy uráli nyelvben járatos úgy-ahogy, és ott sem mindig a hangtörténet áll a fókuszban, háttérben az általános fonetikával vagy a fonológiával, magasabb szintekről, morfológiáról, szintaxisról nem is beszélve.

Tólos Endre gimnazista korában – elmondása szerint, én legalábbis így emlékszem – osztálytársával, Schmidt Évával (1948–2002) együtt járta a nagy könyvtárakat (ahová gimnazistaként egyáltalán beengedték őket), hogy obi-ugor szövegeket másoljanak maguknak. A Képzőművészeti Gimnázium tanulójaként, úgy látszik, az írás, sőt a kalligráfia fogta meg a képzeletét, kódexmásolókat megszágyenítően stabil és gyönyörű kézírása volt. Elmondása szerint a XX. század eleji hiperkorrekt fonetikai leírásokat másolva jött rá, hogy a minuciózus részletek mögött létezik egy nagyvonalúbb értelmezés, aminek grafikai megvalósulását majd a fonológiában fogja egyetemista korában fölismerni. Schmidt Évát talán már akkor is valamilyen misszionáriusi hév vezette, s lett belőle később a XX., sőt a XXI. század nagy folkloristája, akit az obi-ugor medve kultusz szakértőjeként ismer a szakma. Tólos Endre maradt a nyelv(ek)nél, miután egyéves késéssel leérettségizett valamelyik másik gimnáziumban, ugyanis a negyedik osztályt meg kellett ismételnie elégtelen matematikai osztályzata miatt, amit ő igazságosnak tartott, s nem haragudott ezért később sem tanárára. Nagyvonalú volt, a középiskolai matematika nem érdekelte, ezért elhanyagolta, holott metszően éles esze, „ábrázoló geometriai” képessége és logikája már akkor meg kellett, hogy nyilvánuljon, amit sajnálatos módon

⁴ Honti László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

nem vett észre a diákra nem, csak a „tanmenetre” figyelő tanára. Érettségi után fölvtették az ELTE magyar–angol szakára, aztán harmadéves korában fölvette a finnugor szakot is.

Mint fentebb említettem, Tólos Endre munkásságának központjában a finnugor, ill. uráli magánhangzók története áll. Ehhez a kérdéshez 13-14 nyelv írásának, ill. leírásának hagyományát és annak variációit kell nagyon jól ismernie a kutatónak, össze kell egyeztetnie fonetikájukkal és az általános fonetikával, hogy eljuthasson – Tólos frazeológiájával szólva – a „természetes fonológiához” (ld. alább). Azután még ismernie kell az uráli nyelvcsalád legalább négy nodusának (a finnugor, szamojéd, permi és obi-ugor nodusnak), továbbá a finnugoron belül a balti finn és számi, valamint a kérdőjeles volgai (mordvin és mari) „alnodusnak” a történetét is. És mindezeket valamiféle közös nevezőre is kell hoznia. Ezt nem lehet négy félévnyi tanulással (Tólos Endre ennyi ideig volt finnugor szakos hallgató), de kétszer ennyi és még két félévnyi tanulással sem abszolválni, mert erre egy felnőtt élet sem elég, hacsak nem kezdi valaki olyan korán, mint ő gimnazistaként, és nem folytatja kutatásait olyan nagy szenvedéllyel, mint ő tette egész életében. Az ő tudományának „alapvetése” benne van az 1983-ban Hajdú Péter 60. születésnapjára megjelent kötetben (*Uralisztikai tanulmányok*. Szerk. Bereczki Gábor – Domokos Péter, Budapest) *Kép szöveg nélkül* c. 11 oldalnyi rövid és tömör írásában a 409–420. oldalakon. Az ún. adatok az ő írásában, mondhatni, ki vannak „csontozva” (= le vannak választva a mássalhangzókról), legyen szó szavakról, vagy akár csak rekonstruált alakokról, így csak a „hús” (a magánhangzók) marad meg belőlük, ezért az egyszeri olvasó, amilyen én is vagyok, nagyon nehezen tud „elmenni rajtuk”. Másképpen szólva: az ő tálalásában az adatok egyfajta „partitúrát” adnak ki, amiből csak éles hallású és nagy memóriájú, gyakorlott „muzsikusok” (= nyelvészek) tudják kihallani a „zenét”, azaz a zengő teljességet. Én nem tartozom közéjük, ezért egy kongeniális olvasója, nem mellékesen barátja interpretációjában adom elő most az ő nagy fölfedezését, **a magánhangzók természetes körforgását**.

Daniel Abondolo (1950–), a University College London tanára elfogadja Tólos Endre magánhangzó-felfogását, mely szerint a POu-ra (talán a PU-ra is) elegendő föltenni két nyelvállást, egy fölsőt és egy alsót, ugyanakkor számolni kell rövid-hosszú ellentéttel is. A sokféle magánhangzó-föllállást négy fázisban hozza egységes rendbe:

„1. A föltételektől mentes láncolat-váltásban a hosszú magánhangzók fölemelkednek.

2. A föltételektől mentes láncolat-váltásban a rövid magánhangzók leereszkednek.
3. A föltételektől mentes láncolat-váltásban a felső nyelvvállású magánhangzók megrövidülnek.
4. A föltételektől mentes láncolat-váltásban az alsó nyelvvállású magánhangzók megnyúlnak. [...]

Tálos szerint e négy elvet egy véget-nem-érő örvény működteti, s ezt ő magánhangzó-körforgásnak nevezi. Amit úgy is elképzelhetünk, mint egy végtelenített láncot. Ikonikus szimbólumokat használva láttatjuk a nyelvvállást és a hosszúságot:

┐ > ˘ > ˚ > ˑ >

Az ily módon meghatározott magánhangzó-körforgás egyfajta *perpetuum mobile*, amennyiben olyan folyamatokat von maga után, amelyek noha egymással ellentétesek, mindazonáltal ugyanúgy használhatók bármely adott magánhangzó világosan azonosítható mivoltának megállapítására bármely adott időpontban” (Abondolo 1996: 8–10).⁵

Abondolo tapintatosan fölhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a nagyvilágban áramló információktól elzárt Magyarországon élő „Tálos 1982-ben írva [cikkét] nem tudhatott Donegan *On the natural phonology of vowels* (1978) c. disszertációjáról, [...] aki [a 138–142. oldalon] rámutat arra, hogy a nyelvvállás-emelkedés egyik funkciója (vagy célja) a kromatikus mivolt elősegítése – a kromatikus magánhangzók front [= palatális], rounded [= ajakkerekítéses] természetűek, vagy mindkettő (így az *ü* a francia *lune* ’hold’ vagy a finn *syy* ’ok’ szóban bikromatikus). Amiből az következik, hogy mivel az *a* magánhangzó akromatikus, azaz mind [–front], mind [–rounded], nem hajlik „kontextustól független”, spontán nyelvvállás-emelkedésre: mert nincs neki színezete, amit elősegíthetne. Ekképpen a hosszú *aa* az angolban nem emelkedik föl **ǣ*-vé, »csak azután, hogy előbb palatális színezetűvé lett« (Donegan 1978: 139)” (Abondolo 1996: 8). Visszatérve még egy pillanatra a végtelenített lánchoz, „Donegan terminológiáját használva a nyelvvállás leereszkedése csökkenti a magánhangzó színezetét, de növeli szonoritását [hangzósságát], a nyelvvállás föl-

⁵ Daniel Abondolo (1996), *Vowel rotation in Uralic. Obug(r)ocentric evidence*. School of Slavonic and East European Studies, University of London. Az idézetek magyar fordítását én készítettem, és a szövegben szereplő példákat is Abondolo munkájából vettem. SP

emelkedése az ellenkező eset: amit a magánhangzó elveszít szonoritásban, visszanyeri színezetben” (Abondolo 1996: 10).

Egyetlen példa a *Great Vowel Shift* szerinti nyelvállás-emelkedésre (raising), amelyre Donegan főntebb utal. A *mate* ’társ’ magánhangzójának változása ilyennek mutatkozik: $aa > \ddot{e}\ddot{e} > ei$, ikonikusan $\perp > \top$.

Abondolo megemlíti, hogy Donegan skót és amerikai nyelvjárási példákat idéz, továbbá még portugál és breton nyelvjárási példákat, valamint azt, hogy Táló is angol példákra hivatkozik, sőt a finnugor nyelvekből a keleti permire, beszermán udmurtra, mezei cseremiszre, lapp-finn-mordvinra és természetesen osztják példákra is (Abondolo 1996: 8).

Ez tehát az az általános, nyugodtan mondhatjuk kiterjesztően, univerzális keret, amelyben a természetes magánhangzó-körforgás lezajlik.

Példák a magánhangzó-körforgás főnt említett négy fázisára:

1. A hosszú magánhangzók fölemelkednek, ikonikusan $\perp > \top$
osztják *χaari* ’megfordul’, magyar *kere-s, kere-k*.
2. A rövid magánhangzók leereszkednek, ikonikusan $\top > \perp$
finn *syli*, magyar *öl* (fn.).
3. A felső nyelvállású magánhangzók megrövidülnek, ikonikusan $\top > \perp$
vogul *ūlām*, magyar *al-szik*.
4. Az alsó nyelvállású mgh-k megnyúlnak, ikonikusan $\perp > \perp$
finn *vāki* ’erő’, vogul *wāγəη*, magyar *vele, véle*, továbbá magyar *al-szik*
~ *áloom*.

További példák a Donegan említette komplementaritásra a magánhangzók kromatikus volta (színezete) és szonoritása között:

5. Szonoráns, de akromatikus szótagkezdő osztják *a*-val szemben a vogulban és a magyarban kromatikus *áá*-, ill. *o*- áll: *aŋti* vs. *áaŋtil* és *oldal*.
6. A cseremisiz bikromatikus első és másodszótagi magánhangzójával [ü...ö] szemben a vogulban akromatikus, a magyarban pedig csak kromatikus magánhangzó áll: cseremisiz *küzö*, vogul *kasaj*, magyar *kés*.

Csak érintőlegesen említek még két példát Táló Endre fantáziadús nyelvészeti megnyilatkozásaira, melyek közül többet magam is használtam és használok. Az egyik az *izé* magyarázata, amit a bevett etimológiai szótárakkal szemben, amelyek ezt az alakot a finn *asia* ’dolog, ügy’ és társai-val rokonítják, igaz, kérdőjelesen, Táló az *ugye?*-hoz hasonló megerő-

sító kérdéssel, hogy ti. *ez-e?*, *ez-é?* hoz össze, amely a beszédben *izé-vé* lett a századok során, s amit akkor használunk, amikor nem találjuk a szavakat (*ez-e* vagy *nem ez-e*, régiesen *ez-é* vagy *nem ez-é*). A másik a *tímár* szó, amit ugyan már Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótár*-a (1941) is összefüggésbe hoz a bőrkikészítésben használatos szerrel, a *timsó*-val, de Tálos ennél tovább megy, még messzebb a nyelv múltjában, és a finn *tammi* 'tölgy(fa), cser(fa)' szóval hozza összefüggésbe. A *tammi* szónak Tálos ötletének fölbukkanásáig, tudomásom szerint, nem találtak magyar megfelelőt. Nem tudtam róla, hogy ezt a szóban elmondott ötletét megírta. Most találtam Tálos anyagai közt egy levelére, amelyben leírta ezt az etimológiai ötletét, amiből idemásolok néhány sort, hogy jelezzem Tálos fölfedezésének heurisztikus útját és a különböző nyelvekre való nyitottságát, valamint a művelődéstörténetben való jártasságát, röviden: kulturált voltát: „Egy olyan nyolc éve egy karacsáj szótárt lapozgattam (karacsáj-balkár egy kaukázusi török nyelv [...]) és volt ott egy XXX alakú szó *dyō* tehát 'tölgy' jelentéssel. Alatta a következő szó *dyōumь* (mellette valami karacsáj ige) aminek jelentése '[bőrt] cserez'. Egy villanásnyi idő alatt egy többszázéves probléma oldódott meg, aminek lényege: Az eredeti finnel közös 'tölgy (Quercus)' szó az ősnyelvben „*t̥my”-nak hangzott (ez a finnben kalandos úton „tammi” lett megőrzött jelentéssel), míg a magyarban a hangalakja kevésbé változott, valami ősmagyar „*tim timat timak” lett belőle, de '[tölgykéregből kinyert] bőrcserzőlévé' változott a jelentése (magát a fát a „tölgy/tógy”, a „tele/i ~ finn täysi/täyden” ’ua. ’szó származéka pótolta). A magyar szó a „tímár” foglalkozásnévben maradt fenn, és a nyelvújításkor még jobban értették a szót, amikor megalkották az *aluminium* „timony” nevét, illetve a „timsó” és „timföld” szavakat. Ennyi elég pedig még tengernyi további felismerés következik belőle.” A levél, ha jól látom, 2023. január 13-án kelt, Tálos életének utolsó előtti hónapjában. Ami az egykori FU *t̥my-nak a finn *tammi*-ig vezető „kalandos útját” illeti, az talán éppen az általa fölfedezett magánhangzó-körforgással járható be.

Hatalmas munkái, a 2002-re datált 274 oldalnyi terjedelmű *Az ősuráli vokalizmus természetes rekonstrukciója* és a 2005-re datált 759 oldalnyi terjedelmű *Magyar kiejtési szótára* az interneten maradtak, előbbi 2033 KB-ot, utóbbi 1893 KB-t tesz ki.

Jelentős műve volt szakdolgozata, az ELTE-n beadott *Cseremisiz morfológia* 1977-ből, és 1982-ben ugyancsak az ELTE-n megvédett doktori disszertációja, *A történeti rekonstrukció és a természetes fonológia* – mindkettő máig kéziratban maradt.

Számos kisebb terjedelmű, de nagy jelentőségű munkája azonban nyomtatásban is megjelent, melyek listája vélhetően elérhető az interneten.

Tálos Endre ciganológiai munkássága is jelentős, amelyet nem vagyok illetékes ismertetni, egyetlen vonatkozásban mégis kitérek rá, mert rámutat társadalmunk, sőt más, közelebbi és távolabbi társadalmak – a cigányokkal és más kisebbségekkel kapcsolatban is megmutatózó – általános és visszatartó viszonyulására, a „civilizátorokat” jellemző álszentségre. Tálos Endre azt kérdezte egy internetes újságban öt évvel ezelőtt megjelent írásában, hogy „Mért kéne romának szólítani a magyar cigányokat (azokat, akik egy szót sem tudnak semelyik cigány nyelven) és a többséget alkotják? Vagy a beásokat, akik románul beszélnek, és nem ismerik a »rom« szót, sőt magukat a románból »cigánnak« nevezik? A »řom« szót (Magyarországon) jóformán csak az oláh-cigányok használják magukra. És a történetnek még nincs vége, mert már harminc éve csak folytatódik.”

Ezután egy hosszú bekezdésben Tálos Endre felsorolja a cigány népszerűségben használatos voltaképpen „törzsi (nagycsaládi) elnevezéseket” nyelvtörténeti háttérükkel és jelentésükkel együtt, amelyekben természetesen megmutatkozik a cigányságban is meglévő társadalmi hierarchia vagy rangsor, csúcán – a különböző népetimológiás és egyéb értelmezések folytán – a lovárral, ami azonban nem jelenti azt, hogy a lovári nyelv(járás) volna a fő vagy az egyetlen a cigány közösségekben beszélt nyelvek (nyelvjárások) között. „Nem nehézség – folytatja Tálos – a »roma« szót leírni a »cigány« helyett, csak hazugság vagy jóhiszemű (?) tévedés, hogy a cigányságnak az a legfőbb vagy immár maradék problémája, hogy őket a környezetük nem a saját önelnevezésükkel illeti” (<https://ujnepszabadsag.com/2018/11/19/minek-nevezzetek/>).

Szenvedélyes és kiterjedt nyelvészeti munkásságát a széles társadalom nem értékelte (mert nem is ismerte), de szűkebb szakmájának infrastruktúrája sem ismerte el, jóllehet tanúsíthatom, hogy a tudományos hierarchia legmagasabb szintjéről is dicséreteket kapott: Hajdú Péter Supermannek nevezte a 1982-es *Kép szöveg nélkül* c. írásáért, Robert Austerlitz (1923–1994), a New York-i Columbia University uráli/finnugor nyelvészprofesszora egyik budapesti látogatásán találkozott velem, s azt mondta róla nekem, hogy „találkoztam egy vadzszenivel”, Daniel Abondolóval, Austerlitz tanítványával, mint fentebb már említettem, közeli barátok voltak, gondolkodásuk a lehető legkonvergensebb volt. Munkáit jól ismerte és elismerte egy másik, Amerikában, a kaliforniai Santa Barbarában működő nyelvész, Hetzron Róbert (1937–1997), aki a University of California professzoraként az afro-ázsiai, valamint a kusita és etiópiai sémi nyelvek szakértője volt, és végül, de nem utolsósorban említtem legjobb barátját, a sinológus Kicsi Sándor Andrást (1957–), akivel szinte napi szinten folytattott eszmecsere.

Hajdú Péter tanszékvezetőként befogadta Tálóst az ELTE Finnugor Tanszékére, miután az MTA Nyelvtudományi Intézetéből elbocsátották. Hajdú Péter nyugdíjba vonulása után azonban az ELTE-ről is távoznia kellett. Első feleségétől való elválta után jelentkezett az MTA éppen akkor meghirdette szovjetunióbeli aspirantúrára, amit Szépe Györgynek (1931–2012) hathatós támogatásával el is nyert. Szépe György akkor az MTA Nyelvtudományi Intézete Elméleti Osztályának vezetőjeként nagy befolyással bírt a külföldi aspirantúrák ügyében. Táros magánéleti okokból az utolsó pillanatban visszalépett az aspirantúráról, és azt hiszem, hogy ennek következményeképpen záródott be előtte végleg a sikeres karrierhez vezető út, és ezzel együtt szűnt meg számára a biztonságos polgári lét lehetősége is. Visszalépésével elvesztette ugyan Szépe György támogatását is, aki azonban nem volt bosszúálló lélek, és Táros további göröngyös pályájának nem ő volt az okozója. Élete már ennek előtte is többször volt válságban, anyagi gondok, később egyre inkább betegségek is gyötörték. Második felesége (aki emlékezetem szerint egykor gimnáziumi osztálytársa volt) házasságukba egy lakást hozott, Táros Endre ennek köszönhetően nem lett éppen hajléktalan, de második felesége is meghalt két évvel ezelőtt, s így egyedül maradván utolsó éveiben a korábnál is nagyobb nélkülözések között élt.

Egyszer, még élete delén, második házassága előtt, azt mondta nekem, hogy neki tulajdonképpen festőnek kellett volna már akkorra lennie, hiszen ő a Kisképzőből indult. És valóban: volt benne valami az elátkozott festőből (a kalligráfiához való érzékét, gyönyörű kézírását már korábban említettem). Szakmai szenvedélye is egy elátkozott festőt idézett, Vincent van Gogh-ot (1853–1890), aki – mielőtt festő lett volna – városi proletárok között misszionárius, ma azt mondanánk, szociális munkás volt, de azután, hogy festő lett, egyetlen képét sem tudta eladni, míg élt, pedig bátyja, Theo van Gogh, aki szerette, és – amennyire bírta – anyagilag támogatta is, szakmabéli volt, lévén képereskedő. Táros Endrét válságaiban a szakma bizonyos képviselői, mint Kenesei István igazgató és Bánréti Zoltán igazgatóhelyettes az MTA Nyelvtudományi Intézetéből, éppúgy, ahogy van Gogh-ot a bátyja, időnként támogatták alkalmi megbízásokkal. Tudok róla, hogy 70-es évekbeli dán jóbarátja, az ELTE Finnugor Tanszékén két évig ösztöndíjas Heine Jensen is diszkrétan és közvetett módon segítette őt Dániából. Londoni barátja, Daniel Abondolo is megsegítette, ha megfordult Magyarországon. Mindezeket azért említem, hogy jelezzem, hogy az általános közömbösség, rosszindulat és gáncoskodás mellett volt része jóakaratban is, életének nehézségeit, szakmai sikertelenségét ezek a cselekedetek azonban csak enyhíteni tudták. Hogy egy

Tálos Endrének úgy kellett leélnie élete utolsó évtizedét, ahogy leélte, az „rendszerhiba”. Az egyetemi minősítő rendszer a 80-as években, amikor tanára, Bereczki Gábor (1928–2012) volt a Finnugor Tanszék vezetője, még elég volt ahhoz, hogy Tálos Endrét az ELTE-n doktorrá avathassák. De a magasabb és egzisztenciális biztonságot, netán előnyt nyújtani képes akadémiai minősítő rendszer – Tálos fent említett, magánéleti kríziséből következő, hivattal szemben bekövetkezett konfliktusa miatt – később sem tudta befogadni, kezelni, értékelni az ő tudományos teljesítményét. A „rendszerhiba” oka valószínűleg abban keresendő és található meg, hogy a tudományos minősítés kritériumait nem kutatók, hanem hivatalnokok állapították meg és ellenőrzik. A kutatói érdem a szorgalmas gyűjtésen túl mindig kiszámíthatatlan, váratlan (heurisztikus) eredményekben mutatkozik meg, míg a hivatalnoki mentalitás a jól dokumentálható kiszámíthatóságot (ilyen-olyan tervek teljesítését) díjazza. Nehéz életével együtt Tálos Endre tudományos teljesítménye, ha sok helyütt torzóban maradt is, monumentális. A nyelvészek új nemzedékei, biztos vagyok benne, örömet fognak lelteni az ő sok területet átölelő munkásságában, értékelni fogják életművét (már ha kiadják munkáit), bár az is biztos, hogy olvasói nem lesznek olyan sokan, mint amilyen sok csodálója lett halála után máig van Gogh festészetének, festményei számunkra elképzelhetetlenül magas árakon kelnek el az árveréseken. Ezzel szemben a nyelvészet közönsége mindig kicsi marad, aminthogy a nyelvészeti művek sem kelnek el megfizethetetlen árakon (vagy egyáltalán bármilyen áron). A nyelvészet haszna nem „az élet árverésein” mutatkozik meg, hanem amint főntebb utaltam rá, a nyelvek iránti nyitottságban, a köztük és bennük rejtőző nagy összefüggések föltárásában, a tudomány vezérlő csillagának, az igazságnak egzisztenciális fontosságában – s ami mindezzel együtt jár (vagy jön): a másik ember (tanítvány vagy barát, esetleg kolléga) tiszteletében, az önkorlátozásban, az önreflexióban és a vele járó ön- és általánosan vett iróniában.

Tálos Endre tisztában volt a maga értékével. Pályáját úgy összegezte egy levelében, amit most szabadon idézek, hogy (1) ő fedezte föl a természetes magánhangzó-körforgást, (2) tudatosan nem ártott senkinek, (3) nem csalt (ami nagy szó, mert az eredményközpontú teljesítményrendszer – a hivatali dokumentáció fontossága – nagy kísértést jelent az eredmények esetleges meghamisítására). Jól jellemzi munkásságát az 1983-ban és 1993-ban megjelent *Kép szöveg nélkül* c. két írása (*I* és *II*), amit 2003-ban követett harmadikként a *Kép szöveg nélkül III* c. előadása Pécsen. Mindhárom munka Hajdú Péter 60., 70., 80. születésnapjára készült, melyből a harmadikat Hajdú Péter már nem érthette meg, mert 80 éves

kora előtt egy évvel, 2002-ben meghalt. Hajdú Péter 100. születésnapja ebben az évben és ebben a hónapban esedékes, aktuális volna hát – netán az amúgy elmaradt negyedik után – egy sorrendben ötödik *Kép szöveg...*, ahogy annak idején ő az első ilyen című írásában meg is ígérte, hogy a tíz-évenkénti jubileumokon majd e cím alatt számol be kutatásainak állásáról, de ilyen nem lesz már többé – Tálós Endre nélkül.⁶

KUBÍNYI KATA – SIMONCSICS PÉTER

⁶ Itt köszönöm meg Oszkó Beának, hogy rendelkezésemre bocsátotta Tálós Endre interneten elérhető anyagait, amiket a Nyelvtudományi Kutatóközpont és/vagy a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztősége gyűjtött össze. Köszönöm Daniel Abondolo támogató hozzáállását, aki közvetlenül Tálós Endre halála után már biztatott arra, hogy írjak Tálós Endréről. Magam is úgy érzem, hogy tartozok Tálós Endre emlékének ezzel az írással, amivel nem akarom azt mondani, hogy adósságomat neki ezzel le is róttam.

**Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos
történetek: Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a
PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében,
Budapest, 2020. november 11–13.
Nyelvészet**

PPKE Bölcsészet- és Társadalomtudomány Kar Régészettudományi
Intézet – Martin Opitz Kiadó – Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2021. 245 l. (11–119)

1. Általános megjegyzések

A Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. című kötet nyelvészeti cikkei aktuális magyar és finnugor nyelvtörténeti témákat tárgyalnak. Bár a kötet angol nyelvű alcímében (*Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory, organized by the Institute for Archaeology, PPCU, Budapest, 11–13 November 2020*) csak a magyar őstörténet szerepel, a nyelvészeti cikkek (illetve a régészeti cikkek is) egyéb uráli nyelvekkel, illetve az uráli alapnyelvet érintő kérdésekkel is foglalkoznak. A nyelvtörténeti tanulmányokban többféle témát, szempontot és metodológiai megközelítést lehet találni. A könyv nyelvészeti cikkei nem adnak átfogó képet a finn-ugor ~ uráli nyelvtörténetről, hanem csak bizonyos részleteket tárgyalnak.

Általánosságban a könyv nyelvészeti témájú cikkeiről azt lehet elmondani, hogy azok nem végleges megoldásait mutatják be bizonyos problémáknak, hanem inkább észszerűen tekintik át és tárgyalják az adott témát. Sok cikk tehát inkább új kutatások kiindulópontjául szolgál, több tanulmány pedig (Salánki et al., Agyagási, Sándor, Sudár) érdekes és új metodológiai szempontokat kínál.

Az aktuális bibliográfiai források használata cikkenként változó: örömteli, hogy a legtöbb tanulmány modern és korszerű forrásokat használ, de főleg az etimológiai cikkeknel sajnos néha hiányoznak fontos hivatkozások (erről pontosabban ld. lentebb).

A finnugor (vagy uráli) nyelvtörténet és őstörténet nemzetközi kutatási téma, de a jelen kötet most kifejezetten magyar kutatók szempontjai alapján vizsgálja meg az adott témafelvetéseket, és ezek nem mindig

egyeznek meg pl. a finn kutatók nézeteivel. Jó ötlet lenne megvitatni ugyan-ezeket a problémákat nemzetközi körökben is.

Összességében kijelenthetjük, hogy a kötet hasznos és érdekes olvasnivaló a nyelvtörténet kutatói számára. A következőkben röviden bemutatom a tanulmányokat, egyes témákat részletesebben is kifejtve. A kötet tanulmányait már egy másik recenzióban is elemeztem (Holopainen 2022); jelen recenzióban igyekszem más szempontokat bemutatni, bár kénytelen vagyok részben ugyanazokat az észrevételeket is közölni.

2. A tanulmányok bemutatása

A kötet Salánki Zsuzsa, Oszkó Beatrix és Sipos Mária tanulmányával kezdődik: a szerzők *A kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban* című cikkükben az alapnyelvi kor többnyelvűségét tárgyalják. Ez számomra az egyik legérdekesebb és legegységesebb fejezet a kötetben. Írásuk kontaktusjelenségeket mutat be, és a kétnyelvűség esetleges szerepét tárgyalja modern szociolingvisztikai tanulmányokra hivatkozva. Remélem, a szerzők folytatni fogják ennek az érdekesítő témának a kutatását a jövőben. Néhány megjegyzést szeretnék fűzni a cikkhez: amikor a korai uráli–indoeurópai kapcsolatok kerülnek szóba, Holopainen (2019) indoíráni jövevényszavakra irányuló kutatásai mellett lehetett volna hivatkozni Koivulehto ötleteire a legrégebbi indoeurópai–uráli kapcsolatokról (ld. pl. Koivulehto 2001), illetve Simon (2020) friss kritikájára az indoeurópai–uráli alapnyelvi kontaktusokról. Az alapnyelv datálását a szerzők a hagyományos i.e. 4000-re teszik. Ezt a dátumot persze nem lehet kizárni, mivel több ezer évvel ezelőtti nyelvi folyamatokat lehetetlen pontosan időhöz kötni, de egyes újabb kutatásokban ez a korai datálás vitatott, és többen i.e. 2000 körülre teszik az uráli alapnyelvet (ld. például Kallio 2006; az olvasók kedvéért hozzáténném még azt is, hogy nemrég ezzel a kérdéssel foglalkozott Nichols 2021 és Grünthal et al. 2022, akikre a szerzőknek természetesen még nem volt lehetőségük hivatkozni, amikor a tanulmányuk elkészült).

Csúcs Sándor *A másodlagos permi–magyar nyelvi érintkezések kérdése* c. tanulmányában a permi–magyar párhuzamokat kutatja. Csúcs lehetséges lexikális, illetve hang-, alak- és mondattani egyezéseket sorol fel; a permi és magyar adatokat az obi-ugor nyelvekkel is összehasonlítja. Mivel Fejes (2022) ezt a cikket alaposan kritizálja és kommentálja, én itt csak néhány dolgot szeretnék említeni. (A FUF-ban írt recenziómban (Holopainen 2022) részben hasonló dolgokat már megjegyeztem, és bővebben szoltam az egyes etimológiákról is.) A szóeleji zöngés zárhangok

keletkezéséről például meg lehet jegyezni, hogy mivel sem a magyarban, sem az őszpermben nem teljesen egyértelmű, hogy milyen szabályok szerint zöngésültek (erről Csúcs maga is írt 2005-ös könyvében), nagyon nehéz feladatnak tűnik ezeket a folyamatokat összekapcsolni. Csúcs maga is jelzi tanulmánya végén, hogy sok kérdést felvet a cikke, és reméli, hogy írása a fiatal kollégákat további kutatásokra ösztönzi.

Zaicz Gábor cikke a mordvin–török kapcsolatokat tárgyalja, és főleg a földművelési terminológiát mutatja be, de sajnos kevés új adatot kínál. A szerző a dolgozatot a korábbi tanulmányaira alapozza, így a jelen írás kevés új eredményt és új ötletet tartalmaz a kötet többi cikkéhez képest. A tanulmányt könnyű követni, és az számos érdekes részletet tartalmaz, de a részletesebb argumentáció hiányában az olvasó nem nagyon tudja, mennyire szilárd alapra épülnek az eredmények. Olvasóbarátabb megoldás lett volna kicsit bővebben bemutatni az etimológiákat abban az esetben is, ha Zaicz korábbi tanulmányaiban részletesebb az argumentáció: a részletekbe menő érvelés az egyes etimológiák kapcsán segítené az olvasókat. A néhány iráni eredetű jövevényszónál például nagyon nehéz azonosítani, melyik szavakra gondol Zaicz, mert az iráni átadó alakokat nem említi a szerző.

Agyagási Klára írása, *A mari nyelv kapcsolatai a volgai area török nyelveivel* a mari–törökségi, különösen a mari–csuvas kapcsolatokkal és azoknak őstörténeti vonatkozásaival foglalkozik, és új kronológiát kínál, azt hangsúlyozva, hogy a mari–bolgár kapcsolatok csak a tatárjárás után kezdődtek, és több bolgár nyelvjárással volt kapcsolatban az ősmari. A mari etnikum és a középkori forrásokból ismert cseremisiz nép azonosítása ellen foglal állást.

Ez egy fontos, de nagyon bonyolult téma, amely több nyelv és nyelvcsalád történeti fonológiájáról való ismereteket igényel. A témát Agyagási bővebben tárgyalja 2019-es könyvében, ahol hivatkozik olyan szakirodalomra is, amely eltérő nézeteket közvetít a mari hangtörténetéről. Ebben a tanulmányban viszont nem említi Ante Aikio ősmari/proto-mari rekonstrukcióját (Aikio 2014), amely lényeges pontokban eltér az Agyagási által rekonstruált rendszertől. Mivel az ősmari rekonstrukciók helyessége kulcsfontosságú Agyagási ötletei szempontjából, én úgy vélem, erről illetet volna szót ejteni, már csak azért is, mert Aikio mari rekonstrukcióját több kutató már elfogadta és használta a műveiben (ld. például Zhivlov 2014; Culver 2020, 2021; Metsäranta 2020). Agyagási könyvének egyes pontjait, például a proto-mari hangtörténeti részét kritizálta nemrég Holopainen – Metsäranta (2020), illetve Culver (2021: 189–193) is. Az eltérő

nézőpontok főleg a mari redukált magánhangzók történetéhez kapcsolódnak.

Bár Agyagási cikkének fonológiai részleteivel nem tudok teljes mértékben egyetérteni, őstörténeti következtetései érdekesek, és hasznos eredményeket kínálhatnak a mari nyelv korai területi elterjedtségéről. A jövőbeli kutatások szempontjából fontos megjegyezni, hogy Metsäranta (2020) a permi–mari kontaktusokhoz is új szempontokat kínál, amelyek a mari nyelvtörténet szempontból relevánsak, és ezeket a szempontokat is jó lenne figyelembe venni a jövőbeli kutatásokban. Remélem, hogy a jövőben élénkebbé válik a párbeszéd az eltérő nézőpontokat képviselő kutatók között.

Sándor Klára (*A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei*) a régi magyar–törökségi lexikális kapcsolatokat elemzi újra a történeti szociolingvisztika szempontjából. Helyesen jegyzi meg a szerző, hogy a régi török–magyar kutatásokban eddig kevés szó esett a nyelvtant érintő hatásról és a kétnyelvűségről. A fő tézise az, hogy a WOT. által bemutatott kronológiai különbségeket úgy is lehet értelmezni, hogy azok inkább területi változatokat reprezentálnak. A több évszázadig tartó nyelvi kapcsolatok helyett tehát talán inkább rövidebb, de intenzív kontaktusokról van szó, és olyan törökségi nyelvvel, amely nem egyértelműen csuvasos típusú. A szerző nagyon fontos szempontokat említ, de az érvelése nem mindig meggyőző. Természetesen lehet azt feltételezni, hogy a kapcsolatok rövidek és intenzívek voltak, de nyelvtörténeti szempontból nincsen olyan jel, ami egyértelműen erre utalna. Amikor a jövevényszavak hangtani tulajdonságairól van szó, szerintem mindenképpen szükséges lenne konkrét példákkal alátámasztani az érvelést, és pontosabban elemezni egyes jövevényszavakat. Azt azonban megjegyezném, hogy egy rövid cikkben természetesen a terjedelmi korlátok miatt nem lehet mindenre kitérni, de néhány konkrét példát mégis hiányoltam. Remélhetőleg a szerző később még visszatér ehhez az érdekes témához, az egyes részleteket bővebben is kifejtve. Úgy vélem, hogy mindenképpen pozitívnak tartható, hogy a WOT. hangtörténeti következtetéseihez kritikusan viszonyul Sándor írása, hiszen számos jó oldala ellenére a WOT. sok eredményét lehet kritikával illetni (vö. Erdal 2018).

Klima László tanulmánya, *A finnugor nyelvhasználat hazai története és egynemely őstörténeti csodabogarak. Zsirai Miklós (és mások) tévedései*, érdekes és részletes tudománytörténeti beszámoló, amely tematikailag eltér a többi nyelvészeti cikktől. Klima arról ír, hogy milyen téves állításai voltak Zsirai Miklósnak az 1930-as években, amelyek aztán a későbbi kutatásokban már tényként szerepeltek. Zsirai például a 10. századi

norvég Ottárt tekintette a finnugor nyelvhasználat atyjának, bár Ottár csak egyetlen mondatban említi a bjarmák és a finnek (számik) nyelvét, és akkor is csak annyit ír, hogy „szinte egy nyelven beszélnek”. A 15. századi Aeneas Sylvius Piccolomini pedig Zsirai a magyar–hanti–mansi nyelvrokonság első feljegyzőjeként tartja számon, bár Piccolomini se a hantikról, se a mansyikról nem jelent ki semmit. Ezekon az eseteken kívül Klima arról is ír, hogy Zsirai sok dilettáns etimológiát rossz szerzőnek tulajdonított: például a finnugor nyelvrokonságot ellenző Horvát Istvánnak tulajdonított etimológiák – mint a *Karthago* (= *Kard-hágó*), *Jeruzsálem* (= *Gerő Súlyom*) – nagy részét nem ő találta ki, hanem régebbi szerzőktől vette át. A cikk végén azt jegyzi meg Klima, véleményem szerint helyesen, hogy „Ismeretterjesztő írásainkban nem 200 évvel ezelőtt leírt naiv etimológiákkal kellene érvelnünk a dilettáns nyelvészek nézetei ellen, hanem napjaink amatőr őstörténéseinek tudománytalan szófacsarásaival” (108).

Sudár Balázs cikke, *A magyar nyelv honfoglalása* nagyon fontos metodológiai kérdéseket tesz fel. Sudár arra hívja fel a figyelmet, hogy az általánosan elfogadott kép a magyar honfoglalásról és a magyar nyelv Európába való érkezéséről nem illik a tipológiába, amelyet más „honfoglalások” alapján lehet feltételezni. Sudár példaként említi a „bolgár modellt”: a hódítók betelepülnek az ott lévő nép közé, gyorsan beleolvadnak, és elveszítik a nyelvüket; ennek ellenpéldája a szlávok betelepülése Közép- és Kelet-Európába, ami Sudár szerint harcos földművelő tömegek megjelenésével járt. Az eurázsiai sztyeppe-régió nyelvi viszonyait külön esetként tárgyalja, ahová gyakran több hullámban érkeztek az új nyelvbeszélői. Azt is megjegyzi, hogy a sztyeppe-régió tényleges nyelvi viszonyairól valójában keveset tudunk. Összesen öt modellt említ Sudár: 1. Kisebb létszámú harcos közösség hódít meg egy nagyobb, letelepült közösséget; 2. Kisebb közösség költözik egy nagyobb közösség területére, ott valamiféle autonómiát szerez, és hosszan megőrzi a nyelvét; 3. Kisebb közösség költözik egy nagyobb közösség területére, és asszimilálódik benne; 4. Nagyobb közösség költözik már lakott területre, megőrzi a nyelvét, és esetleg beolvastja a helyieket is; 5. Bármekkora közösség lakatlan területre költözik, és értelemszerűen megőrzi a nyelvét. Szerinte a magyar honfoglalás semelyik modellel sem jellemezhető.

Sudár szerint problematikus az az állítás, hogy a magyar nyelv egyetlen hullámban érkezett a Kárpát-medencébe, előtte nem volt semmi nyoma, és később nem kapott utánpótlást. Szintén nagy probléma a honfoglalás kapcsán, hogy az erre vonatkozó írott forrásból kevés van.

A cikk alapos és elgondolkodtató, és a szempontjait mindenképpen figyelembe kell venni a jövőbeli kutatásokban. Az egyetlen kritikus pont az a kérdés, hogy Sudár öt modellje vajon mennyire fedti le az összes lehetséges „nyelvi honfoglalástípust”, vajon lehetne-e máshol olyan párhuzamokat találni, amelyek jobban hasonlítanak a magyar nyelv honfoglalásához. Az is megjegyzendő, hogy ismeretes több olyan honfoglalás Európában is, amelynek részletei nem teljesen világosak, pl. a finnugri és a számi nyelvek mai nyelvterületükre való kiterjedése. Valószínűleg nagyon sok tényező van, amely a különbségeket magyarázhatja, ilyenek például a demográfiai eltérések (a szlávok kapcsán erről ír Lindsted – Salminen 2020).

Irodalom

- Agyagási, Klára (2019), Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study. With an appendix on the role of Proto-Mari in the history of Chuvash vocalism. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Aikio, Ante (2014), On the reconstruction of Proto-Mari vocalism. *Journal of Language Relationship* 11: 125–157.
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Culver, Christopher (2020), On some Chuvash–Mari shared lexemes and Agyagási’s ‘Late Gorodets’ hypothesis. In: Szeverényi Sándor (ed.), *Uralic studies, languages and researchers. Proceedings of the 5th Mikola Conference*. *Studia uralo-altaica* 54. University of Szeged, Szeged. 185–200.
- Culver, Christopher (2022), Some details of Mari historical phonology. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 67: 49–74.
- Erdal, Marcel (2018), Review of Róna-Tas András & Berta Árpád 2011, *West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian*. *Orientalistische Literaturzeitung* 113/6: 510–513.
- Fejes László (2022), Újfént a permi–magyar érintkezések lehetőségének kérdéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 118: 163–174.
- Grünthal, Riho – Heyd, Volker – Holopainen, Sampsa – Janhunen, Juha A. – Khanina, Olesya – Meistamo, Matti – Nichols, Johanna – Saarikivi, Janne – Sinnemäki, Kaius (2022), Drastic demographic events triggered the Uralic spread. *Diachronica* 39: 490–524.
- Holopainen, Sampsa (2019), *Indo-Iranian borrowings in Uralic: Critical overview of the sound substitutions and distribution criterion*. Doctoral dissertation. University of Helsinki, Helsinki.
- Holopainen, Sampsa (2022), *Perspectives on Hungarian and Uralic prehistory (review of Klima & Türk (eds.) 2021, Párhuzamos történetek)*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 67: 205–220.

- Holopainen, Sampsa – Metsäranta, Niklas (2020), A bridge too far – A Uralic perspective on Volga Bulgarian (review of Agyagási 2019, Chuvash historical vocalism). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 65: 172–186.
- Kallio, Petri (2006), Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. *Virittäjä* 110: 2–25.
- Koivulehto, Jorma (2001), The earliest contacts between Indo-European and Uralic speakers in the light of lexical loans. In: Carpelan, Christian – Parpola, Asko – Koskikallio, Petteri (eds), *Early contacts between Uralic and Indo-European: linguistic and archaeological considerations*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 242. Société Finno-Ougrienne, Helsinki. 235–264.
- Lindsted, Jouko – Salminen, Elina (2020), Migrations and language shifts as components of the Slavic spread. In: Klír, Tomáš – Boček, Vít – Jansens, Nicolas (eds), *New perspectives on the Early Slavs and the rise of Slavic: Contact and migrations*. *Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft* 6. Winter, Heidelberg. 275–300.
- Metsäranta, Niklas (2020), *Periytyminen ja lainautuminen: marin ja permiläisten kielten sanastontutkimusta*. Doctoral dissertation. University of Helsinki, Helsinki.
- Nichols, Johanna (2021), The origin and dispersal of Uralic: Distributional typological view. *Annual Review of Linguistics* 7: 351–369.
- Simon Zsolt (2020), *Urindogermanische Lehnwörter in den uralischen und finno-ugrischen Grundsprachen*. *Indogermanische Forschungen* 125: 239–265.
- WOT. = Róna-Tas András & Berta Árpád (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Zhivlov, Mikhail (2014), Studies in Uralic vocalism III. *Journal of Language Relationship* 12: 113–148.

SAMPSA HOLOPAINEN
Helsinki Egyetem

**Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos
történetek: Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a
PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében,
Budapest, 2020. november 11–13. Régészet**

PPKE Bölcsész- és Társadalomtudomány Kar Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2021. 245 l. (121–227)

A kötetben a magyar őstörténet régészeti kutatásának újabb eredményeiről négy tanulmányt olvashatunk. A tanulmányok Nyugat-Eurázsia (Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa) régészetének kérdéseit, időben a neolitikumtól a magyar honfoglalásig terjedő időszakot tekintik át. A négy tanulmányból három összefoglaló jellegű (Vígh József: *A finnugor alapnyelvi korszak a régészet tükrében*, 121–145; Klima László: *Magyar nyomok a Volga-vidék régészetében*, 147–162; Türk Attila: *A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai*, 163–212), egy pedig szűkebb témára összpontosít (Klima László: *A magyar őstörténet hajnalán Nyugat-Szibériában*, 213–227).

A magyarországi kutatás régóta figyelemmel kísérte azoknak a területeknek a régészeti kutatását, amiket a magyar őstörténet helyszíneivel lehetett kapcsolatba hozni. Az érdeklődés középpontjában elsősorban az az időszak állt, amikor már önálló ősmagyar nyelvvel számolhatunk (amire általában ősmagyar népet is társítottak), ezen belül is a Kárpát-medencei honfoglaláshoz közel eső időszak, amikor már írott forrásokkal is rendelkezünk a magyarokról. A neolitikum azonban egy ennél jóval korábbi időszak, az uráli (finnugor) nyelvi modell(ek) szerint ekkor még nem létezett önálló magyar nyelv. A magyar kutatás azonban nem hagyta figyelmen kívül ezt az időszakot sem, előbb főleg a finnugor nyelvek kutatói, később már a régészek, történészek is érdeklődést mutattak iránta. A legnagyobb hatású összefoglalás Fodor Istvántól származik, ami évtizedekig meghatározta a magyarországi kutatás irányát. Mivel az ősmagyar nyelv kialakulása Oroszország területére tehető, a magyar kutatás az oroszországi régészet eredményeit használta fel. A szovjet időkben az alapos terepkutatásokhoz és ásatási anyagközlésekhez ideológiai alapú elméleti megközelítés társult, ami a Szovjetunió megszűnése után kezdett változni, amikor a nyugati elméleti modellek megjelentek. Vígh József tanulmányában már komoly figyelmet szentelt a nyugati (ez esetben elsősor-

ban finn) elméleti megközelítéseknek és eredményeknek. Az elmélet egyik legfontosabb kérdése a nyelvi egységek régészeti azonosítása. Ez írott források hiányában komoly akadályba ütközik, de a kutatás egyik vonulata a régebbi hagyományt követve lehetségesnek tartja a nyelvi és régészeti adatok összekapcsolását. A szerző itt Viktor Snyirelman elméleti modelljét ismerteti (linguarchaeology), ami nyelvi őshazák régészeti lokalizálását teszi lehetővé kulturális aspektusok és külső kapcsolatok feltárásának segítségével. Ezzel szemben mások jóval szkeptikusabbak az ilyen azonosítások lehetőségével szemben. A tanulmány a finn Mika Lavento és Janne Saarikivi szerzőpáros tanulmányát ismerteti, amiben a szerzők a nyelvi és régészeti adatok eltérő jellege miatt korlátozottan ítélik meg a régészeti alapú megközelítést a nyelvi egységek lokalizálására, de bizonyos mértékben mégis lehetségesnek tartják ezeknek az adatoknak az összekapcsolását.

A szerző ezek után a kerámia kérdéseire fordítja a figyelmet. Az utóbbi évtizedek fontos új eredménye az a felismerés, hogy a halász-vadász közösségek életében a kerámia nem a földműveléssel párhuzamosan jelent meg, hanem attól függetlenül, és a fazekasságot nem valamiféle marginális jelenségként kell értékelni. A korábbi megközelítés szerint a kerámia megjelenése a neolitikum kezdete volt Észak-Euráziában, tehát kronológiai határvonalként kezelték (ez főleg a szovjet és posztszovjet kutatásra jellemző), míg újabban már nem a neolitikumhoz, hanem annál korábbra, a mezolitikumhoz kötik (ez utóbbi nézet a „nyugati” kutatásban terjedt el). Egy másik fontos kérdés az észak-eurázsiai térség kerámiaművességének eredetére keres választ: honnan érkezett a technológia a térségbe? Ebben nincs egyetértés a kutatásban, különböző régiókba különböző irányokból (Mediterráneum, Közel-Kelet, Közép-Ázsia és Belső-Ázsia) érkező hatásokkal számolnak, de fontos kiemelni, hogy az útvonalak az eurázsiai sztyeppen keresztül vezettek, ami így egy közvetítő régió volt észak felé. Van olyan vélemény is, amely szerint két hullámban történt a kerámiaművesség meghonosodása, előbb a sztyeppen és a Dnyeper–Dvina régióban az i. e. 7. évezredben, majd ezt követte egy második hullám, ami az európai erdőövben is elterjesztette az edényművességet. A szerző ezután egyenként elemzi a különböző régiók neolitikus kultúráit és kerámiatípusait a készítési technológia, kronológia és párhuzamok szempontjából (Felső-Volga és Valdaj-hátság, Baltikum, Volga–Káma-vidék, Északkelet-Európa, Urál-vidék, Nyugat-Szibéria, Finnország, Karélia). Ezek alapján további fontos és a korábbi felfogástól eltérő megállapításokat tesz: Kelet-Európa neolitikus kultúrái nem nagyobb néptömegek vándorlásával alakultak ki, hanem helyi, mezolitikus alapokon. A kronológia szempont-

jából pedig az újabb eredmények azt mutatják, hogy az észak-eurázsiai neolitikum kialakulása korábban kezdődött, mint ahogyan eddig gondoltuk, ezért a finnugor alapnyelv korára rekonstruált kulturális viszonyokat is korábbi időszakra kell helyoznunk. Vígh József tanulmánya számos új eredményt közvetít, megállapításai pedig előrelépést jelentenek az uráli nyelveket beszélő közösségek legkorábbi történetének megismeréséhez.

Klima Lászlónak a *jürka* népnévről és népről írt tanulmánya (*A magyar őstörténet hajnalán, Nyugat-Szibériában*) a kötetben a régészeti rész végére került, de az időrendet tekintve a neolitikum után következő időszakhoz kapcsolódik (vaskor, részben bronzkor is). Hérodotosz történeti feljegyzéseiben említette a *jürka* népnevet, és a jürkákra is közölt egy rövid tudósítást, amelyben a jürkák vadászati szokását írja le. A *jürka* népnevet már régóta kapcsolatba hozták a *jugor*, *ugor* népnévvel, az obi-ugorok elődeivel, valamint az ősmagyarokkal is, így a magyar őstörténet forrásai között is helye van. Ebben az esetben fontos lenne tudnunk, hogy hol laktak a jürkák. Ebben segíthetnek Hérodotosz további népnevei, amelyek alapján következtethetünk a jürkák szomszédaira: thüszagéták, argippaioszok és isszédonok. A kutatók nagy része a szkítáktól északkeletre helyezte és helyezi el őket, azaz a ligetes sztyeppre vagy az erdővidékre, nagyjából a Káma és Nyugat-Szibéria közötti területre. Hérodotosz a jürkák-ról azt írta, hogy lóról leszállva és fára felmászva várják a lehetőséget, és ha megsebesítik a vadat, lóra szállva üldözik azt, kutyák segítségével.

A kutatásban a tudósítást nem mindenki tekintette megbízhatónak, kételkedve az ilyen fajta vadászat létezésében. Azonban az idézett forrásnak vannak párhuzamai. Egyrészt Ibn Fadlán 922-ben írt útijelentése, amelyben a Volgai Bulgáriától északra lévő Vízú ország lakóiról ugyancsak azt állítja, hogy fára mászva vadásznak. Szintén ez a motívum látható az I. (Nagy) Péter cár szibériai gyűjteményének részét képező, feltehetően Nyugat-Szibériából származó arany övveret-pár egyik felén, amelynek le-lóhelyét pontosan nem ismerjük, de a szóba jöhető helyszínek között van a Tobol és Irtis folyók vidéke, tehát nagyjából az a régió, ahol Hérodotosz jürkái is lakhattak (az övvereteket vaskorinak tartják, esetleg a szargatkai kultúra emlékeinek, és ezt a kultúrát a magyar őstörténettel is kapcsolatba hozzák). Ezen kívül a manysi folklórban is megőrződött ennek a fajta vadászatnak az emléke. Így tehát egymástól függetlenül több forrás is megerősíti, hogy az i. e. 1. évezredben már ismert volt a lovas vadászat ebben a régióban.

A régészeti leletanyag szintén bizonyítja a lóvadászt Nyugat-Szibéria erdős sztyepei régiójában. A magyarban és az obi-ugor nyelvekben a lóvadászra vonatkozó szókészlet az ugor alapnyelvből származik. Mind-

ebből az a következtetés vonható le, hogy a magyar nyelvet be-szélő népesség szállásterülete az i. e. 1. évezredben Nyugat-Szibériában lehetett. Ennek a feltételezett őshazának a lokalizálásában további előrelépés lehet a jürka népnév és a Jurga folyó esetleges kapcsolatának bizonyítása.

A kötet régészeti tanulmányai közül a legerjedelmesebb Türk Attila összegző tanulmánya, amelyben a magyarság honfoglalás előtti történetének legfontosabb régészeti kérdéseivel foglalkozik: a Nyugat-Szibéria és a Kárpát-medence közötti térség régészeti anyagából el lehet-e különíteni a magyarság hagyatékát, valamint a lehetséges magyar leletanyag hogyan hozható összhangba az írott források alapján rekonstruált történeti folyamatokkal. A kutatás a 2000-es évekig nagyjából az 1960-as, 1970-es évek régészeti eredményeire épített, és ennek alapján nagyon kevés lelőhelyet tudtak a honfoglalás előtti magyarokhoz kapcsolni, valamint további problémát jelentett, hogy ugyanakkor „magyar” típusú tárgyak ismertek voltak a Volga–Kaukázus–Dnyeszter régióban, nagy területen szóródva. A változást az hozta el, hogy sikerült a Kárpátoktól keletre, az egykori Etelköz területén több tucatnyi, 9. századra keltezhető lelőhelyet feltárni, vagy korábban feltárt leleteket – a régebbi keltezt javítva – a 9. századra dátálni. A leletanyag egyelőre csak temetkezésekből ismert, a Dnyepertől keletre lévő sztyepp és a Duna-delta közötti területről (Szubotci-horizont vagy Szubotci-kultúra). Egy csoport a Dnyeper-vidéken különíthető el, a folyótól keletre és nyugatra is, egy másik csoport pedig a Dnyeszter-vidéken és a Dnyeszter–Duna között. A két csoport között a Déli-Bug medencéjéből egyelőre még kevés lelőhelyet ismerünk, de Mikolajiv környékéről kerültek elő temetkezések (még közöletlenek). A leletanyag kapcsolatrendszere több irányba is mutat: Kárpát-medence, Középső-Volga-vidék, szaltovói kultúrkör (Don–Kaukázus vidéke), Dnyeper-vidéki erdős sztyepp. A két legerősebb kapcsolódási pont a Kárpát-medence és a középső Volga-vidék. A Kárpát-medencei kapcsolatok azt mutatják, hogy a Szubotci-horizont a honfoglalást megelőző időszaknak a magyar törzsszövetséghez köthető régészeti hagyatéka. Az új leletek segítségével a Kárpát-medencei 10. századi leletanyagból a korábinál több keleti eredetű tárgytypus különíthető el, amelyeket már nem kell szörványos előfordulásnak, vagy az elithez köthető egyedi példányoknak tartanunk. A Kárpátok keleti előhegyeinél (Przemysl, Krilosz) előkerült leletek kérdését szintén érinti a Szubotci-horizont leletanyaga. Erről megoszlanak a vélemények, Türk Attila azt valószínűsíti, hogy ezek a lelőhelyek a 10. századi Kárpát-medencei magyarokhoz köthetők, olyan közösségek hagyatéka, akik a Kárpátoktól keletre lévő szláv (majd rusz) fejedelemségekben vállaltak katonai szolgálatot, vagy a kereskedelmi utakat őrizték. Egy újab-

ban kialakult vélekedés szerint a Kárpátok és a Dnyeszter közötti terület – legalábbis az erdős sztyepp – a 10. század közepéig magyar ellenőrzés alatt állt. Szintén a Kárpátok környéki leletek segíthetnek a honfoglalás útirányának kiderítésében. Úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben a Keleti-Kárpátok átkelőire nagyobb figyelmet kell fordítanunk. A Szubotci-horizont topográfiája, kronológiája és kapcsolatrendszere Levedia lokalizációját is befolyásolja. A korábban Etelköztől különválasztott, időben az elé helyezett „óshaza” a régészet felől nézve sokkal inkább Etelköz területébe helyezve, időben pedig azzal egykorúnak képzelhető el, és a Don-vidékre történő lokalizálása nem tűnik bizonyíthatónak. Ezzel szemben Levedia feltételezése a Volga-vidéken nem mondana ellent a régészeti eredményeknek. A magyarok ebből a régióból egyenesen Etelközbe vándoroltak. Az etelközi Szubotci-horizont és a Volga-vidék lelőhelyeinek egymáshoz kapcsolódása a török–magyar nyelvi kapcsolatok kérdését is érinti. Mivel a magyarok etelközi megjelenése a régészeti kronológia alapján a 830-as évekre, vagy akár későbbre is tehető, de ennél túlságosan korábbra nem, azt kell feltételeznünk, hogy a magyarok legalább a 9. század elejéig a Volga-vidéken laktak. Egy rövid ideig tartó vándorlással jutottak nyugatra (Etelköz), majd később szintén egy rövid vándorlással a Kárpát-medencébe. A régészet tehát a hosszú ideig tartó vándorlás közben történő török–magyar érintkezés ellen szólna, a török–magyar nyelvi érintkezéseknek egy másfajta modellje azonban segíthet megmagyarázni a magyar nyelvbe került sok török szót (nyelvi elemet), aminek kronológiája a honfoglalás utánra is kiterjeszhető (egy ilyen újabb megközelítést javasol Sándor Klára tanulmánya: 77–101. oldal).

A magyarok Volga-vidéki tartózkodásának régészeti nyomai már korábban ismertek voltak, ezek főleg a Kárpát-medencei leletanyag Volga-Káma régióban feltárt párhuzamai voltak. Újabb eredmény a keleten maradt magyarok emlékeinek kutatásában a Csijaliki kultúra vizsgálata (archeogenetikai elemzéssel is), ami alapján ezt a kultúrát legalább részben a 10–13. századi volgai magyarok hagyatékának lehet tartani. Újabbán nagyobb figyelem irányul a Szrosztki kultúrára (8–10. század), mivel ebből is egyre több párhuzam válik ismertté, így a magyar őstörténet színtere kelet felé tovább kiterjeszhető a Dél-Urál, illetve Nyugat-Szibéria irányába. A 8. századot megelőzően azonban nem tudjuk azonosítani a magyarok régészeti hagyatékát.

Klima László másik tanulmányában (*Magyar nyomok a Volga-vidék régészetében*) a 10. századi Kárpát-medencei „magyar” leletanyag kelet-európai párhuzamait elemezte. A magyarországi kutatás már régóta felfigyelt olyan tárgyra a kelet-európai leletanyagban, amelyek szinte pontos megfelelői a Kárpát-medence honfoglalás utáni leletei között is megtalálhatók (elsősorban tarsolyok, övgarnitúrák és az úgynevezett gömbcsüngős fülbevalótípus). Egyes Kárpát-medencei tarsolyok fémszerelékeinek és díszítő motívumainak párhuzamai a Volga–Káma-vidék, valamint a Dél-Urál környékéről ismertek. Több „közös” övverettípus („karancslapujtói”, „redikori”, karéjos) szintén a Középső-Volga-vidék, Mordvinföld, Mariföld, valamint az Urál-hegység környékén terjedt el. A motívumok származási, kialakulási helye részben Közép-Ázsia (redikori típus), részben Belső-Ázsia (karéjos díszű övveretek) lehetett, a gömbcsüngős fülbevalók eredete pedig a Kaukázus környékéhez, valamint a Szaltovói kultúra területéhez (Don–Donyec-vidék) köthető. Az elemzésből fontos következtetéseket tudunk levonni: az említett Kárpát-medencei tárgytípusok, díszítő motívumok keleti párhuzamai szintén 10. századiak, tehát egyidősek a Kárpát-medenceiekkel, ezért nem tekinthetők a magyarok nyugat felé történt vándorlását jelző leleteknek. Nem magyar műhelyekben készült, hanem nagy területen elterjedt, különböző területek mesterei által gyártott tárgyak. Elterjedésükben a 10. századi kereskedelmi kapcsolatok voltak a meghatározók. A leletek egyúttal azt is mutatják, hogy a Volga-vidéki népek és a Kárpát-medencei magyarság a 10. században ugyanabba a kulturális areába tartozott, társadalmi viszonyaik és gazdasági szintjük nagyjából azonos volt.

A négy tanulmány jól tükrözi a magyar őstörténet régészeti kutatásának jelenlegi helyzetét. Az újabb leletek, elemzések, módszerek, kutatási irányok bővítették, kiegészítették, pontosították és több esetben meg is változtatták korábbi ismereteinket. A magyar (ősmagyar) nyelvű csoportok legkorábbi lakóterületének lokalizációjában ismét a nyugat-szibériai – dél-uráli térség tűnik valószínűnek. Biztosnak tekinthető írott forrásaink a magyarokról továbbra is csak a 9. század első harmadától kezdve vannak. Régészetiileg azt látjuk, hogy nagyjából ekkor (esetleg valamivel korábban) egy, a Volga-vidéki–dél-uráli anyagi kultúrával szoros kapcsolatban álló csoport elhagyta Volgától keletre lévő lakóhelyét, és a Dontól az Al-Dunáig terjedő területre költözött. A század legvégén pedig innen tovább a Kárpát-medencébe. Azt azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a 9. században a magyarság esetében már egy több etnoszból álló, törzsek szövetségébe szerveződött csoportról beszélhetünk, amelyben több nyelvet is használhattak egyidejűleg. A magyar etnogenezisnek nemcsak Volga–uráli, hanem közép- vagy belső-ázsiai, kaukázusi, Don–Donyec-

vidéki és más szálaít is figyelembe kell vennünk, olyanokat is, amelyeket a régészet segítségével még nem sikerült megbízhatóan igazolni.

POLGÁR SZABOLCS
Szegedi Tudományegyetem
Középkori Egyetememes Történeti Tanszék

Román Ilona: A kétnyelvűség és a kognitív képességek fejlődésének összefüggései romániai magyar tanulóknál

Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2022. 231 l.

Számos tudományos kutatás vizsgálta az aktív kétnyelvű beszélők lehetséges kognitív előnyeít, azonban az eredmények nem egyértelműek, így szükség van további kutatásokra. Ehhez járul hozzá Román Ilona *A kétnyelvűség és a kognitív képességek fejlődésének összefüggései romániai magyar tanulóknál* című könyve, melynek alapja a 2020-ban megvédett doktori értekezésé. A *Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványok* c. sorozatban megjelent kötet anyagát Benő Attila és Szilágyi N. Sándor lektorálta.

A szerző az előszóban több olyan gondolatot is megfogalmaz, amelyek a kutatása alapjául szolgáltak: „melyik az a szint, vagy mi az, amitől valaki kétnyelvű, vagy még nem az; ha vannak, mik az előnyei (vagy hátrányai) a kétnyelvűségnek; mik lehetnek egy magas szintű nyelvi kompetencia kialakulásának a feltételei; a környezet közrejátszik-e a nyelvtanulásban, és ha igen, milyen mértékben és milyen formában” (13–14). A fenti kérdések megválaszolása mellett a kutatás céljai közé tartozott az is, hogy az eredményei feltárják a kétnyelvűség és a gyermek kognitív fejlődése közötti lehetséges összefüggést. Elsősorban nem az a kérdés foglalkoztatja a szerzőt, hogy jobb-e a kétnyelvűek teljesítménye az egynyelvűekhez képest, hanem az, hogy van-e különbség a különböző szintű nyelvi kompetenciával rendelkező gyermekek kognitív fejlődésében, figyelembe véve a romániai kulturális és nyelvi kisebbség kontextusát. A szerző azt is fontosnak tartja megvizsgálni, hogy mely tényezők kedveznek, melyek semle-

gesek és melyek hátrányosak a kétnyelvi kompetencia kialakulásában a romániai magyar gyerekek körében.

A könyv második fejezetében a szerző részletesen körbejárja a kétnyelvűség terminológiáját a következő szempontok szerint: a nyelvi kompetencia, a két nyelv szociális helyzete, a szemantikai aspektus és a nyelvsajátítás forrása, a nyelvsajátítás ideje, a nyelvek elsajátításának kontextusa, az életkori tényező, de figyelembe vesz más tipológiai megközelítéseket is, mint például a biculturális bilingvizmus, a szemilingvizmus, az elit és a népi kétnyelvűség, valamint a természetes és ellenőrzött kétnyelvűség. Bár elméletben nem okoz nehézséget meghatározni a kétnyelvűség típusait a különböző szempontok szerint, a valóságban nem minden esetben egyértelműek ezek a határok, ahogyan a szerző is hangsúlyozza. Ezt követően a kétnyelvűség és a kétnyelvű személyek definiálását tárgyalja. A szakirodalomban nagyon különböző meghatározásokkal találkozunk: míg egyes nyelvészek azokat tekintik kétnyelvűeknek, akik anyanyelvi szinten tudják mindkét nyelvet, mások szerint azok is kétnyelvűek, akik a második nyelven csak az alapvető és egyszerű megnyilatkozásokra képesek. Román Ilona hangsúlyozza, hogy a kétnyelvűség komplex jelenség, és kétnyelvűség tulajdonképpen annyiféle van, ahány kétnyelvű beszélő. Kiemeli, hogy „fontos a kétnyelvűeket a különféle képességek és kontextusok vonatkozásában vizsgálni, így magától értetődő a kétnyelvűség különféle szintjeiről beszélni – esetünkben alacsonyabb vagy magasabb kétnyelvi kompetenciáról egy inkább anyanyelvi vagy esetleg másodnyelvi dominancia mellett –, mintsem csupán a szigorúan vett kiegyensúlyozott vagy domináns kétnyelvűségről” (33).

A harmadik fejezetben a kutatás tudománytörténeti és elméleti háttere kerül részletes bemutatásra. Itt a szerző a következő témákat ismerteti: a gyermek kognitív fejlődésének pszichológiája és kognitív képességei; a kétnyelvűséggel kapcsolatos pszicholingvisztikai és kognitív elméleti irányzatok; a kétnyelvűség-kutatás történeti áttekintése; a kétnyelvűség pszicholingvisztikáját érintő magyar vonatkozású szakirodalom eredményei; a kétnyelvűség és a kognitív fejlődés viszonyát vizsgáló kutatások kritikai értelmezése. A Román Ilona által áttekintett kutatási eredmények vagy nem mutatják ki a kétnyelvűség hatását a fejlődésre, vagy pozitív hatást mutatnak. Összességében az figyelhető meg, hogy ha a beszélő megközelítőleg nem egyformán magas kompetenciával rendelkezik mindkét nyelvből, akkor a végrehajtó funkció jellemzően nem tűnik fejlettebbnek az egynyelvűekhez képest. Azonban – ahogy a szerző is kiemeli – fontos megjegyezni, hogy az említett kutatások módszertanilag korlátozottak, elsősorban azért, mert nem lehet széleskörű érvényességgel tekinteni rá-

jük. Az eddigi kutatások nagy része a kétnyelvűek azon csoportjára irányult, akik egyformán magas szintű kompetenciával rendelkeznek mindkét nyelv terén, és kevés kutatás vizsgálta a szekvenciális vagy a domináns kétnyelvűeket. Jelen empirikus jellegű kutatás ennek a hiánynak a kiküszöböléséhez járul hozzá.

A negyedik fejezet a kutatás módszertanát tárgyalja. A vizsgálat központi témája, hogy a nyelvi és kulturális kisebbségben élő erdélyi magyar anyanyelvű gyermekek milyen kognitív képességekkel rendelkeznek a magyar és román nyelvi kompetenciával való összefüggésben. A szerző a következő kérdéseket fogalmazza meg: „1. Milyen kapcsolat van a magyar anyanyelvű gyermekek (két)nyelvi kompetenciája és kognitív képessége között? 2. Van-e különbség a különböző kétnyelvi kompetenciával rendelkező magyar anyanyelvű gyermekek végrehajtó funkciója között, és ha igen, az miben nyilvánul meg?” (98. old.). A kutatás célja egyrészt az, hogy bővítse az ismereteket a heterogén nyelvi és kulturális környezetben élő gyermekek előnyeivel vagy hátrányaival kapcsolatban, másrészt pedig egy kétnyelvűségi modell kidolgozása vagy felvázolása, amely megteremt a lehetőséget arra, hogy a különböző szintű nyelvi kompetenciával rendelkező gyermekeket egy feltételezhető kétnyelvűségi spektrumon el lehessen helyezni, illetve össze lehessen hasonlítani. A kutatás adatközlője 97 negyedik osztályos gyermek Románia három különböző nyelvi környezettel rendelkező városából: 25 Kolozsváron élő román anyanyelvű, 28 Székelyudvarhelyen élő magyar anyanyelvű, 22 Kolozsváron élő magyar anyanyelvű és 22 Brassóban élő magyar anyanyelvű. A szerző a kognitív képességek fejlettségét papíron összeállított kísérleti feladatok alapján vizsgálta, s ennek során hét különböző tesztet alkalmazott: betűfluencia, folyamatos vagy szabad asszociációk tesztje, számterjedelem, numerikus Stroop-teszt, kártyaosztályozási teszt, fordított számterjedelem és hallási mondatterjedelem.

A kognitív fejlettséget mérő tesztek mellett Román Ilona tanítói és szülői kérdőíves felmérést is készített, amelyek a gyermekek magyar és román nyelvi képességeire, illetve családi hátterére, nyelvi környezetére, magyar és román nyelvhasználatára irányult. Ennek eredményeit ismerteti az ötödik fejezet. A tanítói kérdőív eredményeiből kiderül, hogy a székelyudvarhelyi csoport rendelkezik a legkisebb román nyelvtudással, ami a nyelvi környezetből adódóan várható volt. A csoportok közötti legnagyobb különbség a beszéd és a hallott szöveg megértésében mutatható ki. A szülői kérdőív eredményeiből pedig arra lehet következtetni, hogy ha a gyermeket születésétől fogva egyformán éri mindkét nyelvi inger, az valószínűsíti

a *nagyon jó* román nyelvtudás elérését, azonban nem ez az egyedüli feltétele.

A hatodik fejezet a kutatás eredményeit tárgyalja, a szerző részletesen elemzi a gyerekek kognitív feladatokban nyújtott teljesítményét, az ezt követő fejezet pedig a leírt eredmények értelmezéséről szól. Nézzünk néhány fontosabb eredményt! A kutatásból kiderül, hogy a brassói csoportra jellemző leginkább, hogy egyformán kompetens a magyar és román nyelvben. Jellemzően a nyelvi alapú kognitív feladatokban gyengébben teljesít a többi csoporthoz képest, viszont a nemverbális kognitív feladatokban szignifikánsan vagy tendenciaszerűen jobban. Román Ilona az eredmények alapján arra következtet, hogy a kétnyelvűek megközelítőleg egyformán magasan fejlett kompetenciával kell rendelkezzenek mindkét nyelven ahhoz, hogy a kétnyelvűségnek észlelhető pozitív hatása legyen. A kolozsvári magyar csoportra jellemző a legkevésbé az egyformán magas nyelvismereti szint mindkét nyelvből. A magyar nyelvi alapú feladatokban kevésbé teljesítenek jól a kolozsvári magyar gyerekek az udvarhelyiekhez képest, de a román nyelvi alapú kognitív feladatokban sem mutatnak minden esetben jobb teljesítményt, valamint a nemverbális kognitív feladatok vizsgálata sem mutatott a többi csoporttól szignifikánsan eltérő eredményt. A székelyudvarhelyi csoportra jellemző leginkább az anyanyelvdominancia, az elemzések pedig csak egy esetben mutattak szignifikáns eredményt, miszerint a kártyaosztályozási feladatban gyengébben teljesítettek, mint a brassói gyerekek. A kolozsvári román gyerekek kontrollcsoportként szerepeltek a vizsgálatban, ugyanis ők egyáltalán nem tudnak magyarul. A teljesítményük minden feladatban konzisztens, a többi csoporthoz képest pedig egyik feladat esetében sem született szignifikáns eredmény.

Az eredmények értelmezése kapcsán a szerző kiemeli, hogy ezeket csak fenntartásokkal lehet összehasonlítani más tanulmányok eredményeivel, ugyanis a célja nem az egynyelvűek és kétnyelvűek összehasonlítása volt. „Sokkal inkább az volt a cél, hogy feltárjuk a különböző nyelvismereti szintű vizsgálati csoportok (két)nyelvi kompetenciája és a kognitív képességeik közötti viszonyt. Fontos továbbá hangsúlyozni azt is, hogy a magyar anyanyelvű kísérleti csoportok közül egyiket sem lehet kiegyensúlyozottan magas szinten kétnyelvűnek tekinteni a magyar és a román nyelvi képességeik alapján, ugyanakkor egyiket sem lehet a szó legszigorúbb értelmében vett egynyelvűként kezelni. Inkább azt mondhatjuk, hogy mindhárom csoport javarészt magyar domináns kétnyelvű, akiknek van valamennyi román nyelvtudásuk is, bár természetesen csoportonként vagy akár vizsgálati személyenként különböző mértékű, ki magasabb, ki alacsony-

nyabb kompetenciával” (179). A fejezet további részében a szerző a kétnyelvűségi spektrum modelljei felől közelíti meg a kutatás eredményeit, majd arra a megállapításra jut, hogy – figyelembe véve a gyerekek nyelvtudását és kompetenciáját – mind az additív, mind az integratív modell prediktív lehet a kognitív teljesítményre vonatkozóan.

Az utolsó fejezet nemcsak a kutatás következtetéseit összegzi, hanem számba veszi a kutatás korlátait, további javaslatokat is ismertet, illetve a hasznosíthatóságára is kitér. Az irodalomjegyzéket pedig a melléklet követi, amely a felhasznált kérdőíveket és a kutatásban alkalmazott teszteseteket tartalmazza.

Bár számos kutatás született a kétnyelvű kompetencia és a kognitív képességek összefüggésének vizsgálata céljából, a kétnyelvű előnyre még nincs egyértelmű bizonyíték, így további kutatásokra van szükség annak feltérképezésére, milyen szintű nyelvtudás kell ahhoz, hogy a kétnyelvűségnek hatása legyen a kognitív képességek fejlődésére. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához járul hozzá Román Ilona munkája, amely abban tér el a legtöbb kutatástól, hogy nem balansz kétnyelvűeket vizsgál, hanem olyan gyerekeket, akik kulturális és nyelvi kisebbségben élnek. Érdemes lenne folytatni ezt a kutatást, ugyanis a tágabb körű eredmények, felismerések hozzásegíthetnek a román nyelvoktatás módszereinek és tantervének a javításához, valamint egy működőképesebb oktatási rendszer kialakításához.

LÁZÁR LAKATOS ALIZ
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont,
10032000–01731732–00000000
megrendeles@nytud.hu

Nyelvtudományi Közlemények is published by the HUN-REN Hungarian Research Centre for Linguistics. It can be ordered at the following address:

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank): 232–90173–1738
megrendeles@nytud.hu

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Raceonline.hu Media Tech Kft.
Felelős vezető: Szabó István